

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft
Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

SZÁZADOK 147. ÉVF. (2014) 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Ormos Mária: A történész dolga
Miskolczi Ambrus: A Vaszgárda születése
Balogh Margit: Az 1971. szeptember 9-ei magyar-szentszéki megállapodás. Mindszenty József bíboros érsek távozása Magyarországról
Frojimovics Kinga: Egy emberment példája? Id. Antall József és a lengyelországi zsidó menekültek Magyarországon a második világháború idején
Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov
Szabó Róbert: A Liberális Internacionálé (Liberal International) Magyar Csoportja 1949–1994
Papp István: Útkeresés. Fehér Lajos gyermek- és ifjúkora (1917–1939)

Tisztelettel köszöntjük Berlász Jenő Professor Urat
103. születésnapján

Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

148. ÉVFOLYAM 2014. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR,
OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN,
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

Ormos Mária: A történész dolga 835

TANULMÁNYOK

Miskolczi Ambrus: A Vasgárda születése 845

Balogh Margit: Az 1971. szeptember 9-ei magyar-szentszéki megállapodás.
Mindszenty József bíboros érsek távozása Magyarországról 875

KÖZLEMÉNYEK

Frojimovics Kinga: Egy embermentő példája? Id. Antall József és a lengyelországi
zsidó menekültek Magyarországon a második világháború idején 931

Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov 959

Szabó Róbert: A Liberális Internacionálé (Liberal International)
Magyar Csoportja 1949–1994 983

MÚHELY

Papp István: Útkeresés. Fehér Lajos gyermek- és ifjúkora (1917–1939) 1005

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Gerhard Seewann: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1., 2. (Ism.: Eperjesi Zoltán)</i>	1047
<i>Kozári Monika: A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a második világháborúig (Ism.: Sipos Balázs)</i>	1053
<i>Hornyák Árpád: Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar – szerb kapcsolatok történetéből (Ism.: Bánkuti Gábor)</i>	1056
<i>Barta Róbert: Az államférfi és a világpolgár: Winston S. Churchill és Emery Reves (Ism.: Surányi Róbert)</i>	1058
<i>Nagy Ágnes: Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953. (Ism.: Ständeisky Éva)</i>	1061
<i>Kalmár Melinda: Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990 (Ism.: Rainer M. János)</i>	1064
<i>Varga Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában (Ism.: Papp István)</i>	1068
<i>Garadnai Zoltán: Franciaország keleti nyitás politikája és a magyar–francia kapcsolatok története (1963–1968). A francia „détente-entente-coopération” politika lehetőségei, külső és belső korlátai (Ism.: Fejérdy Gergely)</i>	1071

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ „A nagypolitikától a hétköznapokig a Magyar Holokauszt 70 év távlatából” című nemzetközi tudományos konferenciáról (<i>Margittai Linda - Sulyok Izabella</i>)	1075
--	------

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Ormos Mária

A TÖRTÉNÉSZ DOLGA*

Nagyjából a német történészvitáról kiadott két dokumentum kötet megjelenése idején Párizsban is kirobbant egy történész vita. A témája szűkebb volt, a kisugárzása csekély, a mondandója viszont fontos. Egy perben, amelyben a vádlott háborús és emberellenes cselekmények elkövetésével vádolták, tanúként megjelentek történészek, ami más történészek heves tiltakozását váltotta ki. Erre az érintettek kivont karddal válaszoltak, és az igazság nevében védték álláspontjukat. A bírálók között akadt, aki csak a történész tanú voltát vonta kétségbe, mondván, hogy az eseményeknél nem volt jelen, mások viszont relativizálták az úgynevezett igazságot is.

Brit történészek tucatjai vizsgálják felül és vitatják évek óta a szigetek valamennyi lakójának korábbi, romantikus történetét Nagy Alfrédtól tegnapig. Még az is vita tárgya, hogy Nagy-Britannia helyesen tette-e, hogy már 1914-ben belépett a háborúba, vagy jobban tette volna, ha kivár úgy két évet. Legutóbb Londonban azért csattant fel néhány történész, mert a kormány emlékművet akar felállítani Kitschener tábornoknak, vagyis — mint állítják — a politika át akarja írni a történelmet. Megfeledekzik a kétségtelenül sikeres tábornok gyilkos, emberellenes hadjáratairól, amelyekről kétségbevonhatatlan bizonyítékok állnak rendelkezésre.

A fentiekből látható, hogy a történelem értelmezése körül nem csak Magyarországon merülnek fel problémák, de problematikus maga a történelem és árnyékában a történettudomány is. A történelem és a történész bajban van. A történelmet mégsem ejthetjük ki mindenkori tudatunk világából, részben azért, mert a múlt elmúlása ellenére befolyást gyakorol a mindenkori jelenre, részben azért, mert amióta az ember élesíteni kezdte a koponyájában elhelyezkedő agy működését, mindig tudni akarta a múltját, és erről az igényéről máig nem mondott le. A történész dolga, feladata, kötelessége ennek az igénynek a kielégítése.

Már a kőkorszaki ember kereste önmagát. Tudni akarta, hogy ki ő, ki volt az ősanyja, honnan jött, hol volt az őshazája, mit éltek át és mit tettek az ősei. Ebből az elemi vágyból fakadtak az őstörténetek, amelyeket az emberek évszázadokon vagy akár évezredekken keresztül meséltek egymásnak, mindig hozzátéve valamit az eredeti szöveghez, hogy végül, amikor az írástudás már terjedni

* A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya által 2014. május 14-én rendezett tudományos konferencián elhangzott előadás szövege.

kezdett, valakik írásba foglalják. Az írásbeliség kezdeteihez fűződött néhány uralkodó ama szokása, hogy bevéslette fába, kőbe az uralkodása alatt történt fontosabb eseményeket, illetve később rendszeres évkönyveket vezetett az országlása alatt történekekről. Csaknem ugyanekkor jelent meg azonban az uralkodók azon elvárása is, hogy megírják az ő, valamint családja, dinasztiaja dicső történetét, ami magától értetődően kiegészült a rivális és családja diszkvalifikálásával. Az utóbbi gaz áruló, fosztogató, kegyetlen, pogány vagy eretnek volt, az éppen aktuális vallás-, illetve hatalmi háború vesztese.

Míg a matematika, a fizika tézisei és a hozzájuk kapcsolódó technikák az ókortól kezdve tudományos alapokon álltak, a történetírás — néhány ókori szerző dicséretes próbálkozásai ellenére — megmaradt az összefüggéstelen tényleírásnál, illetve a legendagyártásnál kötött ki. Ezen a helyzeten érdemben először Európában kezdtek egyes tudós emberek változtatni, ám erre a Római Birodalom bukásától kezdve több mint ezer évet kellett várni.

A történettudomány egyike a legfiatalabb tudományoknak. Ha hozzáteszük ehhez, hogy alig több, mint két évszázad leforgása alatt viszont mekkorára dagadt a vizsgálni valója, úgy nem csodálkozhatunk azon, ha mind máig küzd tudományként való elismertetéséért. A történetírás tudománnyá való felemelkedésének másik súlyos akadálya maga a történelem tárgya. Míg a matematika tételei Londontól Pekingig, Kairótól a Jóreménység fokáig, Alaszkától Chiléig azonosak, addig mind a saját történelmet, mind a világ történetét ugyanezekben a helyeken más és másként értelmezik, fogalmazzák és tanítják. Az eltérésekben tükröződik a saját „nem” iránti elfogultság is, de nem csak az. A történelem illékony valami, mivel a múlt ugyan benne él a folytatásban, de mégis elmúlt, és nem jeleníthető meg a maga konkrét alakjában. Nem lehet megismételni, sem a boncasztalra fektetve megvizsgálni. A múlt törmelékét, töredékeket hagy maga után, és ezek a töredékek az említett helyeken nem azonosak.

A történelmi töredékekkel azonban nem csak ez a probléma. A még nagyobb nehézséget a közöttük lévő hiátusok, a lyukak alkotják. Ez kevéssé zavarja azokat a kutatókat, akik a gazdasági fejleményeket firtatják, a társadalmi átalakulások, átszerkesztődés a témájuk, vagy kultúr-, illetve művelődéstörténettel foglalkoznak. A baj rendszerint az esettanulmányoknál jelentkezik. Eseten érthetnek egy kocsmai verekedést, de akár egy kontinentális vagy világméretű háborút is. Szinte nincs olyan esemény-történet, amely ne tartalmazna további kérdőjeleket egy nagyon gondos vizsgálat után is, és nincs olyan történész, aki ne találkozna megfejthetetlen kérdőjelekkel. A történész munkája ezekben az esetekben hasonlít a rendőrnnyomozó eljárásához, amikor ő „kihúlt” nyomot próbál követni, illetve „döglött aknát” szeretne hatástalanítani. Miután a történész összeszedte az összes fellelhető maradványt egy pókhálós sarokban megbújó cetliig, olyasfajta munkát kell elvégeznie, mint amelyet egy régészeti restaurátor végez el, amikor a cserepekből összerak egy amforát, egy szobrot, illetve — leginkább — az eredetinek a töredékét. Helyesen akkor jár el, ha megmondja: ennyit tudok, ezt és ezt viszont nem tudom. Ha nem ezt teszi,

hanem tetszőleges anyagokkal tölti ki a réseket, akkor csal, torzít. Tökéletes képet alkot vajon ez által? Az esetek jó részében nem.

A történelmet olykor segíti a szerencse, máskor azonban nem képes megtalálni egy jelenség vagy esemény megoldását. Előfordul, hogy hosszan tartó kutatással összeszed minden elemet egy eseményről, és a titkát mégsem tudja megfejtetni. Példaként említem Kövér György monumentális munkáját a tiszaezlári történetről. A szerző összegyűjtött minden elérhető ismeretet a kérdéssel, de végül mégis azt kellett mondania, hogy nem tudja mi történt a tiszaezlári Solymosi Eszterrel. Előfordult velem is hasonló eset, még hozzá nem is egy alkalommal.

Egy valami mégis bizonyos. Egyetlen forrás csak úgy nem forrás, miként egy tanú nem tanú. Egy történésznek nem lehet nyugta addig, amíg minden elképzelhető, és megszereshető iratot, papírt, cetlit, emléket össze nem gyűjtött. Ráadásul az általa kirakott kép csak akkor elfogadható, ha beleillik szélesebb környezetébe is.

Illusztrálja e tételt a kárpát-ukrajnai (plusz észak-erdélyi és néhány alföldi) városok zsidó lakóinak tragikus története. Ha valaki abból indul ki, hogy 1941 nyarán, a Szovjetunió megtámadását követően milyen címszó alá vonták, milyen irattári rubrikában tartották nyilván bizonyos rendészeti szervek a hivatalosan 17 400 főt érintő deportálásokat, akkor mondhatja, hogy ez végeredményben egy egyszerű idegen rendészeti eljárásnak minősül. Lehetséges, hogy e szervek szóhasználatában, illetve az irataiban ez a fogalom szerepel, ezzel szemben biztos, hogy más érdekeltek, politikusok, megbízottak stb. nem használták. Ha gyűjtögetni kezdjük a többi cserepet, a következőket látjuk: Kozma Miklós, az ungvári kormányzó biztos „kitelepítésről”, „kicserélésről”, vagy „elvándoroltatásról” beszélt, illetve a június 6-i minisztertanácsi ülésen pénztárogatást kért az „esetleges evakuálás” végrehajtásához. Július 10-én Bárdossy miniszterelnökhöz intézett levelében ez áll: *„A jövő héten a nem magyar állampolgár idemenekült galiciánereket, az exponált ukrán agitátorokat és a cigányokat át fogom tétetni a határon. A részleteket Barthával, Szombathelyivel és a debreceni hadtestparancsnokkal megbeszéltem.”*

Egy megbízott az ungvári kormánybiztosságon a Kozmának küldött augusztus 5-ei jelentésében „kiszállításról” beszél, és fájlatja, hogy az ország más területeiről, így Miskolcra, Debrecenből és Tokajból nagyon kevés zsidót szállítanak ki, és a máramarosi illetékesek beszüntették a kiszállítást. Bárdossy László miniszterelnök az alsóházban november 21-én szólt a kérdéssel. Elmondta, hogy a kormány további zsidókat akart volna kitelepíteni, *„de a velünk baráti német birodalom figyelmeztetett bennünket, hogy ezt tovább ne tegyünk.”* Nem csak Kozma és a miniszterelnök, de Keresztes Fischer Ferenc sem szólt „rendészeti eljárásról”. Amikor november 26-án felszólt az alsóházban, azt állította, hogy a zsidókat az ő rendeletére „utasították ki”, és hozzátette, hogy a kiutasítást korábban nem lehetett végrehajtani, mert *„az oroszok nem engedték meg”*. Az utolsó mondatrész egyébként arra vall, hogy a magyar kormány korábban tapogatózott Moszkvában, de falba ütközött. Amikor Kozma „kicserélést” említett, vélhetően erre a lehetőségre, valamilyen lakosságcserére utalt.

A cserepeket összeszedve azt láthatjuk, hogy az intézkedő miniszterelnök, a belügyminiszter, az ungvári kormányzói biztos kormánydöntésről tudott. Az akciót a kormány finanszírozta, és a végrehajtásban részt vettek katonai szervezetek és a belügyminisztérium hatáskörébe tartozó rendészeti csoportok. Egyébként az érintettek egyike sem beszélt rendészeti kérdéstről, hanem a kiutasítás, kiszállítás, evakuálás, kitelepítés, vagy a határon való áttétel szavakat használták. Lehet mondani, hogy e fogalmak végeredményben szinonimák, ám ha azok, ha a szokásos idegen rendészeti akciók egyikéről van szó, úgy azt az illetékes hatóságok maguk megoldják, és nincs szükség hozzá a miniszterelnök, a belügyminiszter, a vezérkari főnök stb. közreműködésére. Arról nem is beszélve, hogy Magyarországon és a nagy világban még sehol sem bonyolítottak le olyan rendészeti eljárást, amely néhány nap leforgása alatt közel 15 ezer ember (vagy több) kitoloncolását jelentette volna. Az már csak feltevés, de a hazai politikai gyakorlat által eléggé megalapozott feltevés, hogy a kormánydöntés aligha születhetett meg a kormányzó tudta és jóváhagyása nélkül. Végeredményben joggal kijelenthető, hogy ha a korszakban használták is egyes helyeken az „idegen rendészeti eljárás” kifejezést, az fedőneve volt valami másnak, miként az Endlösung szóhasználat is fedőnévként működött.

Felmerül a kérdés, hogy egyáltalán milyen sorsra ítélte a magyar fél ezeket az embereket. Egy megoldás nélküli, rosszul elgondolt kalandba bocsátkoztak, vagy tudatosan idézték elő az Endlösungot megalapozó helyzetet? A kérdés megválaszolásában a történész sajnos csak feltevésekkel dolgozhat, mert megbízható „anyag” nem áll rendelkezésére. Tömeges kivégzésre, ami történt, vélhetően nem gondoltak, mert ilyen eljárásra megelőzően nem került sor. A minitát minden bizonnyal a Németországhoz csatolt nyugati lengyel területekről végrehajtott áttelepítés szolgáltatta. A birtokba vételt követően a németek a birodalomba bekebelezett részt meg akarták tisztítani az ottani zsidóktól és a számukra nem kívánatos lengyelektől. Az áttelepítést a Varsói Főkormányzóságba a bevetési csoportok, az Einsatzgruppe-k hajtották végre. Az áttelepített zsidókat szélnek eresztették, mivel ekkor nemcsak koncentrációs tábor nem működött ezen a vidéken, de még gettó sem volt. Ezek az áttelepített zsidók és lengyelek is súlyos helyzetbe kerültek, de lengyel területről lengyel területre érkeve mégis több kapaszkodóval rendelkeztek, mint azok a zsidók, akik csehszlovák környezetből magyarba kerültek, hogy azután Ukrajnában találják magukat.

Nem állítható tehát, hogy a tömegmészárlással a magyar felelős tényezők tudatosan számoltak, sejtéseik azonban minden bizonnyal voltak, már csak azért is, mert bizonyos dolgokat viszont feltétlenül tudniuk kellett. Tudták, hogy ezeknek az embereknek deportálásuk helyén nincs lakásuk, nincs állásuk, munkahelyük, következésképpen pénzhez sem tudnak hozzá jutni, és ha a magukkal vitt csekély élelem elfogy, éhhalálra vannak ítélve. A helyi lakosság akkor éppen a megszállókkal találta szemben magát, saját életéért aggódott, úgy hogy tőle segítséget a kitelepítettek legfeljebb kivételesen várhattak.

A fentiekben a kérdést azért részleteztem, hogy világossá tegyem: egyetlen vagy néhány adatból, egyetlen vagy csak kevés forrásból nem jó építkezni, a többi rendelkezésre álló adatot figyelmen kívül hagyva nem lehet rekonstruálni

egy folyamatot, és ha valaki ezzel próbálkozik, csaknem biztosan tévedni fog. Kamenyec Podolszk előtörténetéről tehát elég sokat tudunk, de számos máig nyitott, ismeretlen kérdésnek nem ártana a nyomára jutni. Ilyen kérdés a lakosságcsere irányuló elképzelés mellett az említett debreceni, stb. tartózkodás ügye, aminek jó lenne felderíteni mind a mérteit, mind az okozóját. Szinte semmit sem tudunk arról, hogy a deportálás célállomásán szélnek eresztett tömeg, amely megfelelt egy kisebb magyar város összlakosságának, hogyan élte át a kivégzéséig eltelt napokat. Próbáltak elrejtőzni ezek az emberek, igyekeztek vajon segítséget kérni, ugyan kaptak-e, akár csak néhányan? A Magyarországról a hivatalos adatok szerint kiszállított tömeg milyen forrásból növekedett meg annyira, hogy a történészek egy része tudni véli, miszerint az áldozatok száma elérte a 22 ezret. Tudjuk, hogy kevesen, de mégis csak voltak olyanok, akik meg tudtak húzódni a visszafelé induló szerelvényeken, de nem tudjuk, hogy ez milyen feltevélek mellett történhetett, és azt sem, hogy a megmenekülteknek mi lett a sorsuk.

A Kamenyec Podolszk térségében végrehajtott tömegmészárlás egyébként nagy leckéül szolgált a német illetékesek számára. Mintegy bizonyította, hogy az úgynevezett zsidókérdés végmegoldását nem lehet végrehajtani a szokványos eszközökkel, mert a végrehajtásra kötelezettek jókora része nem bírja el ideigileg a megterhelést. Ezt követően kezdték keresni a hatékonyabb és személytelenebb technikai megoldásokat. Meg is találták.

Ugyancsak szélesebb körű ismereteket kíván a tervezett világháborús emlékmű szimbólumának kérdése. Ha a kompozíció nem visel titulust, úgy el lehet fogadni egy olyan emlékeztetőként, amely az évezredek során a vad, romboló, pusztító, gyilkos hordáknak áldozatul esett népeket, országokat jeleníti meg. Ebben az esetben legfeljebb az a kérdés merül fel, hogy vajon egy angyal helyesen jelképezi-e azokat az áldozatul esett kultúrköröket is, amelyek az angyal alakját nem ismerték és nem is ismerik. Ha viszont kijelentjük, hogy az emlékművet a német megszállásnak szenteljük, úgy már több probléma is felmerül.

Az egyik problémát a sas okozza. Szimbolikus értelemben azért, mert egyáltalán nem hasonlít a német birodalmi sasra, hanem sokkal közelebb áll a többi ragadozó madárhoz, sőt még a Turulmadárhoz is. A két madár rokonnak látszik, holott egymásnak ellentmondó üzenetet hordoznak. Tartalmi értelemben viszont a német sas azért nem fejezi ki a német megszállást, mert az nem a hagyományos sas, hanem a nemzetiszocialista horogkereszt jegyében ment végbe. Ezt a körülményt minden történész ismerheti azzal együtt, hogy a sas a mai Németországnak is címermadara, és így nem csodálható, ha német kormánytényezők tiltakoznak az ellen, hogy a sas szimbólum által a megszállást Németországgal azonosítsa valaki, és egyúttal mintegy semlegesítse, illetve kiiktassa a nemzetiszocializmus kérdését.

A magyar történelemnek már több töredékét kell ismerni ahhoz, hogy valaki biztosan tudja: a német sas nem valamilyen ártatlan angyalt támadott meg. Szép számban voltak ebben az országban ártatlanok, akiket a nemzetiszocializmus halálra szánt, de a felállított szoborkompozíció nem őket jeleníti meg, hanem a maga általánosításában azokat is, akik sokat tettek azért, hogy az or-

szág és népe erre a sorsra jusson. Paradox módon nem 1943 folyamán vagy 1944 elején voltak ebben vétkesek az ország vezetői, amikor a kormány éppen a háború befejezésén fáradozott, hanem a megelőző jó néhány esztendőben. Hitler és a nemzetiszocialista vezérkar éppen azért tervezte a megszállást, mert Magyarországot már legalább egy éve nem tartotta „baráti” országnak, és attól tartott, hogy a szövetséget is felrúgja.

Ezzel a veszéllyel 1943 áprilisától kezdve a magyar vezető politikusoknak is tisztában kellett lenniük. És ha számoltak a veszéllyel, nem csalódtak, mivel Hitler azonnal kidolgoztatta a megszállás operatív tervét. Ezt nem hajtották végre, mivel a Wehrmachtnak súlyos gondjai támadtak a keleti fronton, és váratlanul szembe kellett néznie az olasz „árulással” is. Az olasz átállási kísérlet következtében a veszély tovább nőtt. Észak-Olaszország megszállása és ott a bábállam megszervezése mintegy az előképe volt annak, hogy milyen sorsot szán a nemzetiszocialista vezetés egy olyan országnak, amely ki akar lépni a szövetségből, és be akarja szüntetni az egyébként már teljesen értelmetlenné vált küzdelmet. Budapesten tudni kellett, hogy Mussolinit a németek nem kiszabadították, hanem foglyul ejtették. Mi több, az igencsak jó katonai összekötéseknek hála azt is tudni kellett, hogy a megszálló német erők lefegyverezték az olasz hadsereg minden általuk elért egységét, és az egész tömeget táborokba szállították. Az olasz történészek a fogságba hurcolt katonák létszámát 800 ezer, egy millió körül adják meg.

Végeredményben mit tettek a németek 1944. március 19-én? Bevonultak, megszállták az országot, vagy egy közös egyetértéssel kialakított játszmat adtak elő? Mindenesetre az biztos, hogy a Wehrmacht bevonult. A kérdés már csak az, hogy miért vonul be egy hadsereg egy idegen országba? Biztosan nem parádézni akar, hanem rá akar kényszeríteni valamit erre az országra. Az adott esetben nem lehet megmondani, hogy március 19-én vagy akár a következő napokban mi volt a pontos cél. A németek elfoglalták a fontos csomópontokat, ahogy ezt minden puccsista, forradalmár és megszálló már az óvodában megtanulja, és lezárták a laktanyákat. Néhány napon át azonban az ország sorsa még bizonytalan maradt. Tudunk a vitákról, amelyeket e kérdésről a Führer vezető német tisztekkel folytatott. Hitler az olasz mintát akarta eredetileg követni, és a magyar kaszárnnyákat azzal a céllal záratta le, hogy a honvédség állományát ugyanúgy fogságba hurcolják, mint tették az olasz katonaság esetében. A vezető német katonai személyiségek két érvet hoztak fel a terv ellen. Hangsúlyozták, hogy a fennálló katonai helyzetben szükség van a magyar haderő közreműködésére, illetve hogy az olasz foglyok viszont semmi haszonnal nem járnak, mert alig akad közöttük önkéntes, aki vállalná a további harcot.

Nos, kivételesen a katonai álláspont győzött, és a laktanya-zárlatot feloldották. Ezt követően a német hadsereg nem hajtott végre szisztematikus megszállást. Egelőre megelégedtek azzal, hogy a Titkos Államrendőrség (Geheime Staatspolizei) illetékes csoportja a prominens németellenes vezető politikusokat sorra letartóztatta, és őket táborokba hurcolták. Megjelent Eichmann is a maga viszonylag kis csapatával, és elkezdődött a szoros, baráti együttműködés

a német és magyar szervek között a zsidók deportálására vonatkozóan az ország egész területén.

Mi történt tehát? A bevonulás átalakult egy olyan befolyásgyakorlássá, amely nem követelte meg a szisztematikus és általános megszállást. Megelégedtek azzal, hogy elhelyezhették ellenőrző és nyomásgyakorló szervezeteiket, kisajátították a számukra fontos létesítményeket, az ország életébe beiktatták Edmund Veessenmayer személyében a teljhatalmú birodalmi biztost. Másként szólva Magyarországot nem vonták totális megszállás alá, mint — mondjuk — a lengyel vagy a szovjet területeket, hanem olyasfajta megoldást választottak, mint amely — Belgium kivételével — Közép- és Nyugat-Európában már jól ismert volt. Nagy nyomás alatt mindenütt találtak vállalkozót arra, hogy a német óhajokat kielégítse, velük együttműködjön, miközben a lakosság megnyugodhatott abban, hogy saját vezetői vannak. Dániából nem menekült el a király, és mintegy két évig a helyén maradt a szociáldemokrata kormány. Franciaország északi részét katonai igazgatás alá helyezték ugyan, de Délen elismerték a „Francia Államot”, amelynek az élén a hadsereg megbecsült, népszerű marsallja, Pétain állt, és a kormányt tősgyökeres franciák alkották. Hollandiában és Norvégiában egy átmeneti idő után a katonai igazgatást beszüntették, és a két ország élére hazai politikusokat állítottak. A németek által kreált szlovák és horvát állam élén kezdetől fogva a hazai politikai élet reprezentánsai jelentek meg. Olaszországban az északi, megszállt részek élére ugyanaz a Mussolini került, aki megelőzően az egész ország miniszterelnöke volt.

Ismert recept volt ez, még hozzá egy olyan recept, amelyet nem a német nemzetiszocialisták találtak ki. Évszázadok óta gyakorolták a hódítók, hogy a térdre kényszerített országoknak bizonyos követelmények teljesítése esetén viszonylagos szabadságot engedélyeztek saját dolgaik intézésében. Azonnal megjelentek viszont fenyegető erőikkel, mihelyt a szóban lévő állam a nem-teljesítés bűnébe esett. Ezeket az országokat annak idején vazallus államoknak nevezték. A huszadik században bábállam lett a nevük. Magyarország 1944 márciusában e bábállamok egyikévé vált, és maradt is addig, amíg meg nem kísérelte e kötelék felbontását. Miután a kísérlet haljós véget ért, Szálasi hatalomra segítése által ugyanebbe a státusba sodródott.

További kérdés, hogy vajon egy bábállamnak ugyanaz-e a felelőssége, mint egy szabad államnak. Egyszerűen is meg lehetne válaszolni a kérdést, mondván, hogy már a báb szerepének elvállalása is súlyos felelősséget zár magába. A kérdés azonban ennél bonyolultabb. Egyfelől azért, mert Horthy Miklós e szerepre nem kizárólag a saját személyét, de egyúttal az ország további sorsát érintő súlyos fenyegetés alatt vállalkozott. Másfelől viszont — ellenkező értelemben — azért, mert a zsidók eltávolításának programját az ekkor felálló magyar kormány több tagja régóta élethivatásának tartotta, és a lehető legnagyobb lelkesedéssel vett részt a „közös játszmában”. Igaza van mindenkinek, aki úgy véli, hogy nélkülük, közreműködésük nélkül Eichmann nem boldogulhatott volna oly fényesen, mint sikerült neki. Ahhoz, hogy a „zsidótlanítás” olajozottan működjön, nem volt szükség egész apparátusok cseréjére. Elegendőnek mutatko-

zott, hogy a rendőri, csendőri egységek, valamint a közigazgatás élére gyilkos antiszemitizmusuk által ismert emberek kerülhettek.

Téved viszont mindenki, aki azt hiszi, hogy Horthy Miklós 1944. március 19. után ugyanolyan szuverén államfő lett volna, mint volt megelőzően. Ennek bizonyítéka lenne, hogy a németek által kívánatosnak tartott Imrédy Béla kinevezését meg tudta akadályozni, és helyette kinevezhette Sztójay Dömét. A németek azonban ehhez minden további nélkül hozzájárulhattak, mert tudták, hogy ha Imrédy németbarát, akkor Sztójay egyenesen német-függő. Horthy „szuverenitása” e kérdésben annyit jelentett, hogy eben gubát cserélt. A továbbiakban a kormányzó korábbi politikai környezetének nagy részét letartóztatták, a változtatásra irányuló júniusi kísérlete megbukott, mert ahhoz nem tudott támogatást szerezni, és igen, kétségtelen, hogy tiltakozás nélkül végignézte több százezer zsidó elhurcolását országból. Az is kétségtelen, hogy ekkor már biztosan tudta, hogy — mint korábban kifejezte magát — a zsidók „agyonveréséről” volt szó.

Végül mégis talált valakit, aki vállalta, hogy Sztójay helyébe lép, talált néhány katonatisztet, akik segítettek a deportálások leállításában, döntött a fegyverszüneti tárgyalások mellett, és előkészítette az átállást. Az utóbbi minden ízében dilettáns kivitelezése közismert, és Horthy lemondási nyilatkozata és főként Szálasi utódként történt elismerése súlyos erkölcsi problémákat tartalmaz.

Ha ez történt, és minden fellelhető adat, törmelék, cserép ezt támasztja alá, ha a magyar szervek nagy része készségesen részt vett az újabb és a korábbi sokkal nagyobb tömegmészárlás elősegítésében, ha ennek ellenzőit el tudták távolítani vagy meg tudták félemlíteni, ha a magyar lakosság nagy többsége bénultan szemlélte az eseményeket, és ha végül a megfélemlített kormányzó hozzájárult Szálasi országlásához, akkor — sajnos — Magyarországot lehetetlen kizárólag az áldozat szerepében látni. Magyarország és annak polgárai, a zsidók, a magyarok jó része, sőt részben még németek is, valóban áldozattá váltak, de a magyar politikai, katonai elit nagy része, és még az értelmiség egy része is építette az áldozati oltárt. A magyar állam nem volt vétlen.

Mi a helyzet az angyallal? A probléma vele is azáltal keletkezik, ha megnevezzük. Gábriel arkangyal ugyanis a hazai keresztény hagyományban mindössze két küldetése és hírmondása által ismert, a zsidó vallási könyvekben pedig — azokat jól ismerő kollégáim szerint — nem találni nyomát. Gábriel nagyon fontos küldetést látott el viszont az iszlám keletkezésében. Mohamed szerint ugyanis ő jelent meg előtte az Úr, Allah nevében, hogy felszólítsa őt az új, a tiszta, az Úrnak tetsző vallás és egyház megeremtésére.

Vegyük a másik feliratot, amely szerint az emlékművet „a második világháború minden áldozatának” emlékére emeljük. A problémák ezáltal sem tűnnek el. A háborúnak 50–60 millió ember esett áldozatul, beleértve ebbe mind a támadókat, mind a megtámadottakat. Valóban mindenki emlékművet érdemel? Értelmezhetjük azonban a szöveget úgy is, hogy Magyarország minden lakójáról van szó, valamint úgy is, hogy a magyarországi események során, azok miatt meghaltakra akarunk emlékezni. Az első megoldás egybemossa az áldozatot és a gyilkost, a másik magába foglal magyarok mellett német, szovjet, bolgár katonákat is.

A legnagyobb probléma ezzel az elnevezéssel, hogy nem tesz különbséget a háború logikája következtében meghaltak és azok között, akik ebben a logikában nem szerepeltek sőt, abból kizárták őket, és mégis áldozatokká váltak. A magyar baka nem maga választotta a sorsát, ám saját állama küldte őt a frontra, és a hadi eseményeket vagy megúsza, vagy azok végeztek vele. A hazai lakosság egy másik nagy része, akik egyébként jórészt magyarnak tudták és vallották magukat, még ha akartak volna sem tudtak „háborúzni”, és mégis kivétel nélkül halálra lettek ítélve. A zsidóknak munkaszolgálatosként a fronton sem adtak fegyvert a kezébe, az ásó és a lapát pedig nem szokott elsülni.

Nos, ezt a minden vonatkozásában problematikus emlékművet legjobb lenne elfelejteni. Ehelyett inkább azon lenne jó gondolkodni, hogy vajon nem lenne-e a magyar történelemnek olyan megjeleníthető motívuma, eseménye, esemény-sorozata, amely senkiben sem vált ki ellenérzést, és ráadásul nem egyik súlyos megaláztatásunkat juttatja eszünkbe, valahányszor csak megpillantjuk, hanem jó érzéssel és jogos büszkeséggel tölthet el bennünket?

Senki sem bízta a történészekre, hogy döntsenek az országban felállítandó emlékművekről és szobrokról. Nem is szokásuk javaslatot tenni ezekre. Ugyanakkor senki sem tiltja és tilthatja meg nekik, hogy összeszedjék az összeszedhető ismereteket, és azokat rendelkezésre bocsássák. Nem eleven tanúi a történelemeknek, és nem tudják felfedni a múlt minden titkát, de ha szakértőként bárki megkérdezi őket, el tudják mondani mindazt, ami megállapítható és igazolható.

Akár kérdezi bárki is a történészeket, akár nem, csak igazolható ismeretekkel szolgálhatják a feladatot, ami, miként bevezetésként említettem, abban áll, hogy kielégítsék a társadalom jogos igényét múltja, az ősök történetének megismerésére. Ebből a szempontból mindegy, hogy az őstörténetről, vagy a közelmúltról van-e szó.

THE HISTORIAN'S TASK

by Ormos Mária
(Summary)

The present study examines an important methodological problem of history writing, namely the optimal extension of the research area of a topic to be studied. While it warns that not even the widest available pool of information can guarantee the perfect, realistic reconstruction of any given point or time-spectrum of the past, it is undeniably the task of the historian to do all he or she can in order to gather whatever relics survive from the past, for otherwise the picture which results from his or her work will be fatally erroneous and biased.

This thesis is illustrated by the author on the basis of two case studies. The first is the interpretation of the Jewish deportation in 1941 as a mere „application of the law on aliens”, which is based on a narrow, limited group of sources and leaves out of consideration several other sources of information (such as the diaries and notes of Miklós Kozma, governmental commissioner of Kárpát-alja, government discussions, parliamentary speeches). The other is the view of history conveyed by the monument composition planned to be erected on the Square of Liberty in Budapest to commemorate the German occupation of Hungary in 1944, which is so confused that cannot even be interpreted correctly in a historical sense.

TANULMÁNYOK

Miskolczy Ambrus

A VASGÁRDA SZÜLETÉSE

Gyakran mondják a legionárius mozgalom az olasz és a német fasiszmus másolata. Nem az! Az első világháború terméke ez is, az is, pontosabban annak, hogy a békével a világháború nem ért véget. Az egyik legionárius harcos az 1930-as évek derekán a lehető legpontosabban fogalmazott: „Egy szóval nemzedékünk alatt a háború gyermekeit értem. Azokat, akik a lövészárkok hősi és áldozatvállaló szellemét éltették tovább. A 20. század emberei.”¹ Német és olasz fasiszták is írtak így, akik megjárták a háborút, és annak végeztével nem találták helyüket, és lelkesen felkarolták az új politikai vallást. (1933-ban egy SA csapatvezető — anélkül hogy olvasta volna a politikai vallásokra vonatkozó terjedelmes szakirodalmat — így mesélte el, hogy miért lett náci: a létező pártok „érdekszövetségek, hiányzott belőlük a lélek, a szellemi kötelék. Adolf Hitler új politikai vallással jött. Ez a vallás a német nép 1914. augusztus 14-i felkeléséből és népünk 1914–18-as nagy küzdelméből született.”²) Igaz, a fentebb idézett román legionárius 1916-ban, amikor Románia belépett az első világháborúba, még csak 11 éves volt. Viszont hitte, amit írt, fájlalta, hogy lemaradt a harcról, és be akarta pótolni. Ezt tette Ion Moța is, aki 1923-ban a csataterről a hősök véráztatta földjén nőtt fűből szakított magának, hogy talizmánként óvja a gonosztól.³ Ő sem találta helyét a világban, azokkal együtt, akiket nemzedékének nevezett. A nemzedék nem egyszerűen korosztály, hanem magát elitnek tekintő csapat. Vezérét is megtalálta. Mert a harchoz vezér kellett vezér, és vezér nélkül nincs mozgalom. A vezérnek pedig karizmatikusnak kellett lennie. Ehhez adottságokra volt szükség. Elszántságra és hivatástudatra. Ezért lett Corneliu Zelea Codreanu a vezér. A Mozgalom kronológiája az ő születésének pontos dátumával: 1899. szeptember 13-ával indult.⁴ A színhelyet már nem adja meg, egyes legionárius írások szerint Iași, magyarosan Jászvásár, mások szerint Huși, magyarosan Huszváros, (apja itt némettanárként működött). 13 évesen került a katonai líceumba, 1916-ban a háború lendülete őt is magával ragadta, a frontra is elkísérte apját, de hazaküldték, mint kiskorút. Ekkor még közepes termetű, apjának a válláig ért. Aztán nagy ember lett, munte de om, „hegyember”, (akkora, mint egy hegy) – ahogy a román mondja. Nem kétséges, ő volt a legjobb kiállítású fasiszta vezér. Élettörténete a mozgalom története. De a mozgalom nem egyszerűen az ő tevékenységének az eredménye. Vagy mégis? És ha

¹ *Ion Banea*: Rânduri pentru generația noastră. [H. n., é. n. 1935]

² *Michael Burleigh*: Die Zeit des Nationalsozialismus. Frankfurt am Main, 2000. 144.

³ *Valentin Orga*: Moța. Pagini de viață. Cluj-Napoca, 1999. 184.

⁴ Cronologie legionară. h. n. 1953., 1992.

igen, mennyire? A kérdést a „Legionárius Mozgalom” 1990-es nyilatkozata így próbálta megválaszolni: „»A Vasgárda vagy a Legionárius Mozgalom« 1920 végén jelent meg a jászvásári egyetemen, ebbe a szervezetbe gyűlt a román diákok egy része Corneliu Zelea Codreanu vezetésével.”⁵ Ez így kicsit hamis, mert 1927-ben alakult meg a Szent Mihály Arkangyal Légiója, és ennek egyik paramilitáris szervezeteként alapították a Vasgárdát, amely aztán a mozgalom szinonimája lett, és okkal, mert a mozgalom maga is paramilitáris jellegű volt. Viszont az idézet nyilatkozat jól érzékelteti a Gárda és az 1920-as évek antiszemita diákmozgolódásai közötti folytonosságot. Az alapítók pedig 22-es nemzedéknek nevezték magukat.

A 22-es nemzedék

A világháborús győzelem ára avagy I. I. C. Brătianu hatalmi játéka

1922 a koronázás éve. Október 15-én a királyt, Ferdinándot és nejét, Mária királynét még egyszer megkoronázták immár az új, nagy Románia királyává. Ferdinándot „a lojális”, mert míg nagybátyja, Károly király 1914-ben belehalt abba, hogy nem teljesíthette a központi hatalmakkal, Németországgal és az Osztrák-Magyar Monarchiával még 1883-ban kötött szerződését, és nem léphetett be velük szövetségben a háborúba, mert a koronatanács ellenszegült. Ferdinánd viszont lojális volt a nagy nemzeti célhoz, az ország és népe „kiegészítéséhez”, 1916-ban belépett a nagy háborúba az antant oldalán, és bár kénytelen volt 1918 tavaszán különbékét kötni, mégis 1918 végén hadviselő félként lépett fel. A hivatalos Románia úgy tekintette, hogy Nagyrománia az ő műve, miközben az erdélyi és magyarországi románok nemzeti gyűlése 1918. december 1-jén kimondta az egyesülést Romániával. A konzervatív államférfi P. Carp, az egyetlen, aki 1914-ben a koronatanácsban amellelt állt ki, hogy Románia Németország és a Monarchia mellett lépjen hadba, miután az ország mégis a győztesek oldalára került, annak ellenére, hogy különbékét kötött keserűen szellemeskedett: „Romániának olyan szerencséje van, hogy nincs szüksége államférfiakra.” Míg az okirályság az egykori vajdaság Moldva és Havaselve területét foglalta magába, mintegy 130 ezer km²-t, az új Románia már Besszarábiát és Bukovinát, valamint Erdélyt, Máramarost, valamint Bihar és Bánság egy részét. Románia területe 295 ezer km²-re nőtt, lakossága pedig több mint felével, 7,5 millióról 16,5 millióra.

A mindenható liberális miniszter, I. I. C. Brătianu, a nagy Ionel, mégsem volt boldog. Keserűen és ravaszul hagyta ott a béketárgyalásokat, mint aki nagyon megsértődött. És azt is tette. Látnia kellett, hogy az történik, amit a két győztes hatalom Franciaország és Anglia akar. Ezért vonult vissza egyébként az Egyesült Államok elnöke, Wilson is. Ő a népek demokratikus önrendelkezési jogára épülő modern demokratikus rendszereket akart, aztán látnia kellett,

⁵ Pentru cunoașterea adevărului. Declarația Mișcării legionare. 1990. (különlenyomat: Țara și exilul. 1990. 9–10. sz.) 8.

hogy szövetségeseit igazán saját hatalmi megfontolásaik vezetik. Európának nem tett jót, hogy így magára hagyták. Franciaország és Anglia az új Szovjetország ellenében akart olyan frontországokat, amelyek egyben Németországot is sakkban tartják. Ugyanakkor Németországot óriási kártérítéssel terhelték. A Habsburg Monarchiát szétszedték, és legnagyobb tartományát, Magyarországot bűnbakként kezelték, és még az is kapóra jött, amit a magyar forradalmak tettek. 1918 októberének végén kitört és győzött a pacifista forradalom – a militarista Európában. Magyarország független köztársasággá alakult, békét hirdető polgári demokráciává. De nem sokáig, mert már születése pillanataiban mohó és könyörtelen nagy és kisimperializmusokkal találta magát szemben. A kommunista utópia lett a kétségbeesés ellenszere. A világforradalom ígézetében a kommunista Tanácsköztársaság megpróbálta a lehetetlent, az ország integritását az egységesülő új világnak biztosítani. Romániának az volt a szerencséje, hogy nem sokkal korábban gyorsan legyőzték, így még rendelkezésére álltak olyan erők, amelyekkel a Tanácsköztársaságot gyorsan leverte és Budapestre is bevonult a román hadsereg, amíg ki nem parancsolták a nyugati hatalmak, akik nem igazán vették jó néven az akciót. Igaz, azok a magyar hatalmi csoportok invitálták be a románokat, akik aztán hatalomra kerülve, a területi revízió lehetőségeit keresték, és az is igaz, hogy a magyar vörös hadsereg vezérkari főnöke átadta a román félnek a gyors győzelemhez szükséges információkat. Az árulást azért mentse a román királynak tett magyar ajánlat, éspedig az, hogy fogadja el a magyar koronát, és így Ausztria-Magyarország helyett, új birodalom jött volna létre Magyarország-Románia. A román elit persze nem vették komolyan az ajánlatot, hiszen az újonnan megszerzett területek fölött osztatlan hegemoniát akartak, de geopolitikai realitása sem volt az elképzelésnek nagyhatalmi támogatás nélkül. Még az aktuális nagyhatalmi támogatás is több vonatkozásban sértette Brătianu önérzetét és politikai elképzeléseit. Bele kellett törődnie abba, hogy a Bánság egyik részét Szerbia kapja meg, amely nem kötött különbékét. Ennél is jobban bántotta az, hogy a nyugati hatalmak rákényszerítették Romániára a nemzetiségi kisebbségek bizonyos jogainak elismerését és a zsidóemancipációt. Igaz, a magyarországi románok és Románia egyesülését kimondó 1918. december 1-jére Gyulafehérvárra összehívott népgyűlés határozata kimondta „a teljes nemzeti szabadságot az együttélő népeknek”, és leszögezte, hogy azok létszámuk arányának megfelelő arányban képviselhetik magukat a közigazgatásban, a kormányzatban és az igazságszolgáltatásban. Ezt később sokan azok sem vették komolyan, akik azt hitték, majd azt teszik. Még kevésbé az ókirályságbeli liberálisok, akik egyesülés helyett egyesítést értettek, az elnyomott testvérek felszabadítását, és saját hegemoniájukat.

A zsidók emancipációjára viszont azért is szükség volt, mert az újonnan megszerzett területeken a zsidók korábban teljes jogú osztrák-magyar állampolgárok voltak, az izraelita felekezet pedig bevett vallás. Romániában pedig korábban csak pár ezer zsidó kapta meg az állampolgárságot, a többség idegen védelem nélküli idegennek minősült, nem volt választójoga, földtulajdonszerzését korlátozták, és ha a politikai életben elhatalmasodtak a feszültségek, akkor

hatékony szelepnek bizonyult a zsidóüldözés, amiről a mérvadó magyar sajtó mély undorral írt. 1920-ban megfordult a helyzet. Magyarországon proto-rasszista törvénnyel bevezették a numerus clausust, korlátozták az egyetemi tanulmányokat folytatható zsidók létszámát, és a közéletben az antiszemitizmus mozgósító politikai hívó szó, sőt az értelmiségi világba is behatolt, méghozzá a reformkonzervatív szemléletbe, amelynek akadt olyan történész képviselője, aki a magyar hanyatlást zsidó bevándorlással magyarázta, bűnbakká téve meg a zsidók egy részét. Ugyanakkor Romániában a nemzeti történész, N. Iorga felhagyott korábbi antiszemita retorikájával, hosszú ideig. Romániában a korábbi oligarchikus liberális rendszert felváltotta a liberális demokrácia – a maga balkánias vonásaival. Ezeket Brătianu ügyesen tudta manipulálni, de félt is tőlük, például attól, hogy ha Párizsból hazatér, akkor a bukaresti vasúti állomáson már dühös tüntetők várják, ezért aztán még Sinaián leszállt a vonatról, és autóval folytatta útját.⁶ Néhány évig hagyta, hadd kormányozzanak mások, 1922-ben aztán pártja, a Nemzeti Liberális Párt szokatlanul kemény, erőszakos és korrupt módszerekkel újra hatalomra került, vele az élen.

Romániában új állam kiépítése, az eltérő fejlettségű területek integrálása volt a feladat, folyt az alkotmányozás. Ugyanakkor feléledt a háború alatt visszaszorult antiszemitizmus, amelynek az 1907-es parasztfelkelés után már pártja is lett. Nem „a zsidókérdés” és az antiszemitizmus volt az ország fő problémája, de az antiszemita számára „a zsidókérdés” fedett el mindent, másról nem akartak tudni, vagy inkább mindent ebbe foglaltak bele. Hogy miként, azt jól érzékelteti Codreanu önéletrajza, amelyben élő példaként állította magát a mozgalom, és ország-világ elé.⁷

Corneliu Zelea Codreanu felserdülése és színrelépése

Kövessük a Kapitány szellemi fejlődését, és aztán később próbáljuk meg az antiszemitizmust magát jellemezni. Szellemi fejlődésről egyébként némileg azért beszélni, mert Codreanu az antiszemita hagyományban nőtt fel. Apja, Ion Z. Codreanu a moldvai Huși-ban középiskolai (német) tanár, és az antiszemita párt lelkes híve volt, aki nem egyszer a parlamentbe is bekerült, amolyan verekedőnek ismerték őt is, ugyanakkor őt magát is meg-meg akarták verni, sőt ölni is, így 1920-ban okkal tehetette szóvá, hogy nyolc évvel korábban a választási kampány alatt és után gyermekei éjszaka gyakran felriadtak a rémülettől.⁸ Az otthoni harcias légkörben felnövő ifjú Codreanu aztán a katonai líceumban megtanulta a rendet és a fegyelmet, és a hierarchia tiszteletét. Mindez — önéletrajza szerint — itt ivódott a vérébe.⁹ De tetteit ismerve, inkább azt tanulta meg, hogy másokat miként szoktasson rendre, fegyelemre és a hierarchia tiszteletére.

⁶ *Henri Prost*: *Destinul României (1918–1954)*. Buc. 2006. 55.

⁷ *Corneliu Zelea Codreanu*: *Pentru legionari*. Sibiu, 1936. (1940-ben újra kiadták, mint az 1936-os címlappal, ezt pedig 1993-ban Temesvárt.)

⁸ *Totalitarismul de dreaptă în România. Origini, manifestări, evoluție 1919–1927*. [I.] Szerk. Ioan Scurtu. Buc. 1996. 210. (továbbiakban: *Totalitarismul*, I.)

⁹ *Codreanu*: *Pentru legionari*, 11.

A kommunista Petre Pandrea szerint Codreanut a kadetiskolában társai lenézték középszerűsége miatt, úgy nézett ki, mint egy esetlen paraszt, viszont jó szervezőként a hőcsatákban tűnt ki, egyébként olyan lelki sérülések érték, (például a nagyobbak taknyosnak nevezték), amelyeket felváltva bosszúban és bűnbánatban élt ki, vérszomjas maradt, korlátolt és lelkiileg fogyatékos.¹⁰ Később, amikor Pandreát elvtársai hosszú évekre börtönbe zárták, és az 1960-as években rabként vallott a Gárdáról, Codreanu iránti gyűlöletét is megvallva már csak korlátoltnak, tanulni nem akarónak, mániakusnak, mozgáskényszeresnek tartotta egykori iskolatársát, és mindenekelőtt jó szervezőnek, aki a játékokban is nem ügyességével, hanem szenvedélyességével tűnt ki, és állt a csapatok élére. A börtönben még több legionáriust megismert, cellatársak is voltak, és emlékeit azzal a szándékkal vetette papírra, „hogy 2000 után tanúságként szolgáljon a kor, annak komoly személyiségei és a bohócai iránt érdeklődő történész számára”. Ugyanakkor sokkal több újat — egy-két zaftos pletykán kívül — nem örökített meg. A legfontosabb következtetés: „A Vasgárda kimérának vagy titoknak tűnik, ha nem Corneliu Z. Codreanu szervező tehetsége felől próbáljuk értelmezni.” És írta ezt annak tudatában, hogy egyik éllegionárius börtöntárs-barátja a Kapitányt „minden konfúzió mesterének” nevezte, ő maga pedig a Vasgárdát „az ifjúság tragikus, véres tévedésének” tartotta, és egyszer úgy összeszólalkozott a Kapitánnyal, hogy majdnem párbajra került sor, mert az barátságosan őt zsidóbérencként üdvözölte, mire ő Takony-hülyének nevezte egykori iskolatársát. A börtönben Codreanut Catilinának tartotta, magát pedig Cicerónak, aki megörökítette a Rómát felfogatni akaró összeesküvőt: „Néhány évtized múlva Codreanu tragikus történetét a mi időnk rejtjeles krónikáiból és regényeiből próbálják felfejteni, megsárgult papirokból, talán ezen emlékiratokból, amelyeket az örökkévalóság lámpája mellett írok.”¹¹ Azt nem tudom, hogy ez a lámpa a börtön sötétjének volt a metaforája, vagy valóban kapott egy asztali lámpát, és megbízást, hogy írja le, amit tud. Mindenesetre felsőhajtása jól érzékelteti a források szűkösségét és értelmezésük nehézségeit, mert a Kapitány és a Vasgárda hőskorszaka után kevés írás maradt fenn, és a besúgó jelentések is rejtjelezettek a maguk módján.

Meglepő, hogy hiteles adatot eddig nem tettek közzé a Kapitány ifjú éveiről. Amit igen, olykor azt is kiforgatták, méghozzá oly módon, hogy azzal gyakorlatilag megemelték, miközben leminősíteni próbálták. Például, miután Codreanu 18 éves korában elvégezte a botoșani-i katonaiskolát, őrmesterként lépett ki, és minősítésében az áll, hogy nagyon jó őrmester lesz, ezt úgy állította be az egyik egyébként kiváló munka, hogy nem minősítették tábornokságra alkalmasnak.¹² Kérdés, hogy 18 éveseket szoktak volt már előre így minősíteni? Aligha. Kérdés az is, hogy miért nem folytatta katonai tanulmányait, miért tanult inkább jogot, ő, aki a jog fölé helyezte magát. Vajon azért, mert a katonai hierarchiában a saját alárendeltségét nem tűrte? Viszont az, amit a minősítés-

¹⁰ *Petre Pandrea: Portrete și contorverse*. București, 1945. 251.: „sanguinar, bariolat și sincopat psihic”.

¹¹ *Petre Pandrea: Garda de fier*. Buc. 2001. 31., 68., 183., 186., 188., 555.

¹² *Francisco Veiga: Istoria Gărzii de Fier 1919–1941*. Buc. 1993. 51., 324.

ből mellőzött az idézett mű az a következő „nagyon intelligens”, magatartása példás, vérmérséklete szangvinikus, jelleme szelíd.¹³ Ez némileg megerősíti azt, amit Pandrea egykori iskolatársa lelkiállapotának hullámvázáról írt. Élete a bosszú és a bűnbánat dialektikáját is példázza, ami jó kiállása mellett szintén kiemeli a fasiszta vezérek társaságából. Környezete, a családi légkör, olvasmányai viszont valósággal sodorták a fasiszta mozgalom élére, és nyilván az élenjárás, a vezetés azon szenvedélye, amelyről ugyancsak Pandrea írt. Az előbb idézett szelektíven hivatkozó szerző is megjegyzi, hogy Codreanu időnként „rendkívül komplex embernek tűnhetett,” miközben „sikere koncepciója és a kivitelezés egyszerűségének tudható be”.¹⁴ A leghitelesebb az, amit ő maga — Codreanu — mond el saját magáról. A fasiszták — a maguk módján — őszinték. A kommunizmus és a faszizmus különbségéről általában azt hisszük, hogy az előbbi szép, jó, humanista eszméket hirdetett, de azokat meghamisította és deformálta, míg náciizmus eszméi eleve rosszak voltak, ezért nem lehetett deformálni, csak alkalmazni.¹⁵ Legfeljebb a tényközlést övező heroikus frazeológiát kell lehántani, a tények önmagukért beszélnek. Codreanu — immár több nyelven is olvasható — önéletrajza is önmagáért beszélő munka. Azért is, mert nem szeretett írni, és maga is megvallotta, hogy szívesebben vág fát, mint ír.¹⁶ És aki ilyeneket mond, legfeljebb elhallgat bizonyos dolgokat.

A román irodalomból a xenofob mozzanatok ragadták meg az eszmélkedő gyermeket, aki N. Iorga és A. C. Cuza cikkeket falta. Iorga széles látókörű történész, enciklopédikus elme, igaz, antiszemita, de antiszemitizmusának intenzitása változó,¹⁷ 1918 után több mint egy évtizeden át a megértés szellemében írt a zsidókról, a numerus clausus közepkori babonának minősítette.¹⁸ Az 1848-as forradalmak bukása után a román nacionalizmus erősen összefonódott az antiszemitizmussal. Ennek rasszizmusba hajló formáját Cuza képviselte, eredetisége agresszivitásában rejlett, helyzete is eredeti: antiszemita közhelyeket összeollózó munkával lett egyetemi tanár, a politikai gazdaságtané. A furcsa páros 1895-ben részt vett az „Egyetemes Antiszemita Liga” alapításában, aztán 1910-ben együtt hozták létre a Nemzeti Demokrata Pártot,¹⁹ amelynek Ion Zelea Codreanu is oszlopos tagja lett. 1919–20-ban mindketten ott voltak a parlamentben, és a házelnök, Iorga életét keserítették – szellemeskedéseikkel. Ma inkább csak kínosan mosolygunk, de akkor ott jókat nevettek. Az idétlenkedés gazdag tárházából a legszellemesebb megnyilvánulás talán az volt, amikor Cuza egykori harcostársa, Iorga filoszemitizmusát megsokallva — a tudós-poli-

¹³ *Corneliu Georgescu*: Un om și o acțiune. Sibiu, 1925. 6.; Ion Banea: Căpitanul. Timișoara, [1936.] 1995. 16.

¹⁴ *Veiga*: Istoria Gărzii, 51.

¹⁵ *Ernst Nolte – Thomas Roman*: Questions a Ernst Nolte. (<http://www.eurozine.com/articles/2003-03-28-roman-fr.html>) (2012-02-12) Nolte szerint ez a különbségtétel jogos, de neki azért nem tetszik, mert fel kell tennünk a kérdést, hogy a jó eszmék deformálása, vajon nem akkora rossz, mint a rossz eszmék kivitelezése.

¹⁶ *Veiga*: Istoria Gărzii, 51

¹⁷ *William O. Oldson*: The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga. New York, 1973.

¹⁸ *Leon Volovici*: Ideologia naționalistă și «problema evreiască» în România anilor 30. Buc. 1995.

¹⁹ *Volovici*: Ideologia, 41–43.

tikus hiúságára célozva — a szakállas asszony menopauzáját emlegette.²⁰ Corneliu Z. Codreanu a '30-as évek derekán Cuza-Iorga olvasmányaiából három életeszményt emelt ki, ezek: minden román egyesülése, a parasztság számára tulajdon és politikai jogok megadása, a zsidókérdés megoldása. A családi légkörből is ez áradt. Cuza volt a keresztapja. Nővérét Irredentának keresztelték, fivéreit, Traiannak, Horiának, Decebalnak. Corneliu hitelesen emlékezett: Iorgából szívta magába azt a történelemszemléletet, amelyben a nemzet a holtak, az élők és az eljövendők közössége, amely állandó külső és belső veszélynek van kitéve.²¹ Ez csigázta fel a fantáziát, aztán a történelem mozgósított: a világháború, és ami után következett. 1919 tavaszán esetleges szovjet támadás elhárítására mintegy 20 líceumi diákot maga köré gyűjtött a dobrinai erdőbe, ahol hadgyakorlatokat tartották, és fedőszervként megalapították a Mihail Kogălniceanu nevű kulturális egyletet.²² Aztán Jászvásárt is megtalálta az ellenséget mint tanár az ipari mesteriskolában és mint joghallgató az egyetemen. A konfliktust Románia geopolitikai helyzete hozta magával, és az, ahogy Románia a modernitás újabb szakaszába lépett.

Codreanu és Moța egymásratalálása az antiszemita diákmozgalmakban

Moldva alkotta Románia szovjet frontját. Miután győzött a szovjet kommunista forradalom, 1918 januárjában Besszarábiában kikiáltották a Moldáviái Demokratikus Köztársaságot, négyülésen mondták ki a Romániával való egyesülést, és a román hadsereg be is vonult. Ez a Prut és Dnyeszter közötti terület a moldvai vajdaság szerves része volt, a 15. század végén déli tengerparti részeit a török birodalom kebelezte be, majd 1812-ben Oroszország foglalta el az egészet, de 1856-ban a nyugati hatalmak a Duna-hajózás szabadságának biztosítása miatt Moldvának adták át a Delta melletti megyéket, amelyeket aztán Oroszország 1878-ban visszavett, holott Románia mellette lépett be a törökellenes háborúba. Szovjetunió nem ismerte el az első világháborút lezáró békéket. Románia számára állandó veszélyt jelentett a hatalmas szomszéd, mely egyelőre még csak a világforradalom ígéretével fenyegetett. Proletárforradalomnak Romániában nem volt bázisa, de az orosz forradalmi kultúrának mindig is volt hatása Moldvában. Oroszországból települt át a román szociáldemokrácia alapító egyénisége C. Dobrogeanu-Gherea, és az úgynevezett poporanista irányzat egyik hangadója, C. Stere, aki a kisparaszti gazdaságban látta a jövő alapját. Besszarábiával viszont olyan radikálisabb elemek kerültek Romániába, akik a szocialista mozgalmakat erősítették, a jászvásári munkásságot sztrájkra hívták. Ennek reakciójaként alakult meg a Nemzeti Öntudat Gárdája, munkásokból, kézművesekből, kispolgárokból. Elnöke C. Pancu, herkulesi termetű műszerész, harcba szólított, Codreanu pedig lelkesen csatlakozott. A gyárakról leszedték a vörös zászlókat, helyükbe a nemzeti trikolorot tűzték ki. Kereszteshadjáratot hirdettek az idegenek ellen, az egyház nemzeti összetartó

²⁰ *Nicholas M. Nagy-Talavera*: Nicolae Iorga. Iași, Oxford, 1998. 136.

²¹ *Codreanu*: Pentru legionari, 7–9.

²² *Codreanu*: Pentru legionari, 10.

erejére hivatkozva, az internacionalizmussal „a keresztény nemzeti szocializmust” állították szembe. Ez lett Codreanu tűzkeresztsége, aki annak rendje és módja szerint verekedett, agitált szóban és írásban. Nemcsak a zsidókra támadtak, hanem Stere híveire éppen úgy, mint akit kommunista vagy szocialista gyanúsának tartottak. A sztrájkmozgalmakat aztán a kormány törte le, és az egyetem lett az agitáció tere. Pancu pedig nyomorban halt meg, anélkül hogy egykori társai felkarolták volna.²³

1920 szeptemberében Kolozsvárt tartották az első országos diákkongresszust, ahol Codreanu elérte azt, hogy a zsidókat zárják ki a diákszövetségből.²⁴ És ezt a '30-as évek derekán sorsfordító eseménynek tartotta, mert e nélkül — szerinte — 1922-ben kommunista forradalom tört volna ki, és nem a nemzeti diákmozgalom.²⁵ Ez egyelőre még érlelődött. A Légió egyik majdani alapítója — aki 1925-ben már megírta az első Codreanu-életrajzot²⁶ — a diákkongresszuson még nem adott számot magának „a zsidókérdés jelentőségéről, sőt — emlékezik — még nem is tudtam, hogy van ilyen kérdés”, de már Codreanuval rokonszenvezett, annál is inkább, mert a magyarok szemtelenek voltak, a zsidók pedig előzőnlóttek „mint a sáskák”, és ezért egyre sürgősebb lett a tisztogatás.²⁷

A diákszavargások következő felvonása már Jászvásár lett. Még 1920 őszén amiatt alakult ki konfliktus, hogy egyházi szertartással vagy anélkül nyissák meg az egyetemi tanévet. Codreanu újra színre lépett, és méghozzá népviseletben. Az első neki szentelt hagiográfiai füzet szerint „a katonaruhát parasztgunyára cserélte”²⁸ – a tetszetős szófordulat jelzi, hogy ezek a fiatalok a háború folytatóiként képzelték és jelenítették meg magukat. Mindenesetre a vezérkedő ifjú — hatalmas husáanggal — néhány társával elállta az egyetem bejáratát, és addig nem tágitottak, amíg el nem érték, hogy a hagyományos egyházi szertartással induljon az év, és ne „zsidó és pogány módra, mint ez a szokás meggyökeresedett a háború után a szabadgondolkodók, az elzsidósodottak és bolsevizálók hatására” – mint ezt maga 1933-ban egyik ortodox papnak mesélte.²⁹ Állítólag hatalmas kézitusára — véres verekedésre — került sor, és Codreanu úgy küzdött, mint a Rómát védő Horatius Cocles. A végén a túlerő kidobta az utcára, de amikor bezárták előtte az egyetem kapuit, akkor fejszével esett neki. Végül — élete kockáztatásával — győzött, mert az egyetemi szenátus a további konfliktusok elkerülése végett beadta derekát. Codreanu híveinek száma pedig lassan már harmincra duzzadt.³⁰

²³ *Veiga*: Istoría Gârzii, 49.

²⁴ *Armin Heinen*: Legiunea «Arhanghelul Mihail». Buc. 2006. 105.

²⁵ *Codreanu*: Pentru legionari, 38.

²⁶ *Corneliu Georgescu*: Un om și o acțiune. Sibiu, 1925.

²⁷ *Corneliu Georgescu*: Pe drumul cu Arhangeli. Buc. 1996. 149.

²⁸ *Georgescu*: Un om, 6.

²⁹ *Ilie I. Imbrescu*: Biserica și Mișcarea Legionară. 1940. (www.miscarea.net/imbrescu-ucenicul-harului-divin.doc) 43.

³⁰ *Georgescu*: Un om, 15. A fejszés történetet a vasgárdistákat a nagyenyedi börtönben átnevelő ezredes 1964-es jelentése adja elő: http://www.editurachristiana.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=123:reeducarea-de-la-aiud-raport-oficial&catid=26:cuvantul-christianei&Itemid=85 (2012-07-04)

1921 tavaszán a besszarábiai, idegen diákok sztrájkját törték le, és nem engedték be őket a menzára. És miután az orosz jellegű diáksapkákat kommunista állásfoglalásnak tartották, azokat levették társaik fejéről, összegyűjtötték és elégették, szétverték a szocialista lapok szerkesztősegeit, lapjaikat elégették. Ütlegelték azokat, akik nem tanúsítottak kellő alázatot, ha pedig ezek visszaütöttek, akkor erősítéssel tértek meg a rendcsináláshoz. Így járt Codreanu is, aki egy hírlapárust pofozott fel, mire az egy kővel fejbe vágta, hogy aztán a sérült 50 társával térjen vissza elégtételt venni.³¹ Több felsőbb megintés után ki is zárták az egyetemről, de a dékán — Cuza — nem ismerte el a döntést, őt pedig a joghallgatók társasága elnökévé választotta. Megalapította a „Keresztény Diákok Szövetségét”, melynek csak egy hétig állt az élén, új vezetőket nevezett ki, mert készülni kellett a vizsgákra, a licenciátust igazoló okirat megszerzése után, és miután 26 társával eskü mellett fogadták meg a nemzeti harc folytatását, közben a jiddis színházi társulat vendégszolgálatának szétverésével foglalta el magát, 1922 őszén pedig elvtársai adományából összegyűlt a szükséges útiköltség egy németországi útra. Úti célja a német diákok antiszemita mozgalmainak tanulmányozása volt,³² közelből hallgathatta Hitlert, messziről csodálhatta Mussolini hatalomátvételét, a német diákok is megcsodálták az ő népviseletét, és aztán némi keserűséggel és elégtétellel állapíthatta meg, hogy a német diákság megosztott, olyan diákmozgalmakra, mint Jászvásárt, nem kerülhet sor.³³ Az ellenséget fokozatosan a zsidókra egyszerűsítette ő is. A hírre, hogy Romániában immár országszerte antiszemita diákmozgalmak törtek ki, haza jött. A „keresztény” diákok 1922. december 10-én Bukarestben 10 pontba foglalták követeléseiket, mindenekelőtt a numerus clausust, azt, hogy a zsidó diákok aránya csak 4 százalék legyen, mint a zsidóságnak az összlakosságon belüli aránya. Az emlékező Codreanu szerint ez volt „a szent háború deklarálásának napja”.³⁴ Ezt a napot, mint történelmi évfordulót később is megünnepelelték. (1931 decemberében is a nagyszebeni diákkongresszus megintcsak követelte.)³⁵ Codreanu hazatérésével kezdett összeállni a 22-es nemzedék. Találkozott a tett embere a tolléval, az utcai harcos a majdani Vasgárda legokosabb emberével: Codreanu Ion Moțával, akinek iránya szubtilisebb volt, jobban ismerte a szakirodalmat. Szorgosan fordította — két egyetemi tanár segédletével — a *Cion bölcseinek jegyzőkönyveit*, mely művet a cári titkosrendőrség ügynökei készítették egy 1864-es francia antibonapartista brosúra alapján, és adtak ki 1903-ban a zsidóüldözés és a pogromok legitimálására. A könyvecske ugyanis a világhatalomra törő zsidó világösszeesküvést ecsetelte.³⁶ Drumont 1886-os könyve — „A zsidó Franciaország” — után ez lett a fasizmus kézikönyve, tér-

³¹ Totalitarismul, I. 252

³² Totalitarismul, I. 256–257.

³³ *Codreanu*: Pentru legionari, 73.

³⁴ *Codreanu*: Pentru legionari, 79.

³⁵ Ideologie și formațiuni de dreaptă în România. 1931–1934. III. Szerk. Ioan Scurtu, Natalia Tampa, Cristian Troncotă, Dana Beldiman, Tiberiu Tănase. Buc. 2002. 72.

³⁶ *Jacques Bainville*: Les dictateurs. (1935) 176. http://classiques.uqac.ca/classiques/bainville_jacques/dictateurs/les_dictateurs.pdf (2012-05-17) *Vlagyimir Burcev*: A Cion bölcseinek jegyzőkönyvei. Közöséges hamisítvány. Bp. Múlt és Jövő, é. n.

hódítására jellemző, hogy 25 éven belül 200 kiadást ért meg. A *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* még hatásosabb volt, Hitler és Goebbels is merített belőle, 1920-ban jelent meg németül és 1933-ig 33 teljes kiadása látott napvilágot.³⁷ Moța és munkatársai szinkronban dolgoztak európai elvtársaikkal. 1923-ban ki is tudták adni művüket. A román fordítást olyan kommentárokkal látták el, amelyek aktualizálták a meseszerű elbeszélést. Például annak ecsetelésével, hogy a zsidó meg akar fosztani az ősi keresztény hittől, „arra törekszik, hogy megmérgezzon minket, belesülyesszen a mérhetetlen pénzéhség mocsarába, és így a keresztény ne lássa mindenki ellenségét, a Zsidót.”³⁸ Persze keresztény és keresztény között van különbség, mert „az a katolikus, aki protestáns lett, már egy lépést tett a judaizmus felé” – idézi Weilt, ki tudja honnan.³⁹ Oroszországban pedig már a Zsidó az úr.⁴⁰ Ezzel szemben: „Ma mégis a világ elkezdett ébredni. A létért való küzdelemben legfelfegyverzettebb államokból egyre erősödő antiszemita fuvallat indult, nem retrográd, nem obskúrus, nem vallásos indítékú, mint a zsidajok (jidanii) terjesztik, hanem felvilágosult, nemzeti, az önfenntartási ösztön mélységeiből fakadt.”⁴¹ Innen fakadt volna az is, hogy Moța a templomból a kufárokat korbáccsal kikergető Krisztus példájának követését hirdette meg december 22-én a kolozsvári diáklap, a *Dacia nouă* első számában.⁴² Ezt az *imitatio Christit* az idézett szakirodalom (*Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*) és valami mélyből jövőnek hitt intuíció bizonyosságaival, valamint hétköznapi tapasztalataival ötvözte, amikor elárulta, hogy a zsidók azért nem isznak alkoholt, mert józanul maradva le tudják igazni a keresztényeket, akiket viszont itatnak, ezért részeg zsidót nem is lehet látni, ám végül is „a keresztény nemesebb, mint a zsidó”.⁴³ (Részegen is? Egyébként a II. világháború alatt az amerikai titkos szolgálat számára a hadviselő felek nemzeti jelleméről tanulmányokat készítettek, elsősorban interjúk alapján, és akadt olyan orosz haszid zsidó, aki kemény alkoholizálásról beszélt hosszan.⁴⁴ Csakhogy a haszid világban a pálinkaivásnak megvolt a maga rítusa, spirituális célja, és az nem az alkoholember volt.⁴⁵) Ebben az antiszemitizmusban a modernitás és a hagyomány elemei kapcsolódnak össze, a zsidó kommunista és plutokrata egyszerre. (Az 1923-ban könyvformában is megjelent fordítás 1997-es újrakiadásának címlapján az Amerikai Egyesült Államok nagy pecsétje látható, mint a dolláron.) Ez az antiszemita szimbolizáció legmagasabb foka, legitimálja a genocídiumot.⁴⁶ A Mozgalom kronológiájában Codreanu születésének éve után Moța születése (1902) a második adat.

³⁷ Yves Chevalier: *L'Antisémitisme*. Latour-Marbourg, 1988. 295., 316.

³⁸ *Protocoalele înteleptilor Sionului*. Oradea, 1997. 36.

³⁹ *Protocoalele*, 63.

⁴⁰ *Protocoalele*, 16.

⁴¹ *Protocoalele*, 159.

⁴² *Totalitarismul*, I. 264–267.

⁴³ *Totalitarismul*, I. 268.

⁴⁴ Ilyen interjúk alapján készült: *Joseph K. Folskom - Nikander Strelsky: Russian Values and Character – a Preliminary Exploration*. Sep. American Sociological Review, 1944. June. Library of Congress, The Papers of Margaret Mead, M 39.

⁴⁵ *Schön Dezső: Istenkeresők a Kárpátok alatt*. Bp., 1997. 264.

⁴⁶ *Gavin I. Langmuir: Toward a Definition of Antisemitism*. Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1990. 352.

Az antiszemitizmus „szellemi” és társadalmi alapjai

Nyitott kérdés: honnan ezek az indulatok és ez a dialektika? Nem kétséges, melegágyuk a diáknymor volt, ami részben a diáklétszám gyors emelkedésével függött össze. A diákok létszámát az új rendszer ugyanis több okból is megsokszorozta. Az új Romániának új erőkre volt szüksége, a korábban Magyarországhoz tartozó területről mintegy 200000 ember ment el, nagy részük hivatalnok, és ezt pótolni kellett. Az egyetemek azonban még nem készültek fel a nagy tömegek befogadására, rosszak voltak a diákotthonok, kevés volt a laboratórium, és mindaz, ami például az orvostanhallgatók felkészítéséhez kellett. A nyomornak ugyanakkor kontrasztív jellege volt. Kétségtelen a városi zsidók előnyben voltak a vidéki románokkal szemben, ahogy a városiak a falusiakkal. Az érem másik oldala, az ókirályságban a zsidók nem telepedhettek meg falun. A korábban magyarországi területeken a zsidóság az urbanizáció egyik hordozója volt. Anyanyelvük pedig magyar, ami még külön irritálta az antiszemitákat, és nemcsak őket. Amikor 1923-ban az oktatásügyi miniszter, Constantin Angelescu az erdélyi zsidóknak — a *divida et impera* szellemében — magyar iskolák helyett zsidókat ajánlott, akkor a zsidóhitű magyarok Szent István és Szent László országa mellett tettek hitet, mire Iorga keserűen tette fel a kérdést, hogy az óromániai zsidók miért nem tanúsítanak ilyen odaadást Romániával szemben.⁴⁷ Azt persze nem tette hozzá, hogy miért és miként maradt el az emancipáció, és helyette periodikus zsidóüldözésekre került sor. Viszont kétségtelen, a *numerus clausus* követelését, mint középkori babonát ítélte el.⁴⁸ Az is csak undorral vehette tudomásul, ahogy a kolozsvári román diákok zsidó hullákat követeltek, ürügyként hozva fel azt, hogy a zsidók csak keresztény tetemeken hajlandók korbontani gyakorlatra, és úgy tettek, mintha emiatt törtek volna fel az indulataik, olyannyira, hogy a zavargások miatt az egyetemi évet is törölni kellett.

Az erdélyi, bányászati, bihari zsidók magyar lojalitása némileg még színezte az új romániai antiszemitizmust, de csak színezte. Ion Moța az egyetemes európai antiszemitizmus koordinátái között mozgott: „a zsidóság mindenütt az egész világon kompakt test, idegen nép, egységes, egyazon programmal, amely ugyanabból a Talmudból fakad”.⁴⁹ Az antiszemitizmus logikája nem ismert kegyelmet. Irodalma is kegyetlenül hatalmas. A jelenség jellemzésére célszerűbb csak egy valakit idézni, aki átélte a végkifejletet, mint olyan zsidó, aki kamaszként legszívesebben együtt énekelt volna a gárdistákkal, és aztán miután az iskolából kizárták, kényszermunkára szorították, a túlélést az is biztosította, hogy a klasszikus francia gondolkodók műveiben mélyült el, majd Párizsban ismert szociálpszichológus lett: Serge Moscovici. Jeruzsálemi naplójában így vonta meg tapasztalatai mérlegét: „Azt a kérdést is feltettem magamnak, hogy vajon az antiszemiták nem szenvedtek valamiféle agylágyulásban, nem voltak-e betegek, akiket rasszista hallucinációk és mocsárláz gyötörtek. Nem a velünk

⁴⁷ Nagy-Talavera: Iorga, 248.

⁴⁸ Antisemitismul universitar în România (1919–1939). Szerk. Lucian Nastasă. Cluj-Napoca, 2011. 227.

⁴⁹ Totalitarismul, I. 264

szembeni erőszak és megszállottságuk volt az, amiben én a betegség tünetét láttam, hanem az a mániájuk volt a betegségük, hogy mindenütt minket láttak megannyi álruhában. Valójában mi voltunk az alteregóik, nappal és éjszaka, akik üldözték őket, és ők nem tudtak szabadulni.” Mindezt azután, hogy „a nemzeti eszme Kelet-Európa népeit, és magukat a németeket is, arra a fojtó szükségszerűsége vitte, hogy egyetlen népet alkossanak, olyat, amely egységes a kezdetektől az idők végezetéig.” (Más szóval a német zsidóbb a zsidónál. Az alterego-kényszerképzetet megerősíti Drieu La Rochelle antiszemita regényhőse, aki szerint a keresztény az, „ki hisz a zsidókban”.⁵⁰) Moscovici megkülönböztette a rasszizmust és az antiszemitizmust, ugyanakkor a kettő mégis összeolvadt nála, mert „a rasszizmus — szerinte — nem előítéletekben rejlik, hanem abban, hogy élőlényeket élő illúzióknak, alteregóknak tekint” – tehát, úgy mint fentebb az antiszemita. Ez az adott esetben a zsidók titkát akarja, a privilégiumokat. „Nem azt a privilégiumot, hogy választott nép legyen, hanem léte állandóságát, ami történeti perspektívában, az örökkévalósághoz való viszony. Ezért, aki nem vette volna észre, az antiszemita két zsidóhoz ragaszkodik, mint aki két vasat tart a tűzben: a jó zsidóhoz, aki megalázkodik, belesüllyed a szenvedésbe, és akit sajnálhat, miközben azt várja, hogy lemond a privilégiumáról, és a rossz zsidót, aki önmaga tud maradni, egyenes derékkal, és saját sorsot akar.” És így válaszolható meg a kérdés, hogy az antiszemita miért diszkriminál, a rasszista pedig miért likvidál?⁵¹ Ezzel pedig már benne vagyunk az emberi természetre vonatkozó kérdések azon labirintusában, amelyben nincs biztos válasz, és miért is lenne általános szabály. Ellene mond a magyar zsidók példája. Haragszanak is rájuk azok a zsidók, akik a sokszínű zsidó és az emberi identitás titkát sémákba akarják szorítani. A román antiszemitákat — általában — nem izgatta a zsidók magyar identitása, és nem az ingerelte, hogy magyarok, hanem az, hogy zsidók magyarok lehetnek, mások, és akkor románok is lehetnének, azok pedig ne legyenek, mert nem lehetnek – az ő logikájuk szerint. Zsidóbevándorlásról beszéltek, és számukat több millióra becsülték, holott az egy milliót sem érte el. Óromániában mintegy 300 ezer zsidó élt, az új Romániában már 800 ezer, és mintegy 100 ezer lehetett a bevándorló, akik többsége aztán tovább is ment. A moldvai és besszarábiai zsidók több mint 90% jiddis anyanyelvű volt, a bukaresti szefárdoké már román, a bukovinai zsidók urbanizált rétegei német kultúrában nőttek fel, az erdélyiek jelentős része pedig a magyarban. Az antiszemitákat nem igazán érdekelte a zsidóság tagolódása. Élet-halál harcot hirdettek a zsidók ellen, akik hol kommunisták, hol bankárok, hol egyszerre mindkettő. És természetesen hazaárulók, mint az a Blank, aki 1916-ban azt javasolta a kormánynak, hogy ne Moszkvába küldjék a román Nemzeti Bank aranyfedezetét, hanem Londonba. Ennek az lett volna az előnye, hogy visszakerült volna, és nem maradt volna a szovjet fővárosban.⁵² A kommunizmus és a zsidóság összefüggését a legegyszerűbben a legegyszerűbbeknek — a

⁵⁰ *Léon Poliakov*: Histoire de l'antisémitisme. II. Paris, 1981. 447.

⁵¹ *Serge Moscovici*: Chronique des années égarées. 1997. 117., 330–334. <http://classiques.uqac.ca/rtf> (2012-02-27)

⁵² Antisemitismul universitar, 313.

mesék nyelvén — Codreanu első életrajza magyarázza el. Eszerint a kommunisták fel akarják számolni a tulajdont, a nemzetiséget, a családot, a vallást, hogy aztán ebben „az ezt követő káoszban akadály nélkül trónra lehessen ültetni Izrael univerzális császárságát, amiről 5000 éve álmodozik az egész zsidóság”.⁵³

A numerus clausust hirdetőik szerint 4% zsidó egyetemi hallgató már ideális, viszont az antiszemitizmus — a „Ción bölcsei” bölcsességeinek felkarolásával — már túllendült azon a határon, hogy itt meg lehetett volna állni. Jellemző az is, hogy a magyarországi numerus clausus példájára sem nagyon hivatkoztak a harcos tüntetők. Inkább a kultuszminiszter tette ezt, hogy a zavargásokról szóló parlamenti vitában diszkreditálja a követelést, hiszen az „idegen import, magyar import”.⁵⁴ Amikor az antiszemita fantazmákban a zsidó egyszerre kommunista és bankár, akkor a szimbolizáció logikája — főleg, ha azonosnak látszik a történelem logikájával — nem tűri a kompromisszumot, csak az egyéni gesztusokat. Például azt, ahogy Codreanu később egyszer egy zsidó családot kimentett az árvízből, bár hívei vonakodtak a segítségnyújtástól, de aztán követték. Legenda, de van rá tanú, aki azt is elmeséli, hogy egyszer látta a Kapitányt jó ízűt nevetni, éspedig akkor, amikor a kimentett kis zsidó családjával együtt hálából be akart lépni a Vasgárdába, amelyről akkor hallott először.⁵⁵ Vajon a Kapitány nevetése a — Moscovici-féle — „jó zsidónak” szólt, vagy arról, hogy néhány pillanatra megszabadult — az ugyancsak Moscovici-féle — alteregótól?

A '20-as évek elején nem nevettek a harcosok. Rajtuk viszont igen, ha úgy látták, hogy mások játszmáját játsszák. Amikor a zsidóságot képviselő Stern azt tette szóvá a parlamentben, hogy az antiszemita diáklap elhárítja az antiszemitizmus vádját, akkor az egyik öreg róka rögtön közbe is szólt: „a kormánytól tanulta a bizantinizmust”.⁵⁶ Az ókirályságbeli Parasztpárt vezetője, Ion Mihalache pedig egyenesen azzal vádolta a parlamentben a liberális kormányt, hogy az antiszemita diákszavargás diverzió.⁵⁷ Parasztpárti bennfentes így tudta.⁵⁸ És miért ne lett volna igaza? A brutális választások már maguk is felhívás voltak az erőszakra. Iuliu Maniu, az erdélyi Román Nemzeti Párt elnöke a királyhoz írt (nyílt) levelében arról írt, hogy „a hivatalnokok százainak áthelyezése és eltávolítása, a legvadabb lélekavadászat pénzzel és itallal, letartoztatások és számtalan verekedés, még egyes jelöltek letartoztatása és a választási propaganda megakadályozása kísérték a választásokat.” Ezért az egész

⁵³ *Georgescu*: Un om, 9.

⁵⁴ *Totalitarismul*, I. 290.

⁵⁵ *Vasile Coman*: Amintiri legionare. I. 144. („Menj Isten hírével, van elég legionáriusom” – mondta *Codreanu*. Az esetet sokan sokféleképpen írják le. Coman viszont tanúja volt Moldvában, Tutován. Kevésbé valószínű, hogy a tenger melletti Carmen Sylván mentett volna meg egy Itic nevű egyént, és arra a szemrehányásra, hogy miért kockáztatta az életét egy „hitvány zsidóért”, azt válaszolta hosszan: „Megmentettem egy embert. Nem számít, hogy zsidó. És jegyezzétek meg örökre, hogy nem a zsidók, mint olyanok ellen kell irányuljon az autentikus legionárius harca, hanem azok ellen, akik Romániának és a keresztény egyháznak rosszat tesznek.” *Flor Strejnicu*: Mișcarea legionară și evreii. Sibiu, 1996. 50–51.)

⁵⁶ *Totalitarismul*, I. 274.

⁵⁷ *Totalitarismul*, I. 299–305.

⁵⁸ *Zaharia Boilă*: Amintiri și considerații asupra mișcării legionare. Cluj-Napoca, 2002. 22–23.

„nemzeti szégyenbe és európai botrányba fulladt”.⁵⁹ Ő maga pedig tiltakozásként egyet tehetett, nem ment el a koronázásra és az 1923-as alkotmányt sem tartotta legitimnek, addig, amíg jó egy évtized múlva már ennek az alkotmánynak a védelmében és erre az alkotmányra hivatkozva politizált. Ugyanakkor a liberálisok éppen az alkotmánnyal bizonyíthatták nyugati protektoraik előtt feltételeknek természetesen eleget tettek, formálisan, mert a kisebbségi jogokat lábbal tiporták, a magyar zsidók pedig többszörös nyomásnak voltak kitéve. Brătianu pedig diplomatikusan azt is mondhatta, ha igaz, hogy ha Európa bármelyik országában bevezetik a numerus clausus, ő is bevezeti.⁶⁰ A lényeg: a hatalom birtoklása. A diákszavargások végül is jól jöttek. Jó szelepnak bizonyultak egy olyan helyzetben, amikor a háború alatt fogant társadalmi várakozások nem teljesültek, a reformok miatt addig vezető szerepet is betöltő tekintélyes társadalmi csoportok — elsősorban földesurak — helyzete megrendült, deklasszálódtak, a nyertesek — gazdag vagy középparasztok — pedig többet akartak, a frontharcosok is csalódtak, és frusztrálnak érezhették magukat azok a városi elemek is, akik helyzete nem változott, viszont a demokratizálódással látniuk kellett, hogy az addig politikai jogokkal nem rendelkező zsidók immár egyenjogúak.⁶¹ Gyermekük az egyetemen találkoztak. Az egyetem a társadalmi mobilitás keresztútja, induló állomása volt, és így az egyetem lett az akut konfliktusok színtere, a diákszavargások pedig valami mélyebben tenyésző betegségnek a tünetei.⁶² Erre utal az is, ahogy a zsidókat előszeretettel buktatták meg az érettségén — nyilván — az elmaradt numerus clausus kompenzálásaként,⁶³ ugyanakkor megdöbbentő az is, hogy a diákság egészének milyen csekély töredéke állta ki a vizsgákat. (1921–1932-ben a jogon 122035 diákból 8763 szerzett diplomát; az orvosi karokon 31759-ből 3852; a bölcsész karokon: 58353-ből 1588.)⁶⁴ Ez nem azt jelenti, hogy a diákság salakja lett volna a Mozgalom bázisa. Igaz, Mircea Vulcănescu, aki jó viszonyt ápolt a legionárius elittel és előszeretettel rendszerezte a különböző szellemi irányzatokat és magatartásformákat, a falvak világának mélyéből jött, a városban gyökeretelenné váló diákot állította be prototípusként, méghozzá egy olyat, aki identitászavarában szüleit is megölte. (Az eset nagy sajtóvisszhangot váltott ki.)⁶⁵ És ugyancsak Vulcănescu szerint maga Angelescu miniszter a diáklétszám emeléssel, „kulturalizáló mániájával” lett „az igazi alkotója annak az erkölcsi légkörnek, amelyben kifejlődött a Gárda”.⁶⁶ Kortárs magyar elemző is hasonlóképpen látta: „Munkahelyek várnak betöltésre a társadalmi élet titáni gépezetében, orvosok kellenek, tanítók, szakmunkások, mérnökök, tisztviselők, mezőgazdák. A nemzet jövője függ a munkahelyek megfelelő betöltésétől... Ám milyen vonzereje legyen a néptaní-

⁵⁹ Totalitarismul, I. 248.

⁶⁰ Antisemitismul universitar, 314.

⁶¹ *Veiga*: Istoria Gărzii, 29–36., 316.

⁶² *Lucian Nastasă*: Cuvânt înainte. In: Antisemitismul universitar, 17.

⁶³ *Irina Livezeanu*: Cultură și naționalism în România Mare 1918–1930. Buc. 1995. 103.

⁶⁴ *C. Rădulescu Motru*: Psihologia poporului român. Revista de filosofie, 1937. 2. sz. 141.

⁶⁵ *Adevărul*, 1936. dec. 1.

⁶⁶ *Mircea Vulcănescu*: Nae Ionescu. Așa cum l-am cunoscut. Buc. 1992. 81.

tói állásnak arra az ifjúra, aki csak állampolitikai távlatokban látja az életet és világproblémák megoldásán töpreng. [...] Nem óhajt falun eltemetkezve, távol élni a nagypolitika katlanától.”⁶⁷ Kétségtelen, a Mozgalom hangadói tehetséges vagy szakmailag felkészült fiatalok lettek, ugyanakkor mozgalmuk előzményének a 22-es diákzavargásokat állították be. „...1922-től csak ez az ifjúság csinált történelmet” – mondta 1934-ben a bírácoknak az a Vasile Marin, aki néhány évvel korábban még kormánytisztviselő és parasztpárti volt.⁶⁸ Majd egy év múlva — 1935-ben — így írt: „1922-ben az igazi ifjúság megtalálta saját megváltásának formuláját, és évtizedes harc folyamán, ez lett az egész nemzet megváltásának formulája.”⁶⁹ Codreanu, aki önéletrajzában maga is megvallja, hogy 1922 decemberében — a diáktüntetések hatására — tért vissza Romániába, 1931-ben a nagyszabású diákkongresszuson büszkén jelentette ki: „Én vagyok az, ki 1922-ben a diákságot vezette.”⁷⁰ Kétségtelen, igyekezett az indulatoktól vezérelt diákok élére állni. Abban nincs ok kételkedésre, hogy „az antidemokráciát kezdettől fogva átéltek. Három év alatt csak egyszer választottak meg engem, a Joghallgatók Társágának elnökévé. Egyébként nem választottak meg a harcosok főnökévé, hanem én választottam ki őket.”⁷¹

De mit is csinált még az „igazi ifjúság” 1923-ban és utána?

Az antiszemita Liga

Apák és fiúk együtt

Az „igazi ifjúság”, a fiúk és az apák tevékenysége kiegészítette egymást. Amíg Corneliu, a fiú az utcán harcolt, az apa, Ion a parlamentben a zsidó veszelly ellen érvelt, például annak hangsúlyozásával, hogy a románok nem olyanok, mint a magyarok, akik bárkit megdicsérnek, aki három szót tud magyarul, mert a román a másvérűnek nem mondja, hogy légy román, és kineveti azt, aki rosszul beszél románul.⁷² A vér már prorasszista mozzanat. A 18. század óta kísértett a román politikai gondolkodásban. A római tiszta vérűség hirdetésével a 18. század erdélyi görög katolikus nacionalisták valamiféle revánsot akartak venni a történelmen, sorsuk mostohaságát akarták kompenzálni. Most viszont az antiszemitizmussal és a görögkeleti ortodoxiával protofasiszta konglomerátummá állt össze. Az eszméket még egyelőre az apák képviselték. Ion Moța is apja harcát folytatta, de apja a harcos görögkeleti pap és lapszerkesztő még a magyarokról sem írt ilyen dühvel a magyar uralom alatt, mint a fiú a zsidókról, bár olykor a korábbi magyar elnyomást és a magyar revizionizmust is szóvá tette. A húszas évek protofasiszmusának ideológusa A. C. Cuza professzor volt, aki nemcsak gyermekkori olvasmánnyal szolgált. A harcos diákok, úgy tű-

⁶⁷ *Kakassy Endre*: A Stelescu-pör. Brassai Lapok, ápr. 26. 75. sz. 9.

⁶⁸ <http://www.miscarea.net/marin-pledoarie.htm> (2012-03-08)

⁶⁹ *Vasile Marin*: Crez de generație. Buc. 1937. 126.

⁷⁰ *Dragoș Zamfirescu*: Legiunea Arhangelul Mihail. Buc. 1997. 170.

⁷¹ *Codreanu*: Pentru legionari, 67.

⁷² Totalitarismul, I. 231.

nik, többet foglalkoztak antiszemita propagandával, mint a jogtudománnyal, hogy aztán „vívódásaik közepette” Cuza és N. Paulescu új lapjában (*Apărarea Națională*) megleljék a szükséges szellemi muníciót.⁷³ A Kapitány önéletírásában is idézett tőlük, részben azért mert hatásuk tartós volt, részben azért, hogy érzékeltessék, mire építettek, és — hallgatólagosan azt is, hogy — mit haladtak meg. A romantika korából szól Cuza kijelentése, igaz kissé komikusan egy plagizátor részéről: „A nemzetiség az emberi kultúra alkotó ereje, a kultúra a nemzetiség alkotó ereje.”⁷⁴ A fasizmus teljébe visz az 1922-es cikke, amelyben elmagyarázta, hogy mi az antiszemitizmus mint tudomány, sőt a tudományok tudománya. Két mondat elég: „Az antropológia megállapítja, hogy a zsidajok egymással nem rokon fajok — szemiták, árják, négerék, mongolok — keveréke. Az antiszemitizmus tudománya megmagyarázza a zsidó kulturális sterilitását, mint ennek a korcsulásnak a következményét, és megmutatja, hogy ez a korcsitúra semmivel sem szolgálhatja a többi nemzet kultúráját, ezt csak megamisítja, kiforgatja sajátosságaiából.” Szomorú, hogy Codreanu szerint háromszor-négyszer is olvasták és tanulmányozták az ilyesmit, egyetemi előadásain tömve volt az amfiteátrum.⁷⁵ Az viszont már komikus, hogy e tudományág művelője 1936-ben — 79 éves korában — lett a Román Akadémia tagja. (Ezért ne ítéljük el a román akadémiát, balkáni térségünkben az akadémiái be- és kiválasztásoknak megvan a maguk gyöngéd bája. Ceaușescu feleségét viszont csak azután vették fel, miután Amerikában több akadémia tagja lett. Az persze túlzás, amit egy román ügyvéd Caragiale, a legnagyobb román drámaíró fejéhez vágott, amikor megerősítette az ellene szóló — alaptalan — plágium vádat: „Nálunk, román földön minden román szerző csak plagizálással tűnt ki, ezt tette minden akadémikus, és majmolás révén tűnik ki minden politikus.”⁷⁶ Mindezt európai vidámság.⁷⁷) Szomorúbb az, hogy Cuzával szemben Paulescu elismert tudós volt, fiziológus, aki feltalálta az inzulint, és többen Nobel-díjra is érdemesnek tartották, de a kitüntetés elmaradt, és a Román Akadémia alelnöke a néhány éve is szóvá tette az igazságtalanságot.⁷⁸ Az antiszemitizmus heveny jellegét mutatja, ahogy egy nagy tudós a Talmuddal és a zsidó világalommal kapcsolatos fantazmák rendszerezésében is elmerült. És ilyenkor sem izgatta a logika, sem a kronológia: „De — amikor a keresztény apostolok az ég színe előtt prédikáltak eszményüket — a Talmud elrejtőzik: ám két függelékük a Káhál és a Szabadkőművesség még nála is láthatóbbak.”⁷⁹ Viszont az, amit a zsidók a keresztény vérről csináltak, látható: apróra vágott gyümölcsökkel vegyítették, és együtt fogyasztották el „a szörnyű ételt.”⁸⁰ Húsvétkor pedig ostyát készítenek keresztény vérből készített hamuból, de olyannak a vérből, akit előzőleg meg-

⁷³ Codreanu: Pentru legionari, 51.

⁷⁴ Codreanu: Pentru legionari, 14.

⁷⁵ Codreanu: Pentru legionari, 58.

⁷⁶ Marin Bucur: Opera vieții. O biografie a lui I. L. Caragiale. II. București, 1994. 173.

⁷⁷ Miskolczy Ambrus: Modern mítoszok csapdáiban. Kolozsvár, 2011. 75.

⁷⁸ Eugen Simion: Cateva precizari in “cazul Paulescu”. <http://www.formula-as.ro/2003/585/accente-2/cateva-precizari-in-cazul-paulescu-4417> (2012-02-13)

⁷⁹ Codreanu: Pentru legionari, 51.

⁸⁰ Adrian Gabriel Lepădatu: Mișcarea legionară între mit și realitate. Buc. 2005. 53.

kínóztak, mint Krisztust.⁸¹ A tudós szerző mentségére legyen mondva, nyugati forrásokból is merített. Codreanu pedig önéletrajzában — mintha ezeket a részeket kompromittálóknak tartotta volna — csak általánosságokat idézett a tudóstól, például azt, hogy hisz a Szent Lélekben.⁸²

Mindez eléggé jelzi, hogy a diák akciók felülről milyen „erkölcsi” támogatást élveztek. Mégis ezekkel az öregekkel nehezen ment az együttműködés a gyakorlat terén. Amikor Codreanu jelezte Cuzának, hogy egy kéz által irányított nemzeti mozgalmat kell indítani, a régi harcos, azzal utasította el a szervezeti keretek kiépítését, hogy elég a nagyszerű tömegmozgalom.⁸³ És itt már tetten érhető a majdani meghasonlás: a szép jövedelemnek örvendő professzorok és képviselők továbbra is a az egyetemi és a parlamenti világban akartak érvényesülni, míg a nincstelen fiatalok a maguk ellenvilágát akarták kiépíteni. Végül egy időre egyesültek a törekvések, és 1923. március 4-én egy jászvásári népgyűlés után megalakították a „Keresztény Nemzeti Önvédelem Ligá”-ját („Liga Apărării Naționale Creștine” = L.A.N.C.) és letették az esküt. Hűséget esküdtek az Egyháznak, a királynak és a Ligának. Codreanu emlékei szerint a diákmozgalmakból még két fasizoid szervezet nőtt ki, a bukaresti „Román Nemzeti Fascia” (Fascia Națională Română), és a kolozsvári „Román Akció” („Acțiunea Românească”), amelyek néhány év múlva beolvadtak a Ligába. A Fasciát már 1922 decemberében létre hozták.⁸⁴ A bukaresti titkosrendőrség, a Siguranța jelentése — szemmel láthatóan — összekeverte ezeket a szervezeteket, úgy tüntette fel a Ligát, mint a Fascia részét, mert ennek „jászvásári szervezete, amely ez év március 4-én alakult meg, A. C. Cuza morális vezetése alatt áll, a tényleges vezetést Corneliu Zelea Codreanu diák gyakorolja.”⁸⁵ Van, aki úgy véli a fenti jelentés alapján, hogy Codreanu elhallgatta a Fasciában való részvételét, talán azért, mert nem akarta, hogy alárendeltsége kiderüljön.⁸⁶ Úgy tűnik, Codreanu jól emlékezett, csak arra nem, hogy Cuza úgy bízta őt meg a szervezéssel, mint ügyvédet.⁸⁷ Elképzeléseit még nem a jog útján akarta kivitelezni, akkor sem, miután már ügyvédi irodát is nyitott, és alkalom adtán ügyvédként is fel-fellépett.⁸⁸ (Egyetemi diplomát nem kapott, csak kari igazolást a licenciátusról.) Egyelőre a terrort választotta, az apák verbális agressziója, a fiúknál már valóságos agresszióba váltott. Codreanu akciózása partizánkodásnak is tekinthető Cuza szabadcsapatában. Munkamegosztásnak is tekinthető, mindenki a maga kompetenciájának megfelelő területen küzdött, ki szóval, ki cselekedettel. Az apák visszafogták magukat, az alkotmányos keretektől nem

⁸¹ *N.C.Paulescu*: Spitalul, Coranul, Talmudul, Cahalul, Francmasoneria. [1913] 26. (<http://www.scribd.com/doc/51947526/Spitalul-Coranul-Talmudul-Cahalul-Francmasoneria-N-C-Paulescu-ca rtea-in-varianta-electronica>) (2012-02-12)

⁸² *Codreanu*: Pentru legionari, 52.

⁸³ *Codreanu*: Pentru legionari, 112.

⁸⁴ Alapszabályai: Totalitarismul, I. 332–339.

⁸⁵ Totalitarismul, I. 321.

⁸⁶ *Mihai Chioveanu*: Fețele fascismului. București, 2005. 287.

⁸⁷ *Codreanu*: Pentru legionari, 120.

⁸⁸ *Pandrea*: Garda, 321.

akartak kilépni, a fiúk éppen ezek ellen a keretek ellen léptek fel, miközben a kommunisták gátlástalanságából is tanultak.

Az alkotmányos antiszemitizmustól az alkotmányellenes terrorizmus felé

A fasizmust sokan reaktív jelenségnek tartják, valójában korábban jelentkező folyamatok artikulálódásának az eredménye, jellege proteikus. Ortega y Gasset 1927-ben úgy látta, „bármilyen úton is közeledünk a fasizmushoz, úgy látszik, hogy ha egyvalami, akkor egyidejűleg, annak az ellentéte is”.⁸⁹ Ugyanakkor kétségtelen, van — mint Umberto Eco — „ős- vagy örök fasizmus”, közös ismérvekkel, például: „félelem a különbözőségtől”, és már a korai fasizmus a betolakodók ellen mozgósít. „Így az ősfasizmus eleve rasszista.”⁹⁰ Igaz, Mussolini kezdetben nem volt antiszemita, csak 1938-tól intézményesítették az antiszemitizmust Olaszországban, korábban a fasiszta pártnak sok zsidó tagja is volt. Codreanu sem tartott indokoltnak olasz antiszemitizmust, mert a zsidók kevesen vannak, olyanok mint Romániában a csángók, Olaszországban antiszemitizmussal fellépni, olyan lenne, mintha Romániában csángóellenes mozgalmat indítanának.⁹¹ (Fű alatt azért rajta voltak a mindenkori hatalom urai, hogy a magyar nyelvet háttérbe szorítsák.) Németországban, ahol nem volt „különbözőség”, lett, kitalálták. Gondoljunk arra, hogy számos „zsidó” nagyság (Martin Buber, Stefan Zweig, Arnold Zweig, Viktor Klemperer stb.) olyan lelkesen köszöntötte az első világháborút, mint a majdani antifasiszták (Thomas Mann, Max Weber) és fasiszták, akik aztán azt a Rathenaut lőtték le, aki rögtön felismerte, hogy a világháború milyen katasztrófa, és Németország talpra állásában kezdeményező szerepet játszhatott volna...⁹² Hitler alighanem igen korán tudta, hogy mi az antiszemitizmus, hallhatta apját, amint a zsidókat szidja, Bécsben is lapozgatta az antiszemita ponyvairodalmat, olykor ki is fakadhatott a zsidók ellen, de a *Mein Kampf*-ban mint valami megvilágosodásról, úgy számol be egy bécsi kaftános zsidó látványáról, mely látvány elindította benne a szellemi tisztázódás folyamatát, hogy a zsidógyűlölet legyen világnézetének — mint ő írta — „gránitzilárdságú alapja”. És aztán hirdesse a világháborút követő forradalmak után, hogy a zsidó a természet rendjének tagadása révén maga a „nem-természet”. Következésképpen megsemmisítendő... A *Mein Kampf*-ban még csak arról írt, hogy a háború megnyeréséhez elég lett volna tizenötezer zsidót idejében elgázósítani.⁹³ És ezzel megérkeztünk ahhoz a „racionális antiszemitizmus”-hoz, pontosabban, ahogy ő nevezte: „az értelem antiszemitizmusá”-hoz, amelynek igényét már korábban, 1919 szeptemberében felvetette, miközben már elvetette az érzelmi antiszemitizmust. Az ő antiszemitizmusában az értelem, a ratio a zsidók „tervszerű törvényes”, tehát állami és hatalmi „eltávolí-

⁸⁹ Kevin Passmore: *Fascism*. Oxford, 2002. [mottó]

⁹⁰ Umberto Eco: *Eternal Fascism: Fourteen Ways of Looking at a Blackshirt* (http://www.themodernword.com/eco/eco_blackshirt.html) (2012-02-10)

⁹¹ Codreanu: *Pentru legionari*, 73

⁹² Amos Elon: *The Pity of It All*. London, 2004.313-322.

⁹³ Eberhard Jäckel: *David Irving's Hitler. A Faulty History Dissected*. Port Angeles, 1993. 23.

tásá”-ban rejlik.⁹⁴ Hitler — jellemző módon — csak „a zsidó” -t tudta meghatározni — úgymond — „pontosan”. Az árját nem. Az önmeghatározás alapvetően a tagadásban rejlett. Az állítás a vér tisztaságának megőrzése. Mivel ez elérhetetlen eszmény, következésképpen a történelem csak romlás lehetett, és a megtisztulás: a bűnösök felelősségre vonása és megsemmisítése. A világháború lövészárkaiban nem egyszerűen az antiszemitizmus kapott újra erőre, hanem annak vér-rasszista változata, a vérdogmára építő fantazma. A vérdogma lényege: a vérfertőzés, ami koitusz útján terjed. Erről szól Artur Dinternek *A vérrontó bűn* című — 1917-es — ma újra lélekrontó könyve. Ma így hirdetik: „A vérrontó bűn a világ áteredő bűne. Elkövetője nemcsak saját vére ellen követ el bűnt, hanem végtelen testi és lelki szenvedést zúdít a tulajdon gyermekeire és azok maradékaira is. A vér ellen elkövetett bűn, a fajrontó bűn, rettenetesen megbosszulja magát. Ezt dolgozta fel megrázó, drámai erővel ez a híres regény.”⁹⁵ Hermann, a főhős már mindent tud, amire Hitler még nem jött rá. A vérkeveredés nem más mint fertőzés: a faj halála. A mérge: a zsidó és a néger vér. Így aztán nem csoda, a főhős felesége, mert a német faj aláaknázásán fáradozó zsidó őse is volt: afro-judeo majmot szült. A második szülésbe bele is halt. Hermann ezek után fajhigiéniai kutató intézetet alapít. Újranősülne. De jövődöbelijét korábban megrontotta egy zsidó, mire öngyilkos lesz, gyermekét is megölve. Főhősünk megöli a csábítót. A bíróság felmenti. Nem csoda, hogy 1917-ben még a majdani náci Lehman Kiadó sem akarta vállalni. Nem is jelent meg csak ezer példányban, 1918-ban már elérte a négyezres példányszámot, 1921-ben a 170 000-et, 1927-ben a 235 000-t, 1934-re a 260 000-t.⁹⁶ Így számokkal is mérhető a fertőzés térhódítása. Egyébként magyarul is megjelent: 1922-ben és 1942-ben, végül 2002-ben.⁹⁷ A 2002-es kiadást 2012 áprilisában 2000 forint körül ingadozott az ára, az év elején, amikor a forintra nagyon rájárt a rúd, akkor még 9 Euroért árulták. Ez már elhajlás — mondhatná egy rendes ortodox fasiszta — megrontott a pénz, mint ennek veszélyére — láttuk — Moța figyelmeztetett. Hitler aztán Dintert a „197 tézis” című fajvallási katekizmus miatt — bár neki is dedikált egy példányt — kizáratta a pártból, mert a nyilvánosság előtt a protestantizmust nem illett a judaizmussal rokonítani, amit ugyancsak — mint idéztem — Moța tett.⁹⁸ Cuza viszont némileg konzseniális volt a Führerrel, aki legalább annyira kiérdemelte az akadémikusságot, mint román tisztelője. Ő sem tekintette a zsidót fajnak, hanem ellenfajnak, korcsnak. A rományságot árjának minősítette, és ezen árjaság jelvényének pedig a svasztikát tartotta, amellyel már éltek a trák árják, „akiktől a dákokon keresztül származunk”, a kereszt pedig „hitünk jele” – fejtegette 1925-ben az egykori szocialista-ateista.⁹⁹ Román fasiszták ma is büszkék arra, hogy ők hamarabb találták meg az ősi

⁹⁴ Joachim Fest: Hitler. Eine Biographie. Berlin, 1998. 181.

⁹⁵ http://www.szkitianemzeti.hu/catalog/product_info.php/cPath/25_30/products_id/364 (2012-02-12)

⁹⁶ Günter Hartung: Artur Dinter. A Successful Fascist Author in Pre-Fascist Germany. In: The Attractions of Fascism. Szerk. John Milfull. New York - Oxford - Munich, 1990. 116.

⁹⁷ Artur Dinter: A vérrontó bűn. Ford. Nagy Zsigmond. Debrecen, 1922, 1942.

⁹⁸ Artur Dinter: 197 Thesen. Leipzig, 1926. 36.: Der Protestantismus ist nur ein verkrüppeltes jüdisch-römisch Christentum.

⁹⁹ Totalitarismul, I. 540.

szimbólumot, és helyesen jelenítették meg, mert az ő horogkeresztjük nem fordul úgy el, mint a náci, hanem merőleges és vízszintes vonalakkal áll, ez utóbbiak pedig nyílhegyben végződnek.¹⁰⁰ Cuza akadémikus következetes volt önmagához, lelkesen köszöntötte a diadalmasnak ígérkező Hitlert, rokon vonás közöttük az is, hogy mindketten tudománynak hirdették nézeteiket. Csakhogy, amíg Hitler főleg maga agitált és szervezett, a dolgokat kézben tartotta, Cuza kényelmesebb volt, kaszárnyafegyelmet sem akart. Az ifjú Codreanu viszont már azonnal. Jól centralizált, megyei és községi bizottmányok rendszerét dolgozta ki, külön ifjúsági szervezettel. Ez Cuzának nem tetszett, és az még kevésbé, hogy az öreg Codreanu az ő tudta nélkül akarta kinyomatni a szervezeti szabályzatot, de a konfliktus elsimult. Az eset a fiúban csak tovább erősítette az egyszemélyi vezetés célszerűségébe vetett hitét.¹⁰¹

Apa és fia pedig együtt mozgósítottak a gyűléseken a zsidók ellen, akik — hangzott a mozgósító szólam — a diákok magas számával akarják elvenni az országot.¹⁰² A fiú viszont kifejezésre juttatta, hogy ki lesz a vezér, mert — egyes szám első személyben — „megfogadom, diadalra viszem a román népet”.¹⁰³ Octavian Goga, aki korábban a magyarországi románok szenvedéseit költeményeiben örökítette meg, immár az antiszemitizmus publicistája is, megérezte, hogy az ifjúság „új vallást” akar.¹⁰⁴ Aligha éri be azzal, hogy a minapi ateista Cuzával együtt esküsznek Jézus Krisztus egyházára.¹⁰⁵ A professzor — akár Dinter — az Ótestamentumot elvetette. A sors iróniájaként viszont ahogy öregedett — az amerikai újságíró mulatságára — egyre jobban hasonlított az antiszemita karikatúrák torz figuráira,¹⁰⁶ és közben zajos, de kényelmes haszonélvezője maradt a helyzetnek. Egy tanszék olyan jól jövedelmezett, mint egy jó birtok.¹⁰⁷ Cuzának még készülnie sem kellett óráira és szerepléseire, a parlamentet is elszórakoztatta bekiabálásaival, egy-egy kijelentése — a sajtóban! — pedig felhívás volt a bűnre: „Mielőtt meghalok, látni szeretném, ahogy a zsidajok vére sárral keveredik.”¹⁰⁸ Nagyon elkeseredett, mert az alkotmány kimondta az állampolgári egyenlőséget, és ezzel a zsidókat emancipálták. Ugyanakkor az alkotmányos keretek köréből nem akart kilépni.

A hírre — a zsidók emancipációjának hírére — Codreanu sírásban tört ki.¹⁰⁹ A numerus clausus követelése értelmetlennek tűnt. Parlamenti választási demagógiának persze jó fegyver volt, de a fiataloknak ez kevés volt. Ugyanakkor egyre inkább egyedül maradtak. Codreanu ugyan rohamcsapatot szervezett, hogy rárontsanak Jászvásár zsidólakta részére, de már lőfegyverekkel vár-

¹⁰⁰ Șerban Milcoveanu – egykori cuzista, majd legionárius – szíves közlése, 1990 utáni periodikájának (Învierea) címlapjára is ilyeneket helyezett el.

¹⁰¹ *Codreanu*: Pentru legionari, 125.

¹⁰² Totalitarismul, I. 323.

¹⁰³ Totalitarismul, I. 313.

¹⁰⁴ Totalitarismul, I. 343.

¹⁰⁵ Totalitarismul, I. 312.

¹⁰⁶ *R. G. Waldeck*: Athénée Palace. Buc. 2000. 89.

¹⁰⁷ *Ioan Scurtu – Gheorghe Buzatu*: Istoria românilor în secolul XX. Buc. 1999. 68.

¹⁰⁸ *Daniel Diaconu*: Realitatea unui mit. *Corneliu Zelea Codreanu*. Piatra Neamț, 2009. 387.

¹⁰⁹ *Codreanu*: Pentru legionari, 128.

ták őket, ők visszalóttak, a vezetőt letartóztatták, aki előtt minden elsötétült, mert ilyen még nem történt, „hogy nacionalista diákat letartóztassanak. Engem, harcos múltammal?” – fakadt ki még a '30-as évek derekán is.¹¹⁰ Egyheti fogda után újra az egyetem lett a harctere. 1923 júniusában az ország valamennyi egyetemét be kellett zárni. Mojtát az ország valamennyi egyeteméről kitiltották. A két harcos azt tette, amit az elszigetelődő forradalmárok szoktak tenni, azért hogy megtorolják a zsidók emancipációját, összeesküvést szóttek – 1923 októberében.

Szent Mihály ikonjától Szent Mihály Légiójának megalapításáig

Összeesküvés, börtön, az áruló „megbüntetése”

Az összeesküvés ötlete Mojtától származott, hegyen fogant, amikor barátjának, Codreanunak havasi kirándulásuk alkalmával így öntötte ki a szívét: „... fejezzük be szépen a mozgalmat önmagunk feláldozásával, de velünk hulljanak el azok is, akiket bűnösnek találunk a román nemzeti érdekek elárulásában. Szerezzünk pisztolyokat, és lőjük le őket, olyan szörnyű példát adva, mely örökre megmarad a román történelemben.”¹¹¹ Meg kell büntetni „a pigmeusokat”, az árulókat, akik nem nőttek fel a helyzethez, először is az alkotmányozó minisztereket, akik még nagyobb bűnösök, mint a zsidók – ez volt Codreanu reakciója. Nyolcan össze is álltak, hogy Bukarestben aztán rögzítsék a részleteket. A helyszín Dealul Spirii, legendás hely, 1848 szeptemberében a tűzoltók itt szálltak szembe a török megszálló csapatokkal. Ez volt a havaselvi forradalom egyetlen nagy harcos gesztusa a megszállók ellen. Caragiale aligha véletlenül választotta immár klasszikus komédiája — *Viharos éjszaka* — színhelyéül, hogy a liberális diskurzust és annak meghamisítását nevetségessé tegye, még hozzá azután az 1877-es orosz-török háború után, melybe Románia is belépett, véget vetett a török hűbérességnek, és kivívta függetlenségét. A komédiaírónak az a jóslata nem vált be, mely szerint a liberálisoknak annyira sikerült diszkreditálni a liberalizmust, hogy nemsokára már senki sem akarja, hogy liberálisnak tartsák. A liberális kormány 1876-tól 1888-ig uralkodott, és a párt sem omlott össze, Ion Brătianu, a pártvezér fia újra uralkodott, neki köszönhető Nagy-Románia megteremtése, és a 20. században már hosszú életűnek tartható liberális kormányzás – 1922-től 1926-ig. Caragiale azon jóslata, hogy mi nevetünk, fiaink majd sírnak, lassan kezdett valóra válni.¹¹² Marx szerint a világtörténelemben, ami először tragédia, annak utánzása komédia, most viszont Dealul Spiriiin tragédia előjátéka zajlott. Csak előjátéka, mert a nyolcfős csoportban is akadt áruló, aki megriadt, és elmondta, mi készül, így valamennyien a vácărești-i börtönben kötöttek ki, egy kivétellel, de az is feladta magát. Mártírok lettek, akik viszont terveztek. „...csak mi nem alszunk” — jelentette — kö-

¹¹⁰ Codreanu: Pentru legionari, 129.

¹¹¹ Codreanu: Pentru legionari, 166.

¹¹² Miskolczy: Modern mítoszok, 9., 47.

tetben is megjelent börtönleveleiben Codreanu.¹¹³ És vitatkoztak, Mihály és Gábor arkangyal napján éppen azon, hogy milyen nevet adjanak annak az ifjúsági szervezetnek, amelyet a Liga kereteiben akartak felállítani. Melyik arkangyalról nevezzék el? És akkor Codreanunak eszébe jutott, hogy apja beszélt neki arról, hogy a börtöntemplom ikonosztázanak baloldali kapuja fölött van egy Mihály-ikon. Megnézték, gyönyörű volt, reveláció, mert mint a kapitány emlékezett: „Engem sohasem vonzott egyetlen ikonnak sem a szépsége. Most viszont úgy éreztem, egész lelkemmel kötődöm ehhez az ikonhoz, és az volt az érzésem, hogy Szent Mihály él. Ettől kezdve szeretni kezdtem az ikonokat.”¹¹⁴ És így megtalálták az égi vezetőt is, kinek segítségével fohászkothattak. Ugyanakkor készültek a perre, népviseletet küldettek a szülőkkel, mert a jászvásári diákkongresszus döntése szerint ez a hivatalos diákegyenruha, és különben is: „Térjünk vissza a bocskorhoz, mert nagyon eltávolodtunk a nép szent és szép szokásaitól” – írta Moța, apja szászvárosi lapjában.¹¹⁵ És harcra hívott fel, 1923. december 10-én, az évfordulón. És győzelemre hívott, amely csak „az egész nemzeti ügy” győzelmével jön el.¹¹⁶ És példát adtak abból is, hogy a belső árulót nem kímélik. Moța — akinek becsempésztek egy revolvert — le akarta a gyanúsítottat, de csak megsemmisítette, pedig nem tagadta a kihallgatáson: „azt akartam, hogy meghalljon”.¹¹⁷ Codreanu pedig a perben kijelentette, hogy nem tudott semmit barátja tervéről, de „sajnálom, hogy nem én lőttem, mert én jobban céloztam.” És ez szintén megjelent a sajtóban.¹¹⁸ A sajtó és a hivatalos rendszer iránti utálat csak fokozta a szimpátiákat az összeesküvők iránt, akik romantikus szabadsághősökként jelentek meg egyre többek képzeletében. Miért ne?

Minisztergyilkosságra volt már példa. De eddig — úgy mond — idegenek voltak a tettesek. 1862-ben Románia első miniszterelnökét lőtték le. Egy fizetett és odaadóan szimatoló szekus ügynökből lett történész¹¹⁹ ki is derítette, megfelelő bizonyítékok nélkül, hogy a merénylő magyar volt, a háttérben pedig a szabadkőműves államfő állt, I. Cuza.¹²⁰ A terrorista akcióra viszont a közelmúlt szolgált példával. 1920 decemberében Max Goldstein és négy anarchista társa (Gelber Moscovici, Leon Lichtblau, és Saul Ozias) olyan robbantásos merényletet követtek el, amelyben az igazságügyminiszter és két szenátor vesztette életét. Jellegzetes anarchista akció volt, de jó alkalom arra, hogy a kommunista pártot törvényen kívül helyezték.¹²¹ És miután a merénylők zsidók voltak, az antiszemita hangulatot is erősítette, oly módon, hogy óhatatlanul az jut eszünkbe, amit a moszkvai főrabbi Trockijról mondott, akinek eredeti neve Bronstein: „A Trockijok csinálják a forradalmat, és a Bronsteinek isszák meg a

¹¹³ *Corneliu Zelea-Codreanu: Scrisori studentești din închisoare : Văcărești, 9 octombrie 1923 – 30 martie 1924. Iași, 1925. 17.*

¹¹⁴ *Codreanu: Pentru legionari, 179.*

¹¹⁵ *Orga: Moța, 188–189.*

¹¹⁶ *Totalitarismul, I. 398.*

¹¹⁷ *Totalitarismul, I. 391.*

¹¹⁸ *Orga: Moța, 193.*

¹¹⁹ http://ro.wikipedia.org/wiki/Alex_Mihai_Stoenescu (2012–02–13)

¹²⁰ *Alex Mihai Stoenescu: Istoria loviturilor de stat din România I. „Revoluție și francmasonerie”, Buc., 2001. 147–151.*

¹²¹ *Stelian Tănase: Clienții lui Tanti Varvara. Buc., 2008. 43–52.*

levét.” A bukaresti összeesküvését is. A közvélemény azt tudhatta meg a sajtóból, hogy Codreanu vallomása szerint elsősorban a zsidók életére törtek, aztán az is kiderült a névszerinti felsorolásból, hogy négy kormányzati ember, négy zsidó és egy szabadkőműves román volt a célszemély.¹²² A kihallgatáson már úgy nyilatkozott, hogy a miniszterek megölésének szándékáról lemondtak, ezután két zsidóval és szabadkőművessel egészítették ki a listát.¹²³ Önéletrajzában csak zsidókat említett név szerint.¹²⁴ Moța pedig a kihallgatáson csak zsidók megöléséről vallott.¹²⁵ A Keresztény Nemzeti Önvédelem Ligája szolidarizált velük, támogatásukra hívta híveit.¹²⁶ Paulescu elmagyarázta az esküdtszéknek, hogy „Romániában nincs faj- vagy vallásgyűlöletből fakadó öncélú sui generis antiszemitizmus. Romániában csak reaktív, jogos önvédelemből eredő antiszemitizmus van a belső árulással cinkos külső agresszió ellen.”¹²⁷ És így a per „népünk pere olyan idegen nép ellen, amely előzőnlötte az országot és le akarja igazni”.¹²⁸ Az eredmény a vádlottak felmentése. Ilyen légkörben, nem is lehetett más. Mint egy avatott történész a mából visszatekintve írja: „A politikusok — akik között Nicolae Iorga volt az egyik hangadó — minimalizálták, sőt engedékenységgel figyelték az ilyen tetteket, ifjú elmék túlhevültségének tudva be az egészet. Olyan országban, ahol a katonatisztek pisztollyal szolgálatnak magukat igazságot a szomszédal szemben, ahol a törvényszék előtt kiderül, hogy tele vannak kitüntetéssel, mint háborús hősök, akiket magas protektorok támogatnak, és ezért fel is mentenek, a fiatal összeesküvők felmentése nem tartogatott nagy meglepetést.”¹²⁹ Moțát is felmentették, de a börtönben elkövetett gyilkosságkísérlet miatt még újabb per várt rá.

Példamutató gyilkosság

Codreanu ott folytatta, ahol abbahagyta, de új meglepetéssel is szolgált. 1924 májusában Jászvásár mellett munkatábort (téglagyárral és zöldségeskertetel) kezdett szervezni, mint a rendőrségen nyilatkozta, tette ezt úgy, „mint a nacionalista diákság tényleges vezetője”.¹³⁰ Kezdeményezésére elhatározták, hogy Jászvásárt Keresztény Diákkotthont építenek, miközben a várost — és erre büszke volt — „a betyárság mezejévé” tette.¹³¹ A betyár a népi igazságszolgáltatás valóságos és mitikus figurája. Prototípusa a 19. század elején a törökök ellen is harcoló Iancu Jianu, aki kisbojárrá is emelkedett. A róla szóló regény a le-

¹²² Codreanu: Pentru legionari, 384., 386.

¹²³ Proceșele lui Corneliu Z. Codreanu. I. Szerk. Radu-Dan Vlad. București, 1999. 34.

¹²⁴ Codreanu: Pentru legionari, 173. (A nevek nem mind egyeznek a kihallgatáson megnevezettekével.)

¹²⁵ Proceșele lui Corneliu Z. Codreanu. I. 35.

¹²⁶ Totalitarismul, I. 407–408.

¹²⁷ <http://ortodoxiesauomoarte.wordpress.com/tag/nicolae-paulescu/>; <http://www.scribd.com/doc/6025308/furtul-unui-premiu-nobel-insulina-lui-nicolae-paulescu> (2012–02–13)

¹²⁸ Totalitarismul, I. 409.

¹²⁹ Mihai Alex Stoeneșcu: Istoria loviturilor de stat din România. II. 2006. 432.

¹³⁰ Totalitarismul, I. 420.

¹³¹ Totalitarismul, I. 422.

gionáriusok kedvenc olvasmánya volt, otthon és aztán külföldön is.¹³² A végén az üzenet „az igazság mindig örökéletű”.¹³³ A betyárhagyományt nem is a fiatalok élesztették fel. 1919 júniusában Amos Frâncu, ügyvéd — akit a „mócok királyának” is neveztek — megalapította Kolozsvárt a „Kereszttestvériség” (Frăție de Cruce) protonevű fasizoid szervezetet azzal a céllal, hogy a nemzeti szabadságot biztosítsa valamennyi román számára, hitet téve a demokratikus monarchia mellett is.¹³⁴ A kereszttestvériség vértestvériség, lényege: az életre-halálra szövetkezők kis keresztalakban megvágják a karjukat és egymás véréből szívják. Az egyház tiltotta a ceremóniát.¹³⁵ Még 1920 márciusában a „Nemzeti Öntudat Gárdá”-jának és a „Kereszttestvériség”-nek a tagjai Jászvásárt megtartották ezt a szertartást.¹³⁶ Jó négy év múlva Codreanu pedig a betyárság logikájából fakadó végső cselekedetre is elkészült, amikor elhatározta, hogy ha kell, kioltja a jászvásári rendőrfőnök, C. Manciu életét. Ez ugyanis keményen fellépett a munkatábor ellen, május végén irgalmatlanul megverette a verekedő diákokat, és őt is velük. Ezek után Codreanu több mint négy hónapot gyöttrődött. Hetekre visszahúzódott a Rarău hegyei közé. Ez a hegység „az egyetlen barátom”.¹³⁷ A román képzeletvilágban a hegy és az erdő a román nép születésének színtere. A hegy: „ő ismer minket.”¹³⁸ Szimbolikus cselekedet is volt ez az elvonulása a hegyre. Mózes és Jézus hegyre vonultak vissza, majd kinyilatkoztattak. A hegyen, a Rarău tanácskozott Codreanu Moțaival, ott született az összeesküvés terve. Most itt őrlődött, és elszánta magát a fegyveres megtorlásra. Közben a rendőrfőnök és a titkosrendőrség is jelentette, hogy bosszúként a bukaresti diákok körében is megszületett a halálos ítélet a rendőrfőnök ellen.¹³⁹ Codreanu számára biztatást jelentett az, hogy Moța szeptember végén a gyilkosságkísérlet után felmentették. És ünnepelték. Méghozzá Goga, aki az esküdtzéki döntés előestéjén megejtően és mély megértéssel ecsetelte, hogy Moța milyen „hosszú morális kálvárián” ment át, amíg lőtt. Az erdélyi román szenvedések bárdja, aki miután maga is hatalmi elit tagja lett, elvesztette ugyan költői vénáját, de egyszerre tudott az irodalomban és a politikában élni, megérezte, mi készül: „Úgy tűnhet, hogy Turgenyev vagy Dosztojevszkij egy-egy oldala elevenedett meg a Dunánál, és a földalatti vihar által elragadott társadalomban, túl egyesek meddő mennyei boldogságán, új katekizmus kezd dolgozni.” (Lehet, hogy az *Ördögök*re gondolt Goga, igaz, Dosztojevszkij ebben a regényében éppen Turgenyevet szerkesztette ki, az összeesküvők pedig megbűnhődtek, vagy morálisan megsemmisülten tűntek el, miután éppen ártatlan életet oltottak ki.) A román fiatalok viszont — oktatott ki Goga egy zsidó újságíró — „a fanatikus és

¹³² *Heinen*: Legiunea, 83.

¹³³ *Bucura Dumbrava*: Haiducul. Madrid, 1956. 416.

¹³⁴ Totalitarismul, I. 181–185.

¹³⁵ <http://www.crestinortodox.ro/carti-ortodoxe/pravila-bisericeasca/fratia-de-cruce-81950.html> (2012-02-16)

¹³⁶ *Dieaconu*: Realitatea, 204.

¹³⁷ *Dieaconu*: Realitatea, 149.

¹³⁸ *Codreanu*: Pentru legionari, 312.

¹³⁹ Totalitarismul, I. 427

intranszigiens nemzeti vallást képviselik, állami életünk legfontosabb alapját”.¹⁴⁰ És magára az államra is halálos veszély leselkedett.

Szeptember derekán a délbesszarábiai Tatarbunaron olyan felkelés tört ki, amelynek során meghirdették a szovjet hatalmat. A felkelést persze leverték, de komoly jelzés volt Szovjetország részéről, hogy nem mondott le a Dnyeszter-Prut közéről. Nem kétséges, hogy Moța felmentésében ez is szerepet játszhatott. Codreanunak pedig meg kellett mutatnia, hogy jobban tud célozni, ha az élen akar maradni. Október derekán egyik bebörtönzött diák a börtönigazgatónak jelenteni akarta, hogy mi készül, de nem álltak szóba vele.¹⁴¹ Egy hét múlva — október 25-én — Codreanu lelőtte a rendőrfőnököt, két beosztottját pedig megsebesítette, éppen amikor egyik diák pere után elhagyták a bíróság épületét. A kihallgatáson úgy nyilatkozott Codreanu — aki egyébként a peres diák ügyét ügyvédként képviselte —, hogy önvédelemből cselekedett így, mert bántalmazták.¹⁴² Vaida Voevodnak, a Maniu kormány belügyminiszterének viszont azt mesélte, hogy miután a tárgyalóteremben egymást kölcsönösen megfenyegették, amikor kijöttek, és a rendőrfőnök vele szemben megállt, „az volt az érzésem, hogy a revolveréért nyúl, mivel nekem a kezemben volt, előrántottam”, Manciú futni kezdett, én pedig lőttem, és eltaláltam. De biztos vagyok, ha nem lövöm le, akkor megölt volna.”¹⁴³ Első életrajza szerint a bíróság épülete előtt tanácskozott társaival, amikor a rendőrfőnök beosztottjaival mint vérszomjas farkas akarta magát rávetni, de a golyó megállította.¹⁴⁴ A jogos önvédelem változata él a legionárius hagyományban, sőt még a mozgalmat megtagadó egykori legionáriusok is vallják ezt.¹⁴⁵ Abban viszont megoszlanak a vélemények, hogy mikor történt az eset: a tárgyalás előtt, alatt vagy után, és mi váltotta ki a gyilkos tettet. Van olyan történet, mely szerint a rendőrfőnök mihelyt meglátta Codreanut rávetette magát,¹⁴⁶ és szembe is köpte.¹⁴⁷ A rendőrorvosi jelentés szerint a golyó balról jobbra hatolt át a koponyán, és a halálos lövés hátulról érte az áldozatot.¹⁴⁸ Van, aki ezt tekinti hitelesnek,¹⁴⁹ mert erre is van tanú.¹⁵⁰ Bár miért ne találtak volna? S a laikus azt sem érti, hogy ha balról hatolt be a lövedék, akkor hogy jöhetett hátulról? Talán még abban is lehet igazság, hogy Codreanu — mint vallotta — nem előre megfontolt szándékából követte el a gyilkosságot, hanem hirtelen felindulásból, mert már évek óta revolverrel járt, és azt biztos elhatározta, hogy ha megtámadják, védekezik.¹⁵¹ Amikor a kihallgatás során szembesítették a két rendőrrel, akkor az eredmény

¹⁴⁰ Totalitarismul, I. 430–431.

¹⁴¹ Totalitarismul, I. 438., 447.

¹⁴² Proceșele I. 49.

¹⁴³ Arhivele Naționale, Sibiu, Fond Vaida Voevod, 21. nr. Caietul 1. 35.

¹⁴⁴ *Georgescu: Un om*, 29.

¹⁴⁵ *Doru Popovici – Mircea Popa: Falimentul verde*. Buc. 2000. 30.

¹⁴⁶ *Paul Guiraud: Codreanu et la Garde de fer*. Colecția Dacia, h. n. é. n. 20.

¹⁴⁷ <http://www.scribd.com/doc/61688968/Codreanu-l-homme-de-la-foret-M-Gauvain-1939> (2012-02-16)

¹⁴⁸ *Scurtu – Buzatu: Istoria*, 157.

¹⁴⁹ *Zamfirescu: Legiunea*, 148.

¹⁵⁰ Proceșele I. 53.

¹⁵¹ Proceșele I. 56.

annak a tényállásnak a megállapítása lett, hogy Codreanu valaki hátra vágta, a rendőrfőnök felkiáltott: huligán, tartoztassák le, ő pedig lőtt.¹⁵² Egyik korabeli tudósítás szerint az épület elhagyása közben a rendőrfőnök és Codreanu szóváltásba keveredett, majd mikor a rendőrfőnök elkiáltotta magát, hogy tartoztassák le, akkor ő lőtt.¹⁵³ Önéletrajzában már arra emlékezett, hogy a nyílt tárgyaláson 20 rendőr rontott rá, és akkor kapta elő revolverét.¹⁵⁴ 1930-ban viszont, amikor mintegy száz diáknak mesélte el a Légió alapításának történetét, közölte, hogy ama bizonyos tárgyaláson a rendőrfőnök aposztrofálta őt, akkor — a titkosrendőrségi elemző jelentés szerint — „nem várta csak a tárgyalás végét, hogy megölje”¹⁵⁵ Akárhogy is történt — az emlékező Codreanunak abban igaza van — „végzetes nap” volt.¹⁵⁶ Az események leírásából és a mellette kiálló sajtóvéleményekből az derül ki, hogy végzetszerűen vezetett ide a rendőrterror. A végzet a rendőrfőnökre sújtott le. De nemcsak, mert akik közelebbről megismerték őt és a mozgalmat, úgy látták, hogy a bűnbánat élete végéig kísérte,¹⁵⁷ miközben többször is hasonló „büntetéssel” fenyegette meg ellenségeit. Ugyanakkor ez a gyilkosság tette őt — és vele szolidarizáló négy korábbi összeesküvő társát, akik börtönbe vonultak, majd éhségstrájkjal tiltakoztak — egyre ismertebbé. Az egyetemi tanácsban Cuza ismételt az antiszemita diákok és Codreanu mellett állt ki, hangoztatva, hogy eljárását „szigorúan tudományos meggyőződése” diktálja.¹⁵⁸ Volt, aki Codreanu-t „Cuza lelki gyermekének” nevezte, professzortársát pedig „morális gyilkosnak”,¹⁵⁹ mire a válasz, „tanításunk nem büntetetre hív”, az országhoz szól, ő pedig politikai gazdaságtant tanít.¹⁶⁰ Az antiszemita diákság országshozta ünnepelt, Iorga viszont — cikkében — felháborodottan bélyegezte meg az ifjúság lelkének mérgezőit, azt sem tartva méltónak, hogy néven nevezze a gyilkost.¹⁶¹ Nemsokára már magánforgalomban megjelent a Codreanu-bélyeg, és ennek használata miatt is indult per. A liberális kormány — állítólag — megpróbált példát statuálni, és ebben most talán azért nem lehet kételkedni, mert az eset már kínos volt a külföld előtt is.¹⁶²

Codreanu pere és megdicsőülése

Codreanu perét a liberális képviselőket választó Focșani-ba akarták megrendezni, de a városban elharapózó zsidóellenes megnyilvánulások miatt az ország másik végébe, Turnu-Severinbe tették át. Hat napig tartott a per a szín-

¹⁵² Proceșele I. 64.

¹⁵³ Takács Ferenc: A Mihály Arkangyal Légió. Szekszárd, 2012. 133–134.

¹⁵⁴ Codreanu: Pentru legionari, 223–224.

¹⁵⁵ Ideologie și formațiuni de dreaptă în România. 1927–1931. II. Szerk. Ioan Scurtu, Natalia Tampa, Cristian Troncotă, Dana Beldiman. Buc. 2000. 207.

¹⁵⁶ Codreanu: Pentru legionari, 224.

¹⁵⁷ Nichifor Crainic: Zile albe – zile negre. Buc. 1991. 231.; Vulcănescu: Nae, 100.

¹⁵⁸ Totalitarismul, I. 455.

¹⁵⁹ Totalitarismul, I. 466.

¹⁶⁰ Totalitarismul, I. 469.

¹⁶¹ Totalitarismul, I. 479.

¹⁶² Livezeanu: Cultură, 337–338.

házban. Május végén az esküdtek 5 órai tanácskozás után felmentették a vádlottat.¹⁶³ A közönség tombolt az örömtől. Codreanu haza felé vezető útja — Bukaresten keresztül — diadalút lett. Goga is mellette cikkezett, leszidta a zsidó sajtót, Iorgát, figyelmeztetve, hogy a per nem a vádlott diák pere volt, a diákmozgalom pedig „a nemzet organikus igazságainak” kifejezésre juttatása, és amiben mélyen igaza volt: a per az egész társadalom lelki válságát érzékeltette.¹⁶⁴ Aztán következett Codreanu házasságkötése ugyancsak Focșani-ban, hogy éreztessék a kormánnyal közvélemény hatalmát. A meghívó a „nemzet nagy hőse”-nek esküvőjére, minden „jó románt” várt „nemzetünk nagyszerű ünnepére”. Állítólag 80–100 ezer vendég sereglett oda, és Cuza professzor mellett tábornok és törzstisztek vettek részt. A két jegyespár pedig horogkeresztes koronával jelent meg.¹⁶⁵ Propaganda a Ligának, de jele annak is, hogy Codreanu kezdett Cuza mellé emelkedni. Mindenesetre apja, Ion — a titkosrendőrség jelentése szerint — már összevezetett a professzorral, mert keményebb antiszemita fellépéseket szorgalmazott az amúgy is egyre paprikásabb légkörben Paulescu lett a döntőbíró, aki gyorsan jelezte a rendőrfőnöknek, hogy a törvényesség talaján áll.¹⁶⁶ Cuzának egyre kínosabb lett a Codreanukkal való közösködés, annál is inkább, mert fia intím viszonyba keveredett az egyik Codreanu lánnyal. (Ez Pandrea börtönpletykája, bár megjegyezte, hogy a börtönben három tabu téma volt: borászat, szex és konyha. Mindenesetre lehetett valami benne, mert miután Moța feleségül vette Iridentát, és ez teherbe esett, lelkesen írta sógorának, hogy Mihály arkangyaltól fogant a magzat. Codreanu apja részegen le is térdelt előtte, és imádkozott, dinasztia alapításának reményében. Decebal viszont komoran elhallgatott, ha szóba hozták a Hohenzollerneket felváltó dinasztia ötletét.¹⁶⁷ Márpedig még 1937-ben valóban közzé tették Moțának azt a levelét, amelyben arról írt, hogy nejével való közös életük olyan tiszta volt, mint az angyaloké, és a terhesség „természetfeletti”, és „nagy csoda fog megtörténni”.¹⁶⁸) Cuza viszont szabadulni akart a heves fiataloktól, akik a Liga programjának betartását ellenőrző gárdát akartak felállítani.¹⁶⁹ Anyagilag hozzájárult ahhoz, hogy 1925 októberétől Codreanu Grenoble-ban közgazdasági doktorátus érdekében folytathassa tanulmányait, Moța pedig ugyanott megszerezhesse a jogi licenciátust. Ez meg is történt, Codreanu viszont félbeszakította tanulmányait, mert 1926 májusában indult a képviselőválasztáson, nem sikerült, visszatért Franciaországba, és 1927 februárjában letette az első évi vizsgákat, majd Moța kérésére hazatért, hogy rendezzék a Ligán belüli viszályokat. Ezek már — láttuk — kezdettől fogva érlelődtek. 1926 januárjában meg is írta Cuzának, hogy akkor hagyta el az országot, amikor látta, nincs ereje a harchoz, de „nyugodt lelkiismerettel, mert mindent

¹⁶³ Totalitarismul, I. 517.

¹⁶⁴ Totalitarismul, I. 519–521.

¹⁶⁵ <http://www.tracologie.info/revista-presei/nunta-lui-corneliu-zelea-Codreanu-eveniment-monden-si-scandal-politic-2305.html> (2012–02–16)

¹⁶⁶ Totalitarismul, I. 537–538.

¹⁶⁷ *Pandrea*: Garda, 518., 537., 547.

¹⁶⁸ idézi *Mihai Fătu – Ion Spălațelu*: Garda de fier. Buc.1980. 44.

¹⁶⁹ Totalitarismul, I. 575–581.

megtettem, amit egy 25 éves fiatal megtehetett a nemzeti mozgalomért”. Őt ugyanis a Liga elveitől való elhajlásának vádjával illették, mert azt vallotta, hogy „a szeretet fegyelme” mellett érvényesülnie kell „a félelem fegyelmének” is. Márpedig — hangsúlyozza Codreanu ezzel a váddal szemben — „egy dolog annak elméleti kimutatása, hogy »Erdély az erdélyieké«, és hogy a románoknak kell birtokba vennie, és más a gyakorlat, azaz: a. az emberek összegyűjtése, b. harci egységekbe rendezése, c. instruálása, d. felfegyverzése, e. indítása”. Cuza ugyan „a teória útján kutatva a világot irányító (természeti) törvényeket, arra a következtetésre jutott, hogy az emberiség csak nemzetek formájában létezik, a nemzetek az egyetlen kultúra teremtő erő; kötelességünk, hogy műveljük »a nemzeteket«. Így: a román nemzetet létében fenyegetik, van zsidókérdés, ezt nem lehet csak a zsidók eltávolításával megoldani, a románok kötelessége magának az emberiségnek az érdekében az, hogy megvédjék nemzetiségüket: a zsidókérdés megoldásával”. És miután így adott számot Codreanu Cuzának a tanításáról, közölte mesterével, hogy neki „nincs érzéke a szervezéshez és a harchoz”. Viszont „a mi kötelességünk a román föld megvédése és a román nép megmentése a haláltól. [...] A mi kötelességünk az, hogy ebben a harcban fokozzuk képességeket és minden eszközzel győzzük le a gyengeségeket. A szeretet fegyelme az ember képességeihez szól. A félelem fegyelme a gyengeségeihez szól. Fronton vagyok. Szuronyrohamot parancsolok. Indulok előre a nép szeretetétől vezetve. Ott viszont meg kell halnom. Gyengeség vesz erőt rajtam, és érzem legyőz. Vissza akarok futni. De amikor megfordulok, látom a tiszt szigorú arcát és a rám irányított fegyvert, és hallom: »Vissza, vagy lelőlek«. A félelem visszafordított a kötelesség útjára. Visszafordultam a rohamhoz. Köszönöm a parancsnoknak, hogy nem hagyta, hogy akkor a gyávaság útjára térjek. Ezért »a félelem« nemcsak a nemzet érdekében jó, hanem a harcos egyénében is, aki számára támasz saját gyengesége ellen. Így dolgoztam eddig valamennyi fiúval, és mondhatom, hogy így jártam sikerrel.” Ezért: „Szerintem így kell neveljük azokat, akiktől a román nemzet felszabadítását várjuk.” A harcosokat erre a fegyelemre kell nevelni, „parancsoló módon követeli ezt a holnap!” Cuza az ő apját önérdékérvenyesítéssel vádolta, de „még akkor is, ha elkerget minket, akkor is visszatérünk, hogy önt megvédjük, és szeretetünkkel halmozzuk el”. Majd nemsokára azt is kifejtette, hogy ha csak a szeretet hatja át a szervezetet, és „nem érezhető a félelem megbüntetésének bizonyossága, akkor nem lépnek be a szervezetbe, és komolytalannak tekintik azt. Ebből a szempontból a nemzeti mozgalom sokat nyert Moța tette révén, mert a „félelem” hiánya azt jelenti, hogy a becsületes embert nemcsak mások gyengeségeire hagyjuk, hanem mindenféle besúgóknak szolgálatjuk ki, akik tucatjával hatolnak be a szervezetbe, tudván, hogy nekik ez nem kerül semmibe”. Moța tette nem más, mint kísérlete arra, hogy megölje a korábbi összeesküvés árulóját. Codreanu viszont arra figyelmeztette a Mussolinit egykor dicsőítő Cuzát, hogy a duce zervező zsenije a szeretet és a félelem fegyelmével hozta létre azt a szervezetet, amelyhez hasonlót még nem látott a világ.¹⁷⁰ A Liga tagjai viszont megha-

¹⁷⁰ Consiliul National pentru Studierea Arhivelor Securitatii, Bucuresti Penal 11784. vol. 18. 173–182.

sonlottak. Cuza, a román „antiszemitizmus patriárkája” elterjesztette ellenfeleiről, hogy eladták magukat a zsidóknak,¹⁷¹ Corneliu apját is kizárta a Ligából, mire a fiú, miután látta, hogy nem tudja az egységet visszaállítani, az egykori összeesküvőkkel, a vácăreștiekkkel 1927. június 24-én megalapította a „Szent Mihály Arkangyal Légiót”. Nemsokára — „Ősi föld” címmel — lapot indítottak, és ebben az alapítók közös cikkben közölték, hogy kiléptek a Ligából, „csak így menthető, ami még menthető”.¹⁷² Azt csak később mesélte el önéletírásában, hogy milyen teátrális körülmények között váltak meg egymástól, elmentek ugyanis Cuzához, és kérték, mentse fel őket esküjük alól, ami meg is történt, azzal az atyáskodó intéssel, hogy ne kövessenek el hibákat, „mert a hibákért — főleg a politikában — drágán fizetnek.”¹⁷³ Ezzel szemben „Itt az órátok: gyertek!” — hangzott Codreanu felhívása, jelezve, hogy az intrika, érdek, tolvajság ellenében megtisztulásra van szükség, és többet ér 100 testvér, mint 100 ezer intrikus, lusta.¹⁷⁴ Aztán december közepe felé adta tudtára olvasóinak, hogy „június 24-én formálisan és nyilvánosan kis sereg alakult az ősi föld védelmére: Mihály Arkangyal Légió. Formálisan és nyilvánosan hiszen embrionális állapotban már 1923 ősze óta létezett a Vácărești falai között örökre szóló kötelek révén.”¹⁷⁵ Codreanu első — rövid — napiparancsa nem került a nyilvánosság elé. Ebben közölte, hogy 1927 június 24-én Keresztelő Szent János napján este 10 órakor megalakult a Mihály Arkangyal Légió, és csatlakozásra szólította azt, aki „határtalanul hisz”, és távolmaradásra azt, akinek „kétségei vannak”. Rögtön kinevezte az Ikon őrségének parancsnokát is.¹⁷⁶ Az ikonok ezen túl minden ülésen ott kellett lennie. „Az ikontól és az oltártól indultunk, és egy ideig tévelyegtünk a világban” — írta Moța, aki a Légió lapjának első számában kiadta a jelszót is: „Az Ikonhoz!” Tőle „és parancsaitól egy pillanatra se távolodjunk el. Nem mi cselekszünk tehát, hanem ő, a legyőzhetetlen.” És van főnökünk, „akit senki sem választott, de elfogadták azok, akiket titkos erő vonzott, hogy egy főnök alatt alkossák” a szervezetet.¹⁷⁷ A főnök szó azért nem igazán hangzott jól, túl bizalmaskodó volt, ezért Moța¹⁷⁸ vagy Nicolae Totu megtalálta a vezérnek kijáró találó megszólítást: Kapitány!¹⁷⁹ (Totu egyike az elsőeknek, aki lelkesen csatlakozott a Légiót alapító hívó szavára, előtte egy évvel — bírósági tárgyaláson — lelőtte David Falik zsidó diákot, mert ez és társai, lehurrogták és megköpdösték azt a tanárt, aki őket az érettségien megbuktatta, és aztán az őt ért sérelmet a román nép elleni tettként tüntette fel,¹⁸⁰ a gyilkosság volt „a

¹⁷¹ Ion I. Moța: Garda de fier și L.A.N.C. Axa, 1933. okt. 1. 19. sz.

¹⁷² Corneliu Zelea Codreanu – Ion I. Moța – Ilie Gârneață – Corneliu Georgescu – Radu Mironovici: Pământul strămoșesc. In: Pământul strămoșesc, 1927. aug. 1. 1. sz. 5.

¹⁷³ Codreanu: Pentru legionari, 297.

¹⁷⁴ Corneliu Zelea Codreanu: E ceasul vostru: veniți! Pământul strămoșesc, 1927. aug. 1. 1. sz. 6.

¹⁷⁵ Corneliu Zelea Codreanu: Legiunea Arhangelul Mihail. Pământul strămoșesc, 1927. dec. 15. 10. sz. 7.

¹⁷⁶ Codreanu: Pentru legionari, 296..

¹⁷⁷ Ion I. Moța: Cranii de lemn. München, 1951. 15–17. (Stencilezett példány, az „Omul Nou” sorozatban).

¹⁷⁸ Takács: A Mihály Arkangyal Légió, 156.

¹⁷⁹ Ion Dumitrescu-Borșa: Cal troian intra muroș. Buc. 2002. 61.

¹⁸⁰ Carol Iancu: Les Juifs en Roumanie (1919–1938). Paris, Louvain, 1996. 221.

büntetés” – hogy legionárius terminológiával éljünk.) Viszont, ami a kapitányságot illeti, talán mégis Codreanu találta ki, mert amikor még az összeesküvést szervezték „Vihar Kapitány” álnéven írt levelet.¹⁸¹ Jobb elnevezést nem is lehetett volna találni, megfelelt a legionáriusok által is idealizált betyárvilág stílusának és etikájának.

THE BIRTH OF THE IRON GUARD

by Miskolczy Ambrus
(Summary)

The Legion of Michael the Archangel or the Iron Guard started out as the third strongest and most coherent European fascist movement after those of Germany and Italy. Its founders came together in the course of the anti-semitic student manifestations of 1922–23, and then conceived of an infantile plot against some of the political leaders and well-known Jewish personalities. It was in the prison of Văcărești that they came into intimate contact with the icon of Saint Michael in the local church, and consequently embarked on a process of instrumentalizing religion and incorporating it into their own political religion. At first they acted as members of the antisemitic league founded in 1923 and directed by A. C. Cuza. Yet, while Cuza represented the program of the expulsion of Jews in the framework of parliamentary politics, and wanted his party to function as did the other political parties, those of „Văcărești” tried to transform the party in a paramilitary direction. Thus six among them left and formed in 1927 the Legion of Michael the Archangel. The leader became Corneliu Zelea Codreanu, who had established the charismatic nature of his leadership by shooting the police chief of Iași in 1924 and come to national fame thereby. The study contrasts the sources regarding the various events of crucial importance, highlighting their utterly contradictory nature, and tries to grasp that political atmosphere and social support which made it possible for an extreme-right movement, introducing political murders into its arsenal, to start its triumphal march. The punishment of crimes by representative democracy in accordance with the norms of the constitutional state might have been enough to prevent this movement from unfolding uncontrollably. These youth only did what their fathers and peers would also have done willingly but for the lack of sufficient courage and determination. For the time being, they manifested only their solidarity.

¹⁸¹ Proceșele, I. 43.

Balogh Margit

AZ 1971. SZEPTEMBER 9-EI MAGYAR–SZENTSZÉKI MEGÁLLAPODÁS

Mindszenty József bíboros érsek távozása Magyarországról

Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek 1971. szeptember 28-án hagyta el a budapesti amerikai követségi menedéket a tizenkilenc nappal korábban aláírt magyar–szentszéki megállapodás értelmében. Távozásáról 1963 óta kisebb-nagyobb intenzitással folytak a magyar–szentszéki tárgyalások, de ezek rendre zsákutcába jutottak. Az amerikaiak kívárták, az operatív lépéseket másoktól várták, a magyar politikusok viszont visszatérően azzal az utasítással mentek a különböző államközi tárgyalásokra, hogy a Mindszenty-kérdést nem kell felvetni, a Szentszék pedig nem kívánt parancsszóval élni. Az ennél persze jóval összetettebb folyamatból az alábbiakban a megoldást és a távozás évét, 1971-et vesszük górcső alá. Egyebek mellett azért, mert már egy évtizede kutathatóak a vizsgált időszak amerikai követségi iratai, amelyekből Somorjai Ádám sorozatnyi forráskiadványt és -elemzést publikált, az 1971-es dokumentumokról a Századok hasábjain is. Részemről a kérdés újragondolását leginkább az indokolja, hogy a távozás feltételeit rögzítő, eredetileg 2031. december 31-ig titkosított megállapodás zárolását 2013 májusában az illetékes külügyminisztérium feloldotta. Igaz, a rendszerváltozás időszakának levéltári „interregnumában” Ólmosi Zoltán sokat és sokunk által forgatott, *Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen* című 1991-ben megjelent dokumentumkötetben legálisan közölhette az 1971. szeptember 9-ei megállapodást, ezt követően azonban diplomáciai okokból, ésszerűtlenül ismét hétpecsétetes titok lett. A megállapodás újfent nyilvánossá vált szövege tehát nem járt meglepetéssel, de a visszaminősítési eljárás számos, eddig valóban ismeretlen dokumentumot is érintett. Ennek köszönhetően a történész másodlagos források helyett hiteles, bár a még évtizedekig megismerhetetlen vatikáni levéltári dokumentumok híján tagadhatatlanul még mindig nem teljes és hibátlan képet visszaadó szövegekkel dolgozhatott annak érdekében, hogy a szakirodalom által már feltárt ismereteket új kutatási eredményekkel bővítse.

Alfred Puhan amerikai nagykövet ambíciói

A már másfél évtizede a követség épületében tartózkodó korosodó bíboros távozásának közvetlen előkészítése amerikai részről 1969-ben egy diplomata-

váltással kezdődött: Martin Hillenbrand nagykövetet, aki 1967 óta szolgált Budapesten 1969 elején külügyminiszter-helyettesé léptették elő, ezért február 15-én visszatért hazájába. Utódja, Alfred Puhán, júniusban érkezett Budapestre. A hivatal átadása-átvétele során nyilván kielemezték azt a helyzetet is, ami miatt Budapest különleges céliránynak számított a külföldi kiküldetésre aspiráló diplomaták körében: még nem volt precedens arra, hogy egy bíboros éljen menekültként az Egyesült Államok egyik épületében. Bár a nagyköveti kinevezés miatt 1967-ben Mindszenty még azzal fenyegetőzött, hogy feladja magát a magyar hatóságoknak, végül szívélyes kapcsolat alakult ki a nagykövet és a bíboros között. Mindszenty még Churchill hatkötetes, II. világháborúról szóló művével is megajándékozta a diplomatát névnapjára.¹ Történetünk idején Hillenbrand részén a washingtoni külügyminisztériumban volt egy komoly pozícióban lévő személy, aki nem a papírokból, hanem életközélemből ismerte a helyzetet. Az ő támogató hozzáállása nélkül nemigen tudott volna átütő erőt kifejteni az új budapesti nagykövet, aki annak ellenére, hogy kormánya nem tekintette magát a legilletékesebbnek, mégis személyes feladatának érezte, hogy megoldja Mindszenty addigra holtpontra jutott ügyét, különös tekintettel a bíboros életkorára (77 éves) és sérülékeny egészségi állapotára.²

Az ambiciózus diplomata az első adandó alkalommal szóba hozta a magyar partnerének ennek „a makacs, merev öregembernek” az ügyét, „akivel nem lehet mit kezdeni”.³ Az elmarasztaló kép gyorsan kialakult benne. „Mindszenty világa, ahogy beszélgetéseinkből kiderült, nagyrészt a Rákosi Magyarországáról alkotott képből és az Amerikából rendszeresen küldött magyar emigráns sajtó olvasásából állt össze. A biztonság kedvéért átnézte a *Neue Zürcher Zeitungot* és a *Die Pressét*, valamint a *Herald Tribune* párizsi kiadását. Ugyanakkor megnyilatkozásaiból nyilvánvaló volt, hogy csak azt olvasta el, amit akart: vagyis, ami nem változtatta meg már kialakított koncepcióját a világról, amelyben élünk” – írta róla visszaemlékezéseiben.⁴

¹ National Archives and Records Administration, College Park, Maryland (a továbbiakban: NARA) Record Group (a továbbiakban: RG) 84. 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, January–June 1968. Hillenbrand nagykövet levele Mindszenty bíboroshoz, 1968. március 19.

² Archives du Ministère des Affaires étrangères, Archives diplomatiques (a továbbiakban: AMAE AD), Série: Europe 1961–1970, Saint-Siège, dossier: 77, Cardinal König, Kardinal Mindszenty. Raymond Gastambide budapesti francia nagykövet jelentése. Bp., 1969. június 10–11. és július 10.

³ *Szatucsek Zoltán: Makacs öregúr vagy nemzetmentő vatesz? Diplomáciai egyeztetések Mindszenty sorsáról 1970–1971-ben. Közel-Múlt. Húsz történet a 20. századból.* Szerk.: Majtényi György–Ring Orsolya. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2002. 20–35.

⁴ *Alfred Puhán: The Cardinal in the Chancery and Other Recollections.* Vantage Press, New York, 1990. 188. Magyarul közli *Somorjai Ádám–Zinner Tibor: Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Bp., 2008. 1157–1183:1161. Stílárisan eltérő fordításban megtalálható az interneten: http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/199904/a_mindszenti_sztori Letöltés: 2013. december 29.)

Puhan — nagykövetségként elődjével és most hivatali felettesével nyilván egyeztetett — stratégiája mindhárom felet érintette: *a)* A magyarokat meggyőzni arról, hogy a bíboros távozása érdekükben áll. *b)* Az amerikai külügyminisztériumot rávenni a távolságtartó álláspont megváltoztatására. *c)* Végül a harmadik feladat a Szentszék meggyőzése volt, hogy adja fel kvázi „el nem kötelezett” pozícióját és segítse elő a megoldást. Visszaemlékezései szerint hamar egyértelművé vált számára, hogy Mindszenty csak akkor mozdulna ki a követésről, ha a Vatikán — amelynek feltétlen engedelmességgel tartozott — erre utasítaná.⁵

Hogy felkeltse a magyar kormány érdeklődését, a nagykövet Mindszenty egészségi állapotát rendre rossz színben festette le, ami — Mindszenty esetleges halálától tartva — láthatóan nyugtalanította magyar kollégáit, olyannyira, hogy a temetés részleteivel kezdtek foglalkozni. A halott Mindszenty kétségtelesen nagyobb problémát okozna, mint az élő, aki elszigetelve él amerikai területen. Hogyan kezelnék egy ilyen konzervatív nemzeti jelkép halálát, az anti-bolsevizmus szimbólumának búcsúztatását és temetését? Akárhonnan nézzük, az eset nem tett volna jót a kormány hitelének, ráadásul könnyen megfogalmazódott volna a világ vádja: a kommunisták meggyilkolták Mindszentyt. A probléma tehát nyilvánvalóan megoldásért kiáltott, de ezzel együtt a magyar kormányt nem lehet kapkodással vádolni.

Puhan még nagyobb „csalit” is bevetett: a washingtoni magyar nagykövetnek kifejtette, hogy Mindszenty sorsának a rendezése olyan lépés lehetne, amely az amerikai közvélemény szemében elegendő okot adhatna a *korona-ékszerek visszaszolgáltatására*.⁶ Ezzel mintegy párhuzamosan, 1971 elején azt javasolta az amerikai elnök tanácsadójának, hogy fontolják meg a korona átadását egy arra alkalmas időpontban a Vatikánnak azzal, hogy átmenetileg vigyázzanak rá, és egy arra alkalmas időpontban szolgáltatassák vissza a magyar nemzetnek. Kézenfekvő volt az analógia Mindszenty bíboros ügyével. „Egy efféle közvetítő lépés minimumra csökkentené a hazai közvéleménnyel való problémáinkat, és megszabadulnánk a korona nyűgétől Magyarországgal való kétoldalú kapcsolatainkban. Nincs azonban jelzésünk arra nézve, hogyan reagálna a Vatikán egy ilyen ajánlatra; lehet, hogy nem akar átvenni egy ilyen sokat vitatott tárgyat, amikor épp normalizálni próbálja a kapcsolatát a kelet-európaiakkal” – értékelte a helyzetet a nemzetbiztonsági tanács.⁷ A más kérdésekről ak-

⁵ Uo.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX–J–1–j–1–00361/31/1969. USA TÜK-iratok, 10. doboz. Nagy János washingtoni magyar nagykövet feljegyzése Alfred Puhannel folytatott megbeszéléséről. Bp., 1969. augusztus 14. A feljegyzés teljes szövegét közli *Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források.* MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2009. 535–537.

⁷ Richard Nixon Presidential Library and Museum – Yorba Linda, California (a továbbiakban: Nixon Library) National Security Council (NSC) Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. Helmut Sonnenfeldt (Nemzetbiztonsági Tanács) memoranduma az elnök nemzetbiztonsági tanácsadójának (Kissinger). Washington, 1971. június 5. Szövegét közli *Edward C. Keefer* (főszerk.), *James E. Miller, Douglas E. Selva, Laurie Van Hook* (szerk.): *Foreign Relations of the United States, 1969–1976.*

koriban folyó magyar–amerikai tárgyalásokat végül nem terhelték meg a koronaékszerek visszaadásával, de a lehetőségre még a legvonalasabb magyar kommunista politikusok is felfigyeltek, hiszen a Szent Korona az állam folytonosságát és a nemzeti szuverenitását szimbolizálta, visszakerülése a Kádár-rezsim teljes erkölcsi elismerését jelentette volna, és ez a tét nem mérhető az aggastyán bíboros kiengedéséhez az országból. Épp ezért *egy újabb határkőhöz érkezett Mindszenty sorsa*, mert bár a bíboros elcserélése a Szent Koronára nem merült fel, de kiengedése a korona visszaadásának egy írásban sosem rögzített, kimondatlanul mégis elvárt, ugyanakkor teljesíthető feltételévé vált. (A bíboros távozása után is épp azért veti latba újra és újra befolyását, hogy a koronát Nixon elnök ne adja vissza a magyar kormánynak, „az istentagadó, törvénytelen magyar rezsimnek, vagy a hozzá hasonló moszkvainak”. Tette mindezt a neki korábban tett ígéretre hivatkozva: „Elnök úr 1970-ben megígérte nekem, hogy nem adja át legszentebb és legjelentősebb nemzeti ereklyénket és büszkeségünket a Sátán ezen követőinek”.⁸)

Puhan törekvései találkoztak Robert F. Illing érdeklődésével, aki Rómában Henry Cabot Lodge, az amerikai elnök 1970 és 1976 közötti személyes szentszéki képviselőjének volt az egyetlen asszisztense. Mivel ekkor (egészen 1984-ig) még nem volt teljes értékű diplomáciai kapcsolat az Egyesült Államok és a Szentszék között, Illinget hivatalosan nem akkreditálták diplomataként a Szentszékhez, de lényegében chargé d'affaires-ként, ügyvivőként dolgozott, egyetlen titkárnő társaságában. Gyakorlatilag ők ketten foglalkoztak a Szentszékekkel amerikai részről a római amerikai nagykövetség égisze alatt. Beosztásukból eredően intenzív munkakapcsolatban álltak a vatikáni „csúcsmínisztérium”, azaz az Államtitkárság munkatársaival – így Agostino Casaroli érsekkel, az Egyházi Közügyek Tanácsa titkárával és a kelet-európai országokra szakosodott Mons.⁹ Giovanni Cheli nunciatúrai tanácsossal, akik meghatározó szerepet játszottak Mindszenty József sorsának kezelésében is. 1971. április 16-án, miután szerte a Vatikánban azt a szenzációt emlegették, hogy Péter János magyar külügyminisztert fogadta VI. Pál pápa, Illing találkozott Chelivel. A friss

Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972. Vol. XXIX. [FRUS] United States Government Printing Office, Washington D. C., 2007. 279–281:280.

⁸ Nixon Library, NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. Memorandum Alexander M. Haig tábornok részére, 1971. november 16. A memorandum melléklete Mindszenty József angol nyelvű levele Nixon elnökhöz. Bécs, 1971. november 5. Eredeti, aláírt. (A levelet november 16-án személyesen adta át Nixon elnöknek Eckhardt Tibor magyar emigráns politikus, és erről tájékoztatta is Mindszenty Józsefet. A jelek szerint az elnöki apparátus haladéktalanul továbbította a levelet véleményezésre. In: Hoover Institution Archives, Tibor Eckhardt, Box 2. Correspondence: Mindszenty, Cardinal Joseph. Eckhardt Tibor levele Mindszenty Józsefhez, 1971. november 17. Eredeti kéziratos fogalmazvány, valamint a gépelt másodlat.) Mindszenty ezt követően is írt Nixonnak a Szent Korona elhelyezéséről: Nixon Library NSC Files, Box 828, Name Files, Mindszenty, Cardinal (Apr. 70–May 74). Mindszenty József levele Nixon elnökhöz, Bécs, 1972. október 26. Eredeti, aláírt.

⁹ A Monsignor(e) — Uram — az érsekek, püspökök, pápai prelátusok és pápai káplánok megszólítására használt cím.

hír kapcsán természetesen Magyarországról és Mindszentyről kezdtek beszélni. Illing saját bevallása szerint addig korábban még soha nem beszélt senkivel a bíborosról a Vatikánban, most azonban izgatottan figyelt.¹⁰ Cheli szerint oly módon kéne változtatni Mindszenty meggyőzésének taktikáján, hogy egy magyar egyházi vezetőt küldenének hozzá a bíborosnak idegen König bécsi bíboros érsek helyett, aki a távozást illetően hiába látogatta meg 1963 óta többször is Budapesten az esztergomi érseket, eddig minden igyekezete hasztalan maradt. Rögtön e beszélgetés után Illing jelentést küldött Lodge nagykövetnek, majd április 23-án levelet írt Puhan nagykövetnek Budapestre a Chelivel folytatott beszélgetéséről. Lodge pedig megmutatta a jelentést néhány befolyásos személynek Washingtonban, akik nagyra értékelték azt. Az amerikai diplomaták Mindszenty kiutazását Pio Gasparival, Casaroli helyettesével is latolgatták, aki a Szentszék washingtoni apostoli delegátusától arról értesült, hogy a külügyminisztériumban ismét foglalkoznak a kérdéssel.¹¹

A kiinduló feladat a Szentszék és Mindszenty számára is egyaránt elfogadható és megfelelő magyar pap kijelölése volt. Olyan, akiben az erények ügyességgel párosulnak a kényes feladathoz. A választás Zágon József pápai prelátusra, a római Santa Maria Maggiore-bazilika kanonokjára esett, aki egyben első titkára volt a zsinat szellemében 1970 tavaszán létrehozott Elvándorlók és Úton Lévők Egyházi Tanácsának, amely a bevándorlással, zarándoklatokkal, migrációs munkával és a turizmussal foglalkozott. Ezeknél is fontosabb lehetett, hogy Zágon a római magyar emigráns papság egyik vezetőjének számított. Ő már 1971. május 23-án úgy tudta, hogy neki kell kihozni a bíborost a követségről.¹²

Az 1957-es dekrétumok ügye

Cheli javaslata nem minden előzmény nélküli. 1971 legelején azzal kereste meg a római magyar nagykövetséget, hogy a Szentszék — amint túljutott a Csehszlovákiával már előkészített egyeztetéseken — folytatni kívánja a magyar kor-

¹⁰ Robert F. Illing: *America and the Vatican. Trading Information After World War II*. History Publishing Company, Palisades–New York, 2011. 190.

¹¹ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Records Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, Cardinal Mindszenty, January–June 1971. Robert F. Illing levele Alfred Puhan nagykövethez. Róma, 1971. április 23. Eredeti, aláírt. Megjegyzés: a NARA-ból idézett amerikai források a levéltáron belül több fondban is megtalálhatók, terjedelmi okok miatt csak az elsődlegesen használt forráshelyet tüntetjük fel. A további helyeket kódolva megadja *Somorjai Ádám* az alábbiakban többször is idézett munkája, amely jelen levelet is közli angolul: „His Eminence Files.” American Embassy, Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen. Követségi Levéltár, 15 (1971). 2. javított kiadás, METEM, Bp., 2012. 47–49.

¹² Zágon József pápai prelátus levele Mons. Kada Lajos vatikáni diplomatához, 1971. május 23. Idézi *Adriányi Gábor*: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*. Kairosz Kiadó, Bp., 2004. 88–89. Zágon József életútjáról lásd *Németh László Imre*: *Zágon József (1909–1975)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 24. évf. 2012/3–4. 39–78.

mány képviselőivel megkezdett tárgyalásait.¹³ A legutóbbi magyar–szentszéki tárgyalási forduló 1970. október 6. és 11. között volt Rómában, amelyen a Szent-szék részéről Agostino Casaroli érsek-titkár vezetésével Giovanni Cheli és Angelo Sodano nunciatúrai tanácsosok, a magyar kormány megbízásából Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökhelyettese és Orosz József főosztályve-zető vettek részt. Az előző alkalmakhoz hasonlóan főleg *a*) az 1957. évi pápai dekrétumokról; *b*) az 1957. évi 22. törvényerejű rendeletről; és *c*) személyi kérdé-sekről esett szó, utóbbiak során sem a vatikáni diplomaták, sem a magyar párthi-vatalnokok nem említették Mindszenty nevét – immár 1967 ősze óta.

Az említett pápai dekrétumokat a Zsinati Szent Kongregáció (Sacra Congregatio Concilii) bocsátotta ki 1957. január 21-én, eltiltva állásuk további gyakorlásától az Állami Egyházügyi Hivatal kívánságára kinevezett püspöki helynököket, irodaigazgatókat, összesen 21 főt. Az első dekrétum (20504/D. sz.) egyrészt az Apostoli Szentszéknek fenntartott kiközösítéssel sújtotta Horváth Richárd ciszterci szerzetest, a békepapi mozgalom alapító vezetőjét, mert „a törvényes egyházi hatóságok ellen működött és azok hatalmát felforgatni töre-kedett”, másrészt elrendelte az egyházi törvényekkel ellentétes módon vezető tisztségre jutott papok elmozdítását, és alkalmatlannak nyilvánította őket bár-milyen magasabb egyházi állás betöltésére. Az engedetlenek az Apostoli Szent-széknek különleges módon fenntartott kiközösítésébe esnek. A második dekrétum név szerint felsorolta azokat a békepapokat, akiket a püspökök 1951 után állami nyomásra helynökké vagy irodaigazgatóvá neveztek ki, őket is elmozdí-tásra ítélte, és újbóli hivatalba helyezésüket szentszéki engedélyhez kötötte.¹⁴ E két rendelkezés tehát azokat az egyházi személyeket hozta nehéz helyzetbe, akik az elmúlt években lojális magatartásuk alapján állami támogatással kerül-tek jelentősebb egyházi funkciókba, vagy a papi békemozgalomban vezető sze-repet vittek. Ez komolyan megrengette az állam katolikus egyházban gyakorolt „személyzeti politikáját”. A folyamat megakadályozása érdekében Horváth Já-nos, az 1957 és 1959 között csupán minisztériumi főosztályként működő Állami Egyházügyi Hivatal vezetője „eligazította” Grósz József kalocsai érseket: a hi-

¹³ MNL OL XIX-A-21-d-0022-1/1971. Az Állami Egyházügyi Hivatal (a továbbiak-ban: ÁEH) feljegyzése Óvári Miklósnak, az MSZMP KB titkárának a Vatikánnal folyta-tandó tárgyalásokról. Bp., 1971. február 11.

¹⁴ Az első dekrétum hivatalos szövegét lásd: Acta Apostolicae Sedis, 49. (1957) 38–39. A második dekrétum nem jelent meg az AAS-ben. A dekrétumok szövegét közli *Salacz Gábor*: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964). München, 1988. 188–189.; továbbá: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL) I.1.c. Grósz József perszonális iratai – vegyes iratok, 1957. Gépelt másolat, rajta piros betűkkel rápecsételve: „KOPIA”. A latin szövegek hátoldalára Grósz érsek a következő utasítást je-gyezte: „*Lemásolni Pannonhalma kivételével az Ordináriusok számára és elküldeni ne-kik. Aztán Helynök Úr fordítsa le az Egyházügyi Hivatal számára. II. 12. J. é.*” – A ható-ságokhoz küldött fordítást lásd: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a to-vábbiakban: ÁBTL) 3.1.5. O–13.405/2. 220–221. fol. A dekrétumok kiadásáról Mindszenty is értesült, mert annak kópiáját megkapta az amerikai követségen (Magyar-oroszági Mindszenty Alapítvány Levéltára [a továbbiakban: MAL] 026. dosszié, „Egyházi intézkedések 1956–57-ben.” MFN 8239, L-3187).

vatal nem veszi tudomásul a jóváhagyása nélkül eszközölt személycseréket. Nyomatékkal és egyfajta retorzióként 1957. március 24-én kiadták az 1957. évi 22. törvényerejű rendeletet, amely megszigorította az egyházi állások betöltésének korábbi rendjét, példátlanul beavatkozva az egyházak, kivált a katolikusok életébe, amennyiben a kisebb vidéki plébánosi és kápláni állások kivételével minden papi állás betöltését állami hozzájárulástól tette függővé, ellehetlenítette ezzel a kinevezések kánonilag szabályos rendjét. Végül állami nyomására Grósz érsek, valamint a székesfehérvári, csanádi, győri, esztergomi és hajdúdorogi ordináriusok a pápai dekrétumok törlését kezdeményezték. Kérésüket a Szentszék 1957. június 22-én elutasította, majd július 8-án Grósz érseket megfedte a békemozgalom és a Hazafias Népfront támogatásáért. Végül a Zsinati Szent Kongregáció, látva az addigi intelmek hatástalanságát, 1957. július 16-án felszólította a politikai szerepet (1953 óta országgyűlési képviselőséget) vállalt papokat, hogy hat hónapon belül mondjanak le, különben automatikusan az Apostoli Szentszéknek különleges módon fenntartott kiközösítés hatálya alá kerülnek.¹⁵ Azt a három békepapot — Beresztóczy Miklóst, Máté Jánost és Horváth Richárdot —, akik a tiltás ellenére nem váltak meg parlamenti mandátumuktól, 1958 februárjában a Szentszék a beígért kiközösítéssel sújtotta.¹⁶ Bár a kiközösítés nyilvánosságra hozatalához a magyar hatóságok nem járultak hozzá, azok ettől még az egyházi jog szerint hatályba léptek. Időközben Máté János papképviselő betegsége miatt 1963-ban már nem jelöltette magát, helyette — a pápai fenyték tudatában — Várkonyi Imre prépost, a kalocsai egyházmegye kanonokja vállalt képviselői mandátumot, akire így szintén vonatkozott a pápai dekrétum.

E három békepap kiközösítés alóli feloldása évek óta a magyar tárgyalófél szívügye volt, mindezidáig sikertelenül. Cheli nunciaturai tanácsos eleinte még az 1970. május 14-ei tárgyaláson is — Mindszenty nevét ki sem ejtve a száján — a már korábról ismert szentszéki álláspontot közölte: akár illetékes püspökük, akár a püspöki kar útján, de először a dekrétummal sújtott papok kérjék a Szentszéktől feloldozásukat és vállalják az engedelmességet. A Szentszék ez esetben feloldja az érintettek büntetését. Ha mindez megtörtént, akkor a Szentszék visszaadja a magyar püspököknek a 139. kánon 4. paragrafusát¹⁷ alapján 1957-ben megvont jogot, hogy engedélyezhessék papjaiknak a politikai tevékenységet (ami a mindennapokra lefordítva nem kevesebbet jelentett,

¹⁵ Acta Apostolicae Sedis 49. (1957) 637. 25446/D. sz. dekrétum.

¹⁶ Acta Apostolicae Sedis 50. (1958) 118. (A dekrétum keltét a szakirodalom általában 1958. február 2-ára datálja, a hivatalos közlöny viszont február 15-én jelent meg.) A korabeli iratok az említett pápai döntéseket egységesen 1957-es dekrétumokként említik.

¹⁷ Az 1957. július 16-ai dekrétum értelmében Magyarország bizonyos tekintetben pápai tilalom alá esett. A hatályos (1917-es) egyházi törvénykönyv 139. kánonjának 4. §-a szerint „Törvényhozó szenátorok, vagy követek, kiket *képviselők*nek is hívnak, tiszttségét ne keressék, se el ne fogadják a Szentszék engedélye nélkül azokon a helyeken, ahol pápai tilalom van; ugyancsak ne kíséreljék meg más helyeken ordináriusuk és ama hely ordináriusának engedélye nélkül, ahol a választás le fog zajlani.” Kánonjogi kódex. Kézirat gyanánt, h. n., é. n. 112.

minthogy beléphetnek a Magyar Szocialista Munkáspártba, és abban akár vezető szerepet is vállalhatnak). A magyar fél ezt a megoldási módot kizárta, mivel abban az állami szolgálatra kész papok bűnösségének beismerését és megalkadását látta, holott — álláspontja szerint — ők csupán a Vatikán súlyosan hibás, diszkrimináló döntésének áldozatai. Helyette az eljárási sorrend időbeli és logikai felcseréléséhez ragaszkodott: előbb a Szentszék szüntesse meg a „magyarországi különleges állapot”-ra vonatkozó minősítést és adja vissza a püspököknek 1957-ben megvont jogait, ami alapján a püspöki kar, illetve a püspökök rendezhetik az egyházi büntetéseket, amelyeket a Szentszék tudomásul vesz. E feltétel hallatán Cheli finomított eredeti javaslatán: az érintettek feloldozásukat a püspöki kar elnökétől kérik, aki ehhez hozzájárulást kér és kap a Szent-széktől, és ezzel egyidejűleg a püspökök megvont jogait is visszaadja: azaz ezen-től joguk lesz hozzájárulni a papjaik politikai tevékenységéhez, beleértve a képviselői mandátumok vállalását is.¹⁸ Ezt már elégedetten nyugtázta a magyar delegáció, de abba nem ment bele, hogy a kiközösítés feloldását és a püspökök jogait korlátozó intézkedés megszüntetését az 1957. évi 22. tvr. visszavonásával vagy módosításával összekössék. Ám kilátásba helyezte, hogy viszonzásával a dekrétumügy kedvező megoldásáért nyitott más kérdések megvitatására is.

A finom diplomáciai ténclépések végül is meghozták a várt eredményt. 1970. szeptember 2-án Ijjas József kalocsai érsek mint a püspöki kar elnöke kérelmezte a pápánál a dekrétumok érvényességének megszüntetését. A választ az 1970. október 6. és 11. közötti újabb magyar–szentszéki tárgyalásokra időzítették, amikor a hivatalos magyar delegációtól függetlenül (?) ugyancsak Rómában tartózkodó Ijjas József érseknek a Vatikáni Államtitkárságon átadtak két dokumentumot, mindkettőt Jean Villot francia kardinális, vatikáni államtitkár írta alá. A 6690/70. számú, 1970. október 7-ére datált irat nyugtázta a magyar katolikus püspöki kar elnöke kérvényét, és — a májusi egyeztetéssel teljes összhangban — hozzájárult, hogy az illetékes ordináriusok Beresztóczy Miklóst, Horváth Richárdot és Várkonyi Imrét feloldják a kiközösítés alól. A másik, ugyancsak 6690/70. számon iktatott, de egy nappal későbbi keltezésű irat hosszasan kifejtette, miért is kényszerült a Zsinati Szent Kongregáció az 1957. július 16-ai megszorító dekrétum kiadására: azért, mert a papság politikai tevékenysége nehezen fér össze a pasztorális és lelki feladatokkal. A magyarázkodásként és kioktatásként egyaránt értelmezhető bevezető után a Szentszék a magyar katolikus püspöki karra bízta, hogy a papok politikai tevékenységének tilalma alól a jövőben felmentést adjon, illetve a későbbiekben az illetékes püspökökhöz utalta a Szentszéknek fenntartott kiközösítések feloldását. Ezt a lépést 13 év elteltével annak ellenére megtette, hogy eredeti elvárásai nem érvényesültek, mert a kiközösítettek nem mondtak le képviselői mandátumukról és nem gyakoroltak bünbánatot. A látszat ellenére Róma mégsem hajtott szolgai módon fejet a magyar elvárások előtt. Némi tárgyalási muníciót tartalékolva ugyanis — és ezt nem jelezte előre — *záradékot* fűzött a rendelkezé-

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-j KÜM/Vatikán 160, 00505/7/1970. (87. doboz). Feljegyzés a Vatikán megbízottaival folytatott eddigi megbeszélések tapasztalatairól. Bp., 1970. június 16.

sekhez, miszerint *nyilvánosságra hozatalukat és végrehajthatóságukat mindaddig elhalasztja, „amíg a Szentszék ehhez kifejezett hozzájárulását nem adja.”*¹⁹ Ennek értelmében sem a püspöki kar tagjai, sem az érintettek nem szerezhettek róla tudomást, szemben a politikusok szűk körével, akik viszont haladéktalanul megkapták a rendelkezések olaszból fordított szövegét.

A záradékolási „szépséghiba” dacára az 1957. évi pápai dekrétumok visszavonását az Állami Egyházügyi Hivatal illetékesei „az elveiben következetes, módszerében rugalmas” egyházpolitika jelentős eredményének értékelték, ami pozitív hatással lesz a papi békemozgalomra, mert „zavart, elkeseredést, további polarizációt okoz az egyházi reakcióban”. A markánsan új helyzetben milyen alternatíva előtt állt a magyar fél? Egyik lehetőségként az elzárkózás kínálkozott minden szentszéki tárgyalás elől mindaddig, amíg a záradékot nem oldják fel. Ez egy zsaroló pozíciót és türelemjátékot feltételezett, de előbb-utóbb számítani lehetett a zárolás megszüntetésére. Az idő múlásával viszont leértékelődtek volna az eddig elért eredmények, nem szólva a kezdeményezési lehetőségek lenullázódásáról. Másik lehetőséget a tárgyalások folytatása jelentette a záradék feloldásáról és az 1957. évi 22. tvr. módosításáról. Ezt ugyancsak elvetették, mondván, „pozícióink kedvezőbbek annál, hogy e megoldást válasszuk és alkudozásba bocsátkozzunk.” Az ÁEH elemzői végül egy harmadik — az előző kettőt kombináló — megoldásra hajlottak: megállapodást kötni az egyházi állásokhoz szükséges állami hozzájárulás új módozatairól, de anélkül, hogy közvetlen kezdeményező lépést tennének az ominózus záradék feloldása érdekében.²⁰ Ezzel az iránnyal újabb évekre prolongálták a magyar-szentszéki tárgyalások tematikáját. Rövid távon a magyar politika ettől kezdve nyíltan ugyan nem, de áttételesen mégis a záradék feloldásának elérésére koncentrált. A Rómának leginkább fontos püspöki és segédpüspöki kinevezésekről is csak ez esetben volt hajlandó tárgyalni, érdekeltsége is ezért fog élnékülni a Mindszenty-ügy megoldásában. Ha látszólag nem is fűzték fel az elemeket — a kiközösítést visszavonó záradék feloldását, az 1957. évi 22. törvényerejű rendelet módosítását és Mindszenty kiengedését az országból — egy „adok, hogy adj” cserebere láncolatra, az összefüggés mégis tagadhatatlan.

VI. Pál pápa és Péter János külügyminiszter találkozója

A 80. életéhez közeledő, 15 éve a budapesti amerikai követség épületében élő Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek ügyének megoldásához elégtelen volt a magyar-szentszéki tárgyalások ténye. Ezek akkor is mentek

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-j KÜM/Vatikán 160. 00505/14/1970. (87. doboz). Az ÁEH 0022-7/h/1970 sz. alatti jelentése a Vatikánnal folytatott tárgyalásokról. Bp., 1970. október 22. 1. és 2. sz. mellékletként az Egyházi Közügyek Tanácsa 6690/70. sz. két iratának fordítása az aláíró nevének feltüntetése nélkül. Lásd még: MNL OL XIX-A-21-d-0022/2/1971. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottságnak a magyar-vatikáni tárgyalásokkal összefüggő néhány egyházpolitikai kérdésről, 1971. április 14.

²⁰ MNL OL XIX-J-1-j KÜM/Vatikán 160. 00505/14/1970. (87. doboz). Az ÁEH 0022-7/h/1970 sz. alatti jelentése a Vatikánnal folytatott tárgyalásokról. Bp., 1970. október 22.

volna tovább a maguk medrében, ha Mindszenty viaszmerevségű sorsa nem vált át eleven és megoldandó kérdéssé, legfeljebb más ütemben és másként. Újabb, immár végérvényes lökést VI. Pál pápa személyes közbelépése adott.

A két világhatalom közötti feszültség enyhülése és a békés egymás élés egyik apró következményeként és jeleként 1971. április 16-án 11 órakor VI. Pál — hivatalosan természetesen nem Mindszenty sorsának rendezése miatt — fogadta Péter János magyar külügyminisztert, akit nem tekinthetünk egy sablonos pártkatonának a politikai apparátusban, hiszen református lelkész és egy ideig püspök is volt. Érkezésekor a Vatikán Állam bejáratától kezdve a pápai rezidenciáig svájci gárdisták álltak dízsorfalat. Kommunista kormány hivatalban lévő tagja még nem részesült ilyen megtiszteltetésben! Személyében nem az Állami Egyháziügyi Hivatal, egy politikai végrehajtó szerv vezetőjéről volt szó, hanem egy kiemelt kormányhivatal első emberéről, ami azt a látszatot kölcsönözte, hogy a vitás kérdéseket a diplomácia eszközével igyekeznek megoldani.

A társalgás négy szemközt, franciául, az első pár percben még állva folyt, a pápa ezt követően kínálta helytel a vendégét. Előbb olyan átfogó nemzetközi kérdéseket érintettek, mint a béke és a leszerelés. Majd az 1964-es részleges megállapodás utáni magyar egyházi viszonyokról esett szó, amit a pártpropaganda a konzolidálódás időszakaként kommunikált, amelyben „a magyar katolikus egyház megtalálta helyét a szocializmusban”. A pápa legelső és legnagyobb horderejű kérdésként Mindszenty bíboros helyzetét említette, mondván, hogy „őneki évek óta ez egyik legnagyobb gondja”, de úgy gondolja, hogy a magyar kormánynak is. Mindszentyt „a történelem áldozatának” nevezte, akiről tudja, hogy „nagyon nehezen kezelhető ember, nagyon nehezen érthető meg sok ténykedése”. Utalt arra, hogy az Egyesült Államoknak a legkényelmetlenebb a helyzet, „el se tudjuk képzelni — mondta —, hogy őt milyen sokszor kérte már az Egyesült Államok, hogy valami módon oldja meg ezt a kérdést”.²¹ Péter János felkészülten és mégis személyesen reagált, ő is abnormálisnak jellemezte a helyzetet, ami ellenkezik mind az egyház, mind az állam rendjével, sőt az Egyesült Államok nemzetközi jogi felfogásával is (utalva arra, hogy az amerikai jog valójában nem ismeri a menedékjogot). Fejtegetésére VI. Pál pápa váratlanul bejelentette, hogy vállalja a magyar kormány részéről évek óta hiába kért feltételt: bármennyire Magyarországon is szeretne maradni Mindszenty, inkább kihoznák az országból, „valahol kolostorban helyezik el, és *megfelelő egyházi rendszabályokkal, kellő súllyal megtiltják neki a nyilvános szereplést*”.²²

²¹ MNL OL 288. f. 5/552. ó. e. 43–49:45–46. fol. Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának. Bp., 1971. április 19. Eredeti, Péter János külügyminiszter aláírásával. (Teljes szövegét lásd: Mindszenty és a hatalom. Szerk.: Ólmosi Zoltán. Lex Kft., Bp., 1991. XXV. sz. dokumentum. Újraközölte Szabó Csaba: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Szent István Társulat, Bp., 2005. 407–411.) Ugyanerről további dokumentum: MNL OL XIX–J–1–j KÜM/Vatikán 160. 00458/2/1971. (102. doboz). Jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak a VI. Pál pápánál tett látogatásról. Bp., 1971. április 20. Gépelt másodlat, Péter János külügyminiszter sk.

²² MNL OL 288. f. 5/552. ó. e. 46. fol. Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának. Bp., 1971. április 19. Eredeti, Péter János külügyminiszter aláírásával. (Kiemelés a szerzőtől – B. Ma.)

Ilyen nyilatkozatot eddig a pápa soha nem tett! Most felemelt egy láthatatlan sorompót ahhoz, hogy végre mindegyik félnek elfogadható megoldás születhesse, akár a történetben érintett főszereplő személyes elképzeléseinek háttérbe szorítása árán is. A külügyminiszter — vérbeli diplomataként — nem mutatott repeső örömet, csupán bárminemű konkrét javaslat „jóakarató tanulmányozásáról” biztosította a pápát, holott az elhangzott ígéret *teljes diplomáciai sikert jelentett*. Az audiencián Mindszenty egyéni sorsától elkülönítve érintették a kiközösítési záradék feloldását és az ominózus 1957. évi 22. törvényerejű rendelet kérdését is. Péter elzárkózott a két tétel összekapcsolásától, de megengedően hozzáfűzte, hogy „ha ők a dekrétumot visszavonják, számunkra bizonyára megkönnyíti a törvényerejű rendelet végrehajtásával való foglalkozást”. Erre a pápa óvatosan továbblépett: „ő nem akarja junktimba hozni a két kérdést, de az egyidejűség indokolt lenne”.²³ A találkozást kommentáló sajtóhírek továbbmentek a valóságnál: egyenest megegyezésről és Mindszenty rehabilitálásáról beszéltek, amit a magyar elhárítás a szentszéki keleti politika tudatos aláásásának minősített, mivel a bíboros rehabilitálásának elmaradása garantáltan csak csalódást okozhat.²⁴

A külügyminiszter jelentését az MSZMP Politikai Bizottsága 1971. április 21-én megvitatta, együtt a magyar-szentszéki tárgyalásokkal összefüggő egyházpolitikai kérdésekről készült előterjesztéssel. Ez egyfelől megismételte az Állami Egyházügyi Hivatal 1970. október 22-ei jelentéséből már ismert alternatívákat: elzárkózás vagy tárgyalás. Ugyanakkor a c) pont alatt jegyzett, elfogadni javasolt módozatban csekély hangsúlyeltolódás történt, mert világosan kimondta, hogy a cél az 1957-es dekrétumokat hatálytalanító dokumentumok záradékának feloldása. Ezt közvetett módon kell elérni: „a magyar egyházak (nemcsak a katolikus) vezetőivel megállapodást kötni az egyházi állásokhoz szükséges hozzájárulás új módozatairól, amit a Vatikán kénytelen figyelembe venni s a záradékok feloldására kényszerítheti anélkül, hogy közvetlen kezdeményező lépést tennénk ez irányban.”²⁵ Az előterjesztés megvitatásakor a PB tagjai leginkább azt firtatták, hogy Péter János pápánál tett látogatása befolyásolja-e az elképzeléseket. A külügyminiszter megpróbálta elejét venni az aggodalmaknak, mire Losonczi Pál emlékeztette, hogy a pápa a püspöki és érseki kinevezések állami függetlenítését szeretné elérni, ezért a maga részéről ellenezte a 22. tvr. megváltoztatását. (Péter csak több hozzászólás után korigálta Losonczi: a pápa csupán azt kérte, hogy a püspököknek és érsekeknek ne kelljen előzetes hozzájárulást kérni ahhoz, hogy plébánosokat kinevezhessenek.) Óvári Miklós, Pullai Árpád, Nyers Rezső, Aczél György, Fehér Lajos, Kállai Gyula és Biszku Béla viszont pártolták az előterjesztésben javasolt c) módozatot.²⁶ Mivel

²³ Uo. 47. fol.

²⁴ ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 8. fol. Feljegyzés, Bp., 1971. május 25.

²⁵ MNL OL 288. f. 5/552. ó. e. 51-52. fol. Előterjesztése a magyar-vatikáni tárgyalásokkal összefüggő néhány egyházpolitikai kérdéstről. Bp., 1971. április 13. Katona István, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjének aláírásával.

²⁶ MNL OL 288. f. 5/552. ó. e. 151-156. fol. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1971. április 21-én megtartott üléséről.

az ominózus törvényerejű rendelet a kinevezések konkrét módozatait illetően kétoldalú megállapodások megkötését írta elő (ami némi kapkodásról árulkodik), remek érv kínálkozott arra, hogy miért választják el a magyar püspöki kar és a kormány közötti tárgyalásokat a Szentszékkal való tárgyalástól. Ráadásul ezáltal az előírások enyhítése a legcsekélyebb presztízsveszteség helyett is csak előnyre válthat, hiszen ékesen bizonyítja a szocialista állam és az egyházak közötti javuló viszonyt. Pullai — holott nyilván nem értesülhetett Cheli személyi elképzeléséről — mellékesen azt is megjegyezte, hogy König érseket, aki többször „saját szakállára” cselekedett, jobb lenne kikapcsolni a Mindszenty-ügy „realizálásából”. Péternek viszont az volt a benyomása, hogy a pápa Königet tartja olyan személynek, akinek „valamilyen pszichológiai hatása van Mindszentyre, s rajta keresztül a pápa el tudja érni Mindszentyt, hogy kimenjen”.²⁷ Mégis mind több jel mutatott arra, hogy nem König lesz a kulcs a zárban, és nem ő fogja kinyitni Mindszentynek a szabad világ kapuját. Ám ez csupán egy volt a tisztázásra váró kérdésekből, de legalább ettől kezdve tényleg felgyorsultak az események.²⁸

Tárgyalási hullám – 1971. május

1971 márciusára számították, mégis csak május 4-én és 5-én folytatódtak a hivatalos államközi tárgyalások, ezúttal Budapesten. (A csúszást tárgyalási torlódás okozhatta: ez idő tájt ugyanis intenzív lengyel–szentszéki egyeztetések zajlottak.) Giovanni Cheli és Gabriele Montalvo szentszéki megbízottak tárgyalópartnerei most is Miklós Imre és Orosz József voltak. Amikor a Mindszenty-ügyre kanyarodtak, Cheliék leszögezték — amivel Miklósék is messzemenően egyetértettek —, hogy az nem akadályozza a magyar–szentszéki viszony javítására irányuló törekvéseket, de bizonyos problémák megoldását tagadhatatlanul késlelteti. Ilyen problémának minősítették *a)* az esztergomi főegyházmegye vezetésének normalizálását; *b)* a püspöki konferencia elnöki tisztének betöltését; *c)* egyes egyházi és vallási ügyeket, amelyeket a Szentszék csak a Mindszenty-ügy megoldása után kezdeményezhet; *d)* a katolikus közvéleményre gyakorolt hatást, hogy létezik egy akadályoztatott bíboros. Miután körbejárták a nehézségeket — főképp Mindszenty kiszámíthatatlanságát —, Cheli ismertette megoldási javaslatukat, ami a magyar fél nem kis megrökönyödésére megegyezett egy évvel korábban már vázolt szentszéki elképzeléssel.²⁹

²⁷ Uo. 156. fol.

²⁸ Az 1971-es év amerikai forrásaiból lásd *Somorjai Ádám*: „His Eminence Files.” American Embassy, Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen. Követségi Levéltár, 15 (1971). METEM, Bp., 2008. és 2. javított kiadás, 2012; *Somorjai Ádám–Zinner Tibor*: Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai. Századok 144. (2010) 1. sz. 143–196. (Megjegyzés: munkánk során az eredeti forrásokkal dolgoztunk, de a jegyzetekben a levéltári fellelhetőség megnevezése mellett feltüntetjük a „His Eminence Files... c. kötetben elérhető iratok adatait is – B. Ma.)

²⁹ Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal volt elnökének hagyatéka – Szigeti Jenő egyetemi tanár, adventista lelkész tulajdonában. (A továbbiakban: Miklós Imre-hagyatéka.)

Történt ugyanis, hogy amikor magyar–amerikai diplomáciai kapcsolatok 1967-ben nagykövetségi szintre emelték, Mindszenty elhatározta, hogy tiltakozása jeléül elhagyja a diplomáciai védettséget nyújtó menedékét.³⁰ A roppant kínos helyzetet végül König érsek oldotta meg, ügyesen közvetítve VI. Pál pápa személyes kérését. A kialakult szituációval összefüggésben 1967. október 14-én Agostino Casaroli pápai prelátus, az Egyházi Közügyek Tanácsának jogelődjének, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának helyettes titkára egy emlékeztetőt adott át Magyarországra római nagykövetségének, amelyben tolmácsolta a pápa kívánságát: a bíboros kapjon lehetőséget az ország elhagyására. Cserébe kész volt a funkciót gyakorló püspökök közül teljes jogú apostoli kormányzót kinevezni az esztergomi érsekség élére, amihez a magyar politikuskor ragaszkodtak. Emellett hajlandónak mutatkozott latba veti befolyását, hogy Mindszenty — de csak miután elhagyta az országot — ne avatkozzon bele a magyar egyház életébe, ne tegyen semmilyen nyilatkozatot és tartózkodjon minden olyan tevékenységtől, amely ellenséges a magyar kormánnyal szemben.³¹ *1967 őszére tehát lényegében már elkészült az a forgatókönyv, amihez visszatérve Mindszenty 1971-ben elhagyta a követséget.* A megállapodás akkor meghiúsult, mivel a Szentszék nem kívánta az emlékeztetőben írottakon túlmenően, feketén-fehéren vállalni a Mindszenty jövőendő magatartását korlátozó magyar garanciafeltételeket. És persze az sem siettetta a kivitelezést, hogy Mindszenty maga is újra meg újra átgondolta az ország elhagyásának feltételeit, vergődve a távozás és maradás dilemmája között.

A felmelegített 1967-es javaslatra 1971-ben is hasonló válasz érkezett: Budapest egyértelmű szentszéki kötelezettségvállalást várt el. A helyzet csak látzólag volt azonos. A tárgyalások VI. Pál pápa Péter János külügyminiszternek tett kijelentéseinek köszönhetően most mégiscsak előbbre haladtak. A magyar fél a pápa megnyilatkozását úgy értékelte: „alkalmazni akarja a garanciák biztosítására az egyháznak azokat a törvényeit, amelyek kizárják a kötelezettségvállalások megsértését. Mindszenty a pápa alattvalója és érvényesíteni lehet a pápai primátust.”³² Miklósék határozottságukat erősítendő elővették a régi érvet is: Mindszenty hatályos elítélés alatt áll és törvényellenesen tartózkodik egy másik állam területén. Minderre Cheli lényegében most sem mondott mást, mint amit 1967-ben Casaroli: ha Mindszenty elfogadhatónak tartja a magyar

„Emlékeztető a Vatikán képviselőivel folytatott budapesti tárgyalás első napjáról (1971. május 4-én).” 2–3. fol. (Ezúton fejezzük ki köszönetünket Szigeti Jenőnek, amiért lehetővé tette az iratok tanulmányozását – B. Ma.)

³⁰ A kialakult helyzetről és forrásairól lásd *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 65–78; *M. Szebeni Géza*: A Mindszenty-ügyek 2. rész. Magyar Szemle, Új Folyam XVIII. 2009/1–2.; *Somorjai Ádám*: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty III. Documenta 1967–1971. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása, III. Tanulmányok és szövegközlések. Vol. III/2. METEM, Bp., 2012. 297–308.

³¹ Mindszenty és a hatalom i. m. 126–127. XXII. sz. dokumentum. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály. Javaslat a Politikai Bizottságnak a Mindszenty ügyben folytatandó tárgyalások irányelveire. Bp., 1967. október 19.

³² Miklós Imre-hagyaték, „Emlékeztető a Vatikán képviselőivel folytatott budapesti tárgyalás első napjáról (1971. május 4-én).” 6. fol. (Kiemelés az eredetiben.)

kormány által kért garanciát, a megállapodás parafálható. A megoldás meggyorsítása érdekében másnapra, május 5-ére a Szentszék megbízottai írásban is elkészítették tervezetüket.

Az első tárgyalási nap ezután a Villot-záradék feloldásáról folyt. Azt a Szentszék kész volt ellenszolgáltatás nélkül megtenni és ezzel életbe léptetni az 1957. évi dekrétumok hatálytalanítását, „ha a Kormány az 1957. évi 22. tvr. gyakorlatában olyan »könnyítéseket« vezet be, amely a Szentszék számára e lépést lehetővé teszi.”³³ Láthattuk, a magyar politikusok részéről már e nélkül is megvolt a hajlandóság erre a gesztusra. A sorrendiséget meglepő módon nem tették presztízskérdéssé, talán mert az 1971. évi parlamenti választások már április 25-én lezajlottak, azaz nem volt aktuális tétje a kiközösítés visszavonásának, ráadásul a három „feketebárányt” ismét képviselővé választották. A változott tartalom azonban Cheliék szerint távol állt attól a minimumtól, amit a Szentszék kért, hogy megtehesse és igazolhassa a záradék feloldását. Minimumként pedig nem igényeltek többet, minthogy a városi, járási és megyei székhelyek plébánosi és szemináriumi tanárok kinevezéséhez ne legyen szükség állami hozzájárulásra.

Legelőbb — megelőzve a papképviselek kiközösítésének feloldását — ezen a téren történt elmozdulás. Bár a látszatra mindvégig ügyelve, hogy a kétoldalú megállapodás független a szentszéki tárgyalásoktól, valójában mégis azokkal összefüggésben 1971. május 21-én a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány és a Magyar Katolikus Püspöki Kar — valamint ugyanekkor a református és az evangélikus egyház, május 25-én pedig az izraelita felekezet — között megállapodás született az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet értelmében az egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulás módozatainak szabályozásáról.³⁴ Mivel a legnagyobb egyházak mind aláírták a megállapodást, ez azt a benyomást keltette, mintha az egyoldalú állami intézkedést valamilyen „társadalmi fejlődés eredményeként” váltották volna fel a kétoldalú szerződések, holott a mozgástér csekély volt, ahogy a módosítások mértéke is. A katolikus egyház esetében bizonyos ponton a Szentszék minimális kérései alá ment. Azt ugyanis, hogy a szemináriumi tanárok kinevezését ne kössék állami hozzájáruláshoz, nem tartalmazza. Ettől csak a hittudományi akadémiai és teológiai rektorok, dékánok és a középiskolai igazgatók, valamint a városi és járási plébánosok mentesültek, esetükben elegendő lett a bejelentés. A reformnak nemigen nevezhető új szabályozással egyszerűsödött az alkotmányra teendő eskütételi rend: míg korábban egy papnak minden változás esetén esküt kellett tenni, ezentúl csak akkor, ha magasabb beosztásba került. Megjegyezzük: az 1971. június 2-án kihirdetett 23/1971-es kormányrendelet, miközben jogszabállyá emelte ezeket a kétoldalú megállapodásokat, az azokon kívül rekedt egyházak és felekezetek — mint például az unitárius, baptista, metodista, adventista egyház vagy a Szabadegyházak Tanácsához tartozó kisegyházak — eseté-

³³ Uo. 9. fol.

³⁴ A megállapodások teljes szövegét lásd *Balogh Margit–Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. kötet. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. 1111–1117.*

ben szigorított, és rájuk is kiterjesztette az előzetes állami hozzájárulás megszerzésének kötelezettségét.

Minden fogyatékosága ellenére is Budapest szémszögéből a magyar katolikus egyházzal — és nem a Szentszékkel — kötött megállapodás taktikai lépésként bevált, mert így Róma is lépni kényszerült. Már a távozási tárgyalások dandárjában, 1971. július 15-én az Apostoli Szentszék Egyházi Közügyek Tanácsa feloldotta a három békepap kiközösítését hatálytalanító és a papok politikai tevékenységének engedélyezését az illetékes püspökökhöz visszaszármaztató rendelkezések záradékait. Ennek ténye azonban még ekkor sem került nyilvánosságra. Taktikai megfontolásból ugyanis abban állapodtak meg, hogy a két korábbi, záradékolt irat helyett új, az előzőekkel egyező, de immár záradék és dátum nélküli okmányt küldenek Ijjas József kalocsai érseknek, hogy majd ő lássa el azzal a keltezéssel, amely a nyilvánosságra hozatal napjával megegyezik.³⁵ Hogy mennyire politikai és nem egyházi „belügyről” volt szó, azt az a körülmény is érzékelteti, hogy a szentszéki rendelkezést nem közvetlenül Ijjasnak, hanem Magyarországon római nagykövetségnek nyújtották át, majd a levelet Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal frissen (1971. május 16-án) kinevezett elnöke adta át a címzett Ijjas érseknek. A publikálást addig halogatták, amíg nem szűnt meg annak kockázata, hogy belezavar Mindszenty távozásának gondosan szőtt folyamataiba. Ez a dátum 1971. október 1-je lett. A záradék visszavonása az MSZMP értékelése szerint egyet jelentett a Mindszentyvel szemben álló, „haladó politikai vonalat követő” papok egyházi rehabilitálásával.³⁶ Kétségtelenül jótékonyan hatott a Mindszenty-ügy megoldására, holott nem volt deklarált előfeltétel, olyannyira nem, hogy a szentszéki képviselők biztosították a magyar felet: ha bármily okból megghiúsulna Mindszenty távozása, akkor is nyilvánosságra hozható lesz a békepapok kiközösítéséről szóló 1957-es dekrétumok visszavonásáról szóló döntés.

Visszakanyarodva az 1971. május 4–5-ei magyar-szentszéki tárgyalásokhoz, a második napon Cheliék valóban előterjesztették a megkötendő megállapodás alapelveit: „1.) A Szentszék kész megoldani Mindszenty József ügyét. 2.) A Magyar Kormány hozzájárul, hogy Mindszenty elhagyhassa az országot és Rómába utazzék. A Vatikán, illetve a pápa mindent megtesz majd, hogy Mindszenty ne tegyen nyilatkozatot és ne folytasson majd a kormánnyal szemben ellenséges tevékenységet és ne avatkozzék a magyar egyház ügyeibe. 3.) Az ügy megoldásával egyidejűleg a pápa a jelenleg is püspökként funkcionáló főpapok közül betöltött szék mellé Esztergomba apostoli kormányzót nevez ki. 4.)

³⁵ MNL OL 288. f. 5/560. f. 12. fol. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a Mindszenty-ügyről. 1971. július 23. Eredeti, aláírt. Teljes szövegét lásd: Mindszenty és a hatalom i. m. XXVII. dokumentum.; ugyanitt 16. fol. Aczél György 1971. július 26-ai feljegyzése Kádár Jánosnak: „Ezzel egyidejűleg [1971. július 23.] az Ijjas érseknek címzett levelet is átadták az 1957. évi pápai dekrétumok feloldásáról. A levelet Miklós Imre elvtárs ma délben adja át Ijjas érseknek.”

³⁶ MNL OL 288. f. 5/560. ó. e. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a Mindszenty-ügyről. 1971. július 23. Eredeti, aláírt. Teljes szövegét lásd Mindszenty és a hatalom i. m. XXVII. dokumentum.

Mindszentynek — mielőtt elhagyná az országot — lehetőséget kellene biztosítani, hogy elbúcsúzzék egyházmegyéjének papjaitól és pásztori dokumentumban híveitől.³⁷

A Szentszék 1967-es javaslatán alapuló tervezet nem nyerte el Miklós Imréék tetszését, abban sok bizonytalanságot és homályos kérdést láttak. Ugyanakkor hiányolták, sőt nélkülözhetetlen feltételként kezelték a garancia-vállalás régóta szorgalmazott *egyértelműségét és osztatlanságát*. Utóbbin azt értették, hogy az Apostoli Szentszék, pontosabban személyében a pápa vállalja a feltételek betartását, amit nem osztt meg Mindszentyvel, azaz nem teszi függővé a bíboros magatartásáról. Nyilvánvaló, hogy nem bízták a magyar főpap ígérétében, ha sikerülne is azt valamilyen módon kicsikarni. Azt viszont többször is elismételték, hogy részükről a Szentszék megbízottja vagy megbízottai bármikor és bármennyiszer érintkezhetnek Mindszentyvel, anélkül, hogy az Mindszenty és a magyar kormány közötti bármilyen tárgyalásra utalna. Ezért még ahhoz sem ragaszkodtak, hogy ezekről az eszmecserekről tájékoztatást kapjanak. Kerek-perec csupán Mindszenty elbúcsúzását tagadták meg egyházmegyéje papságától és híveitől. A szentszéki megbízottak minderre következetesen reflektáltak, a lényegi kérdésként kezelt garanciákat illetően most sem mondtak más, mint hogy a pápa a tervezetben foglaltakon felül többet nem biztosíthat. Azt is elismételték, hogy Mindszentyt nem kényszerítheti a pápa jelenlegi helyének elhagyására, és nem feltételezhetik szöszegését, amennyiben kötelezettséget vállalna a garanciák betartására.

Az persze kiderült, hogy Cheliék nem kívánák szerepeltetni Mindszenty korlátozását a megállapodásban, ahogy az is, hogy a cenzúra vagy szilencium kérdésében ragaszkodnak az érintett beleegyezéséhez. „A Szentszék csak Mindszenty beleegyezése — jóváhagyása — után vállalhatja a garanciákat” – hangsúlyozták.³⁸ Ezzel vitatkozva Miklós Imre felidézte VI. Pál Péter Jánosnak mondott szavait: Mindszentyt valamelyik római kolostorban helyeznék el és „megfelelő egyházi rendszabályokkal, kellő súllyal megtiltanák szereplését”, amihez a Szentszék *minden feltétellel* rendelkezik. Az érdemi különbség abban állt Cheliék tervezete és VI. Pál — legalábbis Péter János által hallani vélt — kijelentése között, hogy utóbbi szerint Mindszentyt *kötelezik* a garanciák vállalására és betartására, míg a tervezet szerint csupán *igyekeznek* Mindszentyt *meggyőzni és befolyásolni*. Elsőre Cheliék mentegetőztek is: „arra hivatkoztak, hogy nem volt alkalmuk és lehetőségük, hogy megismerjék a pápa említett állásfoglalását”, de végül nem láttak valódi ellentmondást a pápa kijelentése és az általuk előterjesztett javaslat között. Szerintük VI. Pál is nyilván úgy értelmezte megjegyzését, hogy a megoldásnak ez a módja is csak akkor lehetséges, ha megkapják Mindszenty beleegyezését a garanciák vállalásához. Akár kolostorban helyezik el, akár másutt, még a pápa sem tilthatja meg, neki hogy különböző személyekkel érintkezzen.

³⁷ Miklós Imre-hagyaték, „Emlékeztető a Vatikán képviselőivel folytatott budapesti tárgyalás 2. napjáról, 1971. május 5.” 2. fol. (Szóáthúzás az eredetiben.)

³⁸ Uo. 5. fol.

Patthelyzet látszott kialakulni. Az 1967-es tervezet 1971-ben visszalépésnek tűnt. A tárgyalásról készült emlékeztető áthúzva ugyan, de tartalmazza: „nem tudunk miről tárgyalni”. Hogy ezen a ponton mégsem álltak fel a tárgyalóasztaltól, az elsősorban Cheli rugalmasságának köszönhető. Ismételten magyarázta a tervezetet, a hangsúlyt immár arra helyezve, hogy sem az 1967-es, sem mostani anyag nem végleges, csupán kiinduló dokumentum a további tárgyalásokhoz. A magyar fél is jóindulatról tett tanúbizonyságot, azt javasolta, hogy tájékoztódnak VI. Pál említett állásfoglalásáról és annak tükrében vizsgálják meg, lehetséges-e új megoldást tartalmazó javaslatot előterjeszteni. Miklós Imre elbizonytalanodására egy apróság utal: a jegyzőkönyvben előbb rögzítette, majd áthúzta azt az eshetőséget, hogy „külügyminiszterünk nem pontosan értelmezte VI. Pál álláspontját”.³⁹ Végül mindkét fél a folytatás ígéréssel tért vissza a saját térfelére. Amikor Péter János külügyminiszter május 13-án találkozott Puhán amerikai nagykövettel, bizalmasan — már amennyire két diplomata tárgyalására érvényesíthető a bizalom szó — elárulta neki, hogy ő mit mondott a pápának az egy hónappal korábbi fogadáson, és hogy Cheliék nem hoztak új megoldási javaslatot. Puhan természetesen azonnal jelentette Washingtonnak, és szerinte Péter olyasmit ismert el, amit korábban magyar vezetők soha: „a bíboros éppúgy problémát jelent a magyar kormánynak, mint nekünk. Korábban a magyar vélekedés az volt, hogy Mindszenty csak az amerikaiaknak probléma.”⁴⁰

Egyeztetések a szentszéki megbízottak és Mindszenty József között – 1971. június-július

Majd két hónap telt el, amikor 1971. június 23-án VI. Pál pápa megbízásából ismét Budapestre jött Franz König bíboros érsek, majd a következő napon két újabb szentszéki küldött érkezett: a már jól ismert Giovanni Cheli nunciaturai tanácsos, valamint Zágón József, az 1949 óta Rómában élő pápai prelátus, aki 1967-ben még követségi maradásra buzdította a bíborost, ám már akkor is racionális és méltó érvet szolgáltatott neki hazája majdani elhagyásához. König a rangot, Cheli a szakértelmet, Zágón a magyar paptestvért képviselte. König szerepe ezúttal protokolláris: tapintatosan előkészítette a terepet, és előre jelezte Mindszentynek Cheli és Zágón küldetését. Mindszenty kiinduló hozzáállása változatlan: legszívesebben haláláig a követségen maradna, egy csen-

³⁹ Uo. 9. fol.

⁴⁰ Nixon Library, NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. 0700Z sz. távirat a budapesti amerikai követségről a külügyminisztériumnak. Bp., 1971. május 14. (Szövegét közli: FRUS Vol. XXIX. i. m. 275–277. Tartalmilag egyező forrás: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, July–December 1970. Memorandum Péter János külügyminiszter és A. Puhan nagykövet találkozásáról, 1971. május 13. Szövegét angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 68–70.; Tartalmilag szintén idézi *Somorjai Á.*: Sancta Sedes 1967–1971. Vol. III/2. i. m. 329.

gőt is azért vezetett be hálósobájába, hogy ezen jelezhesse, ha gyóntatót kér, mielőtt visszaadná lelkét a Teremtőnek.⁴¹ Vajon sikerült-e áthidalniuk a májusi államközi tárgyalások kardinális pontját és megszerezték-e Mindszenty beleegyezését a távozáshoz, beleértve a garanciák vállalásához? Míg a kérdés első felére határozott, addig második felére csak bizonytalannal igennel felelhetünk.

Cheli és Zágón három alkalommal, június 25-én, 26-án és 27-én találkoztak a nagykövetség épületében Mindszentyvel. (Ezután Zágón még egyszer júliusban és kétszer szeptemberben jön Mindszenty miatt Magyarországra.) A pápa kimondottan megtiltotta, hogy azt mondják Mindszentynek: ő sürgeti távozását.⁴² Tapintattal, mégis határozottan kellett eljárniuk. Úgy, hogy *a végső döntést maga Mindszenty hozza meg*. Cheli udvariasan átadta a pápa ajándékát, az új breviárium első kötetét, tolmácsolta Jean Villot bíboros államtitkár és Agostino Casaroli érsek üdvözlését, majd távozott. Az érdemi tárgyalás Zágónra hárult, aki eszes és ügyes követnek bizonyult. A siker érdekében nem dicsekedett tárgyalásaival az Állami Egyházügyi Hivatallal,⁴³ és a Cheli által javasolt tárgyalási módszerrel ellentétben — aki a pápának azt tanácsolta, hogy állítsa kész tények elé Mindszentyt, és egyszerűen rendelje Rómába⁴⁴ — Zágón érvekkel győzködte a bíborost. Mindezt nagyon finoman kellett tennie, úgy, hogy szavai ne tűnjenek ultimátumnak és ne sértsék a bíboros érzékenységét. Ecsetelte a Szentatya aggodását, amelyen könnyíteni szeretne a bonyolult kérdéskör megoldásában való közreműködéssel. Az előrehaladott korrallal, betegségekkel, a szükséges kúrákkal és kezelésekkkel bonyodalmak járnak, sebészi beavatkozás pedig aligha képzelhető el a követségen. Méltatta Mindszenty hősiességét, majd épp ezen a ponton lendült át érvelésbe: vértanúsága kopik meg, ha továbbra is a követségen marad. „A világ feledékeny és a követségen való tartózkodást nehezen tudja az Egyházért való szükséges áldozatként értékelni — mondotta. Ezzel szemben a Szentatya olyan megoldásra gondol, mely Eminenciád áldozatát új fénybe helyezi, hogy a világ közvéleménye előtt erkölcsi jelentőségében még inkább növekedjék, érdemeiből semmit ne veszítsen, hogy példaképpül szolgáljon az egész Egyház számára.”⁴⁵ Zágón mérlegének egyik serpe-

⁴¹ MAL 41. dosszié, 2. ó. e. „Mindszenty Rómában” c. dosszién belül az emlékiratok részletei között „A személyi küldött” c. gépelt iraton Mindszenty kézírásos jegyzete.

⁴² „Cheli has confirmed this. He told the charge the Pope expressly forbade him and Zagon to quote him as urging Mindszenty to leave.” Nixon Library, NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. A budapesti amerikai követség 1107 sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak, 1971. június 25. Szövegét angolul közli Somorjai Á.: „His Eminence Files” i. m. 116–118.

⁴³ ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 23. fol. Feljegyzés, Bp., 1971. szeptember 15.

⁴⁴ Zágón József pápai prelátus levelei Mons. Kada Lajos vatikáni diplomatához, 1971. augusztus 8. és szeptember 10. Idézi *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 99., 115.

⁴⁵ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Puhan nagykövet levele John A. Bakernek az amerikai külügyminisztériumba, 1971. július 8., melléklet: Pro memoria a háromnapos (június 25–27.) megbeszélés első két napjáról. (Angol és magyar nyelven.); MAL 061/a.

nyőjébe az „elfeledett ember”, a másikba az egyházért szenvedett és újabb keresztet vállaló, mártír egyházfő képe került. Mindezzel rámutatott a helyzet valóságára, hogy Mindszenty maga is lássa távozása előnyeit.

A bíboros azon kérdésére, hogy milyen áron kellene elhagynia a követséget (esetleg hazáját), négy feltétel hangzott el. Ezekben nemcsak az 1971-es év addigi egyeztetéseit, hanem az 1963 óta folyó tárgyalássorozat legfőbb elemeit sűrítették össze. Ilyen mindjárt az *első feltétel*, amely szerint Mindszenty esztergomi érseki és prímási minősége érintetlen marad, de az abból eredő jogai és kötelességei felfüggesztődnek, és többé nem foglalkozhat az ország és az esztergomi főegyházmegye ügyeivel, ahol helyette a jövőben „sede plena” apostoli adminisztrátor kormányozna. Mindszenty megköszönte érseki és prímási minőségének meghagyását, de joghatóságának felfüggesztését Magyarország területére csak „*élszóval*” vállalta, és kérte, hogy ezt írásban ne kapja meg senki, még az új apostoli kormányzó sem, a bécsi Pázmáneum pedig névleg a fennhatósága alatt maradjon. A „*sede plena*” („betöltött székkal”, vagyis egyházjogilag betölti azt, de fizikailag távol van érseki székétől, azaz nincs üresedés) megoldást ellenezte, továbbra is az „*impeditus*” („akadályoztatott”) minőségéhez ragaszkodott, ahogy neve mellett 1949 óta ez szerepelt az *Annuario Pontificio* (Pápai évkönyv) köteteiben. Nyilván azért, mert az „*impeditus*” megjelölésben a politikai akadályozottság is kifejeződik. Ehhez képest a „*sede plena*” neutrális, teljesen elfedi — vagy inkább elkeni — a helyzethez vezető folyamatot, azt is jelentheti, hogy például gyógykezelésen tartózkodik külföldön, és az alatt apostoli adminisztrátor vagy káptalani helynök vezeti „*sede plena*” az egyházmegyét.

A *második feltétel* a jelenlegi tartózkodási hely, és „ha a körülmények úgy kívánják”, az ország elhagyása volt, amelyről sem nyilatkozatot, sem körlevelet nem adhat ki. Mindszenty ezt igen alaposan át kívánta gondolni, de azt máris kijelentette, hogy amennyiben a távozás mellett dönt, akkor a Pázmáneumban kíván letelepedni. (Tehát a leendő lakhely megválasztása e pillanattól tudott volt.) Nyilatkozatot tenni nem kíván, de az egyház érdeke a közvélemény korrekt tájékoztatása. Zágon természetesen nem látta akadályát, hogy Mindszenty egy levélben kifejtse a pápának saját érveit, de a közvéleményt a Szentszék sajtószolgálatára tájékoztatná. A feltételes mód udvarias tudomásulvételt takart, a bíboros nem is vitatkozott, csupán a szövegezésbe kérte bevonni a Rómában élő magyar papok közül a vele szemben ülő Zágon Józsefet, valamint Magary Gyulát és Csertő Sándort.

A *harmadik feltétel* szerint Mindszenty új helyzetében sem szóban, sem írásban nem tesz olyan nyilatkozatot, amely zavarná az Apostoli Szentszék és a magyar kormány viszonyát, vagy sértené a magyar kormányt és a népköztársaságot. Mindszenty reagálásából e pontnál már határozottan kiértezhető az inge-

dosszié, „Írások a depositióval kapcsolatban”, 9. ó. e. Pro memoria gépelt másolata. Az első két nap emlékeztetőjét magyarul többen is közölték, először *Adriányi Gábor*: Miért és hogyan hagyta el Mindszenty József a budapesti amerikai nagykövetséget? In: Mindszenty József emlékezete. Szerk. *Török József*. (Studia Theologica Budapestinensia, 13.) Bp., 1995. 81–85.

rültség. Teljes rehabilitációt igényelt, a kommunista magyar rendszert sem tárgyalófélként, sem megnyilatkozásai bírójaként nem fogadta el, esetleges feltételeit visszautasította. (Mindszenty vagy nem hitte, hogy a feltételrendszer egyeztetett lenne a magyar kormánnyal, vagy figyelmeztetésnek szánta kijelentését.) Az elvárt hallgatással kapcsolatban kizárólag a Szentszék illetékességét fogadta el annak megítélésére, hogy véleménynyilvánításai vagy cselekedetei ártanak-e vagy sem a szentszéki–magyar kapcsolatoknak. Ezzel a megjegyzésével Mindszenty *áttételesen elfogadott egy szentszéki cenzúrát* és megígérte, hogy kerül minden olyasmit, amely keresztené a Szentszék lépéseit, miközben az a magyarországi egyház helyzetének javítására törekszik. Az Apostoli Szentszék illetékességének emlegetése eldönti azokat az utólagos kételyeket, hogy *tudott-e egyáltalán Mindszenty a hallgatásról mint feltételről*. Egyértelműen tudott, csak annak mélységét és tartalmát nem tárták fel előtte részleteiben, részben taktikai megfontolásokból, részben mert magának az államtitkársági apparátusnak sem volt sokkal több sejtelme a kivitelezésről. Hogy ez a politikai kérdésekben való teljes szilencium vállalását is jelentette volna, arra csupán Cheli nunciatúrai tanácsos szavai utalnak: „a bíboros már szavát adta, hogy nem beszél többé a magyar politikai helyzetről”.⁴⁶ (Ahogy külföldi útjai során mondott beszédeiben valóban a tőle elvárhatóhoz képest visszafogottan fog beszélni.) Tán Mindszenty maga sem gondolt bele, ezért érinti majd később oly érzékenyen az elvárással való szembesülés, és írja majd a pápának: tévedés arra következtetni, hogy ő kész lett volna publikációit és nyilatkozatait a kommunisták kívánságainak megfelelően egy előzetes cenzúrának alávetni.⁴⁷ Ami a feltétel betartásának szentszéki garantálását illeti, ez még javában érlelődött. Zágon most még nemigen beszélhetett erről Mindszentyvel, a második, júliusi egyeztetések során is csak esetleg. Látni fogjuk: a Szentszék is csak egy hónap múlva, július 21-én, amikor már felelősséggel meg meri tenni, akkor adja majd írásba a magyar félnek a garanciavállalást. Ám legkésőbb az egy hónapos római tartózkodása alatt a bíborosnak is tudomására hozták, hogy a Szentszék biztosítékot vállalt magatartására. Ezt VI. Pál pápának egy Mindszentyhez írt, 1971.

⁴⁶ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. 4337. sz. távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti nagykövetségnek, 1971. július 9. – Cheli ezt később is megismételte, amikor Mindszenty római tartózkodását értékelte: „Számkra az a leglényegesebb, hogy Mindszenty megtartsa a pápának tett ünnepélyes ígéretét (nem avatkozik a magyar egyházi ügyekbe, nem tesz semmit az ország érdekei ellen, nem nyilatkozik, nem publikál). Eddig a szavát tartja.” ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 96. fol. Feljegyzés, Bp., 1972. január 10. Tárgy: 1971. október 11-ei római nagykövetségi távirat. A kérdéstről lásd *Somorjai Á.–Zinner T.*: Washingtonból jelentjük i. m. 153–154.

⁴⁷ MAL 060. dosszié. Mindszenty József levele VI. Pál pápához. Bécs, 1972. március 10. Németül közzétette *Gabriel Adriányi*: Die Ostpolitik des Vatikans 1958–1978 gegenüber Ungarn. Der Fall Kardinal Mindszenty. (Studien zur Geschichte Ost- und Ostmitteleuropas, 3.) Herne, 2003. 162–165. Magyarul *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 137–142. és *Somorjai Ádám*: Ami az emlékiratokból kimaradt. VI. Pál és Mindszenty József 1971–1975. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2008. 140–143.

december 14-én kelt levele igazolja: „Ismeretes előttd az a helyzet [vagy feltétel, megállapodás], amely nem csupán sok bölcsességet, hanem a *magunkra vállalt felelősség megtartását* is megkívánja [...] könnyen megértheted, milyen nehezen esik Nekünk azon intések és ajánlások *isméltésére* kényszerülni, amelyeket egyszer már adtunk neked, amikor legnagyobb örömömrre, találkoztunk.”⁴⁸ Az alkalom, amelyre a pápai levél utal, kevésbé az ünnepi hangulatban telt római érkezés, mint inkább az onnan való távozás pillanata volt. Amikor a pápa 1971. október 23-án közös koncelebrációs szentmiséjük után négyszemközti búcsúbeszélgetésen fogadta Mindszentyt. A pápa szavait Zágon ezúttal nem fordította, a bíboros meg esetleg nem értette egészen pontosan. A kihallgatás után immár Zágon jelenlétében foglalta össze a pápa az elhangzottakat, hogy egyebek mellett arra kérte Mindszentyt: „viselje türelemmel jelen helyzetének nehézségeit és a körülmények által megkívánt korlátozásokat.”⁴⁹ Kétséges, hogy elhagyta volna-e az amerikai követséget, ha a hallgatási feltétel teljes mélységével még ott-tartózkodása, illetve a tárgyalások alatt tisztába jön.

A *negyedik, utolsó feltétel* arra irányult, hogy Mindszenty ne publikálja emlékiratait, azokat végrendeletben hagyja a Szentszékre. Emlékiratai közzétételének korlátozása Mindszentyt sokkal inkább felzaklatta, mint az önként vállalt vagy ráerőltetett szilencium. Az amerikaiak régóta látták, hogy a bíboros ezen a ponton fogható meg és motiválható a távozásra. Meglátásukat igazolják a fejlemények. Igaz ugyan, hogy miután Zágon prelátus megismerte az emlékiratok Magyarország történetét bemutató egyes fejezeteit, nem látta akadályát, hogy a *szöveg egy jelentős része* még a bíboros életében megjelenjen. Engedékenységet egy *értelmezési zavar* magyarázza: az emlékiraton a bíboros ekkor még életműve egészét értette, odasorolva történeti munkáját is, és nem személyes élettörténetét. (Mindszenty majd csak 1971 késő ősztől osztja munkáját két részre: történeti írásokra és emlékiratokra.) Nyilván nem lett volna ilyen nagyvonalú Zágon, ha a személyes életútra vonatkozó részt is olvasta volna, ami vagy nem készült még el, vagy Mindszenty nem mutatta meg neki, tudván, hogy az a legkényesebb szakasz. Bécsben utólag azt mesélte titkárának, hogy memoárjából egyik délután felolvasott Zágonnak, „persze nem a legvastagabb-

⁴⁸ *Somorjai Á.–Zinner T.*: Washingtonból jelentjük i. m. 154. és 172. (E tanulmány 50. jegyzete fontos megállapítást tesz: a korábbi szövegekölzések és elemzések a „*conditio*” szót megállapodás helyett helyzetként fordították, és ennek megfelelően értelmezték, hollott e kifejezés mindkettőt jelentheti. A történelmi folyamatot figyelembe véve a latin kifejezés értelmezéséhez a megállapodás tartalom passzol.) A levél eredeti példányának levéltári őrzési helye: MAL 060. dosszié, „Levelezés a depositióval kapcsolatban.” MFN 7910, L-2861. VI. Pál pápa levele Mindszenty Józsefhez. Vatikánváros, 1971. december 14. Eredeti, aláírt. (A bíboros egyébként az idézett pápa levél kézhezvétele után indignálódva kérte a vatikáni–magyar megállapodás hiteles szövegét, de azt nem kapta meg. MAL 041. dosszié: „Mindszenty Rómában”. Feljegyzések a követségen, 1971 folyamán. Gépelt, feltehetően az emlékiratokhoz készített kézirat.)

⁴⁹ MAL 020/a. sz. dosszié, I. 14. ő. e. Zágon József prelátus pro memoriája. Róma, 1971. október 23. Gépelt szöveg aláírással. Másolat. Faximilében közli *Mészáros Tibor*: A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975). S. a. r. Hetényi Varga Károly. Abaliget, 2000.

jából”, azaz nem a politikailag érzékenyebb fejezetekből, hanem „csak a közömbösebb részekből”.⁵⁰ Mindszenty emlékiratai kapcsán ekkor annyit kért, hogy azok — nyilván halála után — Szabó János pápai protonotárius, az Egyesült Államok Indiana államában élő South Bend-i plébánoshoz kerüljenek, akit már 1969-ben felkért emlékiratainak gondozására.⁵¹

A négy feltétel közlése ki is merítette az első találkozás időtartamát. Úgy tűnt, a megfáradt Mindszenty — elsősorban emlékiratainak biztonságba helyezése érdekében — kész lesz fejet hajtani és elhagyni Magyarországot. Cheli maximálisan bízott is a sikerben, és azt hangoztatta, hogy ott-tartózkodásuk alatt ki kell csikarni a beleegyezést és egy konkrét dátumot a bíborosból, hiszen a pápát nem lehet megvárakoztatni. A nagykövetség dolgozói, akik jól ismerték Mindszentyt, kezdettől fogva kételkedtek abban, hogy ilyen alapvető kérdésben ennyire gyorsan elkötelezné magát, és tartottak tőle, hogy a szentszéki küldöttek túlzottan optimisták.⁵² Így is történt. A második találkozás során Zágon hiába próbált konkrét időpontot kimondatni Mindszentyvel, ő ragaszkodott a gondolkodási időhöz, de megígérte: „nem fogom a döntést egy évig elhúzni”.⁵³

A harmadik napra Zágon elkészítette az emlékeztetőt. Hangsúlyozta, hogy a *döntés szabadsága* Mindszentyé, amit legmarkánsabban a tárgyalás egészét összegző június 27-ei napról készült sorok adnak vissza:

„Összefoglalva a megbeszélésen elhangzottakat, engedje meg, hogy a legfőbb pontokat újra felidézzem:

⁵⁰ *Mészáros Tibor*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 242. 1972. március 4-ei feljegyzés.

⁵¹ „*Volna is kérésem nagy bizalommal. Ezt a szerepet Spellman bíborosnak szántam. De ő elment. Így ellátatlan Emlékirataim átvétele és kiadása ügye. Arra kérem, halálom után azonnal szíveskedjék átvenni, illetőleg kikérni a 4 kötetet és a legkedvezőbb vállalatnak adni honorárium-tárgyalás — több cég felhívása és ajánlata — után.*” MAL 31. dosszié, MFN 8574, L-3482. Mindszenty József levele Szabó János South Bend-i plébánoshoz, Keltezés nélkül, autográf. Ennek tartalmilag azonos, 1969. május 13-ára datált tisztázata: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. H. E. File, July–December 1970. Autográf levél fotómásolata. (A NARA alapján szövegét közölte *Somorjai Ádám*: Miért hagyta el Mindszenty az amerikai nagykövetséget? *Magyar Szemle*, Új Folyam XX. 2011/7–8. 46–58.)

⁵² „*Cheli and Zagon are both prudent men and their judgment as to the progress of their mission should be given due weight. At the same time, given what we know of the cardinal's views, they may have an overly optimistic reading on the situation. It is unlike Mindszenty to commit himself so quickly on so basic an issue...*” („Cheli és Zágon mindketten bölcs emberek, és érdemes hitelt adni véleményüknek, hogy megítélésük szerint miként halad küldetésük. Ugyanakkor, ismervé a bíboros nézeteit, lehetséges, hogy túlzottan derűlátóan ítélik meg a helyzetet. Nem jellemező Mindszentyre, hogy ilyen gyorsan elkötelezze magát ilyen alapvető kérdésben...”) Nixon Library, NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. A budapesti amerikai követség 1109 sz. távirata a washingtoni külügyminisztériumnak, 1971. június 27. Szövegét angolul lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 120–122:121.

⁵³ Lásd a 45. jegyzetet.

A Szentatya tökéletesen tiszteletben tartja Őeminenciája szabadságát, meg van győződve arról, hogy Őeminenciája mielőbb megoldja az ügyet az általam elővezetett módon.

Jogos igény, hogy Őeminenciája is elgondolkodjon a megoldáson. Ezt az elmelkedést azonban igen megkönnyíti az a tény, hogy a Szentatya már kifejtette elgondolásait. Nem arról van szó, hogy tévedhetetlen lenne, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy hitünk szerint a Szentatya különleges karizmával van felruházva, a Szentlélek segíti az egyház kormányzásában. Ez nagy segítséget jelent a Szentatya döntéseiben és ítéleteiben.

A Szentatya nehezen értené meg, ha Őeminenciája bizonytalan ideig, akár hónapokig halogatná a döntést. Ez a magatartás nem keltene kedvező benyomást.

Őeminenciája tekintélye olyan szinten áll, mint a Szentszék tekintélye, elválaszthatatlan a Szentatyától, ezért teljes mértékben megbízhat az Apostoli Szentszékben.

Azon gyakorlati kérdésre kitérve, miszerint Őeminenciája költözésre kényszerül, ezzel kapcsolatban minden szükséges segítséget megkap. Ha erre tart igényt, visszatérhetek hozzá két magyar nővérrel, hogy segítségére legyenek. Készen vagyunk arra, hogy Bécsben is segítségére legyünk, így könnyebben lebonyolíthatjuk a költözést.

Ismervén a Szentatya vágyát, a következő ajánlatot szándékozom tenni:

- a) Őeminenciája azonnal tájékoztassa az Amerikai Kormányt, ahogy kívánták.
- b) 10 napon belül visszatérek Budapestre, hogy meghallgassam Őeminenciája döntését.
- c) Az is előfordulhat, hogy a döntés végrehajtását elhalasztjuk 1971. szeptember 1-ig. Mindazonáltal a döntés titokban marad az egyeztetett dátumig.

MINDSZENTY: Egy ilyen rövid határidő erőltetett. Társaim (Beran, Szlipij, Stepinac) sorsára ítélnék. Ez túl sok egy öregember számára, aki ilyen nehéz helyzetben van. Érthetetlen ez a cselekvési mód. Az anyaszentegyház nem járhat el így. A Szentatya meghagyta nekem a döntés szabadságát és szabad lelkiismeretemből nem változtathatom meg a nézőpontomat. Hű vagyok a Szentatyához, de egy hű fiúnak is lehetnek vágyai.

ZÁGON: Csak egy alaposan átgondolt ajánlatról van szó, hogy megkönnyítsük Őeminenciája döntését és az eset megoldását. Nem áll szándékomban kényszeríteni és nem is vagyok felhatalmazva erre. Megígérem, hogy hűen tolmácsolom a Szentatya felé az ezen napokban folytatott beszélgetéseket, abban a reményben, hogy találunk Őeminenciája számára megfelelő megoldást.

MINDSZENTY: Ha döntésre jutok, azt megírom a Szentatyának.

*Zágon József*⁵⁴

⁵⁴ Ahogy azt korábban jeleztük, a szakirodalom — Adriányi Gábor, Mészáros István, Somorjai Ádám munkái — a teljes emlékeztetőből csak a június 25-re és 26-ra vonatkozó részletet közli, nyilván mert csak ez került elő eddig a levéltárakból. *Somorjai Ádám* vi-

Mindszenty vívódott és felettébb izgatta, hogyan igazolja a magyar és a nemzetközi közvélemény előtt távozását az országból. Nem akar úgy feltűnni, mint aki megadta magát a körülményeknek, aki elhanyagolta kötelességét. Az emlékeztetőt — legalábbis emlékiratai szerint — nem is írta alá, holott pontosan rögzítette az elhangzott feltételeket is, és az ahhoz fűzött megjegyzéseit.⁵⁵ Mintha az egyetértésnek még a látszatát is kerülni akarta volna. Valóban így történt? Mindszenty 1974-ben publikált *Emlékirataimban* — ahogy ebben a műfajban általában — a múlt igencsak szubjektív, a leírtak több esetben megbiccsaklanak a tényekkel szembesítve.⁵⁶ Kételyünket először Mindszenty bécsi titkárának, Mészáros Tibornak a naplójegyzetei keltik fel, ezek szerint a bíboros csak haladékat kért, de Zágon távozása után két nappal mégis aláírva küldte el a jegyzőkönyvet Rómába.⁵⁷ Mészáros jegyzeteinél meggyőzőbb, de minden kétséget nem zár ki Mindszenty emlékiratainak egy kiadatlan töredéke. Ebben — némileg összeszemosva a júniusi és az azt követő júliusi Zágon-látogatásokat — a következőket írja: „Az Ostpolitik illeten eredménye kínos helyzetbe hozott. Vendéglátóm kifáradt, nehezemre is esett kérni tőle. De amikor az egyik Pro memoria hozott szövege nehezebb volt, mint [azt] az előző tárgyalás után vártam és várhattam, azt nem írtam alá és asztalomon hevertettem. Szorult helyzetemben express ajánlott levélben tudomására adtam Nixon elnök úrnak, hogy a helyzet alakulásától nem mehetek ki és kértem, adjon továbbra is helyet a követségen a korábbi ígéretek szerint. A címzettől nem várhattam gyors választ, de most hamar válaszolt: vigasztalt, ha nehéz is a menetel, nyugodjam meg! Dr. Zágon többször is kiment Bécsbe, és telefonon tárgyalt Casaroli érsek külügyminiszterrel. Dr. Zágon nem tett említést Casaroliról, ezt csak kijövelelem után tudtam meg egyik ismerősömtől. Másnap elém került *jutott* a Pro memoria. Lehangolt. Így került a sor az elnökhöz írt levélre, de az említett válasza is. Ez persze nem hagyott más lehetőséget, mint az aláírást.”⁵⁸ A pápához június 28-án írt levél tartalmából is ez következik. Abban — mint majd lát-

szont olaszul publikálta a tulajdonába került július 27-ei részt is. Az ő munkája alapján – Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések. Pro manuscripto, Romae, 2007. 163–164. –, Falussy Lilla fordításában közöljük a magyarul eddig nem ismert szöveget.

⁵⁵ „A személyi megbízott közben megírta a jegyzőkönyvet, s arra kért, hogy azt én is írjam alá. Nem adtam meg a kért aláírást.” *Mindszenty József: Emlékirataim*. Negyedik kiadás, Szent István Társulat, Bp., 1989. 477.

⁵⁶ A kérdéstről lásd *Balogh Margit: Ikonná dermedt emlékirat, avagy egy jó pásztor naplója. Mindszenty József bíboros emlékiratainak története. Századok, 2012/1. 3–45.; Somorjai Ádám: Törésvonalak Mindszenty bíboros emlékirataiban. ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2013.*

⁵⁷ „Amikor erről először volt szó, Zágonnak azt mondta, hogy elfogadja, de alá nem írja. Rá két nap múlva mégis aláírta.” *Mészáros Tibor: A száműzött bíboros szolgálatában* i. m. 166. 1974. január 10-ei bejegyzés.

⁵⁸ MAL 020/a dosszié, I. 15. ó. e. „Feljegyzés a Zágon Józseffel folytatott tárgyalásokról, 1971.” (A „*jutott*” szót Mindszenty szúrta be a gépelt szövegbe az emiatt áthúzott „került” szó fölé.)

ni fogjuk — már a távozásáról ír, azaz oka fogyottá vált az emlékeztető aláírásának megtagadása. Az amerikaiak azonban még július 8-án is úgy tudták, hogy a bíboros nem írta alá az emlékeztetőt, az ő megkerülésükkel pedig Mindszenty semmit nem tudott kijuttatni az épületen kívülre.⁵⁹

Mivel az emlékiratok kiadására irányuló addigi próbálkozásai rendre kudarcot vallottak, a bíboros pontosan felmérte, hogy publikálásukra, legalábbis még az ő életében, csupán egyetlen lehetőség van: a követség és vele az ország elhagyása. Mindszenty így is csak súlyos lelki küzdelem után szánta el magát a távozásra. De előbb még 1971. június 27-én — a Chelivel és Zágónnal való találkozás közepette — tört angolsággal írt levélben⁶⁰ elpanaszolta Nixon amerikai elnöknek, hogy a Szentszék szeretné megváltoztatni az ő helyzetét. Miután megköszönte az elnöknek, a törvényhozásnak, a kormánynak és az amerikai embereknek a sok figyelmességét, az elnök segítségét kérte a gyötrő és kimondatlanul is megfogalmazott kérdés megoldásában: maradhat-e és maradjon-e tovább a követségen. Megjegyezte, hogy távozása lerombolhatja a reményt, amit ottléte jelentett sok emigráns és „szolga” magyarnak⁶¹ — és ezzel el is árulta, hogy maradásra ösztönző választ remél. A politikai érdekegyezésre tekintettel joggal feltételeznénk, hogy az elnökhöz írt levélről Washington azonnal tájékoztatta a Vatikánt, ám — legalábbis a külügyi apparátus levelezése szerint — ez hetekig nem történt meg, csak akkor, amikor július derekán ismét Magyarországra készülődtek a szentszéki megbízottak.⁶² Pedig felkészülésüket segíthet-

⁵⁹ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Puhan budapesti amerikai nagykövet levele John A. Bakernek a washingtoni külügyminisztériumba. Bp., 1971. július 8. Szövegét angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 147–148.

⁶⁰ Kissinger elnöki tanácsadó is megjegyezte: „*the actual text is rather difficult to understand, since the Cardinal wrote in English*”, és ez időnként értelmezési problémát okozott. Nixon Library, NSC Files, Box 828, Name Files, Mindszenty, Cardinal (Apr. 70–May 74) Memorandum az elnök részére, összeállította Henry A. Kissinger, Alexander M. Haig. Fehér Ház [Washington], 1971. július 12.

⁶¹ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 4. Cardinal Mindszenty January–June 1971. Mindszenty József esztergomi érsek, Magyarország primásának levele Richard Nixon amerikai elnökhöz. Bp., 1971. június 27. Gépelt másolat. Szövegét angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 130. Magyarul lásd *Somorjai Ádám*: Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez. 1956–1971. Letters to the Presidents, Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States. METEM, Bp., 2011. 341–342.

⁶² „*A Vatikán valószínűleg nem tud a bíboros leveléről, melyet az amerikai elnöknek írt. (...) mi nem mutattuk meg nekik a levelet. Javasoljuk, hogy informálhassuk a Vatikánt a bíboros leveléről az elnöknek, még a Cheli-Zágon utazás előtt.*” NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. 4393. sz. távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumba és a budapesti nagykövetségre. 1971. július [dátum nélkül]

te volna az információ, még inkább az amerikai elnök válaszában várható tartalma.

Alig hogy aláírta a Nixonhoz intézett levelet, Mindszenty már másnap, június 28-án — a nyomásgyakorlás és az ígéretek vegyes elegyének engedve — megírta döntését a pápának: bár szeretne Magyarországon maradni, de kész távozni, amennyiben ez szolgálja legjobban az egyház érdekeit, és magára vállalja élete talán „legsúlyosabb keresztjét”, hogy számkivetésben folytassa vezeklését egyházáért és népéért.⁶³ A levél azonnal elindult Budapestről Rómába, ott Lodge nagykövet asszisztense, Robert F. Illing július 2-án átadta Giovanni Chelinek, aki biztosította, hogy Casaroli érsek még aznap kora délután eljuttatja a pápához.⁶⁴ A történelmi kutatómunkának köszönhetően ma már tudjuk,⁶⁵ hogy a pápának írt levél eredeti fogalmazványát Zágon József vázolta fel valamikor 1971. május 15. és 18. között, felelevenítve egy régebbi, még 1967 novemberében írt levél ősgondolatait. Abban egy roppant fontos szempontra hívta fel a bíboros figyelmét: ha egyszer úgy alakulna, hogy mégis elhagyja a követséget, akkor azt ne politikai okok miatt (mint például a követségre), hanem spirituális szempontok miatt tegye.⁶⁶

A pápának szóló levelet Tomek Vince, a piarista rend generálisa lektorálta és Zágon lényegében készen hozta Budapestre. Az, hogy Mindszenty sajátjaként elfogadta és elküldte VI. Pálnak, egy *döntő változást* mutat szemléletében. Kulcsfontosságú az egész történetben, mert Mindszenty annyi megpróbáltatás után feladta álmát, hogy a rendíthetetlen helytállás szimbólumaként éljen és haljon hazájában, és győzött benne az egyházi engedelmesség. Lelkét azonban kétségek marcangolták, attól félt, hogy áldozata veszendőbe megy, és „hajótörökként” kell távoznia. 15 évet töltött a budapesti amerikai követség épületében. Személye biztonságban volt, de teste-lelke száműzetésben. Az egyre idő-

⁶³ MAL 060. dosszié, „Levelezés a depositióval kapcsolatban.” MFN 7903, L-2854. Mindszenty József levele VI. Pál pápához. Bp., 1971. június 28. Gépelt másolat latinul, rajta kézírással a dátum; ugyanitt magyarul MFN 7904, L-2855. Részleges korabeli közlése L'Osservatore Romano, 1971. szeptember 29. és *Békés Gellért*: Mindszenty bíboros Rómában. *Katolikus Szemle* (23. évf.) 1971, 3. sz. 193.; *Mindszenty József*: Emlékirataim i. m. 476.; *Somorjai Á.*: Sancta Sedes 1971–1975. i. m. magyarul: 106–107, latinul: 165–166.

⁶⁴ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti nagykövetségnek, 1971. július 3. Szövegét angolul közölte *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 144.

⁶⁵ *Somorjai Á.*: Miért hagyta el Mindszenty az amerikai nagykövetséget? i. m. 46–58.; *Németh László Imre*: Zágon leveleskönyv. Iratgyűjtemény-töredék Mindszenty József bíborosról 1967–1975. Szent István Társulat, Bp., 2011.

⁶⁶ NARA RG 59. General Records of the Department of State. Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs, Records Relating to Hungary 1941–1971. Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 12. Nov. 8, 1956–Dec. 15, 1967. Zágon József magyar nyelvű levele Mindszenty Józsefhez, keltezés nélkül (1967. november 10.). Szövegét közölte *Somorjai Á.*: Régi és új a Mindszenty-kutatásban. Zágon József ismeretlen levele Mindszenty Józsefhez. *Vigilia* 75 (2010/7) 548–551.

sebb és betegebb főpap nemcsak fizikai értelemben őrlődött fel, hanem szellemileg is elszigetelődött a valóságtól és a világtól. Vendég volt, szabad volt, mégis rab – mintegy ötezer-ötszáz napon át. Egy zárt közösségben élt, ahol nem viselkedhetett magánemberként, mert mindvégig tartotta magát ahhoz, hogy ő ott is az egyházat, sőt a nemzetet képviseli. És ezt a terhet tovább cipelte a vasfüggöny túlsó oldalára is. A pápához írt levelet Mindszenty kivételesen lepecsételt, zárt borítékban kérte továbbítani, amit az amerikaiak meg is tettek. Nem meglepetés, hogy másolatban a szöveg mégis rendelkezésükre állt, és így — bár ahogy a nagykövet írta „nem vagyunk tapasztalt latinok” — megtudták, hogy a bíboros egyebek közt azt írja benne: *döntött, és elhagyja a követséget*.⁶⁷ Tizenöt éve vártak erre a beleegyezésre! Cheli nunciatúrai tanácsos annyira biztos volt a sima ügymenetben, hogy legkésőbb augusztus közepére datálta a távozást, de július végét sem tartotta kizártnak, és már az utazás technikai részleteivel kezdett foglalkozni.⁶⁸ Szemmel láthatóan nemigen számolt sem a bíboros, sem a magyar partner akadékoskodásával. A követségiak azonban a bíboros jobban ismerve még a távozása előtti napokban is bonyodalmaktól tartottak és félték, hogy egy váratlan fordulat meghiúsítja az egész akciót. A francia nagykövet is megírta egyik jelentésében, hogy az ír származású és katolikus amerikai ügyvivő bevallotta neki: a feszültségek nyomása alatt eljutott arra a pontra, hogy sajnálja, amiért a bíboros nem hajtotta végre néhány évvel ezelőtti tervét, és nem adta át magát a magyar hatóságoknak.⁶⁹ A követségi időszak lezárása szempontjából roppant kényes hetek voltak ezek.

Bár a pápa iránti engedelmesség fegyelme nem tette kétségessé a végeredményt, az aggodalom mégsem volt alaptalan. Egy alkalommal Mindszenty amerikai magyar újságokból kivágott újságcikkeket küldött Zágonnak. Az egyik szerint — hivatkozva a jól értesült *L'Express* párizsi hetilapra — VI. Pál pápa elvben megállapodott a „magyarországi kommunista kormánnyal abban, hogy Mindszenty József hercegrímást állása alól felmenti.” Tette ezt a cikk szerint akkor, amikor áprilisban fogadta Péter János külügyminisztert. A hír valótlan volt, ám ettől még tört döfött a távozás súlya alatt vergődő Mindszentybe, ráerősített abbéli gyanakvására, hogy valami titkos megegyezést kötött a magyar kormány és a Szentszék az ő kiviteléről. „Belém nyilallott a gondolat: mozdulatokkal én lennék János Kádár öröme? [...] Ezért jöttem én a világra? Javíta-

⁶⁷ FRUS Vol. XXIX. 283. 1225Z sz. távirat a budapesti amerikai követségről az amerikai külügyminisztériumnak, 1971. június 29. Interneten <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76v29/d118>

⁶⁸ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. 4337. sz. távirat a római amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti nagykövetségnek. Róma, 1971. július 9. Szövegét angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 150–151.

⁶⁹ AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), „Cardinal Mindszenty”. 800-813. sz. beérkező távirat. Bp., 1971. október 4.

nék ezzel az Egyház helyzetén?” – kérdezte Zágontól.⁷⁰ Kétségeit csak fokozta, hogy az amerikai elnök válasza bő két hetet váratott magára. Mindszenty ezalatt valóban azon mesterkedett, miként maradhatna a pápának írt beleegyezése ellenére mégis a követségen. Puhan nagykövet épp attól tartott, hogy elnöki válasz hiányában a bíboros csak húzza az időt, és feljogosítva érzi majd magát, hogy bizonytalanságban hagyja az érkezésüket már beharangozott Chelit és Zágont. Legalábbis ez volt a benyomása, amikor július 12-én reggel bő húsz perccel beszélgetett Mindszentyvel, aki maró kritikával illette a Szentszék Kelt-Európával kapcsolatos politikáját. Puhan még sosem látta ennyire nyersnek és keserűnek a bíborost. Meglátása szerint óriási nehézségeket okoz neki a Szentszék elvárása, hogy hagyja el az országot. „Az is lehetséges — mert nagyon furfangos ember —, hogy megpróbálja megszerezni támogatásunkat a Vatikán ellenében a döntéséhez, hogy marad. És megvan a veszélye, hogy azt mondja majd, az amerikaiak küldték el őt.”⁷¹ A nem is irreális opciók miatt Puhan sürgette az elnöki választ, és vérbeli diplomatához méltóan azt tanácsolta: az elnök fejezze ki elégedettségét, amiért elősegítheti a bíboros távozását és elhatározását. Az elnök tanácsadói nyomban jelentették Nixonnak: a budapesti követség szerint elérkezett a döntő pillanat, és meg kell erősíteni a bíboros döntését, hogy elhagyja az épületet.⁷² Másnap a nagykövet magyar kollégáit is tájékoztatta, hogy hajszálon függ a döntés: hajlandó-e távozni vagy sem.⁷³ A következő napok mindegyikének külön jelentősége lett. 1971. július 14-én este nemcsak Cheli és Zágón jött ismét Budapestre, hanem az összehangolt erőfeszítéseknek köszönhetően megérkezett a „játszma” két sorsdöntő irata: VI. Pál pápa és Nixon amerikai elnök válaszelevele. Tartalmukról pár óra eltéréssel szerzett tudomást Mindszenty.

⁷⁰ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Mindszenty József levele Zágón Józsefhez. Bp., 1971. július 5. Manuscript, fotómásolat eredetiről. Szövegét közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 145.

⁷¹ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Puhan nagykövet jelentése a washingtoni külügyminisztériumnak. Bp., 1971. július 12. Szövegét angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 157–160. A jelentés összefoglalását Puhan 01217. sz. táviratában is elküldte az amerikai elnöki adminisztrációhoz, eredeti szövegét lásd *a)* uo., *b)* Nixon Library NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential *c)* publikálva: FRUS Vol. XXIX. 284–285.

⁷² Nixon Library, NSC Files, Box 828, Name Files, Mindszenty, Cardinal (Apr. 70–May 74) Memorandum az elnök részére, összeállította Henry A. Kissinger, Alexander M. Haig. Fehér Ház [Washington], 1971. július 12. Tárgy: válasz Mindszenty levelére. (Az iraton pecsét: „The President has seen...”)

⁷³ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Jegyzőkönyv Nagy János külügyminiszter-helyettes, Puhan nagykövet és H. Wilgis tárgyalásáról. Bp., 1971. július 13. Szövegét angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 163.

A pápa levele íródott előbb. Egy várható római üzenet hírért, anélkül, hogy kifejezetten a pápához kapcsolták volna, már cseppekben adagolták Mindszentynek, így fokozván feszültségét és nyugtalanságát. Korábban felmerült ugyan, hogy a pápai hírnök egy rangos bíboros — vagy Wyszyński lengyel prímás vagy Sebastino Baggio, Cagliari érseke — legyen, végül VI. Pál 1971. július 10-én kelt *Animo penitus commoto tuas obsequii plenas litteras accepimus* kezdetű sorait mégiscsak Cheliék hozták el Mindszentynek, és nyújtották át neki megérkezésüket követően, július 14-én késő este. VI. Pál megrendülten hagyta jóvá Mindszenty megfontolásait, és örömteli várakozását jelezte római megérkezéséig, de nem szabott határidőt, ahogy jövőendő lakóhelyének megválasztását is az érintettre bízta.⁷⁴

Nixon amerikai elnök választát — 15 év alatt Mindszenty leveleire ez volt a második — a pápáénál pár nappal későbbre, 1971. július 14-ére keltezték. Amikor Cheli és Zágon, valamint Gabriele Montalvo tanácsos aznap este a Ferihegyi repülőtérrel az amerikai nagykövetségre ment, Puhán még csak az elnöki válasz hiányát tudta közölni. Bár a szöveget azonnal megtáviratozták Rómába és Budapestre, ide csak 15-én hajnali 2 óra 55 perckor érkezett meg az időeltolódás miatt. Az eredeti levél futárpostai megérkezését természetesen nem várták meg, tartalmát reggel 9 óra 25 perckor ismertették Mindszentyvel (*Miért ilyen későn?* – a köszönömön kívül csupán ennyivel reagált),⁷⁵ félóra múlva Zágonnal, az elkésett Cheli pedig csak 11 órakor szerzett tudomást az elnöki választról.⁷⁶ Az amerikaiak ezzel nagyot segítettek Cheli és Zágon rogyadozó pozícióin, hiszen Mindszenty az elnöki válasz hiányára hivatkozva akarta elodázní a határozott választ. Az amerikai elnök nyíltan nem vállalta — és nem is vállalhatta — magára a döntést. Nixon vigasztalásából, és hogy *marasztalás* helyett csupán személyes és az amerikai nép elégedettségét fejezte ki amiatt, hogy a bíboros segítségére lehetett a szükséges pillanatban, amiért nem vár köszönetet, Mindszentynek nyilvánvalóvá vált, hogy immár nem kívánatos vendég a követségen. Pedig a bíborosnak megküldött levél végleges szövege az eredeti tervezethez képest még finomodott is, és az utolsó bekezdésben eltérnek egymástól: „Most, hogy a budapesti követségről való *távozásra készül*, szeretném, ha tudná, hogy teljességgel megértem, miért kényszerült erre a nehéz és önzetlen elhatározásra” – szövege az első verzió utolsó passzusa, láthatóan teljesen kö-

⁷⁴ MAL 060. dosszié, „Levelezés a depositióval kapcsolatban” MFN 7906, L-2857. VI. Pál pápa levele Mindszenty Józsefhez. Róma, 1971. július 10. Eredeti, latin nyelvű, aláírt. Szövegét faksimilében közzétette *Adriányi G.*: A Vatikán keleti politikája i. m. 226–228., magyarul és németül közli *Somorjai Á.*: Ami az emlékiratokból kimaradt i. m. 116–117., 117–118.

⁷⁵ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Kézírtásos napló Cheli és Zágon látogatásáról.

⁷⁶ Uo. A washingtoni külügyminisztérium táviratában küldött elnöki levél margóján Puhán kézírtásos megjegyzése: „*Conveyes to Cardinal Mindsz. 0925, 7/15/71. A[lfred] P[uhán]*”, „*Briefed Zagon (Cheli delayed) at 10:00 AP*”, „*Briefed Cheli at 11:00 am AP.*” A távirat szövegét angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 164–165.

vetve a Puhan nagykövet által ajánlott tartalmat. Ennek helyére végül egy távolságtartóbb és kevésbé árulkodó megfogalmazás került a külügyi apparátus javaslatára: „A jövőjét illető megfontolások természetesen Önre és a Vatikánra tartoznak. Tudom, hogy a döntés meghozatalában Önt és Őszentségét a hit, az egyház érdeke és az Ön Magyarország népe iránti szolgálatát illető aggodalom vezérli. Tökéletesen megértem a döntés meghozatalában rejlő nehézségeket.”⁷⁷ A változás indokára egy tapasztalt nemzetbiztonsági tanácsadó Helmut Sonnenfeldt memoranduma világít rá: Mindszenty távozásáról a pápának írt, és nem az elnöknek.⁷⁸ Azaz amennyiben az elnök válasza a távozásra nem mint a Szentszék szándékára, hanem mint Mindszenty saját elhatározására utal, akkor a bíborosnak is nyilvánvalóvá válik az indiszkrécio: elolvasták a pápához írt, lezárt borítékban elküldött magánlevelét. Jobb esetben „csak” amerikai-szentszéki információcserére gyanakodna. A külpolitikai szakértő egyebek miatt is erős kételkedésének adott hangot, hogy egy elnöki levél megoldaná a problémát, mivel Mindszenty már többször is módosította véleményét, a magyarok meg fura feltételekhez kötik a kiengedését. Ezek figyelembevételével született a diplomatikusabb elnöki válasz.

Már a pápa levele is kétségtelenné tette Mindszenty számára, hogy bele kell törőnie sorsába. Ennek ellenére ismételtén megpróbálta megváltoztatni korábbi döntését, és egy emlékeztetővel hozakodott elő, amelyben a pápához írt korábbi levelét mintegy korrigálva új feltételekről írt, lényegében a kádári egyházpolitika teljes felszámolását követelte távozásáért cserébe. Cheli ezt lehetetlennek nevezte, és öt perc múlva távozott a bíborostól.⁷⁹ Mindszenty lépése logikusan következett személyiségéből. „1) Ha siettetik, elfogja a félelem. Ha meg-

⁷⁷ Az elnöki levél tervezetének szövege a levéltári forrásban: „As you prepare to leave the embassy at Budapest, I should like you to know that I fully understand the reasons that have prompted you to make this difficult and unselfish decision.” Az elküldött levél utolsó bekezdése: „Your decisions of the future are, of course, ones between yourself and the Vatican. I know that in reaching them you and His Holiness will be guided by your faith, by the interests of the Church, and by your concern for its ministry to the people of Hungary. I fully understand the difficulties involved in making your decision.” Nixon Library NSC Files, Box 828, Name Files, Mindszenty, Cardinal (Apr. 70–May 74) 30123. Richard Nixon amerikai elnök levele Mindszenty Józsefhez, Washington, 1971. július 14. Eredeti másodlat. Ugyanitt az aláírt levél másolata is. (Erről további másolat többek között: NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971.); Ugyanitt Helmut Sonnenfeldt (Nemzetbiztonsági Tanács) memoranduma. Tárgy: Csere a Mindszenty bíborosnak szóló elnöki levél szövegében.

⁷⁸ „In any case his decision was conveyed in a private letter to the Pope and not to the President.” Nixon Library, NSC Files, Box 828, Name Files, Mindszenty, Cardinal (Apr. 70–May 74). Helmut Sonnenfeldt (Nemzetbiztonsági Tanács) memoranduma Alexander Haig tábornok részére, 1971. július 9. (Aláhúzás az eredetiben.)

⁷⁹ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Feljegyzés Cheli és Zágon látogatásáról, 1971. június 14. 18:45-től július 15. 10:00-ig. Ugyanerről lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 171. és 175.

ijed, gyanakvóvá és csökönyössé válik. – jellemezte őt a követség egyik magyarul is beszélő alkalmazottja. 2) Szerintem mostanra az az érzése, hogy túlvállalta magát. Próbál kiutat keresni – akár úgylis, hogy feltételeket szab nekünk. 3) Kevés emberben bízunk, ha egyáltalán bízunk valakiben. Amennyiben végül elmegy innen, egyvalakiben vagy néhány emberben olyan gazfickót fog látni, aki őt kipenderítette innen.”⁸⁰ Zágón ezúttal nem tehetett mást, mint határozottan elutasítani a bíboros szempontjait, mert „ha a teljes kérdéskomplexum gyors megoldását conditioként fogjuk fel, ez hatálytalanná tenné a Szentatyához írt levelében kifejtett készségét, hogy jelenlegi tartózkodási helyét feladja”.⁸¹ Azt javasolta, hogy feltételek helyett tényleírást adjon a magyar katolicizmust jellemző megoldatlan kérdésekről, kérvén ezek mielőbbi rendezését, és annak közlését, hogy a bíboros távozása nem jelenti az egyház problémáinak rendezését.

Már csak az elutazási dátumát kellett kicsikarni a bíborosból. Zágón az el-telt háromheti gondolkodási időt több mint elegendőnek vélte, de Mindszenty nem adta be könnyen a derekát. Ezen a ponton Zágónak is elfogyott a türelme. Az amerikai nagykövetnek elismerte, meggondolatlanul nagy kockázatot vállalt, amikor mint egy torreador „megfogta a bikát a szarvánál, és azt mondta a bíborosnak: Wyszyński a megfelelő utat követte; és minden, a követségen töltött nap csökkenti Mindszenty értékét egyháza számára, és csökkenti annak lehetőségét is, hogy a történelemben az egyház egy konstruktív prelátusaként emlékezzenek meg róla. Ha a bíboros a követségen hal meg, mondta neki Zágón, a történelem majd úgy tekint rá, mint egy tompa észjárású, ostoba alakra [*thick-headed, dickschägel, fool*].”⁸² Meglepetésére és megkönnyebbülésére azonban Mindszenty nem sértődött meg a kritikán. Végül Mindszenty nemigen tehetett mást, mint beleegyezni státusa megváltoztatásába és *saját akaratából* kijelenteni: szeptemberben vagy legkésőbb októberben elhagyja a követséget, és Bécsbe költözik.⁸³ A döntést maga hozta meg, ezt Casaroli is aláhúzta.⁸⁴

⁸⁰ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Clement G. Scerback feljegyzése Puhan nagykövetnek, 1971. július 23. Szövegét angolul lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 193.

⁸¹ Pro memoria, felvéve Budapesten, az amerikai nagykövetség épületében, 1971. július 14-én, du. 7 órakor; 1971. július 16. d.e. 10 óra. Faksimilében közli *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 185–187:186. Újraközölte *Somorjai Á.*: Egy elfeledett Mindszenty–Zágón Pro Memoria. *Vigilia*, 72 (2007/9) 711–713.

⁸² NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Beszámoló Zágón József és A. Puhan amerikai nagykövet találkozásáról. Dátum [1971. július 15. vagy 16.] nélkül, viszont óra és perc megjelöléssel: 18 óra 20 perc.

⁸³ *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 187.; *Somorjai Á.*: Sancta Sedes 1971–1975. i. m. 113; Nixon Library, National Security Council (NSC) Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. 1450Z. sz. távirat a magyarországi nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak. Bp., 1971. július 16.

⁸⁴ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5.

A lényeg tehát július derekára eldőlt. A bíboros végső, igazán méltányosnak nevezhető feltételei a következők voltak: 1) az ország elhagyása előtt meglátogathassa nagybeteg hűgát; 2) a közvéleményt megfelelő tájékoztassák, azaz távozását ne úgy értelmezzék, hogy a magyarországi egyház problémái megoldódtak; 3) emlékiratai őelőtte érkezzenek meg Ausztriába.⁸⁵ Az amerikaiak haladéktalanul hozzá is kezdtek a bíboros iratainak kiszállításához. Nem ment teljesen zökkenőmentesen, de sok hezitálás, kezességvállalás, levél- és táviratváltás közepette a legfontosabbakat sikerült már a távozás előtt, szeptember 23-án Bécsbe küldeni.⁸⁶

A megállapodás

Bár Mindszenty biztosra ígerte távozását, hogy ez valóban megtörténjék, az végső soron a magyar kormány rugalmasságán múlt. Amikor Cheli és Montalvo július 16-án késő délután meglepetésszerűen ismét meglátogatták Mindszentyt, azt kérték az amerikai nagykövettől, vesse latba befolyását a magyaroknál az eddigiek elfogadtatása érdekében. Puhán eleget tett a kérésnek, és július 21-én találkozott Péter János külügyminiszterrel, aki addigra hallott már valamit rebesgetni Mindszenty távozási készségéről. A híresztelésre diplomatikusan megerősítést kapott, és a nagykövet reményét fejezte ki, hogy „a Vatikán és Magyarország közt elrendezendő ügyek nagyobb késés nélkül megoldódnak, hogy a bíboros mihamarabb távozhasson. Megjegyezte, hogy ’56 évfordulója előtt érdemes volna ezt lebonyolítani.”⁸⁷ Péter értette a célzást, Puhant gyors intézkedésről biztosította, amint megérkezik a részletes javaslat a Vatikánból. Bizakodva jegyezte meg, hogy a bíboros távozása pozitívan hat majd a magyar–amerikai kapcsolatokra.

Cardinal Mindszenty July–December 1971. A római amerikai nagykövetség 01254. sz. távirata Washingtonnak és a budapesti amerikai nagykövetségnek. Róma, 1971. július 25.

⁸⁵ *Mészáros T.*: A száműzött bíboros szolgálatában 187; *Somorjai Á.*: Sancta Sedes 1971–1975. i. m. 112. V. ö.: FRUS Vol. XXIX. 288–289:288. Helmut Sonnenfeldt (Nemzetbiztonsági Tanács) memoranduma az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger részére. Washington, 1971. július 23.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. 01254. sz. távirat a budapesti amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a római nagykövetségnek. 1971. július 15.

⁸⁶ Az iratok és könyvek következő részletét október 30-án, a harmadik és egyben utolsó adagot november 9-én juttatták ki, ennek amerikai forrásaira lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m., kivált a 247, 252–253, 284–285, 288, 293, 295. sz. dokumentumokat.

⁸⁷ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. A. Puhán nagykövet távirata a washingtoni külügyminisztériumnak. Bp., 1971. július 21. és jegyzőkönyv a találkozásról. Szövegét angolul lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 185–187. Ugyanerről lásd továbbá FRUS Vol. XXIX. 288–289:289. Helmut Sonnenfeldt memoranduma Henry Kissinger részére. Washington, 1971. július 23.

A május–júliusi egyeztetések alapján készült, a vatikáni megoldási javaslatot tartalmazó, hárompontos pro memoriát a római magyar követségen július 23-án, pénteken adták át. Szombaton már Budapesten volt, Aczél György hétfőn továbbította Kádár Jánosnak, a párt első titkárának, aki még aznap megnezte és visszaküldte. Ez az anyag lett a Politikai Bizottság másnapi ülésének egyik témája. Elmondhatták, hogy az április 16-án Péter János pápai audienciájával startolt és július 16-án, Cheli és Zágón második nyári egyeztetésével zárult tárgyalások eredményeként vége rögzültek a magyar–szentszéki megállapodás kölcsönösen elfogadható keretei. Vegyük sorra az 1971. július 21-ére datált szentszéki javaslat pontjait (amelynek ismert levéltári példánya még csak hevenyészett fordítás lehet, mert amikor a Politikai Bizottság megvitatta a dokumentumot, a résztvevők ebben nem szereplő részletekre is hivatkoztak).⁸⁸

1.) A Szentszék biztosítja a magyar kormányt, hogy amennyiben Mindszenty József elhagyhatja Magyarországot, tartózkodni fog az ország egyházi életébe való beavatkozástól, ellenséges megnyilatkozásoktól és tevékenységtől.

Ezt tekinthetjük a pro memoria legfontosabb elemének. A garanciák sokat vitatott kérdésében a Szentszék ezúttal már a Politikai Bizottságnak is elfogadható ajánlatot tett: immár *nem* csupán *latba veti* befolyását vagy *törekszik, hanem* kimondottan *biztosítja*, hogy Mindszenty „rendesen” fog viselkedni. „Az nem nulla” – ha a pápa és a Vatikán garantál valamit, értékelte Kádár János a biztosítékot. „Az igazi garancia azonban az, hogy a katolikus egyház érdeke is azt követeli: a jelen szakaszban Mindszenty ne legyen zászló!”⁸⁹ A Szentszék vállalását ugyanezzel indokolta Casaroli is: „nem azért [tette], hogy a kormánynak — amelynek még a nevét sem volt szabad kiejteni [Mindszenty előtt] — szívességet tegyen, hanem a Szentszékre és a magyarországi Egyház érdekeire való tekintettel (erről azonban a bíboros nem nagyon vagy egyáltalán nem volt meggyőződve).”⁹⁰ Ez a pont lényegében változtatás nélkül kerül majd be a megállapodás szövegébe.

2) A bíboros elutazása előtt a Szentszék „sede plena” apostoli adminisztrátort nevezne ki, az esztergomi egyházmegye élére, a jelenleg működő püspökök közül. Róma elsőszámú jelöltje — ahogy egyszer már 1968-ban is — Vajda József váci segédpüspök volt. Alternatívaként — a jelenleg működő püspökön kívüli személyekben is gondolkodva — Erdős Mátyás és Szendi József papok nevét említették.

E pont nem csupán szó szerinti tartalma miatt értékes: ez azt is jelentette, hogy Mindszenty *nem mond le* érseki méltóságáról. Láthattuk, a „sede plena” („betöltött székkal”) típusú kinevezést ellenezte a bíboros, a Vatikán javaslata mégis egy székétől távol lévő ordináriusnak tekintette, aki helyett apostoli kor-

⁸⁸ MNL OL 288. f. 5/560. ő. e. 17. fol. Pro memoria, 1971. július 21.; ugyanerről MNL OL XIX–J–1–j–4–14–00399/13/1971. USA TÜK-iratok, 17. doboz. Feljegyzés Puhan amerikai nagykövet látogatásáról a magyar külügyminisztériumban. 1971. július 31.

⁸⁹ MNL OL 288. f. 5/560. ő. e. 155. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

⁹⁰ Agostino Casaroli: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Szent István Társulat, Bp., 2001. 154.

mányzó vezeti a főegyházmegyét. Az MSZMP Politikai bizottsága sem ezt képviselte mindig és egyöntetűen az évek alatt, ám most politikai presztízs-okokból kijelentette: „nem igényeljük, hogy Mindszenty elutazása előtt lemondjon esztergomi érseki, illetve prímási tisztéről, elvárjuk viszont — s itt következik az újdonság! —, hogy a Szentszék tegyen kötelező ígéretet — legalább a gentlemen's agreement alapján arra —, hogy legkésőbb 1972. március végéig, amikor Mindszenty betölti 80. évét, nyugdíjba helyezik, és felmentik érseki és ezzel járó prímási tiszte alól.”⁹¹ A vitában Nyers Rezső pontosítást javasolt oly módon, hogy „miután elhagyta Mindszenty az országot, mielőtt nyugdíjazását kéri, az e közötti időben sem avatkozhat bele magyar egyházi ügyekbe.”⁹² Eldőlt tehát, hogy a betegeskedő Szabó Imre püspök, esztergomi apostoli kormányzó helyett új, teljes jogú kormányzót neveznek ki, ettől kezdve a személy kiválasztása került előtérbe. Budapest igazából nem is szorgalmazta a személycserét, hiszen az egyházmegyét addig is apostoli kormányzó vezette, ám ha Róma ezt kéri, nem ellenezte, de csak aktív püspök jöhetett szóba. A magyar politikusok Vajda személyét politikai megfontolásokból nem támogatták, helyette a megbízható Zemplén György, a Központi Szeminárium akkori rektorának nevét dobták be, de Ijjas József kalocsai érsek átmeneti kormányzóságát is elfogadhatónak tartották.⁹³

3) A harmadik pont csupán annyit tartalmazott, hogy *amennyiben a két lényegi pontot elfogadja a magyar kormány, akkor kidolgozzák a kiutazás részleteit is.*

A Politikai Bizottság július 27-ei ülésén ennél bővebben is körbejárták a kérdést. Még egyes szavak hiányának is jelentőséget tulajdonítottak, így annak, hogy a vatikáni emlékeztető nem említi Mindszenty nyilvános szerepléseit. A részletek szórszálhasogatása mellett feltűnő, hogy *a Politikai Bizottság tagjai még nem értesültek Mindszentynek a pápához és az amerikai elnökhöz írt leveleiről!* Holott július 14-én este a pápa, 15-én hajnalban az amerikai elnök válasza is megérkezett.⁹⁴ Persze volt, aki hallotta, hogy Mindszenty egy levelet vár a pápától, de a szerveknek nem volt biztos információjuk róla. Szóba került egy másik levél is, amelyben az őszi színódusra hívnák, de ezt „elégé bizonytalan” — Puhan amerikai nagykövettől eredő — értesülésnek minősítették. Az információhiány nyilván meghatározta a tárgyalási pozíciókat: az amerikai és a szentszéki diplomaták már bizonyosak voltak abban, amiről a magyarok még csak reméltek: Mindszenty ráállt a távozásra, és bírták a garanciákra vonatkozó

⁹¹ MNL OL 288. f. 5/560. ó. e. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a Mindszenty-ügyről. 1971. július 23. Eredeti, aláírt. Teljes szövegét lásd *Mindszenty és a hatalom*. i. m. XXVII. dokumentum.

⁹² MNL OL 288. f. 5/560. ó. e. 142–199:148–149. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

⁹³ Kádár János a következőképp kommentálta Vajda jelöltségét: „*El tudom képzelni, hogy Vajda vezesse [az egyházmegyét]. Egyébként én nem tudom, hogy ki ez az ember, számomra egy nulla. – Mindszenty valaki.*” MNL OL 288. f. 5/560. ó. e. 157. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

⁹⁴ Uo. 143–144. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

„ilyen-olyan” beleegyezését is. Mindszenty színódusi meghívása hosszasan foglalkoztatta a PB tagjait, mert az a világtól elzárt, már-már elfeledett bíborosnak rendkívüli szereplési alkalmat adott volna. Így a távozás dátumának megválasztása egyáltalán nem mellékes körülménnyé vált. Biszku Béla jobbnak látta volna, ha Mindszenty kimenetelére csak a színódus *után* kerül sor. Kockázatosága ellenére Komócsin Zoltán viszont épp a színódus *előtti* távozásra voksolt, mert a nagyvonalúságból politikai előny származhat, demonstrálja, hogy a rendszer nem tart Mindszentytől. „Mindszenty ott nem lesz nagy figura, hiszen vele hasonzorúek lesznek ott, nagyobb emberek, mint ő. Sőt, ő olyan ember lesz, aki elhagyta a nyáját 1956 novemberében, amikor az amerikai követségre ment, most pedig kiment a Vatikánba és részt vesz a bíborosi rangja címén meghívott vendégként a rendezvényen. (...) ha a Vatikán nem akarja betartani a szabályokat, akkor neki nincs szüksége ilyen folyamatban lévő rendezvényre. Ha nem akarják betartani a szavukat, a játékszabályokat, kijátsszák Mindszentyt politikailag velünk szemben, meg tudják tenni... *tartani fogják a szavukat* és színódussal vagy színódus nélkül *nem játsszák ki Mindszentyt. Amit ígérennek, meg fogják adni.*”⁹⁵ Kockázata annak lehetett, hogy Mindszenty csöndesnek szánt távozása a színódusra sereglett püspökök révén harsány hírré válik, és ők lesznek a legautentikusabb hírvivői a történéseknek, amiért még csak szószegéssel sem lehet a Szentszékét vádolni.

Komócsin véleményét osztotta Fehér Lajos, Nyers Rezső, Kállai Gyula, sőt a kérdéshez részletesen hozzászóló Kádár János is. Ő úgy vélte, épp a színódusra történő meghívás lesz az, amivel a pápa átvághatja a kimenetel önkéntességének vagy kényszerítésének dilemmáját. Azaz a pápa azt nem írhatja neki, hogy menjen el, de ezzel a meghívással kihívhatják. Kádár rugalmasnak bizonyult, és az egész kérdést nagyobb politikai dimenzióba helyezte. „Az alapkérdés: Mindszenty távozzon el Magyarországról. Ezzel Mindszenty magyarországi pályafutása befejeződött mind politikai, mind egyházi értelemben. Az egyház szabályai szerint nem kormányozhat semmiféle egyházmegyét, ha nem tartózkodik ott. De nem fejeződött be egyházi pályafutása e pillanatban, mert érsek – van ugyan egy ígéret, amit köszönettel tudomásul vehetünk, de nem követelhetjük, hogy fozsák meg érseki címétől Rómában. Ez egy jól hangzó információ a Vatikán részéről. Még kevésbé tudjuk követelni, hogy bíborosi címétől fozsák meg. Amíg él, nem szűnik meg bíboros lenni, hacsak rablógyilkosságot nem követ el valahol Róma mellett.”⁹⁶ Kádár hozzászólása eldöntötte a vitát: a Politikai Bizottság elfogadta a beterjesztett jelentést és annak határozati javaslatait. Az elemzett pontokon kívül leszögezték: Mindszentynek úgy kell elhagynia az országot, hogy kegyelemben részesül. Mindezekért cserébe a magyar fél hozzájárult, hogy Mindszenty József 15 év után elhagyja Magyarország területét.

Eközben a bíboros egyre feszültebben készült a megmásíthatatlanra. Hirtelenjében ezernyi elintézetlen teendője akadt, ezeket mind be akarta pótolni, még terjedelmes emlékiratait is szeretete volna gyorsan befejezni. A segítségére

⁹⁵ Uo. 145–146. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

⁹⁶ Uo. 153. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

rendelt, magyarul is beszélő amerikai diplomata elégedetlenül jelentette a nagykövetnek, hogy „Őeminenciája szárnysegédjének lenni igen bosszantó feladat, ha az embernek más dolga is van. Folyamatosan és a legkülönbözőbb kérésekkel bombáz, ezek néha apró-cseprő ügyek és gyakran egészen összezavarják az embert. De igyekszem mindennel ellátni. (...) A ma reggeli események jól mutatják, mennyire eltávolodott a valóságtól: amikor tájékoztattam, hogy néhány régi könyvet nem lehet kihozni a Széchényi Könyvtárból, megkért, menjek el és fotózzam le őket. Ezt nem tudtam szó nélkül hagyni. Mondtam, hogy nem megyek, és hogy igen gyanús lenne, ha ezt bárki megtenné, valamint nincs is ilyen fényképezőgépünk. Jelenleg könyveket gyűjt a vakok, süketek szervezeteiről és az őrütek házairól. Gyanítom, hogy az ezeknek szánt katolikus segítségről ír.”⁹⁷ A biztató haladás után érkező sorozatos kifogások és a távozás időpontjának lebegtetése miatt Cheli nunciatúrai tanácsos már-már kudarctól tartott. Augusztus 18-án már komoly aggodalmát fejezte ki Kiss Oszkárnak, a római magyar nagykövetség első titkárának, mivel meglátása szerint szabadsága alatt nem abba az irányba haladtak a dolgok, mint remélte.⁹⁸ Tartottak tőle, hogy Mindszenty olyan hírt hall, amire hivatkozva visszatáncolhat. Ilyen volt, amikor a BBC hírül adta: Magyarországon öt papot és egy nőt ötévnyi börtönbüntetésre ítélték államellenes tevékenység miatt. Vagy hogy elégedetlen lesz emlékiratainak szállítási módja vagy akár csomagolása miatt. Talán ezért nem látogathatta meg egyetlen unokatestvérén kívül senki még az utolsó napokban sem. Mindszenty leginkább emlékiratai biztonságos kiszállítása miatt aggódott. Azért viszont nagyon. Közölte, ha elvesznek az emlékiratai, akkor az egész élete hiabavaló.⁹⁹ Nem is maradt már senkije: július 28-án egy műtétet követően Anna nevű húga is elhalálozott, az ő meglátogatását szabta egyik feltételül a bíboros.

A nyári szabadságolások alatt csak július legvégén került sor egy említésre méltó találkozásra Puhan nagykövet és Nagy János külügyminiszter-helyettes között. Nagy elmondta, hogy a kormány jó alapnak tekinti a Vatikán javaslatát. „Úgy vélte, hogy a bíboros távozása után visszakerülhet a korona Magyarországra. Ezzel kapcsolatban nem tettem semmilyen ígéretet.”¹⁰⁰ Az ame-

⁹⁷ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Clement G. Scerback feljegyzése Puhan nagykövetnek, 1971. július 20. Szövegét angolul lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 184–185. Magyarul lásd *Somorjai Á.–Zinner T.*: Washingtonból jelentjük i. m.

⁹⁸ ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 12. fol. Jelentés. Bp., 1971. augusztus 19.

⁹⁹ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Clement G. Scerback feljegyzése Puhan nagykövetnek, 1971. július 28. Szövegét angolul lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 198–199.

¹⁰⁰ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Clement G. Scerback feljegyzése Puhan nagykövetnek, 1971. július 28. Szövegét angolul lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 203–204.

rikai nagykövet jelentése igazolja, hogy a magyar politika komoly reményeket fűzött Mindszenty és a Szent Korona csereszabatosságához. A nyári kánikulában így lassan célegyenesbe fordult a magyar-szentszéki megállapodás. A magyar külügyminisztérium elfogadóan válaszolt a Vatikán pro memóriájára: „A magyar kormány kész teljesíteni a kérést.”¹⁰¹

A megállapodás véglegesítéséről Giovanni Cheli és Angelo Sodano szentszéki megbízottak 1971. szeptember 6. és 8. között tárgyaltak a kormány illetékeseivel. Mindenki feszülten várta a végeredményt. A füst Rómában szeptember 6-án, Budapesten 7-én szállt fel: az illetékesek jóváhagyták a megállapodás szövegét és mellékletét. Szeptember 9-én a Szentszék nevében Giovanni Cheli nunciatúrai tanácsos, a magyar kormány részéről Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke aláírták Mindszenty távozásáról a megállapodást (*accordo*), amelynek teljes kétnyelvű szövege a következő:¹⁰²

A C C O R D O

Gli Incaricati plenipotenziari della Santa Sede e del Governo della Repubblica Popolare Ungherese, su iniziativa della prima, hanno condotto trattative a Budapest, dal 6 all 8 settembre 1971. al fine di dare al Cardinale József Mindszenty la possibilità di lasciare definitivamente l'Ungheria.

Allo scopo di creare questa possibilità, le due Parti assumono i seguenti impegni:

- 1.) La Santa Sede assicura il Governo della Repubblica Popolare Ungherese che il Cardinale József Mindszenty, dopo aver lasciato l'Ungheria, si asterrà dall'intervenire sia direttamente che indirettamente, nella vita e negli affari della Chiesa Cattolica in Ungheria, e da dichiarazioni od attività ostili alla Repubblica Popolare Ungherese od al suo Governo.
- 2.) Il Governo della Repubblica Popolare Ungherese acconsente a che, adempiute da parte del Consiglio Presidenziale della Repubblica Popolare Ungherese le formalità necessarie, il Cardinale József Mindszenty, lasci il territorio di Ungheria. Tali formalità saranno specificate in un promemoria.

¹⁰¹ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. A budapesti amerikai nagykövetség 01468 sz. távirata Washingtonba. 1971. augusztus 6. Szövegét angolul lásd *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 208.

¹⁰² MNL OL XIX–J–1–j KÜM/Vatikán 160. 28. tétel, 002428/10/1971. (102. doboz). Viaszpecséttel ellátott, eredeti, aláírt dokumentum. („*Csak a miniszter, vagy az illetékes min. h. utasítására adható ki! Nagy '71. X. 23.*” – olvasható a dossziéra tűzve ma is a „szigorúan bizalmas”-nál is titkosabb iratra vonatkozó kezelési utasítás.

- 3.) Dopo che il Cardinale József Mindszenty avrà lasciato il territorio d'Ungheria, tutt'e due Parti dirameranno un comunicato ufficiale conforme all'annesso.
- 4.) In attesa che la questione della sede arcivescovile di Esztergom sia risolta in modo definitivo, la Santa Sede nomina, per la stessa Arcidiocesi, scegliendolo tra i vescovi attualmente in funzione, un Amministratore Apostolico "Sede plena" con gli stessi diritti e le obbligazioni di un vescovo residenziale. (Per tale nomina si procederà nel modo abituale.)
- 5.) Il Cardinale József Mindszenty lascerà il territorio di Ungheria in data da stabilire, accompagnato delle persone che la Santa Sede designerà, con un automobile della Nunziatura Apostolica di Vienna od in aereo, munito di passaporto vaticano. Il viaggio si svolgerà senza interruzioni dall'Ambasciata degli Stati Uniti in Budapest fino a Roma. (O fino alla sede della Nunziatura Apostolica in Vienna.)

Gli Incaricati della Santa Sede e del Governo Ungherese dichiarano all'atto della firma del presente accordo che ambedue i testi sono da considerarsi originali.

Budapest, 9 settembre 1971.

Il plenipotenziario della Santa Sede
Giovanni Cheli
(Giovanni Cheli)

A L L E G A T O

In seguito ad intese intervenute tra la Santa Sede ed il Governo della Repubblica Popolare Ungherese il Card. Giuseppe Mindszenty ha lasciato oggi il territorio ungherese diretto a Roma.

Il presente testo sarà pubblicato alle ore 14 (ora italiana) del giorno in cui il Cardinale Mindszenty lascerà l'Ungheria.

M E G Á L L A P O D Á S

A Magyar Népköztársaság Kormánya és az Apostoli Szentszék teljes jogú megbízottai 1971. szeptember 6–8-a között a Szentszék kezdeményezésére tárgyalást folytatott arról, hogy Mindszenty József bíborosnak megadják a lehetőséget Magyarország végleges elhagyására.

E lehetőség megteremtése céljából a két Fél alábbi kötelezettségeket vállalja:

- 1.) A Szentszék biztosítja a Magyar Népköztársaság Kormányát, hogy Mindszenty József bíboros, miután elhagyta Magyarországot, tartózkodni fog attól, hogy akár közvetlenül, akár közvetve beleavatkozzék a magyarországi katolikus egyház életébe és ügyeibe, ellenségesen nyilatkozzék vagy tevékenykedjék a Magyar Népköztársaság és Kormánya iránt.
- 2.) A Magyar Népköztársaság Kormánya hozzájárul ahhoz, hogy — amint a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa részéről a szükséges intézkedések megtörténtek — Mindszenty József bíboros elhagyja Magyarország területét. Ezek az intézkedések egy Emlékeztetőben közöltetnek.
- 3.) Miután Mindszenty József bíboros elhagyta Magyarország területét, mindkét Fél a melléklet szerinti hivatalos közleményt adja ki.
- 4.) Annak elvártában, hogy az esztergomi érseki szék kérdése véglegesen megoldódjék, a Szentszék ezen főegyházmegyébe a jelenleg működő püspökök közül választva "Sede plena" apostoli kormányzót nevez ki ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, amelyekkel egy megyéspüspök rendelkezik. (E kinevezés a szokásos módon történik.)
- 5) Mindszenty József bíboros Magyarország területét egy később megállapítandó időben hagyja el azon személyek kíséretében, akiket a Szentszék kijelöl a bécsi Apostoli Nunciatura gépkocsiján, vagy repülőgépen vatikáni útlevéllel ellátva. Az utazás megszakítás nélkül történik az Egyesült Államok budapesti követségéről Rómába vagy a bécsi Apostoli Nunciatura székelyére.

A Magyar Kormány és a Szentszék megbízottai a jelen Megállapodás aláírásánál kijelentik, hogy mindkét nyelvű szöveg eredetinek tekintendő.

Budapest, 1971. szeptember 9.

A Magyar Népköztársaság Kormányának teljes jogú megbízottja

Miklós Imre
(Miklós Imre)

M E L L É K L E T

A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szentszék közötti megállapodás alapján Mindszenty József bíboros ma véglegesen elhagyta Magyarországot területét és Rómába utazott.

Jelen szöveg azon a napon 14 óraker (olasz időszámítás) kerül közlésre, amikor Mindszenty bíboros elhagyja Magyarországot.

Az éveken át körüljárt három magyar követelés — Mindszenty szilenciutumot fogad, lemond érseki címéről és kegyelmet kér — egyikét sem vállalta önként a bíboros, azok Budapest felől nézve meglehetősen felpuhultak, Rómából közelítve viszont szigorodtak. A szabatos megfogalmazás különösen a feltételek feltétele, a *bíboros magatartásával* kapcsolatos „garanciák” kérdésében tükrözi az álláspontok eltolódását: a Szentszék végül is *biztosította* a magyar kormányt Mindszenty jövőbeni megnyilatkozásait illetően. A többi, addig feloldhatatlannak tűnő, már 1964 óta továbbgördülő ellentét végére is sikerült pontot tenni. A magyar–szentszéki tárgyalások megindulásához (1963) képest módosult az *érseki címmel* kapcsolatos, Mindszenty kiengedésében kezdettől fontos szerepet játszó követelés is. A „sede plena” apostoli kormányzó ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik, amelyekkel egy megyéspüspök. Az esztergomi főegyházmegye kormányzását illetően ezt nemigen értelmezhetjük másként, mint a status quo fenntartását közös megegyezéssel, hiszen 1950. augusztus 16-ától — kisebb időszakot leszámítva — apostoli kormányzók vezették a főegyházmegyét. A távozás pillanatában nem is bolygatták a bíboros által birtokolt megbízatásokat és méltóságokat. *Lemondatására vagy felmentésére a Szentszék semmilyen egyértelmű kötelezettséget nem vállalt!* A megállapodás csak elviekben szól egy majdani „végleges megoldásról”, és csupán a *magyar kormány képviselőjének külön emlékeztetője* rögzítette abbéli bizakodását, hogy „amint arra alkalom nyílik” — és persze ilyennek látszott a 80. életév betöltése — a Szentszék intézkedni fog, hogy Mindszenty formálisan is lemondjon az esztergomi érseki székről. Ezzel persze kötelezettségvállalás nélkül is borítékolva volt Mindszenty érsekprimási tisztségének változása, de csak egy jövőbeni, lebegtetett határidővel. Talán arra gondoltak, hogy majd az idő — tekintve Mindszenty életkorát — megoldja a kérdést?

Még további két kérdést rögzítettek nem a megállapodásban, hanem egyoldalú emlékeztetőikben. A magyar kormány részéről ilyen volt az *amnesztia* ténye. Ez azért is érdekes, mert a Politikai Bizottság szeptember 7-ei ülésén Kádár János még épp arra hívta fel a figyelmet, hogy egy tárgyilagos, de közös kommuniké értékesebb, mint egy egyoldalú, ám az amnesztiát is kidoboló hír. „*A belső megállapodásban ott szerepel a tény, és az a fontos! (...) ha pedig azt kérdeznék, hogy miért kapott amnesztiát, nem tudunk mit mondani. Nem mondhatjuk, hogy Mindszenty megjavult.*”¹⁰³ A megállapodás tervezete még valóban tartalmazta, hogy a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa kegyelemben részesíti Mindszenty Józsefet.¹⁰⁴ Az aláírtból azonban igen gyorsan kikerült az *amnesztia* ténye, köszönhetően a szentszéki megbízottak határozottságának. Sem Mindszenty, sem a Szentszék nem kérte, azzal elismerték volna az 1949-es

¹⁰³ MNL OL 288. f. 5/563. ó. e. 58–59. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. szeptember 7-ei üléséről.

¹⁰⁴ Uo. 40. fol. Megállapodás-tervezet a Magyar Népköztársaság és az Apostoli Szentszék között Mindszenty József bíboros ügyében. 1971. szeptember.

ítélet jogosságát. Viszont nem akadályozhatták meg, hogy a magyar igazságszolgáltatás működésbe lépjen. Az állam nem rehabilitálni kívánta Mindszentyt, amikor kéretlenül megajándékozta az amnesztiával, ellenkezőleg: ezzel akarta megtépázni a mártíromsága körül kialakult nimbuszt. Formailag a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa *saját elhatározásából* kegyelemben részesítette Mindszenty Józsefet, vagyis eltörölte életfogytiglani börtönbüntetésének hátralévő részét, és megszüntette az 1962-ben ellene indult büntetőeljárást, de a pert és az ítéletet továbbra is törvényesnek tekintette, és ebben 1990-ig nem is volt változás.

A Szentszék képviselője is készített saját emlékeztetőt. Ebben a megállapodás 4. pontját kitöltötte a konkrét személlyel. Eszerint a Szentszék — a tárgyalásokon felmerült személyek helyett — kész volt Kisberk Imre címzetes püspököt, a székesfehérvári apostoli kormányzót a korábban egyeztetett formulák szerint („sede plena”) apostoli kormányzóvá kinevezni az esztergomi főegyházmegye élére.¹⁰⁵

A távozás

Zágon József prelátus az utazás előkészítése miatt szeptember 13-án ismét Budapestre érkezett. Hozta magával Jean Villot államtitkár levelét, amelyben üdvözli a bíboros távozási döntését, és pápai kihallgatásra invitálja.¹⁰⁶ Zágon háromnapos magyarországi tartózkodása alatt többször is beszélt Mindszentyvel elutazásának időpontjáról és módjáról. Eredetileg szeptember 27-ére tűzték ki az utazás napját, ám Mindszenty szeszélyesen ismét alkudozni kezdett, és az utazásra való lelki és technikai felkészülésre hivatkozva két héttel később, október 10. körül kívánt távozni.¹⁰⁷ Újfent a prelátusra hárult a helyzet megoldása, s mivel a kudarc lehetősége még mindig nem hárult el, kész volt megbízatásáról is lemondani. Bécsbe utazott, és telefonon újabb utasításokat kért Casarolitól. Zágon végül azzal a pápai üzenettel térhetett vissza Buda-

¹⁰⁵ A megállapodás magyar szövegét, a mellékletet és a két emlékeztetőt lásd Mindszenty és a hatalom i. m. 170–173. Újraközölve *Balogh M.–Gergely J.*: Állam, egyházak, vallásgyakorlás i. m. 1119–1121.

¹⁰⁶ Egyebek mellett: Nixon Library, NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. 1450Z. sz. távirat a magyarországi nagykövetségtől a washingtoni külügyminisztériumnak, Bp., 1971. július 16.; Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentésében is az áll, hogy a Szentszék megbízottja átadta Mindszentynek a vatikáni államtitkár levelét, amelyben közli Mindszentyvel, hogy a pápa szeptember 30-a előtt kívánja fogadni őt. In: Mindszenty és a hatalom i. m. 174–175. XXXV. dokumentum. Jelentés a Politikai Bizottságnak, a Mindszenty-ügy állásáról, valamint a Magyar Népköztársaság kormánya és a Vatikán közötti megállapodás ismertetésének rendjéről, 1971. szeptember 18.; Hasonló tartalom: ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 23. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. szeptember 15.

¹⁰⁷ MNL OL 288. f. 5/564. ó. e. 20–21. fol. Jelentés a Politikai Bizottság részére a Mindszenty-ügy állásáról, valamint a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Vatikán közötti megállapodás ismertetésének rendjéről. Bp., 1971. szeptember 18. Eredeti, Grósz Károly aláírásával.

pestre, hogy Mindszentyt a Szent Szinódus megnyitása Rómába várja. A hír az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsát is foglalkoztatta: „Az elmúlt hétvégén a pápa végre személyes táviratot küldött neki, amiben melegen, de határozottan tájékoztatja, hogy elvárja a bíborost Rómába még a püspöki zsinat szeptember 30-i megnyitása előtt.”¹⁰⁸

A világ minden részéből kiválasztott püspökök gyűlése (*synodus episcoporum*) a II. vatikáni zsinat utáni idők egyik legfontosabb egyházi szerve, feladata a pápa és a püspökök közötti kapcsolat ápolása, valamint hogy a püspökök a pápának tanácsaikkal segítséget nyújtsanak. Az első püspöki szinódust 1967-ben tartották, és VI. Pál pápa alatt további négy követte – történetünk idején a második. Méltán érezhette megtisztelve magát Mindszenty, hogy a gyűlésre meghívást kapott. Mivel a pápa személyes óhajáról volt szó, Mindszenty már nem manőverezhetett, és nem húzhatta az időt tovább. Már csak azon tanakodtak, hogy repülőgéppel vagy személyautóval utazzon. Mindszenty kételkedni kezdett benne, hogy kibírná-e a hosszú autótutat Rómáig, de magyar felségjelű repülőgéppel nem volt hajlandó utazni.

Mindszenty József 1971. szeptember 28-án, reggel 8 óra 28 perckor lépett ki a budapesti amerikai nagykövetség épületéből, és nyolc perc múlva már el is indult.¹⁰⁹ Az a néhány járókelő, aki véletlenül a közelben tartózkodott, semmi jelét nem adta, hogy felismerte volna a jelenet történelmi jelentőségét. A bíboros tartózkodó hangulatban távozott, kerülve a feltűnést. Csomagja alig volt, személyes tárgyait, emlékiratait diplomáciai futárpostával küldték utána. Állítólag „elfelejtette” megköszönni a nagykövetnek, hogy másfél évtizedig vendégül látták,¹¹⁰ az ezt Puhan távirata cáfolja: Mindszenty az elutazása előtti napon du. 16 órakor formálisan megköszönte az Egyesült Államok kormányának és polgárainak a vendégszeretetet.¹¹¹ Nem kizárt, hogy konspirációs megfonto-

¹⁰⁸ Memorandum Arthur Downeytől a Nemzetbiztonsági Tanács részéről az elnök nemzetbiztonsági tanácsadójának, Henry Kissingernek. Washington, 1971. szeptember 23. FRUS Vol. XXIX. 291–293:291.; Nixon Library, NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential és NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Puhan budapesti amerikai nagykövet 1783. sz. távirata az amerikai külügyminisztériumba, 1971. szeptember 16.; ugyanitt a római amerikai nagykövetség távirata. Szövegüket angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 252. és 253–254. (Megjegyzés: a pápai távirat szövege — bár mint láthattuk, igen sok forrás tényként említi — egyelőre nem került elő a levéltárakból.)

¹⁰⁹ A hír haladéktalanul eljutott a Fehér Házba is: Nixon Library, NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. A budapesti amerikai nagykövetség 1851. sz. távirata a külügyminisztériumba, 1971. szeptember 28.

¹¹⁰ MNL OL XIX-J-1-j-002896/1/1971. USA TÜK-iratok, 17. doboz. Beck István berni (Svájc) magyar nagykövet jelentése Péter János külügyminiszternek. Tárgy: Davis berni amerikai nagykövet magyarországi útja. Bern, 1971. október 20.

¹¹¹ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Memorandum, 1971. szeptember 27. és A. Puhan nagykövet távirata a washingtoni külügyminisztériumba. 1971. szeptember 30.

lásokból két útlevelemmel is ellátták. A kiutazás tervezésekor csupán a magyar hatóságok részéről édesanyja családnevére (Kovács) szóló útlevelemmel számoltak, amit csak a magyar-osztrák határon használtak volna, – ha „felülről” nem intézték volna el, hogy ne kelljen megállni és útlevel-vizsgálaton átesni. Ugyanakkor 1971. szeptember 21-ei dátummal megkapta az őt bíborosként megillető vatikáni diplomata-útlevelet is, amit természetesen Mindszenty József névre töltötték ki.¹¹² Az érintett feltehetően csak az utóbbi úti passzusról tudott.

Mindszenty József, Magyarország utolsó hercegprímása egy Buickban hagyta el hazáját Opilio Rossi bécsi apostoli nuncius és Zágón József prelátnak kíséretében. Giovanni Cheli nunciaturai tanácsos és egy orvos egy másik autóban követte, elől-hátul magyar kísérőautókkal, lehetőleg úgy, hogy a bíboros ne lássa. Megállhatott volna útközben, de nem élt a lehetőséggel, a magyar kormánytól a legcsekélyebb szívességet sem fogadta el.¹¹³ Még szülőfalujától sem köszönt el, igaz, már nem élt egyetlen közeli családtagja sem. Így a budapesti Szabadság térről, minden kitérő nélkül a bécs-schwechat-i repülőtérre autózott (ahol a magyar titkosszolgálat filmre vette minden lépését). A magyar-osztrák határt Hegyeshalom–Nickelsdorfnál lépte át 11 óra 23 perckor.¹¹⁴ A reptérről, ahol Casaroli érsek várta, még ugyanazon a napon az Alitalia 13 óra 25 perckor induló menetrendszerinti gépével Rómába repült. A diszkréció érdekében a teljes első osztályt kibérelték. Az út minden tekintetben zavartalan volt, a reptéren várakozó 15–20 újságíró „hoppón maradt”, mert Mindszenty semmiféle nyilatkozatot nem adott. Szlipij lemerbergi nagyérsek, akit még Hruscsov bocsátott szabadon XXIII. János pápa alatt, és az akkoriban elhunyt Beran prágai ér-

¹¹² MNL OL 288. f. 5/560. ó. e. 10. fol. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a Politikai Bizottságnak a Mindszenty-ügyről. 1971. július 23. Eredeti, aláírt. Teljes szövegét lásd Mindszenty és a hatalom i. m. XXVII. dokumentum; Az 1971. szeptember 21-én J. Villot bíboros aláírásával kiállított szentszéki útlevel fotóját lásd *Kovács Gergely–Szabó Csaba: Fidelissimus Pastor. Mindszenty bíboros fohérvértanúsága. Unblutiges Martyrium von József Kardinal Mindszenty. Balassi Intézet, Bp., 2012. 29.*

¹¹³ Nixon Library, NSC Files, Box 693, Country Files – Europe, Hungary, Vol. I. Confidential. Puhan nagykövet távirata a washingtoni külügyminisztériumnak. Bp., 1971. szeptember 27.; NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Beszámoló Zágón József és A. Puhan amerikai nagykövet találkozásáról. Név és dátum [1971. július 15. vagy 16.] nélkül, viszont óra és perc megjelöléssel: 18 óra 20 perc. Ugyanezt megerősíti *Robert F. Illing: America and the Vatican* i. m. 195–196. (A diplomata csak közvetve hallott róla, de fontosnak tartotta azt a részletet is — a távozás pillanatait szemtanúként leíró Puhan 1990-ben megjelent emlékirata nyomán [A. Puhan: *The Cardinal...* i. m. 214.] — 2011-ben megemlíteni, hogy amikor Mindszenty beszállt az autóba, nem a legjobb helyre ült, ám amint észrevette, átcsúszott oda.)

¹¹⁴ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972. Entry 2691-B, Box 6. Cardinal Mindszenty – Austrian Embassy 75F164 – POL 30. A bécsi amerikai nagykövetség 6119. sz. távirata a budapesti amerikai nagykövetségnek. 1971. szeptember 28. Szövegét angolul közli *Somorjai Á.*: „His Eminence Files” i. m. 268.

sek után Mindszenty volt a harmadik kelet-európai főpap, aki oly sok dráma és szenvedés után Rómába érkezett.

A történelekről a magyar és az olasz tömegtájékoztatási eszközök még aznap rövid hírt adtak, de csak 15 órakor, amikor a Mindszentyt szállító repülőgép már leszállt Rómában (a menetrend miatt egy órával eltértek a magyar-szentszéki megállapodásban rögzített időponttól). Budapestnek az egész akcióról a szövetségeseket is tájékoztatni kellett: szövetségeseken Kádár János az 1957. évi dekrétumokkal érintett békepapokat (Beresztóczy Miklóst, Horváth Richárdot és Várkonyi Imrét), a püspöki kart és a testvérpártokat értette. Elsősorban a cseheket és a lengyeleket, a „szovjet elvtársakat csak politikailag érdeklí ez a téma”.¹¹⁵ A távozást megelőző órákban kaptak felvilágosítást a helyi pártszervek, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, és a különböző egyházak képviselői. Rómában ugyanekkor közölték VI. Pál pápa egyházkormányzati döntését is: az addigi esztergomi apostoli kormányzót, a már valóban idős és beteges Szabó Imre segédpüspököt egészségi állapotára tekintettel felmentette, és helyébe Kisberk Imre c. püspököt, a székesfehérvári apostoli kormányzót nevezte ki. Nem minden vita nélkül sikerült a személyben megegyezni. Kisberk hosszú időn át a kommunista párt feketelistáján szerepelt. Érthető, hogy a nyugati kommentárok miért könyvelték el kinevezését a Szentszék kifejezett sikerének. Nem is sejtették, hogy tevékenysége az ismertnél összetettebb és sokkal ellentmondásosabb, hiszen több-kevesebb sikerrel, de az államvédelem is foglalkoztatta.¹¹⁶ Kisberk életútja érzékelteti a lojalitásnak és ellenzésnek azt a drámai feszültségét, ami ezekben az évtizedekben a magyarországi katolikus egyházat jellemezte. A személyében való egyetértéssel mindenestre elhárult egy újabb konfliktus keletkezésének lehetősége, viszont egy meglehetősen furcsa helyzet állt elő: a Szentszék továbbra is az immár szabad Mindszenty bíborost tekintette esztergomi érseknek, de az árva főegyházmegye tényleges vezetésével egy címzetes püspököt bízott meg, aki 1974-ig egyidejűleg két egyházmegyét is kormányozott.

VI. Pál pápa 1971. november 5-én a formális udvariasságon túlmenő hangvételű levélben köszönte meg Nixon elnöknek, amiért Mindszenty Józsefet az Egyesült Államok diplomáciai képviselője ily hosszú időn át befogadta.¹¹⁷

¹¹⁵ MNL OL 288. f. 5/560. ó. e. 158. fol. Jegyzőkönyv az MSZMP PB 1971. július 27-ei üléséről.

¹¹⁶ Már 1951-ben megkísérlelhették beszervezni, de ekkor még a róla nyitott dosszié a sokatmondó „Áruló” címet viseli. Beszervezéséről 1958-ból — amikor hozzájárultak segédpüspöki kinevezéséhez — egy „hatos karton” tudósít, ám a kapcsolat még ekkor sem válhatott érdemivé, mert munkadossziéja, amely az általa írt jelentéseket tartalmazza, csak az 1968–1971 közötti időszakról maradt fenn. Lásd *Mózessy Gergely: A megtorlás hatása Kisberk Imre püspök életútjára*. In: Magyar Katolikus Egyház 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2007. Új Ember, Bp., 2006. 123–142. és *Mózessy G.: Kisberk Imre székesfehérvári segédpüspök fogsága*. In: Acta Papensia, 2006/1–4. 213–226.

¹¹⁷ Nixon Library, NSC Files, Box 732, Country Files – Europe, Vatican, Vol II. June 1970–31 Dec. 1971 [2] VI. Pál pápa levele Nixon elnöknek, 1971. november 5. Másolat.

Puhan nagykövet budapesti munkájáról két évvel később vont mérleget: „Nos, amikor ide megérkeztem, az Egyesült Államok és Magyarország között nem volt kapcsolat, viszont a hivatalomban tartózkodott a római katolikus egyház egy bíborosa. Ma, négy évvel később, az országaink közötti kapcsolatok – ha figyelembe vesszük, hogy az Egyesült Államok a Kelet–Nyugat-egyenlet nyugati tényezője, a NATO legnagyobb hatalma, ez meg egy kis ország, amit 50 ezer szovjet katona tart megszállva – egészen normálisak. A bíboros már nem lakik nálunk. Egészen jó viszonyban állok a magyar kormányval.”¹¹⁸ A „Mindszenty-ügy” ezzel még nem zárult le, csak a főszereplő kényszerült 79 évesen emigrációba.

A magyar politika számára Mindszenty távozásának értéke 1956 óta alaposan átértékelődött. Amíg ettől 1960-ban a kül- és belpolitikailag egyaránt roppant fontos ügy megoldását, azaz a magyarkérdés levételét remélték az ENSZ-napirendjéről, addig 1971-ben megelégedtek a kiközösített békepapok visszafogadásával az egyház nyájába. A kulcsszereplő Ijjas József kalocsai érseket a magyar–szentszéki kapcsolatok fejlesztéséért, és mert „aktív közreműködésével elősegítette, hogy a Szentszék a katolikus papképviselőket sújtó 1957. évi pápai dekrétumok érvényét megszüntette”, 70. születésnapja (1971. november 5.) alkalmából a Magyar Népköztársaság Zászlórendje II. fokozatával tüntették ki.¹¹⁹

Vajon érdemes volt-e erőltetni Mindszenty távozását? Hezitálását Casaroli, az Egyházi Közügyek Tanácsának titkára még a római szovjet nagykövet előtt sem palástolta, és „gondolataiba mélyedve mondta: Nehéz eldönteni, hogy tulajdonképpen Mindszenty kihozása vagy otthagynya lett volna-e a helyesebb, talán ezt majd a jövő fogja eldönteni.”¹²⁰ Ezzel a válasszal csak egyetérthetünk, és miközben a jövő talán már el is kezdődött, még most sem lehet egyszerűen igennel vagy nemmel felelni. Az a tizenöt esztendő, amit Mindszenty a követségben töltött, Magyarország számára a polgári béke és a lassú, de folyamatos fejlődés éveit jelentette. „Szocialista törvényesség” lépett a rendőri zsarnokság helyébe. 1956 forradalmának lényegi követelése, a szabadság, még távol volt ugyan, de a kötelek ahhoz elegendő mértékben meglazultak, hogy elviselhetőbbé váljon az élet, és lehessen reménykedni a jobb napok eljövételében. Ebből mégsem következik, hogy a bíboros magányos ellenállása a főváros szívében elveszítette volna minden értelmét. Néma tiltakozása sok ember lelkiismeretében keltett visszhangot, és pusztán jelenlétével fenntartotta a magyar legitimitás bizonyos gondolatát, amely mélységesen ellentétes volt azzal, amit a rendszer képviselt. Ha figyelembe vesszük, hogy mennyire fontos volt Kádár János számára,

¹¹⁸ Nixon Library, Nixon Move 2010. CFSU CO 35. White House Central Files (WHCF), Box 35, Subject Files Countries (CO) [Ex] CO 64 Hungary 1/1/73 – Alfred Puhan budapesti amerikai nagykövet levele Henry Kissinger külügyminiszternek. Bp., 1973. január 30.

¹¹⁹ MNL OL 288. f. 22. cs. 27. ó. e. 52. fol. Előterjesztés dr. Ijjas József kormánykitüntetésére. Bp., 1971. szeptember 22.

¹²⁰ MNL OL 288. f. 32/1971/18. ó. e. 197. fol. MSZMP KB Külügyi Osztálya, „Külügyminisztérium, követségi jelentések Prága–Szófia.” 002428/14. sz. irat: Másolat a római nagykövetség 1971. október 27-én kelt jelentéséről. Tárgy: a Mindszenty-ügy visszhangja.

hogy honfitársai a szocialista rendszert az egész magyar történelem jogszerű örökösének tekintsék, amit Szent István születésének ezeréves évfordulójának előző évi ünnepi fénye is bizonyított, észrevehető a győzelmi üzenet Mindszenty kiengedésében és amnesztiában részesítésében.¹²¹ Úgy véljük, a három „játékos” közül a magyar kormány nyert igazán, hiszen elejét vette, hogy Mindszenty halála esetén a legcsekélyebb tiltakozó hullám induljon el a lakosság körében. A belpolitikai nyugalom — persze a párt ellenőrző tekintetétől kísérvé — akár az egyház belső modernizációs erőinek is lökést adhatott.

Az amerikai nagykövet végre visszafoglalhatta irodáját, amelyben addig a bíboros lakott, de ezen apróságon túl az egész külügyi adminisztráció okult a humanitárius menedék gyakorlati alkalmazásából. Az amerikaiak — bár a sajtótájékoztatókon puszta szemléldőnek állították be magukat — immár előmozdították Mindszenty kihozatalát, de az csak azáltal vált lehetségessé, hogy Nixon új és mélyebb kapcsolatot épített ki a Szentszékkel. Magyarország és az Egyesült Államok kapcsolatában nagy változásra senki nem számított, mert már hosszú ideje hallgatólagosan megegyeztek, nem hagyják, hogy a Mindszenty-ügy megterhelje a két ország közti kapcsolatokat, amelyet számos más tényező amúgy is bonyolított. Hogy a katolikus egyház veszített-e vagy sem, ez már inkább megosztja a válaszokat, hiszen azt csak a Szentszék keleti politikájának megítélésével együtt lehet kezelni. Meggyőződésünk, hogy a Szentszék nem remélt kifejezett cserét Mindszentyért, ráadásul pár évig még törődnie is kellett bizonyos helyzetekkel Mindszenty kapcsán. Az 1971-ben leginkább csak a bíboros távozását előkészítő magyar–szentszéki tárgyalások ezután visszatérhettek régi és mégis új medrükbe: a főpapság gondos rostálásához, hitéleti kérdésekhez, a katolikus egyház életét fojtogató gúzs óvatos lazításához. Persze számos konfliktushelyzet maradt, de tagadhatatlanul felgyorsult a viták rendezése, sőt fontolgatták a Szentszék és Magyarország közti diplomáciai kapcsolatok létesítését is. Mit mondhatunk, ha a bíboros felől próbálunk közelíteni a válaszhoz? Úgy tűnik, hogy az idő szellemével és múlásával vívott vég nélküli harcából a bíboros az adott pillanatban *vesztesen* került ki, mégpedig minden érdekelt fél megkönnyebbülésére, beleértve a Szentszéket is. Kudarc helyett persze lehet *áldozatról* beszélni, amit a bebörtönzött és meghurcolt főpap hozott egyházáért és a hit jövőjéért. Távozása azonban inkább *út egy új életcélhoz*, elsősorban emlékiratainak kiadásához. Azért, hogy az utókor ennek alapján jelölje majd ki az ő helyét a történelemben. Erre viszont egyetlen esetben volt lehetősége: ha kijön a nagykövetségről és elhagyja Magyarországot.¹²² Mindszentyt a legyőzöttség látszata egyébként sem csüggesztette el, sőt, évtizedeken át leláncolt aktivitását az emlékiratai publikálása mellett a világ számos országában

¹²¹ Így értékelte a helyzetet a francia követség is. AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971-juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971-30 juin 1976), „Cardinal Mindszenty”. 800-813. sz. beérkező távirat. Bp., 1971. október 4.

¹²² E megállapítás alátámasztásául lásd a Mindszenty József emlékiratairól írt elemzéseket: *Somorjai Á.*: Miért hagyta el Mindszenty az amerikai nagykövetséget? I. m. 46–58.; *Balogh M.*: Ikonná dermedt emlékirat i. m. 3–45.; *Somorjai Á.*: Törésvonalak i. m.

élő honfitársa hitének és magyarságának megőrzésére fordította. Bármerre is járt, mindenütt az emigráns magyarok szeretete és ragaszkodása vette körül, szinte lubickolt a bizalom és a tisztelet áradatában. Cenzúrázott beszédével is ő lett a nemzeti függetlenség megtestesítője, a szovjet megszállás alól felszabadulást remélő Magyarország szimbóluma.

A római fogadtatás

A nyugati világban futótűzként terjedt a hír, hogy a Szentszék és a magyar kormány közt létrejött megállapodás alapján Mindszenty József bíboros primás, esztergomi érsek elhagyta Magyarországot. A sajtó egy része a kommunizmus elleni harc mártírjaként magasztalta, másik része úgy írt távozásáról, mint egy akut „probléma” megoldásáról, a kereszténység idejétmúlt és lezárt fejezetéről. A kommentárok igazolták Zágon József vélemét a világ feledékenységeről: ekkoriban már nem csupán a vasfüggöny mögötti országok, de az aktuális nyugati antikommunista világban a nyugati média is a múlt relikviájának tartotta Mindszentyt. Hansjakob Stehle nyugatnémet újságíró-történész, a vatikáni Ostpolitik szemtanúja és szakértője „az utolsó kereszties lovagnak” nevezte.¹²³ *A Der Spiegel*, az NSZK legfontosabb politikai magazinja, Mindszentyt „merész, meggondolatlan, ódivatú, hasznos, de hosszú távon kényelmetlen hős”-nek titulálta, a *Time* magazin pedig „egy személyes hidegháború végéről” beszélt.¹²⁴ Még a Vatikán félhivatalos lapja, a *L'Osservatore Romano* is lényegében úgy értékelte Mindszenty Rómába érkezését, hogy ezzel eltűnt egy akadály az Apostoli Szentszék és a Magyar Népköztársaság közötti jobb viszony kimunkálásának útjából. Az erős francia vatikáni befolyás tükrében különösen érdekes, hogy Mindszentyt igen kritikusan fogadták a francia katolikus újságírók. Szerintük az idős bíboros nem fog „sok vizet zavarni”, egyébként is egy megtört öregember benyomását kelti, aki feltehetően nem fogja elviselni a rázúduló sok új benyomást.¹²⁵ Mértékadó lapok sora az őszinte tisztelet hangján szólalt meg, ám még komoly médiumokkal is megesett, hogy túlzásokba esve valótlanságokat írtak Mindszenty múltjáról, például az egyik a zsidóság megmentőjeként méltatta, és az emigráns Varga Béla, a Nemzetgyűlés hajdani elnökének azt adta szájába, hogy „a bíboros 150 ezer zsidót mentett meg a náci megszállás alatt”,¹²⁶ amivel nem kevesebbet állított, mint hogy ők ketten a tényleges túlélőknél többet mentettek meg. Összességében a világsajtó egyszerre értékelte jellembeli erénynek és politikai fogyatéknak Mindszenty „makacsságát”.

¹²³ *Die Zeit* (26. évf.) 40. sz. 1971. október 1.

¹²⁴ *John Elson: Styles in Martyrdom. Time* 1971. október 11.; *Der Spiegel* (25. évf.) 41. sz. 1971. Idézi: *Arpad v. Klimó: A „victim of history”: Cardinal Mindszenty and the transnational mobilization of anticommunism (1971–75). Kézirat.*

¹²⁵ ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 47. fol. Feljegyzés, Bp., 1971. október 4. Tárgy: 3172. sz. római távirat.

¹²⁶ MNL OL XIX–A–21–c Adattár, 61. doboz, 17.1. Mindszenty, 1975. 152. tételben a *The New York Post* 1971. október 22. és a *Time* 1973. október 15. számában megjelent cikkeiről.

Az emigrációs sajtó inkább dicsérete, magyarázta vagy épp mentegette. Kivétel nélkül kiemelték Mindszenty antikommunizmusát, pozitívumnak állították be kompromisszumképtelenségét, amiből persze egyenesen következett a kérdés: akkor mégis miért engedett és hagyta el hazáját? A válaszok vagy a pápára hátrították, vagy világpolitikai érdekekkel magyarázták a felelősséget.¹²⁷ Az engedelmesség mint szempont ritkán merült fel. Bárhogyan is analizálták a tényeket, egyetlen forrás sem helytelenítette a megállapodás megkötését és a már krónikussá vált probléma megoldását.

Mindszenty József VI. Pál pápa vendégeként érkezett Rómába, ahol ez idő tájt püspöki szinódust tartottak. Villot bíboros államtitkár személyesen kísérté be a repülőtérről, majd maga VI. Pál pápa üdvözölte az autóból kiszálló magyar főpapot. „Megölelt, leemelte mellkeresztjét és lehúzta gyűrűjét, hogy azokat nekem ajándékozza. Nyakamba akasztotta a mellkeresztjét, ujjamra húzta gyűrűjét, majd kézen fogva vezetett be az épületbe. Velem együtt szállt be a liftbe, amely az emeletre vitt. Ott maga a pápa vezetett végig a rendelkezésemre bocsátott fényes lakosztályon” – idézte fel a találkozás első perceit emlékirataiban a bíboros.¹²⁸ A források bizonyos részleteket korrigálnak ugyan,¹²⁹ de a megkülönböztetett pápai figyelem vitathatatlan.

A német főpapok közül Joseph Höffner és Julius Döpfner, az angolszász John Joseph Wright és Terence Cooke, a zágrábi Franjo Šeper bíborosok az elsőők közt köszöntötték. A sorstárs Szipij bíboros és környezete ugyancsak együttérzéssel fogadta, hogy súlyos megpróbáltatások után Mindszenty eljuthatott a „földi paradicsomba”, de inkább sajnálkoztak, hogy a mártíromság világrekord-kísérlete idő előtt megszakadt, pedig szerintük sokkal jelentősebben végződhetett volna, ugyanakkor kételkedtek abban, hogy Mindszenty bármilyen szabályozást elfogadott.¹³⁰ A megegyezés tartalma — ma már ismerve annak hiteles szövegét — meglehetősen pontosan szivárgott ki. A nyugati sajtó csekély eltérésekkel számolt be a primással kötött „üzletről”, még az erősen konzervatív *Deutsche Zeitung – Christ und Welt* című lap is tudni vélte, hogy Mindszenty esküt tett és kötelezte magát Cheli apostoli küldöttnek, hogy „hallgat”, naplóját viszont kiadhatja azon részletek kivételével, amelyek károsak lehetnek a Szentszék keleti politikájára.¹³¹ Mindszenty a nyári emlékeztető alá-

¹²⁷ MNL OL XIX-J-1-j-KÜM/Vatikán 160, 28. tétel, 00654/19/1972. (103. doboz.) Mindszenty József távozásának hatása, visszhangja az emigrációs magyar sajtó tükrében. A Magyarok Világszövetségének összeállítása.

¹²⁸ *Mindszenty J.*: Emlékirataim i. m. 482.

¹²⁹ *Somorjai Á.*: A gyűrű, a mellkereszt és a mantello átadása. Mindszenty bíboros emlékiratainak értelmezéséhez. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 21. évf. 2009/1–4. 303–319.; *Somorjai Á.*: I papi e il cardinale. Nuove fonti alla ricostruzione dell'autocomprensione del cardinale Giuseppe Mindszenty, 1956–1974. In: *Rivista Studi Ungheresi* (Roma), XXIV, N.S. 9 (2010) 123–148.

¹³⁰ Österreichisches Staatsarchiv – Archiv der Republik, Bundesministerium für Auswärtige Angelegenheiten, Sektion II-pol. Zl. 88-Res/71. Az Osztrák Szentszéki Nagykövetség jelentése. Róma, 1971. szeptember 29.

¹³¹ MNL OL XIX-A-21-c ÁEH Adattár, 17.1. Mindszenty József hercegprímás 1–101. 60. doboz, 1971. II. rész, 52. tétel. *Joachim Schilling*: Üzlet a primással. *Deutsche Zeitung – Christ und Welt*, 1971. október 8.

írásával — aminek tényét környezetének elismerte, csupán emlékirataiban tagadta — tudomásul vette a kitűzött határokat. Igaz, lényeges pontok tekintetében — szándékosan vagy félreértésből (mint például az emlékiratok kiadhatósága, végleges tartózkodási hely) — maradtak bizonytalanságok, amin akkor egyik fél sem ütközött fenn. A bíboros elfogadottnak tekintette saját véleményét, a Szentszék meg abban a bízott, hogy egy bíboros végül úgyis azt fogja tenni, amit a pápa kíván tőle, akkor is, ha nem parancsolja.

Budapest minél diszkrétebb, leginkább minden külsőség nélküli római fogadtatást vett volna szívesen, de be kellett látnia, ennek esélye már akkor nulla zsugorodott, amikor beleyezett, hogy a bíboros távozásának időpontja a színódus éppen esedékes ülésére essék. Így bár Magyarországot valóban csendben hagyta el, Rómában zajos ünneplés fogadta. A Sixtus-kápolnában csak úgy nyüzsögtek a világ minden tájáról idesereglett főpapok, 1971. szeptember 30-án délelőttjén itt kezdődött a püspöki színódus második közgyűlése. Kitüntetéssel VI. Pál a kápolnában együtt misézett Mindszenty Józseffel. Történelmi jelenet, történelmi helyszínen. A mennyezeten a teremtés isteni színjátéka, a bűnbeesés és bűnhődés drámája. De az oltáron Krisztus áldozata a megváltást hirdeti. A szemek a pápa oldalán álló emberre szegeződnek, aki ünnepi paramentumban, fehér mitrával a fején, újból főpásztorként állt az oltárnál. Ott és akkor biztosan felmérte hűségének óriási árát. Mindenkit lenyűgözött a tudat: csak pár napja szabadult a vasfüggönyön túlról és most közöttük ad hálat. Az evangélium után mondott beszédében a pápa meleg szavakkal emlékezett meg a bíboros rendületlen hitéről, fáradhatatlan egyházfői munkájáról és áldozatáról. Az utolsó szó elhangzása után taps csattant fel, bíborosok, érsekek, püspökök és szerepek hosszasan éltették a sokat szenvedett főpásztort. Ám Mindszenty a színódus ülésén — mivel annak tagjává a pápa *nem* nevezte ki — hivatalból nem vehetett részt, még csak vendégnek sem hívták meg, így nem szólalhatott fel, nem tarthatott nyilvános szentmisét, és nem mondhatott szentbeszédet sem. A helyzet tökéletesen szinkronban áll azzal az aggálllyal, amit az MSZMP Politikai bizottságának 1971. július 27-ei ülésén megvitattak: részt vehet-e, felszólalhat-e Mindszenty a színóduson? Igaza lett a keményvonalas Komócsin Zoltánnak: a Szentszék nem játszotta ki Mindszentyt politikai célokra és tartotta magát a megállapodáshoz. Mindszenty újfent csalódott, lelki háborgását fizikai gyengeség tetézte, a bal lábát állandó fájdalom gyötörte, így a mise után a pápa támogatta a járásban.¹³²

Szállásul a XXIII. János pápa alatt helyreállított Szent János torony kényelmes lakosztályát bocsátották Mindszenty rendelkezésére, ahol korábban Athenagorasz konstantinápolyi ortodox pátriárka is lakott. Mégsem érezte jól magát Rómában, pedig a pápa még ebédre is vendégül látta. Igaz, beszélgetés helyett egyoldalúan végighallgatta Mindszenty tiltakozását a szlovákiai egyházmegyéék létrehozása ellen, amit Cheli állítólag „abszurdumnak” nevezett.¹³³ Több-kevesebb sikerrel próbálták távol tartani a kíváncsiskodóktól, de elzárni

¹³² KFL I.1.a Politica 3077/1971. Ijjas József jegyzete, Róma, 1971. október 2.

¹³³ ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 97. fol. Feljegyzés, Bp., 1972. január 10. Tárgy: az 1971. október 11-ei római KÜM-távirat.

nem zárhatták el, így a szinódus tagjain kívül számosan fejezték ki tiszteletüket és csodálatukat. A vatikáni hivatalok részéről mégis több csalódás érte, az ígéreteket cáfolta a valóság, és Mindszenty hamarosan megbánta, hogy elhagyta Magyarországot. Hogy valami nem „kerek”, az apró jelekből is látszott. A szinódust megnyitó mise után a sokaság tolongásában az egyik csoportosulásnál Zágon prelátus — más forrás szerint Villot bíboros államtitkár — bemutatta Mindszentynek Ijjas Józsefet, a magyar püspöki kar 1969 óta hivatalban lévő elnökét. A bíboros nem nyújtott kezét, és csak annyit vetett oda a megrendült érseknek: „Sokat kell imádkozni Magyarorszáért!”¹³⁴ A véletlen találkozásnak Ijjas látszólag nem tulajdonított semmi jelentőséget, mégsem felejtette el.

Amikor Mindszenty 1948. november 3-án a püspöki kar előtt Szemere Bertalant idézte — „a számkivetés sokkal nehezebb sors, mint Világosnál akasztófára kerülni”¹³⁵ — nem is sejtette, hogy egyszer majd ő is követni kényyszerül az emigrációba távozókat. Am a kényelmes, formalizált, előkelő világ idegen maradt számára. Minél előbb szeretett volna kikerülni a vatikáni felügyelet alól, és a kúria udvarias marasztalása ellenére elköltözni Bécsbe, a Pázmáneumba.¹³⁶

Döntését meggyorsíthatta egy újabb csalódás: október közepén a magyar sajtóban megjelent a hír az 1957-es pápai dekrétumokban kiközösített békepapok büntetésének megszüntetéséről.¹³⁷ Ha nincs is markáns ok-okozati összefüggés az 1957-es dekrétum-ügy és Mindszenty kiengedése között, a dátumok közelsége miatt a sajtó és a közvélemény nagy része mégis egyszerű cserére gyanakodott. Mások megerősítve látták azt a sokat emlegetett kritikát, hogy Mindszenty személye akadályozza az egyház és az állam közti normális kapcsolatokat. Ráadásul az eljárás megalázóvá is vált, mert amíg a magyar pártállammal kollaboráló békepapok megkapták a feloldozást, addig a katolikus egyház

¹³⁴ KFL I.1.a Politica, a 3819/1971 sz. iratcsomón belül 3077/1971. Ijjas József jegyzete. Róma, 1971. október 2. és ÁBTL 3.1.2. M-40530/2. 43. fol. Igaz Sándor [=Magyar Ferenc] fedőnevű ügynök jelentése. Bp., 1971. november 10. A történet — kisebb-nagyobb eltérésekkel — számos forrásban felbukkan, lásd például *Hansjakob Stehle: Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten.* Benziger, Zürich, 1993. 300.; A magyar diplomácia szerint a mondat így hangzott: „*Hát maga az! Van mit imádkoznia szegény Magyarorszáért!*” ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 48. fol. Feljegyzés, Bp., 1971. október 4. Tárgy: 3185. sz. római nagykövetségi távirat.; Mindszenty titkára tovább színezte a mondatot: szerinte Ijjast azon kijelentésére, hogy Magyarországon megfogyatkozott a vértanúk száma, a primás így reagált: „*Hát ha megfogyatkozott, akkor Eminenciád miért nem szaporítja a megkevesbedett vértanúk számát?*” Mészáros T.: A száműzött bíboros szolgálatában i. m. 131. 1973. november 18-ai feljegyzés.

¹³⁵ Az 1948. november 3-ai püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, 33. napirendi pont. In: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. Szerk.: *Beke Margit.* Argumentum, Köln–Budapest, 1996. 431.

¹³⁶ Sérelmeit 1971. október 19-én egy pro memóriában összegezte is, szövegét lásd *Somorjai Á.:* Mindszenty bíboros 1971-es memoranduma és pro memóriája. Távlatok, 2007. 2. sz. 226–231.

¹³⁷ „Az Apostoli Szentszék rendelkezése.” Új Ember, XXII. évf. 42. sz. 1971. október 17. 4. p.

börtönviselt főpapja erkölcsi elégtétel nélkül, csak egy utánadobott kegyelemmel hagyhatta el hazáját.

Mindszenty maga is igazoltnak vélte a feltételezést, hogy az ő szabadságát eladták az exkommunikált papok feloldozásáért. Az ideges Villot államtitkár kénytelen volt elmenni hozzá és elmagyarázni a történeteket,¹³⁸ azaz hogy a levél már egy évvel korábban megíródott, figyelmetlenségből most hozták nyilvánosságra, és a megállapodásban erről szó sem volt. Mindszenty valamennyire megnyugodott, de nem feledhette, hogy a pápa alig két hét eltéréssel oldozta fel a kiközösített prelátusokat és misézett együtt vele. „Ez nagyobb elmarasztalása volt Mindszentynek, mint a [z ajándékba kapott] nyaklánc és gyűrű, mert ez bók és kedveskedés volt, amaz pedig politikai jelentőségű tény” – állapította meg Nagy Töhötöm, az egyházat kívülről-belülről ismerő hajdani jezsuita, ez idő szerint már a magyar államvédelem beépített ügynöke.¹³⁹

A dolgozatunk elején említett Robert F. Illing diplomata ekként zárta le a történeteket: „Azt gondolom, hogy a Vatikán ugyanúgy megkönnyebbült amiatt, hogy a bíboros letelepedett a Pázmáneumban, mint mi. Miután megérkezett Rómába, depressziós lett, és támadta a Vatikánt amiatt, hogy a magyar kormánnyal folytatott ügyleteink zálogává tették őt. Először nem akart részt venni a pápával közösen celebrált nyilvános szentmisén, majd bejelentette, hogy nyilvános sajtótájékoztatót tart. Kb. öt magyar látogatta meg, és biztosították, hogy helyes döntés volt elhagyni Magyarországot. Később lenyugodott, és meggyőződött róla, hogy helyes döntést hozott. Cheli elmondta nekem, hogy még sohasem találkozott ilyen nehéz természetű és konok emberrel. Szinte semmilyen kormánnyal sem tudna együttműködni, még akkor sem, ha ez a kormányzat maga a katolikus egyház lett volna.”¹⁴⁰

Átköltözés Rómából Bécsbe

Bécsről mint Mindszenty tervezett végleges lakóhelyről szinte már mindenki tudott, amikor Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke az egyébként is esedékes szentszéki–magyar tárgyalások újabb fordulóján erről tájékozódott. A változás nem illett a kialakított játékszabályokba. Nem kívánt ugyan jogot formálni arra, hogy beleszóljon Mindszenty állandó tartózkodási helyének meghatározásába, de azt tanácsolta a Szentszék megbízottjainak,

¹³⁸ ÁBTL 3.1.2. M–38.914. 170. fol. Maróti fedőnevű ügynök jelentése. Bp., 1972. augusztus 15. Tárgy: Szabó Ferenc római S.J. látogatása a kat. sajtó vezetőinél.

¹³⁹ ÁBTL 3.2.3. Mt–975/2. 182. fol. Franz Kirchenbauer ügynök jelentése Alvarez Vita budapesti perui követségi titkárral folytatott beszélgetéséről. Bp., 1971. november 29.

¹⁴⁰ NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Entry 2691-B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Robert F. Illing levele A. Puhán részére. Róma, 1971. november 29. (Cheli Mindszentyről mondott véleményét Illing a 2011-ben megjelent emlékirataiban is felidézte *Robert F. Illing: America and the Vatican* i. m. 196–197.)

hogy Mindszenty ne Bécsben telepedjen le, és figyelmeztetett: az eset hatással lehet a Szentszék és a magyar kormány közötti kapcsolatokra.

Amíg Mindszenty élt, a magyar politikusok görcsösen számon kérték az egyezmény betűjét, és az elmúlt másfél évtizedhez hasonlóan még most sem szánták rá magukat egy őszinte, történeti-jogi számvetésre, egy „kibeszélésre”, amivel a „Mindszenty-ügy” — a téma megnyugtató lezárásával és neutralizálásával — valóban megoldható lett volna. Még mindig Rómából vártak erélyt és regulát. A Szentszék illetékesei leszögezték, hogy Mindszenty sorsát két elv alapján kívánják megoldani: „betartják a megállapodást, de ugyanakkor Mindszentyt szabad embernek tekintik”.¹⁴¹ Ráadásul a budapesti tárgyalásokon semmiféle elutasító észrevétel nem hangzott el a Pázmáneummal mint lehetséges lakhellyel kapcsolatban.

Mindszenty átköltözését a szentszéki diplomácia mégsem intézte el előre, és az osztrák kormányt felkészületlenül érte. Kósza hírek persze jóval korábban lábra kaptak, sőt egyesek már Budapestről történt távozása előtt tudni vélték, hogy Zágon prelátus a bíboros szállásának előkészítése miatt adott pénzt a Pázmáneum rektori lakosztályának felújítására.¹⁴² Az osztrák–magyar határügyi bizottság október 1-jei találkozásán a szomszédok „ízléstelennek” nevezték a tervet, ezzel is jelezve, hogy nemcsak nem értesültek róla, de nem is értenek vele egyet.¹⁴³ Az osztrák kormány hozzáállását firtató kérdésekre Bruno Kreisky kancellár csupán azt szögezte le, hogy semmiféle kérelmet nem adtak be tartózkodási engedély megszerzése céljából, amit a hatályban lévő törvények alapján minden külföldinek, így Mindszentynek is be kell nyújtani, amennyiben három hónapnál tovább kíván az országban tartózkodni.¹⁴⁴ Fanyalgásából kiérződött a fenntartás, hisz az osztrák kormány minden incidenst kerülni akart a magyar szervekkel, és mind a kormányzó Osztrák Szocialista Párt, mind az Osztrák Néppárt úgy ítélte meg, hogy a bíboros jelenléte megzavarhatja a két állam közötti jó viszonyt.¹⁴⁵ A budapesti osztrák nagykövet, Kurt Enderl is erről igyekezett biztosítani magyar partnereit. Walter Wodak külügyminisztériumi vezető tisztviselőre hivatkozva „baráti információként” elmondta, hogy az osztrák illetékeseket irritálja az a hír, azonban egy ilyen megkeresést „nem

¹⁴¹ Mindszenty és a hatalom i. m. 188. XXXVIII. sz. dokumentum. Miklós Imre jelentése a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról. Bp., 1971. október 25.

¹⁴² ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 21. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. szeptember 17. Tárgy: 2980. sz. bécsi nagykövetségi távirat.

¹⁴³ ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 59. fol. Feljegyzés. Bp., 1971. október 6. Tárgy: 3207. sz. bécsi nagykövetségi távirat.

¹⁴⁴ AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versement aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), „Cardinal Mindszenty”. François Leduc, Franciaország ausztriai nagykövetének 661–664. sz. jelentése. Bécs, 1971. október 12. Magyar források viszont úgy tudták, hogy a Szentszék október első hetében megkérte Mindszenty számára a letelepedési engedélyt. ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 119. fol. Feljegyzés, Bp., 1972. január 10. Tárgy: 1971. október 22-ei bécsi KÜM-távirat.

¹⁴⁵ ÁBTL 3.1.2. M–38642/1. 178. fol. „Kiss János” fedőnevű ügynök munkadossziéja. 1971. november 4-i jelentés.

lehetne elutasítani, ha a szükséges garanciákat megkapják arra, hogy politikai tevékenységtől tartózkodni fog.”¹⁴⁶ A helyzetet nehezítette, hogy egy szocialdemokrata (SPÖ) kormány különösen nem tehetné meg ezt Mindszentyvel. Egy bécsi szocialista újság máris nehezítelését fejezte ki, amiért a bíboros részvét-táviratot küldött a Habsburg-családnak a néhai IV. Károly király idősebb lánygyermekének halála alkalmából. „Ismerve a szocialisták érzékenységét mindennel kapcsolatban, ami a Habsburgok szerepét illeti, a bíboros lépése rendkívüli ügyetlenségről árulkodik” – kommentálta a francia diplomácia a hírt.¹⁴⁷

A probléma kényességére való tekintettel a bíboros az osztrák rádió vele készített október 4-ei interjújában nem is válaszolt a bécsi lakhelyet firtató kérdésre. Pedig ment volna minél előbb, eredetileg már október 10-én, de aznap választások voltak Ausztriában, és megjelenése nem volt kívánatos. Am azért is hallgatott, mert a pápai beleegyezés mellé meg kellett várnia König érsek és VI. Pál egyeztetését, majd a bécsi érsek formális meghívását. König — akit kihagytak a Mindszenty-ügy utolsó felvonásából, pedig éveken át dolgozott rajta — nem örült a bécsi letelepedés tervének, és előbb tisztázni kívánta: ki fogja irányítani a Pázmáneumot, és milyen jogosítványokkal bír majd Mindszenty.¹⁴⁸ A pápai útmutatás szerint Mindszenty a bécsi főegyházmegyében nem misézhetett, csak a Pázmáneum házi kápolnájában, így aztán König kénytelen volt jó képet vágni, és közölni Mindszentyvel, hogy „szívesen” látja.¹⁴⁹ Az ausztriai magyarok ordináriusa nem Mindszenty lett, hanem maradt László István eisenstadti püspök. Következésképp a bíboros egyházi jogi felhatalmazással nem szólhatott „papjaihoz” vagy „híveihez” Ausztriában. Fritz Dollmanits, a bécsi érsek személyi titkára megértéssel fogadta a hírt, ugyanakkor munkatársai előtt nem titkolta, hogy szerinte Mindszenty a múlt embere, aki nem érti a modern kor követelményeit, és „nélküle a magyar állam és az egyház jobban együtt tud működni”.¹⁵⁰

Az átköltözés előli utolsó akadály akkor hárult el, amikor az osztrák kormány hozzájárulása is megérkezett október 22-én Rómába azzal a feltétellel, hogy Mindszenty, mint minden emigráns, köteles alávetni magát a politikai te-

¹⁴⁶ MNL OL XIX–J–1–j–Ausztria 10. 00390/3/1971. 24. doboz. Feljegyzés Enderl osztrák nagykövet látogatásáról. Bp., 1971. október 14. (Walter Wodak [1908–1974] hivatásos diplomata, nagykövet.)

¹⁴⁷ AMAE AD Série: Europe, Hongrie, versemment aux Archives (1971–juin 1976), boîte 3330, dossier Questions religieuses (1 janvier 1971–30 juin 1976), „Cardinal Mindszenty”. François Leduc, Franciaország ausztriai nagykövetének 661-664. sz. jelentése. Bécs, 1971. október 12.

¹⁴⁸ ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 65. fol. Feljegyzés, Bp., 1971. október 7. Tárgy: 3269. sz. bécsi nagykövetségi távirat; König érsek olyképpen is nyilatkozott, hogy a Pázmáneum hovatarozása legalábbis jogilag tisztázatlan, ezért a Szentszék a bécsi érsek felügyelete alá helyezte. ÁBTL 3.1.2. M-40530/2. 42. fol. „Igaz Sándor” fn. ügynök jelentése, Bp., 1971. november 10. (Lásd még a 152. jegyzetet.)

¹⁴⁹ ÁBTL 3.2.9. R–8–009/1. 138. fol. Feljegyzés, Bp., 1971. november 16. Tárgy: 3569. sz. bécsi nagykövetségi távirat.

¹⁵⁰ Uo. 43. fol. Feljegyzés, Bp., 1971. szeptember 30. Tárgy: 3161 sz. bécsi távirat.

vékenységtől való teljes és tökéletes tartózkodás szabályának.¹⁵¹ Így amikor a Szentszék nem tartotta Rómában Mindszentyt, akkor nemcsak a magyar, hanem az osztrák kormánnyal szemben is kötelezettséget vállalt. (Ugyanakkor segítséget is jelentett: mert az egyházi eszközök mellett osztrák hatósági intézkedésekre is számíthattak.) Mindszenty haladéktalanul, már másnap Bécsbe kívánt utazni, és senki sem marasztalta. A pápa elutazása napján köszönt el tőle, miután reggel fél 8-kor együtt miséztek a Matild-kápolnában.

„Megérkeztem, mint otthonomba”

Mindszenty József — Zágon József prelátus kíséretében — 1971. október 23-án, este 11 óra körül a nunciatúra gépkocsiján érkezett a hajdani császárvárosba. Nem várta különösebb fogadtatás, sem König érsek, sem Rossi nuncius nem tartózkodott Bécsben, a távollétet csak átlátszó kifogással — telefonösszeköttetés hiányával — magyarázták, amiből az következik, hogy sem a bécsi érsekség, sem a nunciatúra nem akarta hivatalosan fogadni. Mindszentyt csak a bécsi államrendőrség vezetője kísérte a lakhelyéül választott Pázmáneumhoz.

A bécsi papnevelő intézetet Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek alapította 1623-ban. 1953 és 2002 között magyar katolikus egyház elszigeteltsége és az intézmény fenntartásának veszélyeztetettsége miatt az épület felett a Szentszék 1953. február 14-én kelt rendelete alapján a bécsi érsek diszponált.¹⁵² Az intézményt — e jogi státus ellenére — Mindszenty mégis az esztergomi főegyházmegyehez, következésképp őhöz mint esztergomi érsekhez tartozónak érezte. Ebből az érzelmi kötődésből eredően az élete új megvilágítást kapott: megszűnt száműzöttnek lenni, hiszen így teljesült az a kívánsága, hogy utolsó éveit szimbolikus magyar földön élje le, az egyetlen helyszínén, ami egyházmegyéjéből elérhető maradt számára. Így is írta be a vendégkönyvbe érkezését: *„Megérkeztem, mint otthonomba”*.¹⁵³ Am épp döntése miatt remény sem maradt arra, hogy a Pázmáneum kezelése belátható időn belül visszakerüljön a magyar egyház hatáskörébe (igaz, ez Mindszenty halála után sem következett be évtizedekig). Sőt, ezentúl még csak szállásként sem merték igénybe venni a Magyarországról Bécsbe érkező főpapok és papok. Azt meg csak a véletlen hozta, hogy az épület éppen az Amerikai Egyesült Államok bécsi nagykövetségének a közvetlen szomszédságában áll...

Az a három és fél év, ami hátra volt Mindszenty életéből, leginkább a másfél millió magyar emigráns körében végzett lelkipásztori látogatásokkal és a bolsevizmus veszélyeire figyelmeztető emlékiratainak gondozásával telt el, mi-

¹⁵¹ Uo. 125. fol. Feljegyzés, Bp., 1972. január 10. Tárgy: az 1971. október 24-ei római (KÜM) távirat; Uo. 136. Feljegyzés, Bp., 1972. január 11. Tárgy: 1971. október 27-ei római (KÜM) távirat.

¹⁵² *Beke Margit*: Fejezetek az új- és legújabb kori elitképzéshez. A katolikus egyház szerepe a modern magyar értelmiségi elit nevelésében a bécsi Pázmáneumban. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2010. 106–112. Interneten: <http://real-d.mtak.hu/13/3/Beke.pdf>

¹⁵³ Mindszenty utolsó éve. Gianone Egon rektor visszaemlékezései. *Népszabadság*, 1991. április 29. 6. o.

közben megnyilatkozásaiban nem szűnt meg rávilágítani a magyar nép történelmi hányattatottságára. Budapestről árgus szemekkel figyelték, mely tevékenysége ütközik a kiutazás feltételeit rögzítő 1971. szeptember 9-ei magyar-szentszéki megállapodás betűjébe. Kivált az emlékiratok megjelentetésének híre és egyes nyilatkozatai váltották ki a magyar kormány erélyes és ismétlődő tiltakozását.

A folytatódó magyar-szentszéki tárgyalások 1971. október 14. és 16. közötti római fordulóján értékelték először a megállapodás végrehajtását. A már összeszokott felek — Giovanni Cheli, Gabriele Montalvo, Miklós Imre, Orosz József — meglepéssel állapították meg, hogy „a Mindszenty-ügy megoldásáról szóló megállapodást mindkét fél kölcsönösen betartotta”.¹⁵⁴ A magyarok leginkább a bécsi lakhelytől féltették a garanciák betartását. Azt is jelezték, hogy állambiztonsági jelentésekből Budapesten már hallottak arról is, hogy a papi emigráció készül arra, hogy az 1956-os forradalom 15. évfordulóját Bécsben ünnepelje Mindszentyvel. Mivel az értesülés lényege helytállónak bizonyult, ám mégsem fogadta Mindszentyt zajos ünneplés, abban a Szentszék óvatosságát látjuk: vissza nem tartották ugyan a bécsi átköltözéstől, de a feltűnés kerülésére intették Mindszentyt. Ezt megfogadva érkezett csak késő éjjel a városba.

A garanciák teljesítése miatt Mindszentynek előzetes jóváhagyatási procedúrán kellett átfuttatnia megnyilatkozásait. Hogy ezt valóban betartatták Mindszentyvel, dokumentumokkal csak az 1972. május 20–21-ei bambergi út kapcsán igazolhatjuk egyelőre, de környezete úgy tudta, hogy beszédeit előzetes láttamozásra később is be kellett mutatnia Rómának, ahol szükség esetén kijavították azok tartalmát.¹⁵⁵ Az ellenőrzés mikéntjére találni utalást arra, hogy a tervezett szentbeszédéről a bécsi nuncius informálta az Államtitkárságot, de arra is, hogy a szövegeket Mindszenty titkárságáról közvetlenül Rómába küldték Csertő Sándorhoz, a Hittani Kongregáció munkatársának (*prokurator*), ő olaszra fordította, majd átadta Mons. Macchinak, a pápa magántitkárának, aki bemutatta a pápának.¹⁵⁶ Magyarázatul Csertő azt hangsúlyozta Vecsey Józsefnek, Mindszenty titkárának: ő tartja magát ahhoz az elvhez, hogy „Őeminenciája *personalititer* és *exclusive*

¹⁵⁴ MNL OL 288. f. 5/567. ó. e. 27. fol. Jelentés a Vatikán megbízottaival folytatott tárgyalásról. Bp., 1971. október 25.

¹⁵⁵ Józsa Ottó, a Mindszenty Alapítvány Levéltára munkatársának közlése, 2012. február 8. (Józsa Ottó az információt a 2012. január 6-án elhunyt Szőke János szalézi szerzetestől, a MAL vezetőjétől kapta.) A fatimai út előtti ellenőrzést említi *Mészáros Tibor*: A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975). Lämpás Kiadó, Abaliget, 2000. 170. Viszont Mindszenty épp szabadkozik a Rómából hozzá küldött Csertő Sándor prelátnak 1972. november 8-án, amiért brüsszeli és fatimai megnyilatkozásait nem küldte el a Szentatyának. Azt hitte, hogy majd kifejezetten kéri tőle, mint bambergi útja előtt is. Ám ugyanekkor megígérte, hogy ezentúl időben eljuttatja a pápához beszédeinek és írásainak szövegét. *Adriányi Gábor*: A Vatikán keleti politikája i. m. 146–153:149. Jegyzőkönyv Csertő prelátnak Mindszentyvel folytatott 1972. november 7–9-ei megbeszéléséről.

¹⁵⁶ MAL 802/3. dosszié, Bamberg. „Pro memoria Őeminenciája bambergi beszédjével kapcsolatban.” Készítette Csertő Sándor, Róma, 1972. május 18. Eredeti, aláírt.

csak a Szentatyának veti magát alá”,¹⁵⁷ és ezért hagyta ki az Államtitkárságot. Amennyiben a későbbiekben is ellenőrizték, akkor feltehetően hasonló úton és módon. Az előzetes cenzúrát látszanak igazolni az elhangzott beszédek: Mindszenty habitusához képest visszafogottak, támadó él nélküliek, 1973 derekáig mindenképp. Elsősorban vallásról, lelkeségről, morális-etikai kérdésekről beszélt, s bár gondolkodásának középpontjában a magyar ügyek álltak, akár a múlttól, akár a jelenről szólt, de csak kurtán emlegette a vallás ellenségei között a kommunizmust, és csak ritkán ostromozta a magyarországi egyház korlátozott helyzetét. A róla szóló sajtóhírek persze már nem válogattak a jelzőkben, az újságírók leginkább a példányszámnövelő szenzációt látták benne, ahogy nem egy politikus is az ő nevével próbált feljebb kapaszkodni az uborkafán. Sokféle csoport, szervezet és párt, magyar és nem magyar akarta Mindszenty nevét valamilyen módon megszerelni, zászlajára tűzni, vagy épp meghamisítani, jövedelemszerzésre használni. Ez zavarta is Mindszentyt, egyik interjújában kifakadt, amiért „15 éves idióta gyerekek” nézik. „Sem a bíboros, sem az egyház nem lehet tárgya spekulációnak, és nem árucikk az újságok számára. [...] A bíborosok nem filmcsillagok.”¹⁵⁸ Ám az is igaz, hogy épp Mindszentynek köszönhetően figyelt oda a Nyugat Magyarországra, és emlékezett vissza tragikus közelmúltjára.

THE AGREEMENT BETWEEN HUNGARY AND THE HOLY SEE OF 9 SEPTEMBER 1971
Cardinal József Mindszenty's Leaving Hungary

by Margit Balogh
(Summary)

On 28 September 1971 Cardinal József Mindszenty, archbishop of Esztergom left his asylum at the US embassy of Budapest by virtue of the agreement between Hungary and the Holy See signed nineteen days before. His departure had been negotiated by Hungary and the Holy See with varying intensity since 1963, but these efforts had always ended up in a blind alley. The US authorities were sitting on the fence, the Hungarian politicians did not enforce the Mindszenty affair, while the Holy See refused to solve the problem by way of command. The study analyses the solution of this highly complicated process and the year of the departure itself, 1971. The reassessment of this topic is before all justified by the fact that the agreement which had set the terms of the Cardinal's leave and had originally been classified until 31 December 2031 was declared of free access by the Hungarian Ministry of Foreign Affairs in May 2013. True, during the archival „interregnum” of the change of regime Zoltán Ólmosi was offered the possibility to publish legally the text of the agreement signed on 9 September 1971 in his collection of documents entitled „Mindszenty and the Power: Fifteen Years at the US Embassy”, which appeared in 1991, but the document was again declared top-secret thereafter. The re-publicizing of the agreement has consequently produced no surprises, but the process of de-classification itself revealed several other hitherto unknown documents as well.

The study also examines the fate of the decrees by which the Holy Conciliar Congregation (Sacra Congregatio Concilii) excommunicated the Hungarian „peace priests” on 21 January 1957, a problem closely connected to the events treated here. The way that peaceful coexistence was searched for, and by which the retrieval of the decrees was used as a bargaining counter in the solution of the Mindszenty problem is a peculiar and highly illuminating element of ecclesiastical policies in Hungary.

¹⁵⁷ MAL 802/3. dosszié, Bamberg. Csertő Sándor levele Vecsey Józsefhez. Róma, 1972. május 19.

¹⁵⁸ ÁBTL 3.2.9. R-8-009/1. 43-44. fol. Mindszenty bíboros sajtónyilatkozata, megjelent angolul az NC News Services c. lapban.

KÖZLEMÉNYEK

Frojimovics Kinga

EGY EMBERMENTŐ PÉLDÁJA?

*Id. Antall József és a lengyelországi zsidó menekültek Magyarországon
a második világháború idején*

1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot, és ezzel kitört a második világháború. A lengyel hadsereg ellenállása napok alatt összeomlott, és lengyel katonák valamint a hadsereg egységeivel együtt civilek is a környező országokba menekültek. A katonák célja egyrészt a német hadifogság elkerülése volt, másrészt azt tervezték, hogy Nyugat-Európában a Lengyelországból elmenekültekből lengyel légiót szerveznek, amely majd újra harcolhat a németek ellen a háború különböző hadszínterein.

E szervezett menekülés részeként 1939 őszén több tízezer lengyel katona és velük együtt sok ezer polgári menekült érkezett Magyarországra, amely ekkor a náci Németország szövetségeseként a lengyelek számára ellenséges ország volt. Ennek ellenére, a magyar hatóságok nemcsak hogy befogadták a menekülteket, hanem lengyel katonák tízezreinek segítettek 1940 nyaráig abban, hogy az országon keresztül Jugoszlávia felé tovább szökve eljussanak Franciaországba és Angliába, és ott újjászerveződve többek között az afrikai hadszíntéren újra felvegyék a harcot a németek ellen. A második világháború kitörésekor Magyarországra menekülő lengyelek ügye már csak ezért is speciális fejezete a magyar menekültügy történetének, de különleges fejezet adminisztratív szempontból is. E lengyel menekülteket ugyanis a magyar kormány kivette az idegenrendészeti szerv, a KEOKH fennhatósága alól, és kettéválasztva a katonai és a polgári menekülteket, a Honvédelmi, illetve a Belügyminisztérium hatáskörébe vonta, mindkét minisztériumban egy-egy osztályra bízva az ügyeiket.

A második világháború éveinek lengyel menekültügye elsősorban Kapronczay Károly és Lagzi István kutatásainak köszönhetően talán a menekültügy legjobban feltárt és feldolgozott fejezete a magyarországi szakirodalomban. Nem véletlenül, hiszen ebben az ügyben Magyarország saját szövetségeseivel, a náci Németországgal akár diplomáciai konfliktust is vállalva, a lengyelek, és ezzel a tengelyhatalmak ellen harcoló nyugati szövetségeseik mellé állt. Ez pedig mind a kommunista korszakban, mind 1989, a magyarországi rendszerváltás után az ország érdemeként felmutatható tett volt.

A téma jó feldolgozottságának köszönhetően ebben az írásban a lengyel menekültkérdést kizárólag a zsidó menekültügy kontextusában fogom elemezni. A két ügy összehasonlítása ugyanis kiváló alkalmat nyújt arra, hogy mélyebben megérthessük a korabeli magyar politikai elit álláspontját a zsidókkal kap-

csolatban. Mint azt az alábbiakban látni fogjuk, a lengyelek mentésében és segítyezésében, gyakran a törvénysértést is vállalva, szinte az egész magyar társadalom résztvett, egyszerű falusi emberektől, vasutasokon, városi tisztviselőkn, közigazgatási vezetőkön át egészen a főpapság és a magyar arisztokrácia, valamint különböző minisztériumok és a kormány legfelsőbb köreiig. Tették ezt, miközben ugyanebben az időben ugyanez a magyar politikai elit nem csak hogy minden eszközzel küzdött a deportálás elöl menekülő zsidók magyarországi „beszivárgása” ellen, hanem a menekült zsidók kitoloncolása címén, a törvényteleniséget is vállalva az ország zsidó állampolgárai közül ezeket saját kezdeményezésükből deportáltak.

A második világháború kitörését, és a lengyel hadsereg gyors összeomlását követően a lengyel kormány, az államfő és a katonai főparancsnokság 1939. szeptember 17-én Romániába tette át a székhelyét. Románia azonban nem teljesítette az 1929-es lengyel-román együttműködési szerződésben vállaltakat és a román hatóságok internáltak mindenkit. Akik tudtak, tovább menekültek Franciaországba. Franciaország befogadta a Wladyslaw Sikorski tábornok, volt miniszterelnök vezetésével újjáalakult lengyel kormányt és főparancsnokságot, és anyagilag is támogatta a Franciaországban és Szíriában újjászervezett lengyel hadsereget.¹

1939 szeptemberében ugyanakkor nemcsak a politikai és katonai vezetés, hanem a lengyel hadsereg jelentős része is elmenekült az országból és szétszórta a szomszédos országokba. Szeptember-október során 13800 lengyel katona került Litvániába, 1315 Lettországba, 30 ezer Romániába, 40382 Magyarországra és mintegy 200 ezer a Szovjetunióba.²

1939. szeptember 17-én Leon Orłowski magyarországi lengyel nagykövet felkereste Csáky István külügyminisztert és az iránt érdeklődött, hogy mik a magyar szándékok az érkező lengyel menekültekkel kapcsolatban. Csáky válasza egyértelmű volt: a kormány az ún. Genfi Egyezmény szerint fog eljárni, azaz a katonákat lefegyverezi és az ország belsejében táborokban helyezi el őket.

A lengyel katonai menekültekkel való bánásmódjának meghatározásában a magyar kormány végül két nemzetközi egyezményre támaszkodott. Az egyik az 1907-es ún. Hágai Egyezmény volt, melyet Magyarország 1913-ban iktatott törvényei sorába: 1913:XLIII. törvénycikk. A másik egyezmény pedig az 1929-es ún. Genfi Egyezmény volt, mely Magyarországon 1936-ban emelkedett törvényerőre: 1936:XXX. törvénycikk. Az 1907. október 28-án Hágában kelt egyezmény többek között rendelkezett a „szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól” és azon belül a hadifoglyokról.³ Az 1929. július 27-én Genfben elfogadott egyezmény pedig „a hadrakelt seregek sebesültjei és betegei helyzetének javítása és a hadifoglyokkal való bánásmód” kérdéseiről, többek között a hadifoglyok elfogásának módjáról és a hadifogly táborokról intézkedett.⁴

¹ *Kapronczay Károly: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok évszázadai.* Bp. 2000. 151–152.

² *Godó Ágnes: Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban.* Bp. 1976. 88.

³ Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól: II. fejezet (A hadifoglyokról). Az 1913:XLIII. törvénycikk teljes szövegét l.: NETJOGTÁR. A CompLex Kiadó Kft. CompLex jogi adatbázisából, <http://www.1000ev.hu> 2014. április 7.

⁴ Az 1936:XXX. törvénycikk teljes szövegét l.: NETJOGTÁR. A CompLex Kiadó Kft. CompLex jogi adatbázisából, <http://www.1000ev.hu> 2014. április 7.

A polgári menekültekről nemzetközi szerződések ugyan nem gondoskodtak, de Csáky a szeptember 17-én lezajlott megbeszélésen közölte Orłowski követtel, hogy őket a magyar állam menekülttáborokban fogja gondozni. Másnap, szeptember 18-án Csáky közölte a lengyel követtel, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter Teleki Pál miniszterelnök utasítására megnyitotta a magyar–lengyel határt a lengyel menekültek befogadása érdekében. Az előző napi megbeszélésről beszámoló jelentése szerint, melyet Teleki Pál miniszterelnök, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és Werth Henrik vezérkari főnök kaptak kézhez, Csáky a szeptember 18-án lezajlott második megbeszélésen azt is közölni szándékozott a lengyel követtel, hogy „a lengyel menekültekre vonatkozó rendelkezésekből zsidók természetesen ki vannak zárva, mert ezeket a határon kerekén visszautasítjuk.”⁵ Ez utóbbi intézkedést a határon működő fogadóbizottságok azonban nem hajtották végre. A Csáky-Orłowski megbeszélés eredménye után a lengyel katonai főparancsnokság utasította a Kárpátok térségében tartózkodó katonai egységek parancsnokait, hogy egységeikkel lépjenek át a magyar–lengyel határt.

Szeptember 22-én a Belügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, a Külügyminisztérium, valamint a Miniszterelnöki Hivatal képviselői értekezleten egyeztették a lengyel menekültügy kérdéseit. A szeptember 22-én tartott értekezlet döntötte el, hogy a katonai menekültekkel a Honvédelmi Minisztérium, a polgáriakkal pedig a Belügyminisztérium foglalkozni.⁶ E döntés eredményeként a Honvédelmi Minisztériumban külön osztály alakult, a 21. osztály, mely általában hadifoglyokkal foglalkozott. A Belügyminisztériumban a IX., azaz a Szociális és Segélyezési Osztály hatáskörébe osztották a lengyel polgári menekültek ügyét. A lengyel menekültügyben illetékes két minisztériumi osztály élén id. Antall József miniszteri tanácsos, a menekültügy kormány megbízottja (a Belügyminisztériumban), illetve Baló Zoltán ezredes (a Honvédelmi Minisztériumban) állt. Balót 1943 nyarától Utassy Lóránd ezredes váltotta fel.⁷

Az első menekültek érkezésére számítva a Magyar Vöröskereszt már 1939. szeptember 9-én ideiglenes kirendeltséget szervezett a lengyel–magyar határ közelében, és élelmezési valamint ideiglenes szálláshelyeket állított fel.⁸ Az első lengyel menekült 1939. szeptember 10-én lépett magyar területre. Nagyobb hullámban szeptember 15. után érkeztek a Vereckei-, a Tatár- és a Jablonkaghágon át.⁹ 1939 szeptember második felében a Belügyminisztérium és a Honvé-

⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) A-779/1 A Külügyminisztérium 4612/1939. sz. aktája, 1939. szeptember 17. valamint *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 155.

⁶ Az első világháborút követő nagy menekülthullámokat, melyekben a trianoni békekötéskor Magyarországtól elcsatolt területekről magyarok menekültek az országba, a magyar politikai vezetés szociális problémaként kezelte, és ezért a menekültügyet a Belügyminisztériumra bízta. Az első világháború után az elcsatolt területekről közel 200 ezer magyar menekült Magyarországra. 1938-tól tízezzrel érkeztek erdélyi magyarok és velük erdélyi szászok az országba. 1941-ben szintén a Belügyminisztérium IX., szociális ügyekkel foglalkozó osztálya feladata lett a bukovinai székekelyek betelepítése. *L. Kapronczay Károly*: Menekültek Magyarországon. Valóság 1993:2. 45.

⁷ *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 156.

⁸ *Kapronczay Károly*: Akkor nem volt Lengyelország... Bp. 1992. 29.

⁹ *Kapronczay Károly*: Lengyel katonák magyar földön. Bp. 1994. 47.

delmi Minisztérium egyaránt fogadóállomásokat állított fel a határon a tömegesen érkező menekültek fogadására.¹⁰ A Honvédelmi Minisztérium által a határra küldött irányító tiszttel jelentéseinek összesítése szerint 1939. szeptember 21. és október 11. között 4792 tiszttel, 34710 altiszttel és legénységgel és 880 polgári személy érkezett Magyarországra, összesen 40382 menekült.¹¹

1939 szeptember közepén a magyarországi német követség már hivatalosan is tiltakozott a Külügyminisztériumban a lengyelek befogadása ellen. Ezekben az első tiltakozásokban különös hangsúlyt kapott a Lengyelországból érkezett zsidókat azonnali visszaküldésének kérése. Antall ezért szóban utasította a fogadóbizottságokat, hogy lehetőleg mindenkinek keresztény papírokat adjanak.¹² A vallási rovatot a menekült lengyel papokból álló Lengyel Lelkészi Hivatal külön is igazolta. Ezen kívül a zsidók körében sokszorosított katolikus imádságokat is terjesztettek, hogy egy esetleges ellenőrzésnél nehegyen azon bukjának le, hogy nem ismerik a keresztény imákat.¹³ Akik ragaszkodtak vallásukhoz, Budapesten és vidéki hitközségeknél nyertek elhelyezést, a többiek a lengyelekkel együtt tették táborokba. A lengyel menekültekkel azonos elbánásban részesülő zsidókat mindazonáltal az Antall vezette osztály már a kezdetektől nyilvántartotta. 1939. október 15-én kelt jelentésében például a Mezőkövesdi járás főszolgabírája azt írta a Belügyminisztérium IX. osztályának, hogy a járásához tartozó Andornaktálya községbe 1939. szeptember 19-én 32 lengyel polgári menekültet helyeztek el, akik közül egy zsidó (izraelita vallású). A jelentés szerint a menekült utolsó lakhelye szülővárosa, Grabovnica volt, és Lengyelországban nincs senkije sem.¹⁴ 1939 őszén a lengyelekkel együtt mintegy 3-5 ezer zsidó érkezett, katonák és civilek egyaránt.¹⁵

A lengyel Kárpát-hadsereg egységeiből szeptember 24-ét követően a következő csapatok jöttek át zárt egységekben Magyarországra: 10. páncélos dandár, 3. hegyilövész dandár, 5. polhalei lövész ezred, stryji 4. utász ezred, 9. és 12. ulánusz ezred, krakkói, pozñani, przemyśli és lwówi városparancsnokságok, a vasútbiztosító zászlóalj, a rendőrség és a vámőrség, a határőrség délkeleti parancsnokságának legénysége, Katonai Térképészeti Intézet, 5. krakkói híradóstörzs, varsói 53. gyalogezred, 11. motorizált légvédelmi ezred, stryji gépesített tüzérszty, breszti páncélososztály, 6. podhalei lövész ezred, 9. ezred páncélos egységei, 9-es számú katonai kórház. Ezen kívül érkeztek még kisebb szétszórt alakulatok, és a katonasággal együtt menekülő civilek.¹⁶

¹⁰ Antall József: Lengyel menekültek Magyarországon a háború alatt. Bp. 1946. 16.

¹¹ Godó Á.: Magyar–lengyel kapcsolatok i. m. 88. Az 1939 őszén érkezett katonák között 13 tábornok volt. L. Baló Zoltán: Emlékeim a lengyelekről. In: Magyarok és lengyelek, 1939–1945: Menekültügy. Összeáll. Kapronczay József. Bp. 1991. 243.

¹² Kapronczay Károly: Lengyel zsidó menekültek Magyarországon a második világháború alatt. In: Magyarok és lengyelek, 1939–1945: Menekültügy. Összeáll. Kapronczay József. Bp. 1991. 117.

¹³ Kapronczay K.: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 104.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 150 Belügyminisztérium (BM) Általános iratok 4024. csomó A Mezőkövesdi járás főszolgabírójának jelentése a Belügyminisztérium Menekültügyi Osztályának, 1939. október 15.

¹⁵ Kapronczay K.: Lengyel zsidó menekültek Magyarországon i. m. 117–118.

¹⁶ Kapronczay K.: Lengyel katonák magyar földön i. m. 49–50.

A határról a menekülteket az Ungvár-Csap-Miskolc és a Munkács- vagy Beregszász-Csap-Debrecen útvonalon szállították az ország belsőbb területeire. A menekülteket Csapon osztották szét, a vasúti szállításról és az őrségről a hadseregnek, pontosabban a VIII. hadtestparancsnokságnak kellett gondoskodni.¹⁷ A magyar lakosság sokszor étellel és cigarettával várta az érkező lengyeleket: a határról az ország különböző részeire vasúton szállított menekültek elé kimentek a pályaudvarokra fogadni őket. Így volt ez többek között Miskolcon és Sátoraljaújhelyen, amelyről a sajtó is részletesen beszámolt.¹⁸

A szakirodalom nem egységes a menekültek számát illetően. A Belügyminisztérium IX. osztályának vezetője, Antall József, 1946-ban már mint újjáépítési miniszter, könyvet írt a második világháború idején Magyarországra érkeztetett lengyel menekültekről. Antall szerint Magyarország területén a második világháború alatt mintegy 140 ezer lengyel menekült vonult át.¹⁹ Ezt a létszámot a lengyel kutatók nem fogadják el. Witold Biegański hadtörténész szerint összesen mintegy 40 ezer katona és 15 ezer civil élt menekültként Magyarországon, közülük 1940 júniusig, tehát az evakuáció első szakaszában 21 ezer katona és több ezer civil távozott nyugatra. A későbbi evakuáció során létszámuk tovább csökkent, és Biegański szerint 1944 teléig összesen 6 ezer katona és 3500 civil maradt az országban. Nagyjából ezeket a számadatokat adja meg Maciej Kozmiński is.²⁰ A Magyar Vöröskereszt és a Honvédelmi Minisztérium forrásaiban szereplő számadatok a lengyel történészeket támasztják alá. A Magyar Vöröskeresztnek a családtagok közötti kapcsolattartás céljából készített nyilvántartásában 17 ezer polgári és 40 ezer katonai lengyel menekült szerepel.²¹ A Honvédelmi Minisztérium fennmaradt forrásanyaga szerint pedig 1939 októbere és 1944 eleje között a következőképpen alakult a Magyarországon tartózkodó lengyel katonai és polgári menekültek száma:

1. táblázat – Lengyel menekültek Magyarországon 1939 ősze és 1944 eleje között²²

Dátum	Menekültek száma
1939. október 11.	40382 katona és civil
1939. december 1.	31004 katona és civil
1940. július 1.	11749 katona és civil
1940. szeptember 1.	6402 katona és civil

¹⁷ *Lagzi István*: Adalékok a lengyel katonai és polgári menekültek Borsod, Abaúj, Zemplén megyébe érkezésének történetéhez (1939 szeptember-október). Borsodi Levéltári Évkönyv I. 1977. 176.

¹⁸ *Lagzi István*: Magyar segítség a lengyel menekülteknek 1939 őszén, a visszaemlékezések tükrében. *Tiszatáj* 1976:12. 73–74.

¹⁹ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 5.

²⁰ *Godó Á.*: Magyar–lengyel kapcsolatok i. m. 112.

²¹ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 34. A Magyar Vöröskereszt megmaradt iratanyagában lengyel menekültekre vonatkozó forrásokat, többek között internáltak listáit, lengyel menekültek kérvényeit l.: MNL OL, P 1362 Magyar Vöröskereszt iratai 1–2 cs.

²² *Godó Á.*: Magyar–lengyel kapcsolatok i. m. 113.

Dátum	Menekültek száma
1941. április 1.	6330 katona és 448 civil
1944 eleje	mintegy 6000 katona és civil

1939 októberében több mint 100 polgári és több mint 140 katonai tábor működött Magyarországon több tízezer menekült befogadására. A polgári menekülteket a Magyarországon érvényben levő törvények szerint jogtalanul az országban tartózkodó személyeknek kellett volna tekinteni, és ezért internálni és rendőri felügyelet alá helyezni. A lengyel polgári menekültek esetében azonban a magyar hatóságok másként jártak el: a kötelező rendőrségi nyilvántartásba vétel után a Belügyminisztérium szociális gondozásába kerültek, ami azt is jelentette, hogy internálótáborok helyett menekülttáborokban nyertek elhelyezést. A polgári menekülttábor ráadásul csak névleg volt tábor, hiszen határai az adott település határaival voltak azonosak.²³ A polgári menekültek számára Siklóson létrejött egy büntetőtábor, onnan a valamilyen oknál fogva letartóztatottak nem kaptak eltávozási engedélyt. A katonai táborokból engedély nélkül nem lehetett távozni, engedéllyel azonban bármikor. A katonák büntetőtáborra a komáromi vár volt.²⁴

A katonai menekülteket 1939 őszén összesen 141 településen helyezték el, többnyire ún. vegyes táborokban, azaz a tiszteket együtt a legénységgel.²⁵ Ez a rendszer azonban hamarosan megszűnt: 1939 október végén a honvédelmi miniszter határozatot hozott a tiszti és a legénységi táborok elkülönítéséről. Egyben arról is rendelkezett, hogy a kommunistákat, vagy kommunista gyanús katonákat, az agitátorokat, valamint a nemi betegeket és a szökevényeket katonai büntetőtáborba kell zárni.²⁶

A katonai internálótáborok élén a Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya által kinevezett magyar katonai parancsnokok álltak. Mellettük minden táborban a tábor lakói által választott lengyel vezető (starszy obozu) volt. 100-tól néhány ezer főig terjedt a táborok létszáma. Minden táborban volt olvasóterem rádióval, társasjátékokkal, magyar és lengyel lapokkal. Lehetőség volt nyelvtanfolyam, ének- és zenekar, sportolás és kézműves műhelyek megszervezésére. Szinte mindenhol volt a tábor lakóiból választott becsületbíróság. A táborokban élő katonák a Honvédelmi Minisztériumtól zsoldot kaptak. Akiket valamilyen magyarországi lengyel szervezet szakemberként kiigényelt, korlátlan időre szóló tartós szabadságolásban és kintlakási engedélyben részesült. A munkaerőhiány miatt 1940-ben a lengyel katonákból mezőgazdasági munkásosztágo-

²³ *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 156–157. Az 1939 őszén Magyarországon működő 114 polgári menekülttábor felsorolását l.: *Lagzi István*: Lengyel menekültek Zala megyében a második világháború idején. Zalai Gyűjtemény 3. 1975. 24.

²⁴ *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 61.

²⁵ A 141 katonai tábor felsorolását l.: *Lagzi I.*: Lengyel menekültek Zala megyében i. m. 21. Az evakuáció lezajlása után, 1941 végén összesen 32 katonai tábor maradt Magyarország területén, főleg Budapest környékén és Északnyugat-Magyarországon. L. uo. 23.

²⁶ ÁBTL, A-779/1 A honvédelmi miniszter határozata a lengyel menekültek ügyében, 1939. október 27.

kat szerveztek. Nyáron 67 ilyen osztag működött, amelyben 2010 fő dolgozott. 1941-től már ipari üzemekben és bányákban is dolgoztak.²⁷

Ha a német követség egy internált lengyel katona kiadását és letartóztatását követelte a két lengyel menekültekkel foglalkozó minisztériumi osztály az együttes törvénysértéstől sem riadt vissza. Ilyen esetekben ugyanis a Honvédelmi Minisztérium hamis okmányokkal látta el az illetőt, átminősítette polgári menekültté, és mint ilyet átadta a Belügyminisztérium IX. osztályának. Néhány esetben kénytelenek voltak német követelésre eljárást indítani egyesek ellen, akik így rövid időre büntetőtáborba kerültek.²⁸

A Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya más módon is szabotálta a lengyel menekültek tömeges evakuációjának megszüntetésére irányuló törekvéseket. 1939 végén a magyar kémelhárítás és a Belügyminisztérium VII. osztálya a tömeges szökésekre hivatkozva a határmenti táborok megszüntetését és a menekülteknek az ország belsejébe költöztetését szorgalmazta. Ezzel a Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya papíron ugyan egyetértett, valójában azonban nem intézkedett a határhoz közel eső táborok felszámolásáról.²⁹

A polgári menekültek zöme az ország délnyugati részén lett elhelyezve, főleg a Balaton környékén. 300 fős létszámával a keszthelyi tábor volt a legnagyobb.³⁰ Az Antall által polgári lakótelepeknek nevezett táborokban a menekülteket többnyire a település panziójában, a kastélyban, vagy magánházaknál helyezték el. A településeken a menekültek szabadon mozoghattak. Havonta kellett jelentkezniük a községi jegyzőnél, nagyobb helyen a főszolgabírónál, aki lebélyegezte tartózkodási engedélyüket. A lakótelepek lakói maguk közül választottak lengyel vezetőt (starszy obozu), aki őket a magyar és lengyel hatóságok felé képviselte. Magyar parancsnok egyáltalán nem volt. Minden nagyobb lakótelepnek volt kultúrterme, lengyel lelkész, orvosi rendelője és becsületbírósága.³¹

Kérésre a Belügyminisztérium bármelyik lakótelepről áthelyezte a menekülteket egy másikra, a helyi hatóságok pedig utazási engedélyt adtak az ország egész területére. A menekültek ellátására a Belügyminisztérium IX. osztálya napi segélyösszeget állapított meg, melyet két hetente postázott a menekültek címére. A segélyösszegeből munka nélkül szerényen meg lehetett élni. Az ún. szellemi elit — tudósok, művészek, újságírók, és magasrangú állami tisztviselők — különleges segélyben részesültek, hogy ők anyagi gondoktól mentesen dolgozhassanak tovább.³² A polgári menekülteknek adott pénzsegély összege — 1940-ben napi egy pengő, 1943-tól napi 5 pengő — utóbbi esetben meghaladta az akkori magyar átlagkeresetet. 1940-től, az evakuáció nagy hullámának lezaj-

²⁷ *Lagzi István*: Magyarországi lengyel menekültek a dokumentumok, a sajtó és a visszaemlékezések tükrében, 1939–1945. Életünk, 1999:11–12. 1062.

²⁸ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 19–20.

²⁹ *Lagzi István*: Lengyel menekültek tábori viszonyai Észak-Magyarországon. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVI. 1977. 168.

³⁰ *Witold Biegański*: Lengyel háborús menekültek Magyarországon a II. világháború éveiben. In: Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből, 1939–1945. Szerk. Lagzi István. Bp.–Szeged 1979. 45–47.

³¹ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 29.

³² Uo. 30.

lása után a Magyarországon maradt lengyel menekültek munkát is vállalhattak, de akkor csak a családtagok kaptak segílyt. A munkalehetőségek zömét a Belügyminisztérium szerezte. Ettől kezdve a dolgozó menekültek tartósan élhettek a menekülttáborokon kívül.³³ Munkalehetőségeket a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság is biztosított, többek között ruha- és fehérműkészítő műhelyeket tartott fenn. A Magyar Vöröskereszt szintén létesített ruha- és fehérművarró-, valamint cipésműhelyeket, ahol csak lengyel menekültek dolgoztak.³⁴ Miután a polgári menekültek dolgozni kezdhettek, jelentősen megcsappant a táborok lélekszáma. 1943 végén összesen 43 polgári menekülttábor működött az országban, melyekben összesen 3700 lengyel menekült élt. A többiek az ország legkülönbözőbb településein dolgoztak, a legtöbben a fővárosban és környékén, több mint 1500-an.³⁵

A KEOKH már 1939 őszétől élénk figyelemmel kísérte a menekülttáborokat. Miután a lengyel menekültek ügyét a magyar kormány kivette a KEOKH kezéből, csupán az egyes településeken a helyi hatóságoknál kötelező időnkénti jelentkezési kötelezettség alapján tudta nagyjából nyilvántartani a lengyel menekültek számát és mozgását. A KEOKH 1939 november elején utasította egy rendeletben az illetékes rendőrhatsóságokat a lengyel polgári menekültekkel követendő eljárásról. E szerint őket a 100.000/1930. BM sz. rendelet 14. paragrafusa értelmében „időnkénti személyes jelentkezésre kell kötelezni”, kivéve azokat, akik a lengyel államban magas rangú közigazgatási, bírói vagy közjogi állásban voltak. Nekik csak lakhelyváltás esetén kellett jelentkezniük. A KEOKH egyben arról is értesítette az illetékes helyi hatóságokat, hogy a polgári menekülteket a Belügyminisztérium IX. osztálya is nyilvántartotta, az adatszolgáltatási lapot ezért két példányban kellett elkészíteniük: egyet a KEOKH, egyet a IX. osztály számára. A lapokon fel kellett tüntetni, hogy „lengyel polgári menekült”.³⁶ A KEOKH tehát nyilvántartotta ugyan a menekülteket, beleszólása azonban nem volt az ügyeikbe. A menekültek között található baloldaliakat, kommunistákat és szociáldemokratákat azonban mindenképpen el akarta különíteni a többiektől. A Belügyminisztérium IX. osztálya azonban az esetek többségében nem engedélyezte a menekültek ügyeibe való beavatkozást.³⁷

A lengyel menekültügyben illetékes két minisztériumi osztály mellett, amolyan tanácsadó szervként a lengyel emigráció érdekvédelmi szervezetei is megalakultak. A Honvédelmi Minisztériumban a Lengyel Katonai Képviselő (vagy teljes nevén Lengyel Internált Katonák Képviselője a Magyar Királyságban), melynek első parancsnoka Stefan Dembiński tábornok volt, majd dr. Marian Steifer ezredes. 1941-től pedig Aleksander Król mérnökkari alezredes.³⁸

³³ *Kapronczay K.*: Lengyel zsidó menekültek Magyarországon i. m. 48.

³⁴ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 33–34.

³⁵ *Wieści Polskie*, 1944. március 1.

³⁶ MNL OL, K 490 KEOKH Elnöki iratok, 1. cs. 975/1939. VII.b. eln. BM. sz. rendelet, 1939. november 8: A lengyel polgári menekültek ügyében).

³⁷ *Lagzi I.*: Lengyel menekültek tábori viszonyai i. m. 156.

³⁸ *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 157–158.; *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 63–64.; valamint *Biegański W.*: Lengyel háborús menekültek i. m. 45.

A Belügyminisztériumban működő lengyel szervezet a Lengyel Polgári Bizottság (teljes hivatalos nevén: A Lengyel Menekültek Gondozásának Ügyeit Intéző Polgári Bizottság Magyarországon, lengyelül Komitet Obywatelsky dla Spraw Opieki nad Polskimi Uchodźcami na Węgrzech) volt. A Bizottság elnöke Henryk Sławik lengyel szociáldemokrata újságíró lett. 1942-ben a németek követelték letartóztatását, ekkor Antall javaslatára egy időre visszavonult egy lakótelepre, Balatonboglárra. Helyette Andrzej Pysz volt egy darabig az elnök. Sławikot 1944 márciusában a Gestapo elfogta, Mauthausenbe deportálták, ahol meghalt.³⁹ 1941 januárjáig azonban a menekült lengyelek legfőbb érdekvédelmi szervezete a lengyel követség volt.⁴⁰ Miután német követelésre január 15-én bezárt a lengyel követség Magyarországon, a londoni lengyel kormány magyarországi kirendeltséget alapított W-placówka néven. A magyar képviselő élén Edmund Fietz mérnök (álnevén Eduard Fietowicz) parasztpárti politikus állt.⁴¹ Tagjai voltak még: Piotr Opoka-Loewenstein, Stanislaw Bardzik és Józef Slys.⁴²

A lengyel papoknak és szerzeteseknek is külön szervezete alakult Magyarországon, a Lengyel Lelkeszi Hivatal (teljes nevén Lengyel Menekültek Katolikus Lelkipásztori Hivatala Magyarországon, lengyelül Katolickie Duszpasterstwo nad Uchodźcami Polskimi na terenie Królestwa Węgier). A szervezet mintegy 500 lengyel menekült papot és szerzetest tömörített. Élén Piotr Wilk-Witosławski ferences szerzetes, táborigazgató állt.⁴³

A polgári önkormányzat szervei mellett titkos lengyel katonai szervezetek is alakultak, ilyen volt például az 1939 szeptember utolsó napjaiban létrejött ún. Katonai Kirendeltség („Ekspozitura W”), melyet Jan Emisarski ezredes, a lengyel követségen működő katonai attasé vezette. A Katonai Kirendeltség nagy akciója az ún. evakuáció, az EWA-akció volt. Az evakuációs iroda a lengyel konzulátus helyiségeiben működött Budapesten (Váci u. 36.) Az EWA-A akció során 1939 október elejétől 1940 tavaszáig több tízezer lengyel katonát evakuáltak Jugoszlávián és Észak-Olaszországon keresztül Franciaországba. Az evakuáció útvonala a következő volt: Budapest – Nagykanizsa – Zágráb – Milánó – Medine határállomás. A magyar-jugoszláv határon a lengyel katonai szervezetek összesen öt határátkelőt építettek ki, ahol az első hullám idején naponta akár 200-300 katona is átszökött.⁴⁴

³⁹ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 38–40. Sławik és a Lengyel Polgári Bizottság történetét Elżbieta Isakiewicz örökítette meg dokumentum regényében. L. *Elżbieta Isakiewicz*: Czerwony Ołówek. Warszawa, 2003. A kötet, függelékében különböző korabeli forrásokkal magyarul is megjelent: Vörös ceruza. Bp. 2004.

⁴⁰ *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 157–158.; *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 29.; valamint *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 73.

⁴¹ Fietzet azonnal Magyarországra megérkezése napján, 1944. március 19-én lakásán elfogták a Gestapo emberei. Egyes források szerint még Magyarországon behalt a kínzásokba a Gestapo börtönében, mások szerint Mauthausenben végezték ki. L. *Ember Mária*: Wallenberg Budapesten. Bp. 2000. 60–61.

⁴² *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 69.

⁴³ Uo. 67–68. A lengyel menekült papok és a magyar római katolikus egyház kapcsolatairól l.: Adriányi Gábor: Lengyel menekültek és a magyar katolikus egyház. Magyar egyháztörténelmi vázlatok, 1999:3–4. 145–154.

⁴⁴ *Jan Emisarski*: Katonai attasé voltam Budapesten. In: Magyarok és lengyelek, 1939–1945: Menekültügy. Összeáll. Kapronczay József. Bp. 1991. 253–254.

A határ magyar oldalán, többek között Nagykanizsán, Barcson, Murakeresztúron, Babócsán és Gyékényesen tevékenykedtek lengyel megbízottak. A jugoszláv oldalon pedig a határt sikeresen átlépők részére a belgrádi lengyel követség katonai attaséja, Tadeusz Wasilewski alezredes ún. információs központokat létesített Szabadkán, Eszéken, Verőcén, Csáktornyan és Kaproncán.⁴⁵

Az evakuációt a magyar Belügyminisztérium és Honvédelmi Minisztérium különböző eszközökkel támogatta. A Belügyminisztérium elfogadta például a budapesti lengyel követség által 1939. szeptember 1. után kiállított előbbre keltezett útleveleket, melyeknek tulajdonosa így nem a háború kitörése után érkezett menekült lett, és megengedte a lengyeleknek, hogy ők döntsék el kiket akarnak evakuálni. Ezen kívül anyagilag támogatta a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottságot, élelmezte az országon átvonulókat és a Honvédelmi Minisztérium listái alapján polgári ruhával látta el az evakuálásra kijelölt katonákat. A németek kijátszása érdekében az Antall vezette osztály még azt is megtette, hogy a lengyelekkel előre megbeszélve egy-egy úgymond szökésen rajtakapott személyt vagy csoportot letartóztattak, miközben máshol tömegek szöktek át a határon. A letartóztatottakat aztán néhány nap múlva szabadon engedték.⁴⁶

A két minisztérium konspirációja nyilvánvalóan csak a politikai vezetés egyéb résztvevőinek beleegyezésével, sőt aktív támogatásával valósulhatott meg. A német szövetségesekkel szembeni ellenállásnak ez a módja néha nehéz helyzetbe hozta a különböző magyarországi társadalmi szervezeteket, amelyeknek el kellett számolniuk segélyakcióikról a nemzetközi központnak. A Magyar Vöröskereszt 1940 márciusában például meglehetősen tanácstalanul fordult a külügyminiszterhez a következő kérdés kapcsán: a Nemzetközi Vöröskereszt genfi központja táviratban megkérdezte a Magyar Vöröskeresztet, hogy mennyi lengyel menekült él aktuálisan Magyarországon. A budapesti iroda adatai szerint ekkor Magyarországon nagyjából 27 ezer lengyel katona és 11500 lengyel civil tartózkodott. A tömeges evakuáció miatt azonban a következő probléma elé került a budapesti Vöröskereszt: „Tekintettel arra, hogy néhány hónappal ezelőtt még a katonai internáltak száma 38 ezer körül mozgott, a lengyel katonai internáltaknak rövid idő alatt 11 ezerrel való megcsappanása, amennyiben ez nemzetközi nyilvánosságra kerül, német részről esetleg diplomáciai lépéseket vonhat maga után.” Ezt követően a külügyminisztertől azt kérdezték, hogy elküldhetik-e a genfi központnak a lengyel menekültek valódi lélekszámáról készült kimutatást.⁴⁷ A külügyminiszter válasza ebben az ügyben nem ismeretes. Fennmaradt azonban 1940 július végéről Bede követségi titkár jelentése Vörnle János rendkívüli követnek, a Külügyminisztérium állandó helyettesének, melyből nyilvánvalóan kiderül, hogy a Honvédelmi Minisztérium nyilvántartásai szerint 1941 július végén még kevesebb, már csak mintegy 7000 lengyel katona és nagyjából 3000 polgári menekült tartózkodott az országban.⁴⁸

⁴⁵ *Lagzi I.*: Lengyel menekültek a dokumentumok tükrében i. m. 1057.

⁴⁶ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 24–25.

⁴⁷ A Magyar Vöröskereszt Egylet levele a külügyminiszterhez, Budapest, 1940. március 7. (ÁBTL, A-779/2).

⁴⁸ ÁBTL, A-779/2 Bede követségi titkár napi jelentése Vörnle követnek, 1940. július 31.

A lengyelek Jugoszláviába szökésében a helyiek, a menekülttáborok mellett élők, a határmenti lakosság, falusiak, vasutasok és hivatalos szervek is segítettek. Egy 1939 decemberéből származó honvédelmi miniszteri utasításból például kiderül, hogy a határhoz közel eső „Murakeresztúrnál [az evakuáció lengyel szervezői] a magyar vasúti hatóságokkal egyetértésben teher- és szerkocsikon szállítják át a határon a lengyeleket, kik gyakran a legközelebbi jugoszláv vasútállomás előtt leugranak a vasútról és így kerülnek el a határellenőrzést.”⁴⁹

Az evakuáció ellen, melyről szinte naprakész információkkal rendelkeztek, magyarországi követségükön keresztül a németek állandóan tiltakoztak a Külügyminisztériumnál.⁵⁰ Az evakuáció Franciaország lerohanása után is folytatódott. 1940 májusától a lengyel katonák Angliába mentek, és onnan Észak-Afrikába, valamint Szíriába.⁵¹ Az evakuáció e második hullámában, az ún. EWA-B akció során 1940 nyara és 1941 nyara között nagyjából 7000 ember — 6500 katona és 500 családtag — hagyta el Magyarországot.⁵² Az evakuáltak összlétszámát tekintve, csak úgy mint a menekültek összlétszámát illetően, megoszlik a szakirodalom. Magyar szerzők, Antall József adatait átvéve minimum 110 ezer evakuáltról tudnak. Antall szerint a menekültek közül 1939-ben 100-110 ezer, a későbbi években még 15-25 ezer fegyverviselésre alkalmas ember ment tovább Franciaországba, Nagy-Britanniába és a Közel-Keletre.⁵³ Szegegy-Maszák Aladár, a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője a magyar béketapogatózások idején, valamikor 1943 június-júliusban készült emlékiratában, mely Stockholmon keresztül 1943. augusztus 27-én érkezett meg a Foreign Officeba Londonba, „mintegy 50000 katonaköteles korban levő lengyel menekültnek az országból való kicsempészéséről” számolt be az angoloknak.⁵⁴ Az evakuációt bonyolító lengyel Katonai Kirendeltség adatai szerint viszont ennél jóval kevesebb ember távozott Magyarországról: 1940. május 11-ig 18567 fő, május 11. és augusztus eleje között még további ezer. Biegański szerint valamivel több, összesen 21 ezer lengyel katona érkezett Magyarországról Franciaországba 1940 június közepéig.⁵⁵

Az evakuáció lefolyását példákkal bővebben alátámasztott tanulmányában Lagzi István mutatta be. A mintegy 30 ezer ember továbbszökésének elősegítésében a második világháború első éveiben valóban gyakorlatilag az egész

⁴⁹ ÁBTL, A-779/2 A honvédelmi miniszter utasítása a III. honvéd hadtest parancsnokságnak, Budapest, 1939. december 23.

⁵⁰ Ugyancsak tiltakoztak a németországi magyar követségen is. 1939. december 14-én Sztójay Döme berlini követ például azt jelentette Csáky István külügyminiszternek, hogy az előző napon hivatalos látogatáson járt Ribbentrop külügyminiszternél, aki arra kérte a magyar külügyminisztert, hogy tegyen arról, hogy Magyarországról az internált katonák a továbbiakban ne juthassanak ki Franciaországba. L. Sztójay Döme berlini követ jelentése gróf Csáky István külügyminiszternek, 1939. december 14. (ÁBTL, A-779/1).

⁵¹ *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 157–158.; valamint *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 54.

⁵² *István Lagzi*: The Number of Poles Having Escaped to the Territory of Hungary during the Second World War: Facts and Data. 23.

⁵³ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 5.

⁵⁴ Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeáll. Juhász Gyula. Bp. 1978. 194.

⁵⁵ *Godó Á.*: Magyar–lengyel kapcsolatok i. m. 156.

magyar társadalom összefogott. Lagzi ezt a következőképpen fogalmazta meg: a menekültek „francia, angol területekre való kivonását különböző osztályhelyzetű és pártállású emberek: grófok, földbirtokosok, szellemi foglalkozásúak, ellenzéki politikusok, képviselők, tábornokok és katonatisztek; munkások és parasztok, kis beosztású hivatalnokok [...] ezrei segítették.”⁵⁶

Magyarországon, a lengyel követségen működő titkos katonai parancsnokság nem csupán az evakuációt bonyolította, hanem az egyes táborokban kiképezte a lengyel katonákat, és futárszolgálatot is szervezett az eleinte a franciaországi Angersben, majd 1940 nyarától Londonban székelő lengyel vezérkar és Lengyelország között. A katonák kiképzésének célja az volt, hogy sokezer Magyarországon tartózkodó lengyel katona szerezzen jártasságot a partizán hadviselésben, hogy alkalmas időben átdobhassák őket a Kárpátokon, illetve az angol-amerikai hadsereg várható balkáni partraszállásakor résztvehessenek a balkáni harcokban. Kiképzésükre a magyar hadsereg biztosított titokban fegyvert és lőszert. A kiképzettek közül sokat sikerült visszaküldeni Lengyelországba. A futárszolgálat szervezési feladatainak ellátására és fennakadás nélküli működtetésére külön titkos katonai szervezet alakult 1940 tavaszán, az ún. Romek-Támaszpont, mely 1942 májusában Lisztre változtatta fedőnevét. 1940 augusztusában 52 futára volt a Romeknek. Az evakuálás 2. hullámát 1940 nyarat követően szintén a Romek-Támaszpont szervezte meg. A Romek-Támaszpont első parancsnoka Alfred Krajewski ezredes, budapesti követségi titkár volt. Őt 1940 nyarán, amikor Krajewski távozott Magyarországról, Zygmunt Bezeg (Longin) alezredes váltotta fel. Bezeg szintén hamarosan távozott, utóda 1940 őszétől 1942 májusig Stanisław Rostworowski ezredes volt. 1942 májusától, amikor a bázis Liszt néven működött tovább, parancsnoka Francisek Matuszczak (Dod) ezredes lett. 1944 nyarán újra kellett szervezni a bázist, továbbra is Dod parancsnoksága alatt, Pestka néven. Tevékenysége ekkor nagyon leszűkült, de Varsóval továbbra is folyamatos rádióösszeköttetésben álltak.⁵⁷

Külön magyar társadalmi szervezetek is alakultak a lengyel menekültek segélyezésére. Legfontosabb közülük az 1939. szeptember 21-én alakult Magyar-Lengyel Menekültügyi Bizottság (Wegiersko Polski Komitet Opicki nad Uchodźcami) volt, melynek irodája Budapesten a II. ker. Fő u. 11. sz. alatt működött. A szervezet létrehozásának kezdeményezője gr. Széchenyi Károly, a Magyar Vöröskereszt akkori elnöke volt, ő lett a szervezet első elnöke is. A Bizottság vezetőségében a magyar arisztokrácia krémje, neves családok tagjai képviseltették magukat. Többek között gr. Károlyi Józsefné, Odesscallchi hercegnő (Andrássy Klára grófnő), Pallavicini Bora őrgrófné, Szapáry Erzsébet grófnő (akinek anyja a lengyel Przewdzicka grófnő volt), Andrássy Ilona grófnő (anyja a bécsi Coloniewska grófné), Zeyk Adél báróné és a zsidó pénzarisztokrácia egyik legismertebb családjából Weiss Edit bárónő.⁵⁸ Szapáry grófnő főleg a gye-

⁵⁶ *Lagzi István*: A Magyarországon internált lengyel katonák evakuációja a magyarországi 'északi és nyugati régiókból', 1939–1941. Somogy megye múltjából 2000. 176.

⁵⁷ *Kapronczay K.*: A magyar-lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 158.; *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 84–85.; valamint *Godó Á.*: Magyar-lengyel kapcsolatok i. m. 159–162.

⁵⁸ *Leon Orłowski*: Egy követ emlékei. In: *Barátok a bajban: Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945.* Szerk. Antal László. Bp. 1985. 47.

rekekkel és iskolákkal foglalkozott, Odescallchi hercegnő pedig saját Fő utcai palotájában adott helyet például a Lengyel Orvosi Rendelőnek. Itt nyert elhelyezést a Lengyel Vöröskereszt magyarországi kirendeltsége is. A Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság nevén volt a Magyar Nemzeti Bankban az a számla, melyre nyugati államokból is érkezhetett támogatás a lengyelek részére.⁵⁹

Különböző magyarországi társadalmi és szakmai szervezetek, Magyarországon működő lengyel szervezetek és a legkülönbébb nemzetközi intézmények magyarországi kirendeltségei is a lengyel menekültek segítségére siettek. Ilyen volt például a Magyar Menekültügyi Ifjúsági Bizottság, amelyik a genfi székhelyű Európai Diáksegélyező Alap (Fonds Européen pour le Secours aux Etudiants) szorgalmazására és egyetértésével, a római katolikus Pax Romana és a protestáns Ökumenikus Ifjúsági Bizottság összefogásából 1942-ben jött létre. Mintegy 150 ezer pengőt (ez akkor ugyanannyi svájci franknak felelt meg) gyűjtött össze, és osztott szét pénzben és adományként főleg karácsonykor és húsvétkor. Egészen 1944 végéig támogatta leginkább a diákokat.

A genfi székhelyű protestáns világszervezet, az Ökumenikus Világtanács (Ecumenical Council of the Churches) is megbízottat küldött Magyarországra a lengyel menekültek segítésére 1943 júniusában, Nils Ehrenström svéd lelkész személyében. Az YMCA (Young Man's Christian Association) már 1939 őszén akciót indított a lengyel menekültek segélyezésére. Budapesten olcsó éttermet nyitottak és lengyel kultúrklubot hoztak létre. Ezen kívül vándorkönyvtárat működtettek, mely táborról táborra járt.

A hagyományos lengyel–magyar egyesületek közül leginkább a Mickiewicz Társaság és az Országos Magyar–Lengyel Cserkészkör segélyezte a lengyel menekülteket. Ugyanakkor nem lengyel érdekltségű szervezetek résztvettek a lengyelek támogatásában, a Magyar Bírák és Ügyészek Egyesülete például budapesti székházában 14 lengyel bírót és ügyészt szállásolt el, vidéken élőket pedig segélyezett. A Magyar Tanárok Országos Egyesülete hasonló módon segítette lengyel kollégáit.⁶⁰

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium csak annyit engedélyezett az oktatás terén, amit a németek a megszállt lengyel területeken, azaz általános iskolát és szakmunkásképzőt. Erre a Belügyminisztérium már 1939 októberében saját hatáskörében mintegy 200 középiskolást és 300 elemi iskolást gyűjtött össze Balatonzamárdiba.⁶¹ A balatonzamárdi Lengyel Gimnázium Somogy-szentimréren nyári üdültáborát is tartott fenn Márffy Elemér birtokán.⁶² A többségében egyedülálló menekült gyerekek mellé lengyel tanárokat is telepítettek a Balaton parti településre. 1939 novemberében már meg is kezdődött az oktatás, akkor ugyan még tankönyv nélkül, de később a tanárok összeállítottak tan-

⁵⁹ *Kapronczay Károly*: A magyar arisztokrácia és a lengyel menekültügy. In: *Magyarok és lengyelek, 1939–1945: Menekültügy*. Összeáll. Kapronczay József. Bp. 1991. 143–144.

⁶⁰ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 34–35, 75–76.

⁶¹ A lengyel menekültek iskoláiról l. *Kapronczay Károly*: Lengyel iskolák Magyarországon a második világháború idején. *Magyar Pedagógia*, 1974:1. 66–86.

⁶² *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 160.; valamint *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 93.

könyveket. A lengyel irodalom és történelem tankönyvet a lengyel szakon végzett Lew Kaltenbergh zsidó tartalékos hadnagy írta fejből. Kaltenbergh sebesülten érkezett Magyarországra 1939. október 21-én.⁶³

A következő tanév kezdetén, 1940 őszén a lengyel általános- és középiskola a szintén Balaton parti Balatonbogláron kapott végleges helyet. Az iskola hivatalos neve Lengyel Ifjúsági Tábor (Polski Obóz Młodzieżowy w Balatonboglár) lett, és egyik fő szervezője a balatonboglári plébános, Varga Béla volt. Ő biztosította az iskola céljaira az egyházközség tulajdonában levő kultúrházat. A lengyel menekültek különböző népesebb táborokban kezdeményezték még lengyel gimnázium szervezését — például Nagykanizsán, Egerben, Kiskunlacházán és Jolsván — de az evakuáció első szakaszának lezajlása után ezek feleslegessé váltak. Általános iskola majdnem minden polgári menekülttelepen és katonai táborban volt, ahol sokan éltek. Ilyen volt például rövid ideig a barcsi iskola, a négy évig működő kadarkúti iskola katonák gyermekeinek, és a háború végéig fennálló keszthelyi iskola. A legnagyobb katonai tábor, a nagykanizsai iskolája 1940 őszeig működött, azt követően Dunamocsra került, ahol az ország német megszállásáig fennállt. Évekig volt még iskola: Csizfűrdőn, Jolsván, Egerben, Kiskunlacházán, Esztergomban, Tatán, Zalaszentgróton és Vámosmikolán. A különböző táborokban összesen 35 általános iskola működött csak lengyel menekültek gyermekeinek.⁶⁴ 1944 március legelején a következő polgári menekülttáborokban működött általános iskola: Balatonboglár, Keszthely, Kadarkút, Dunamocs, valamint Vác. Kadarkúton és Dunamocson óvoda is volt. Ugyanekkor a katonai táborok iskolái Egerben, Zalaszentgróton, Püskiben és Kiskunlacházán voltak.⁶⁵

A lengyel polgári menekültekkel együtt érkező zsidó gyerekek többsége hamis papírokkal a balatonboglári iskolákban tanult.⁶⁶ Összesen 123-an végeztek ott a különböző iskolákban.⁶⁷ Akiknek szülei nem engedték, hogy hamis papírokkal éljenek, a Dunakanyarban, különböző Budapesthez közeli településeken — Rákosfalván, Csillaghegyen, Csobánkán és Leányfalun — tanultak. Rákosfalván és Csillaghegyen például bentlakásos zsidó általános és középiskola működött. A rákosfalvi iskolát Stanislaw Vinzenz vezette, és mintegy 35 zsidó gyerek tanult benne.⁶⁸ A csillaghegyi iskola Wiktor Trumpus vezetése alatt állt 30 diákkal.⁶⁹ A Lengyelországból menekült zsidó értelmiség nagy része szintén a Dunakanyarba került, sokan a különböző iskolák tanárai lettek.

A szinte folyamatos német tiltakozások miatt azonban változtatni kellett a zsidó iskolák rendszerén. 1943 őszére több iskola megszűnt, helyettük a Belügyminisztérium és a lengyel emigráció vezetői közösen megszervezték Vácon

⁶³ *Lew Kaltenbergh*: Az égő városnegyed. In: Barátok a bajban: Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945. Szerk. Antal László. Bp. 1985. p. 301.

⁶⁴ *Kapronczay K.*: A magyar-lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 160–162.

⁶⁵ *Wieści Polskie*. 1944. március 1.

⁶⁶ A zsidó menekülteknek fenntartott külön oktatási intézményekről l.: *Kapronczay K.*: Lengyel iskolák Magyarországon i. m. 79.

⁶⁷ *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 107.

⁶⁸ Uo. 106.

⁶⁹ Uo. 107.

egy bentlakásos iskolát zsidó gyerekek részére. Az 1943 júliusában megnyílt ún. Lengyel Tiszti Árvák Otthonában (Schronisko dla Polskich Sierot Uchodźczych) hamis keresztény papírokkal élő 4-16 éves kor közötti zsidó gyerekek tanultak, többségükben árvák. Eleinte 80 gyerek tanult az iskolában, később aztán növekedett a létszám olyan zsidó gyerekekkel, akiket a Budapest és Varsó közötti kapcsolatot fenntartó lengyel futárok hoztak Magyarországra és egyéni utakon az országba menekülő családok gyerekeivel. Vácott családok lengyel katonai tábor működött, ami jó álcát biztosított a zsidó iskola számára.⁷⁰

Az iskola élén Franciszek Świder állt, munkatársai pedig Maria Tomane-Waskowska, Jadwiga Bratkowska, dr. Władysław Bratkowski és Boharczyk római katolikus lelkész voltak. Utóbbi magyarul tanította a gyerekeket.⁷¹ Az iskola orvosa a hamis papírokkal élő zsidó orvos, Mose Osterweil, vagy keresztény papírjai szerint dr. Jan Kotarba volt. A vizsnyici haszid család leszármazottja, az ügyvéd Brettler és felesége 1943 elején érkeztek Lengyelországból menekülteként Budapestre. Hamis papírokat Henryk Sławiktól kaptak, Władysław Bratkowski és Jadwiga Bratkowska névre, és a váci gyerekotthonba kerültek tanárnak.⁷²

A lengyel katonák között mintegy 500 egyetemista is érkezett 1939 őszén Magyarországra. A Honvédelmi Minisztérium a Belügyminisztériummal egyeztetve kivette őket a katonai nyilvántartásból, a Belügyminisztérium pedig ezután polgári menekült igazolványokkal látta el őket. Tanulmányaik folytatásától Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyan elzárkózott, de a vizsgakötelezettség nélküli előadás-látogatást engedélyezte.⁷³ A lengyel egyetemisták többsége a budapesti Műszaki Egyetemre járt, de sokan jártak a szintén budapesti Tudományegyetem bölcsész- és orvosi karára, valamint a soproni kohó- és a veszprémi bányamérnöki szakra.⁷⁴

A Belügyminisztérium ugyan már 1939-ben ingyenes orvosi ellátást biztosított minden lengyel menekültnek, de nyelvi problémák miatt a lengyelek megszervezték saját egészségügyi hálózatukat. 1939. november 3-án a Magyar Vöröskereszten belül megalakult Lengyel Orvosok Csoportját, a Magyarországon működő lengyel orvosok csúcsszervezeteként.⁷⁵ A szolgálat élén dr. Jan Kołtataj orvostábornok állt, a varsói Katonaorvosi Akadémia tanára és parancsnoka. A Lengyel Orvosok Csoportjához 41 civil és 114 katonaorvos tartozott.⁷⁶ A Lengyel Orvosi Rendelőben, a budapesti Fő utca 11-ben ölték meg a németek 1944. március 19-én dr. Teofil Kandaffer orvosszázadost, az aznapi ügyeletest, valamint

⁷⁰ *Kapronczay K.*: Lengyel zsidó menekültek Magyarországon i. m. 49.; *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 162.; valamint *Lagzi István*: Adatok a második világháború alatti magyarországi lengyel iskolák történetéhez. In: *Magyarok és lengyelek, 1939–1945: Menekültügy.* Összeáll. Kapronczay József. Bp. 1991. 154.

⁷¹ *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 105.

⁷² *Sara Fränkel – Liba Mirjam Ehrlich – Riba Abramovic*: Dvar Hajesua. Bne Brak 1994. 139. (héber).

⁷³ *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 163.

⁷⁴ *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 118.

⁷⁵ Uo. 122.

⁷⁶ *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 94.

Sikorska ápolónót. Akkor lőtték agyon őket, amikor a rendelőbe érkező Koffataj tábornokot igazoltatták. Koffataj a zsebébe nyúlt a papírjaiért, mire a németek rálőttek. Az ügyeletes orvos és az ápolónő a segítségére sietett, mire őket is lelőtték.⁷⁷

1940 őszén megnyílt Győrben a 140 ágyas Lengyel Katonai Kórház, a szentesi idegosztály, Mátraházán lengyel tbc-osztály, Ipolyszalkán gyomorsznatórium, Keszthelyen aggokháza és Letkésen egészségház. A lengyel egészségügyi intézmények összesen mintegy 400 betegágygal rendelkeztek.⁷⁸ 1944. március 19-ig a Lengyel Orvosok Csoportja nyilvántartása szerint 139 lengyel menekült halt meg Magyarországon (131 férfi, 6 nő és 5 gyerek), köztük hárman öngyilkosok lettek. Ugyanaddig 204-en születtek.⁷⁹

Lengyel sajtó is volt Magyarországon, külön a menekültek számára. Még gyermekújságot is szerkesztettek, valamint szinte minden tábor és lakótelep kiadott időszaki kiadványokat. Utóbbira 1943 nyarától már nem volt elég papír. A *Biblioteka Polska* hosszabb lengyel műveket, például regényeket adott ki, kezdetben adományokból működött, majd a Sławik vezette Lengyel Polgári Bizottság támogatta. Három év alatt 80 kötetet adott ki, magyar és lengyel írók műveit lengyelül.⁸⁰

1940-ben tavaszán a Magyar Vöröskereszt már nem csupán a Magyarországon élő lengyel menekülteket segítette, hanem Lengyelországba is küldött embereket, hogy a Magyarországon élő menekültek családtagjait az országba hozza. Két irodát nyitottak Lengyelországban, egyet Lembergben (Lwów), a másikat Varsóban. Több alkalommal is sikerült kimenteniük embereket, és néhol a lakosságot is tudták valamelyest segíteni. A menekítés a következő módon történt: a vöröskeresztes önkéntes ápolónők magyar kórházvonalakon hozták el a menekülőket, lengyeleket és zsidókat egyaránt.⁸¹

A lengyel katonai és polgári menekültek között egyaránt található olyan zsidók, akik nem voltak hajlandók hamis papírokkal élni, azaz olyan iratokat használni, melyen tipikus lengyel nevet viselő római katolikus vallású személyként szerepelnek. 1939-ben a menekülteket csupán a szerint különítették el, hogy katonák vagy civilek voltak, e szerint kerültek külön táborokba. 1941-ben aztán, kihasználva az 1941:XV. törvénycikk, azaz a harmadik zsidó(ellenes)törvény elfogadását, a németek újra a zsidókkal való külön bánásmód szükségességére hívták fel a figyelmet. A Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium ekkor, egyébként összhangban a lengyel tisztek kérésével, akik szintén a zsidó és a nem zsidó katonák elkülönítését kérték,⁸² a zsidók többségét — katonákat és civileket egyaránt — külön táborokban helyezték el. Ettől kezdve három táborban éltek: Fajszon, Kadarkúton és Vámosmikolán.⁸³ A zsidók és

⁷⁷ Uo. 98–99.

⁷⁸ *Kapronczay K.*: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 163–164.

⁷⁹ *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 129.

⁸⁰ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 39–43.

⁸¹ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 34.; valamint *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 87.

⁸² *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 67.

⁸³ *Kapronczay K.*: Lengyel zsidó menekültek Magyarországon i. m. 119. Az egri lengyel internált tiszti gyűjtőtábor parancsnoksága a honvédelmi miniszter 53.651/1941. eln. sz. rendeletre hivat-

lengyelek elkülönítése azonban nem volt teljes, mint arra egy 1942-es KEOKH jelentés is rámutat.

Farkas János rendőrkapitány 1942 október-novemberében bejárta a Lengyeltóti, Kaposvári, Keszthelyi, Marcali, Párkányi, Szentendre, Tabi, Kalocsai és Székesfehérvári járásokban lévő lengyel polgári menekülttáborokat és az ott tapasztaltakról jelentést készített a KEOKH-nak. Többek között a következőket írta: „Rá kell, hogy mutassak arra, hogy a lengyel menekültek között zsidóellenes hangulat tapasztalható, amely abban nyilvánul meg, hogy amikor egyes táborokban tartózkodó zsidókat összeírtam, vagy maga a táborvezető lengyel menekült, vagy más közülük felhívta a figyelmemet a zsidógyanús emberekre. Mikor felvettem a kérdést, hogy miért beszélnek a zsidókról szinte gyűlölettel, azt mondták, hogy eleinte magukhoz hasonló menekültnak tartották őket, de amióta az orosz megszállás után menekült lengyelek elmondták, hogy a zsidók a megszállás pillanatában az oroszok szolgálatába állottak és vezető állásokat foglaltak el, az állami és magánbirtokok, vagyonok élére zsidók kerültek, azóta őket is ellenségnek tartják. Ezt magam is tapasztaltam. Kirekesztik társaságukból őket. Elmondták, hogy megtűrik őket kényszerűségből, de jobban szeretnék, ha nem tekintenék őket lengyelnek, mert ha hazakerülnek úgyszólván kiirtják a zsidókat. A sokoldalról elhangzott hasonló megnyilatkozásokra hivatkozva a magam részéről is kívánatosnak tartanám, ha a [...] IX. osztály egy tábor bocsátana a KEOKH rendelkezésére, ahol a lengyel összeomláskor és utána átjött zsidókat elkülöníthetnék.”⁸⁴

A jelentésből nem csak az látszik, hogy a lengyelek maguk is próbáltak elkülönülni a többnyire velük együtt érkezett zsidó menekültektől, hanem az is egyértelmű, hogy a KEOKH nem nyugodott bele abba, hogy a zsidó menekültek egy csoportja kikerült a fennhatósága alól. 1942 végén is azt kérte az Antall vezette osztálytól, hogy a Lengyelországból érkezett zsidó menekülteket kezelje külön és helyezze őket a KEOKH felügyelete alá. E törekvést azonban a IX. osztály végig következetesen megátolta.

A zsidó menekülteket egyébként a Belügyminisztérium IX. osztálya eleve három különböző kategóriára osztotta. Azok, akik magukat lengyel nemzetiségűnek vallották, azaz hamis keresztény papírokat kaptak, és ezt a Lengyel Polgári Bizottság is elismerte, lengyelnek minősültek. Akik zsidó nemzetiségűnek vallották magukat többségükben hitközségekhez kerültek. Akik ellen pedig a Lengyel Polgári Bizottság politikai szempontból kifogást emelt, különböző magyarországi internálótáborokba kerültek.⁸⁵

Az internálótáborokból azonban a Honvédelmi Minisztérium besorozta munkaszolgálatra a lengyel menekültekkel együtt érkező civil zsidókat is, ami néhányszor összetűzést eredményezett a Belügyminisztérium IX. osztálya és a

kozva 1941. augusztus 27-én a táborban élő „zsidó fajú internált lengyel tiszteket” átküldte a vámosmikolai táborba. L.: ÁBTL, A-779/7 Az egri lengyel internált tiszti gyűjtőtábor tábor parancsnokának jelentése a Honvédelmi Minisztérium 21. osztályának, Eger, 1941. szeptember 1.

⁸⁴ MNL OL, K 491, 2. cs. Farkas János rendőrkapitány (KEOKH) jelentése a lengyel polgári menekülttáborokról, 1942. december 4.

⁸⁵ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 69

Honvédelmi Minisztérium között. Az evakuáció lezajlását követően ugyanis a Magyarországon maradt lengyelek táboraiban orvoshiány jelentkezett. Antall osztálya ezt részben a Lengyelországból menekült, de internált zsidó orvosok áthelyezésével akarta enyhíteni. 1942 decemberében például Antall osztálya kifejezetten kérte a Honvédelmi Minisztériumot, hogy egy már besorozott orvost és egy ugyancsak munkaszolgálatra vitt fogtechnikust bocsásson el a munkaszolgálatból, hogy lengyel polgári menekülttáborokba helyezhessék őket.⁸⁶ Az ügy hosszan húzódott, de végül a zsidó orvos, Preminger Mojzesz 1943 júliusában megérkezett Ságvárra, egy lengyel polgári menekülttáborba.⁸⁷ A fogtechnikus további sorsáról nem állnak rendelkezésemre források.

1944 telén, a nyilas hatalomátvételt követően Fajsza és Kadarkútra nyilasok törtek be, a táborok lakóit elhurcolták és átadták őket a németeknek, akik kegyetlen halálmenetben a Harmadik Birodalom különböző koncentrációs táboraiba szállították őket.⁸⁸ A vámosmikolai tábort 1944 októberének utolsó napjaiban a németek ürítették ki, az ott élőket deportálták.⁸⁹

1944. március 19-én reggel 6 és 7 óra között a németek lefoglalták a KEOKH nyilvántartásait.⁹⁰ A Belügyminisztérium IX. osztálya és a Külügyminisztérium pedig a megszálláskor rengeteg iratot megsemmisített. Ennek következtében rendkívül hiányos nem csak a lengyel menekültekre vonatkozó fennmaradt iratanyag, hanem egyáltalán a menekültekkel kapcsolatos dokumentáció.⁹¹

1944 márciusában a németek néhány nap alatt elfogták a lengyel vezetőket kész listáik alapján. A londoni lengyel kormány magyarországi kirendeltségének vezetője, Edmund Fietz-Fietowicz Antall előzetes figyelmeztetése ellenére sem semmisítette meg az irattárát, melyet így a németek már március 19-én délután kettőkor lefoglaltak. A megszerzett iratok alapján aztán még rengeteg lengyel és magyar nyomára akadtak. Március 19-én délután ötkor a németek már a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság Fő utcai helyiségein ütöttek rajta, ekkor lőtték le az ott tartózkodó egészségügyi személyzet néhány tagját.⁹²

A német megszállást követően Antall József 1944. március 20-án hivatalosan lemondott, néhány nap múlva a németek letartóztatták és a Gestapo börtönébe szállították. Ekkor a Belügyminisztériumban a lengyel menekültek ügye az Endre László vezette XXII. Lakásügyi osztályhoz került. Endre először is fel-

⁸⁶ A csörgői internálótáborban fogvatartott Preminger Mojzesz orvos (sz. 1909) Kassán vonult be 1942. december 15-én a 482. sz. klgs. munkaszolgálatos századhoz. Reichner Artur Aron fogtechnikus (sz. 1910) pedig a budapesti Magdolna utcai táborban volt internálva, ahonnan 1942. december 15-én a 405. sz. munkaszolgálatos századhoz vonult be. L.: MNL OL, K 150, 4025. cs Belügyminisztériumi Pro Memoria, é.n. [1942. december]

⁸⁷ MNL OL, K 150, 4025. cs A Tabi járás főszolgabírójának jelentése a Belügyminisztérium Menekültügyi Osztályának, 1943. július 26.

⁸⁸ *Kapronczay K.*: Lengyel zsidó menekültek Magyarországon i. m. 50.

⁸⁹ *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 105.

⁹⁰ *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 83.

⁹¹ *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 82.

⁹² *Antall J.*: Lengyel menekültek Magyarországon i. m. 82.

függesztette anyagi segélyezésüket, majd április 29-én betiltotta az összes Magyarországon működő lengyel szervezet működését.⁹³

1944 nyarán a lengyel polgári menekülttáborokban élő zsidókról nyilvántartást kellett készíteni, melyet a Belügyminisztérium VII. (Közbiztonsági) osztálya kapott meg. A zsidók a továbbiakban semmilyen szociális gondozásban nem részesülhettek, és munkavállalási engedélyt sem kaphattak.⁹⁴

Az elkészült összeírás szerint 1944 májusában 198 zsidó civil élt különböző polgári menekülttáborokban a lengyelekkel együtt. Táborok szerinti megoszlásukat a következő táblázat tartalmazza:

2. táblázat – Zsidó menekültek száma olyan polgári menekülttáborokban, ahol lengyel menekültek is éltek, 1944 május⁹⁵

Lengyel polgári menekülttábor	Zsidó internáltak száma
Szentendre	13
Karmacs	6
Várvölgy	5
Keszthely	19
Karád	9
Balatonkiliti	22
Ságvár	2
Bálványos	2
Balatonszárszó	6
Ádánd	3
Tab	27
Kadarkút	11
Balatonboglár	5
Homokmégy	15
Szakmár	8
Dusnok	21
Ebed	15
Nagyszakácsi	4
id12671412 Marcali	2
Bökönye	2
Sükösd	1

⁹³ Kapronczay K.: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 140–141.

⁹⁴ MNL OL, K 50, 4014. cs A Belügyminisztérium leirata a XXIIb. (Menekültügyi) alosztálynak a menekültek szociális gondozásáról, 1944. május 17.

⁹⁵ MNL OL, K 150, 4020. cs A Belügyminisztérium IX. osztályának átírt a Belügyminisztérium VII. osztályának, 1944. május 19.: A lengyel polgári menekülttáborokban lévő zsidó fajú menekültek névjegyzéke.

A névjegyzékhez, mely táboronként személyenként tartalmazza a zsidó menekülteket, néhol foglalkozásuk feltüntetésével együtt, a IX. osztály tisztviselői különböző megjegyzéseket is fűztek. Ezekből kiderül, hogy az egyes táborokban milyen módszerekkel próbálták megállapítani, hogy ki zsidó, hiszen e táborokban magukat keresztény lengyelnek valló zsidó menekültek éltek. A szakmári nyolc zsidó a jelentés szerint magát kereszténynek valló lengyel menekült, ezt azonban nem tudták igazolni. Szentendrén heten nem tudták igazolni származásukat, hat pedig „küllemileg zsidónak tekintendő”. Ságváron orvosi vizsgálatnak vetették alá a menekülteket, amelynek eredményeként az egyikről megállapították, hogy „kerítve van”, azaz körül volt metélve, a másik pedig megszökött. Balatonkilitiben a 22 fő okmányaik szerint keresztény, de valójában „orvosi vizsgálattal megállapított zsidó”. Keszthelyen a 19 zsidóból két kikeresztelkedett, két római katolikusnak született volt, ketten pedig az egyik kikeresztelkedett gyerekei voltak. A kilenc karádi zsidó igazolványai szerint ugyan római katolikus volt, de vagy „látszat szerint”, vagy „orvosi vizsgálat szerint” zsidó. A két bálványosi zsidó közül az egyik az „orvos megállapítása szerint zsidó” és okmánya sem volt, a másik az „orvos megállapítása szerint zsidó” volt, ő ugyan azt állította, hogy operálták. Tabon 27-en „orvosi vizsgálatlal megállapított zsidók”. Közülük egyeseket, mivel kereszténynek mondták magukat, a helyi plébános is vizsgáztatott: kérdéseire nem tudtak válaszolni. Ádándon papírjaik szerint két római katolikus és egy evangélikus nyilvántottak zsidónak orvosi vizsgálattal.⁹⁶

1944 nyarán aztán a Honvédelmi Minisztériumnak kellett egyes esetekben visszaszereznie azokat a zsidó katona orvosokat, akiket polgári menekülttáborokba küldött az orvoshiány pótlására, a táborok felszámolásakor azonban nem érkeztek meg a minisztérium által kijelölt katonai táborba, mert közben letartóztatták őket és internálótáborba kerültek.

Ez történt például Dr. Friedfeld Herman lengyel internált orvos főhadnaggal, aki 1944 júniusában egyszerűen nem érkezett meg Vámosmikolára. A Honvédelmi Minisztériumban úgy tudták, hogy visszatérése közben a magyar hatóságok letartóztatták és a kistarcsai internálótáborba vitték. Arra kérték ezért a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályát, hogy Friedfeldet Vámosmikolára, a lengyel katonai internálótáborba szállítsák át.⁹⁷

A Minisztertanács június 21-én végül úgy határozott, hogy minden lengyel polgári menekültet július 1-jei hatállyal a Honvédelmi Minisztérium felügyelete alá helyez. Jaross Andor belügyminiszter azt a továbbiakban sem engedélyezte, hogy a zsidók segílyt kapjanak.⁹⁸

A lengyel polgári menekülttáborok 1944 nyáron történt felszámolására és a menekültek átadására a Honvédelmi Minisztérium hatáskörébe tipikus pél-

⁹⁶ MNL OL, K150, 4020. cs. A Belügyminisztérium IX. osztályának átirata a Belügyminisztérium VII. osztályának, 1944. május 19.: A lengyel polgári menekülttáborokban lévő zsidó fajú menekültek névjegyzéke.

⁹⁷ Yad Vashem Archives, Jeruzsálem, JM-3725, MOL, BM válogatott iratok, 1944A Honvédelmi Minisztérium átirata a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának, Budapest, 1944. június 5.

⁹⁸ MNL OL, K150, 4014. cs. Belügyminisztérium leirata a lengyel menekültek 1944. április-június havi ellátási segélyének megállapítása tárgyában, 1944. szeptember 6.

dája a Keszthelyi járásban lévő táborok esete. Keszthelyen a Belügyminisztérium 561.835/1944. XXIIb. sz. rendelete alapján a járásban lévő öt menekülttáborban élő lengyeleket a járás főszolgabírája, dr. Buzás Béla 1944. július 26-án adta át a Honvédelmi Minisztérium személyesen megjelenő megbízottainak, Scherer Endre tartalékos hadnagynak és Horváth János törzsőrmesternek. Az átadáshoz mellékelt táboronkénti névjegyzék szerint Buzás főszolgabíró, mint a járásban lévő polgári menekült táborok vezetője a következőket adta át a Honvédelmi Minisztérium megbízottainak:

3. táblázat – A Keszthelyi járás polgári menekült táborokban élő lengyelek kimutatása, 1944. július 26.⁹⁹

Tábor	Átadottak státusza	Átadottak száma
Keszthelyi tábor	Keresztény	377
	Zsidó	10
	Magyarral megházasodott	6
	Vidéken dolgozó, aki az átadáson nem jelent meg	6
	Megszökött	9
Nemesbüki tábor	Keresztény	22
	Magyarral megházasodott	7
	Vidéken dolgozó, aki az átadáson nem jelent meg	1
Karacsi tábor	Keresztény	28
	Zsidó	4
	Magyarral megházasodott	4
	Vidéken dolgozó, aki az átadáson nem jelent meg	1
	Megszökött	2
Várvölgyi tábor	Keresztény	17
	Zsidó	2
	Vidéken dolgozó, aki az átadáson nem jelent meg	5
	Megszökött	4
Zalaszántói tábor	Keresztény	53
	Vidéken dolgozó, aki az átadáson nem jelent meg	2
Összesen		520

Az átadás során tehát gondosan elkülönítették egymástól a lengyeleket és a zsidókat. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy az átadás előtt megszökött 15 menekült közül 14 zsidó volt. Keszthelyről és Karmacsról csak zsidók szöktek meg, a várvölgyi táborból pedig három zsidó és egy lengyel. Névszerinti nyilvántartásukat az átadási jegyzőkönyv tartalmazza.

⁹⁹ ÁBTL, A-779/8 Jegyzőkönyv a keszthelyi járás lengyel menekült táborokban élő lengyelek átadásáról a Honvédelmi Minisztériumnak, Keszthely, 1944. július 26.

1944. augusztus 1-jén összesen 2649 nyilvántartott lengyel menekült élt Magyarországon (1943 családfő) nyolc táborban: Szentendrén, Marcaliban, Párkányban, Tabon, Kalocsán, Keszthelyen, Kadarkúton és Lengyelótiban.¹⁰⁰ A fajszi és vámosmikolai zsidó menekültek lakta táborok létszámát ez az összeírás nem tartalmazza. Nem tartalmazza továbbá mindazokat, akik a német megszállást követően a bujkálást választották, azaz vagy megszöktek a táborokból, vagy már amúgy is a táborokon kívül dolgozva egyikbe sem tértek vissza.

A Honvédelmi Minisztérium a Minisztertanács döntése alapján 1944. szeptember 1-jén a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt felállította a Lengyel Internált Katonák Központi Táborparancsnokságát, melynek központja a pesthidegkúti tábor lett. Itt került nyilvántartásba minden magyarországi lengyel menekült, de néhány ezren a polgáriak közül elbújtak és nem jelentkeztek.¹⁰¹

Augusztus 18-án Horthy döntése alapján hivatalosan minden menekült Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti irodája vezetőjének fennhatósága alá került.¹⁰² A Nemzetközi Vöröskereszten belül a lengyelek ügyeinek intézésére lengyel alkalmazottakkal megnyílt a P szekció. 1944 szeptemberétől a németek gyakran rajtaütöttek a katonai táborokon, és összesen mintegy 800 lengyelt hurcoltak el.¹⁰³ Október közepétől aztán a nyilas egységek is több táborba betörték, és tömegesen hurcolták el a menekülteket. Többen a Felvidéken harcoló szlovák partizánokhoz menekültek. 1944 decemberéig a még Magyarországon tartózkodó lengyel katonák Komárom, Győr, és Zala vármegyékben összehívott táborokban éltek. 1944 december második felében a németek felszámolták a táborokat, a lengyel katonák többségét különböző koncentrációs táborokba, elsősorban Dachaubá, Mauthausenbe és Auschwitzba szállították.¹⁰⁴

Magyarország egyes részeinek felszabadulását követően 1945. február 16-án ún. Ideiglenes Lengyel Bizottság alakult Stanislaw Spasinski ezredes elnökletével. Néhány nappal később Szegeden hasonló bizottság alakult Aleksander Piskorski vezetésével. E szervezeteket azonban a szovjet katonai hatóságok hivatalosan nem ismerték el.¹⁰⁵ Az ország teljes felszabadulását követően aztán májustól Budapesten működött a lengyel kormány ún. Repatriálási Bizottsága. Május-júniusban még mintegy 4 ezer lengyel élt Budapesten és még 1000 vidéken. A legnagyobb tábor Budapesten a Hungária körúti laktanyában volt, összesen 3578-an éltek benne. Ideiglenes gyűjtőtáborok voltak még Szegeden, Székesfehérváron, Turán és Hegykőn.¹⁰⁶ A Repatriálási Bizott-

¹⁰⁰ MNL OL, K 150, 4014. cs. Belügyminisztérium leirata a lengyel menekültek 1944. április-június havi ellátási segélyének megállapítása tárgyában, 1944. szeptember 6.

¹⁰¹ *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 150.; valamint *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 102.

¹⁰² *Kapronczay K.*: Lengyel katonák magyar földön i. m. 102.

¹⁰³ *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 157.

¹⁰⁴ *Kapronczay K.*: A magyar-lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 165.; valamint *Godó Á.*: Magyar-lengyel kapcsolatok i. m. 111.

¹⁰⁵ *Kapronczay K.*: Akkor nem volt Lengyelország i. m. 163.

¹⁰⁶ Az első szervezett hazatérő vonat 1945. április 23-án ment Tura községből Lengyelországba 1200 fővel. L. uo. 166.

ság 1946 augusztusáig mindenkit hazatelepített.¹⁰⁷ Az utolsó hazatérő lengyel csoport 1946. augusztus 23-án ment el Budapestről.¹⁰⁸

Végezetül, annak illusztrálására, hogy bár a lengyel menekülteket valamilyen módon szinte az egész ország segítette, ugyanez a segítőkészség egyáltalán nem terjedt ki azokra a zsidókra, akik megtudván, hogy a Magyarországra menekültként érkező lengyelek az országban különleges elbánásban részesülnek, 1939 őszét követően különböző egyéni utakon érkeztek. 1942 őszén ezek közül a menekültek közül néhányat Antall József, a menekültügy kormány megbízottja és a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság elnöknője és alelnöknője, gr. Károlyi Józsefné és gr. Szapáry Erzsébet sorsára hagyott, akikre így a KEOKH szervezte kitoloncolás várt.

Valamikor 1942 októberében (14. előtt) Antall József a következő, az alábbiakban szó szerint közölt levelet írta gr. Károlyi Józsefnének és gr. Szapáry Erzsébetnek:

„Méltóságos Grófnő!

Az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy Lengyelországból zsidó fajú egyének szivárognak be Magyarországra és Méltóságod vezetése alatt álló Magyar Lengyel Menekültügyi Bizottságnál jelentkeznek részben támogatásért, részben pedig azért, hogy részükre valamely táborunkban való elhelyezkedés lehetősége kieszközöltessék. Kihallgatásuk alkalmával — amint értesültem — letagadják sok esetben, hogy zsidó fajúak és így könnyen lehetséges, hogy mi őket a legszigorúbb tilalom ellenére táboraink állományába felvesszük.

Ezért mély tisztelettel kérem Grófnőt, hogy az újonnan érkezett zsidó fajú menekülteket, továbbá, akik erre gyanúsak, azonnal a KEOKH-hoz utasítani szíveskedjék. De leghelyesebb volna a KEOKH-tól egy detektívet kérni, aki őket odakísérné. Én Siménfalvy Ónagyságával a KEOKH vezetőjével megbeszéltem az ügyet. Ő a legkészségesebben küld Méltóságodékhöz detektíveket. Nagyon kérem kedves Grófnőt, hogy ezeket az eseteket a legszigorúbban méltóztassék kezelni, mert eltekintve attól, hogy ellenkező esetben magyar hatósági rendelkezésekkel méltóztatnék összeütközésbe kerülni, a lengyel szociális akció is csorbát szenvedne. Ugyanis, ha a magyar hatóságok azt látnák, hogy a lengyel menekültek közé — a velük szemben tanúsított nobilis eljárásunk következtében — külföldi zsidók szivároghatnak be, magukkal a lengyelekkel szemben is kénytelenek volnának olyan megszorító intézkedéseket tenni, amelyek következtében a lengyel menekültek helyzete is romlana. De a közérdek

¹⁰⁷ Kapronczay K.: A magyar–lengyel történelmi kapcsolatok i. m. 165.

¹⁰⁸ Kapronczay K.: Lengyel katonák magyar földön i. m. 108. Biegański szerint az utolsó csoport 1946. augusztus 10-én indult el Lengyelországba. L. Biegański W.: Lengyel háborús menekültek i. m. 51.

is ellene szól, hogy ezen a téren engedékenyek legyünk. Ha elterjed a zsidók körében, hogy Magyarországon a külföldi zsidóságnak is menedékjogot biztosítunk, akkor egész Európa zsidósága ide özönlenék.

Tapasztalatból tudom, hogy a Bizottság mekkora áldozatkészséggel és munkával végzi nemes feladatát, éppen ezért a Bizottság érdekében áll, hogy csak azon a területen fejtsen ki szociális működést, amelyen annakidején a Belügyminiszter Úr megengedte és hozzájárult.

Egyúttal arra is kérem Grófnőt, hogy holnapi napon Siménfalvy Őméltóságát értesíteni méltóztassék arról, hogy kik jelentkeztek eddig Méltóságodnál a zsidó fajú egyének közül és Budapesten ezek hol találhatóak.

Antall s.k.
miniszteri osztálytanácsos¹⁰⁹”

E levelét Antall egyben elküldte Siménfalvy Sándornak, a KEOKH vezetőjének is, a következő megjegyzéssel: „A magánlevél formát az ügy bizalmas természetére tekintettel választottam. Egyébként telefonon figyelmeztettem őket, hogy milyen veszedelmes volna, ha ilyen ügyekbe beleavatkoznának.”¹¹⁰

1942. október 14-én a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság feljegyzést küldött a belügyminiszternek, melyben pontosan felsorolták azt a 11 Lengyelországból menekült zsidót, akiket valamilyen módon segítettek, de akiket aztán internáltak. A feljegyzés szerint: „A KEOKH által f. évi október hó 12-én és 13-án tartott ellenőrzés során a Rombach [Rumbach, F.K.] és Szabolcs utcában internáltak közül 25 lengyel és lengyel vonatkozású egyén, valamint 23 szlovák lett visszatoloncolásra kijelölve a lengyel, illetőleg a szlovák határra. A kitoloncoltak közül a következők menekült lengyel állampolgárok:”

1. Banach Eugenné (sz. Krulewska Zofia, római katolikus) 1942. augusztus 23-án érkezett Magyarországra, azonnal jelentkezett lengyel menekülttáborba, 1942. október 8. óta azonban hatósági őrizet alatt állt, azaz internáltak.

2-3. Fischman Itzig és Fischman Itzigné (sz. Gellband Hanni) 1942. május 11-én érkezett Magyarországra, azóta hatósági őrizet alatt álltak.

4-5. Gyurko Wladimirné (sz. Wladilawna Józefa) és Gyurko Ludowika, Gyurko Wladimirné lánya, 1942. október 3. óta hatósági őrizet alatt álltak.

6-7. Goldreich Michal és Goldreich Klara, Goldreich Michal lánya, 1942. szeptember 27. óta hatósági őrizet alatt álltak.

8. Guszlovits Stefan (István) 1942. október 3. óta hatósági őrizet alatt állt.

9. Halberstein Lázár 1942. október 2. óta hatósági őrizet alatt állt.

10. Kirschner Sia 1942. október 3. óta hatósági őrizet alatt állt.

11. Pawlik Wlodzimierz 1942. október 2. óta hatósági őrizet alatt állt.

¹⁰⁹ MNL OL, K 491 KEOKH Reservált iratok, 2. cs. Antall József levele gr. Károlyi József-nének és gr. Szapáry Erzsébetnek, 1942 [október 14. előtt]

¹¹⁰ MNL OL, K 491, 2. cs. Antall József átirata Siménfalvy Sándorhoz, 1942 [október 14. előtt]

A Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság által Keresztes-Fischer belügyminiszternek küldött feljegyzés előlapján a következő áll: „A kegyelmes úr [azaz Keresztes-Fischer, F.K.] szóbeli utasítása értelmében a felsorolt zsidó lengyelek nem toloncolhatók ki a határon, hanem a garanyi táborba internálandók.”¹¹¹

A KEOKH nyilvántartása szerint a 11 zsidó 1942. október 23-án a Rumbach utcai internálótáborban tartózkodott.¹¹² 1942. november 14-én aztán egy Batizfalvy Nándor által írt Pro Domo-ból az derül ki, e menekültek ügyében Siménfalvy és Pásztóy referált Keresztes-Fischernél, aki úgy döntött, hogy Gyurko Wladimirné, Gyurko Ludowika és Guszlovits Stefan (István), akiket a garanyi internálótáborba kell elhelyezni, a többi nyolc embert el kell távolítani Lengyelországba, azaz ki kell őket toloncolni.¹¹³ Néhány nap múlva azonban a belügyminiszter megváltoztatta véleményét, és arról intézkedett, hogy az összes elfogott lengyelországi zsidót internálni kell, egyiküket sem lehet kitoloncolni.¹¹⁴

Deportálásuk végül elmaradt, a belügyminiszter utasítása értelmében mindannyian a ricsei internálótáborba kerültek.¹¹⁵ Ami azonban a lengyel menekültek kontextusában számunkra érdekes, az az, hogy a deportálásra összegyűjtöttek csoportjában összesen nyolcan (Banachné, Fischmanék, Goldreichék, Halberstein, Kirschner és Pawlik) olyan Lengyelországból menekült zsidók voltak, akik először a Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottsághoz fordultak segítségért, és akiket ez a Bizottság, és Antall József a KEOKH nyomására nem védett meg, hanem kiszolgáltatva őket a deportálás veszélyének.

Ez az ügy két szempontból is kiemelkedően fontos. Egyrészt világosan rámutat arra, hogy a Lengyelországból menekült lengyelek és az ugyanonnan érkezett zsidók ügye a magyar legfelsőbb politikai és társadalmi körök szemében egyértelműen elkülönült egymástól. Egyetlen ponton érintkezett csupán, 1939 őszén, amikor a menekülő lengyel hadseregben és a katonákkal érkező civilek között zsidók is voltak. Őket a magyar politikai elit, a KEOKH vezetőinek akaratára ellenére egyként befogadta és segítette. Ez a menedékjog azonban nem vonatkozott azokra a zsidókra, akik 1939 ősze után érkeztek az országba abban a hiszemben, hogy Magyarország a „lengyelek menedéke”. E menekülteket Antall József kifejezetten veszélyesnek tartotta, olyanoknak, akiknek befogadása az egész lengyel-akciót veszélyezteti.

Az ügy abból a szempontból sem lényegtelen, hogy a lengyel menekültek segélyezésében talán legtöbbet tevő két embert, id. Antall Józsefet és Szapáry Erzsébet grófnőt a Yad Vashem a „Világ jámbora / igaza” (Righteous Among the Nations) kitüntetéssel illette, Antallt 1989-ben, Szapáryt 1998-ban. E kitüntetést olyanok kapják, akik a Holocaust éveiben anyagi ellenszolgáltatást nem várva, életük kockáztatásával zsidó életet mentettek. Kétségtelen, hogy mind Antall Józsefnek, mind Szapáry Erzsébetnek sok-sok zsidó köszönheti az életét, legalábbis Magyarország német megszállásáig. Olyan zsidók, akik több

¹¹¹ MNL OL, K 491, 2. cs Pro Memoria a belügyminiszterhez, 1942. október 14.

¹¹² MNL OL, K 491, 2. cs A KEOKH felirata a belügyminiszternek, 1942. október 23.

¹¹³ MNL OL, K 491, 2. cs KEOKH Pro Domo, 1942. november 14.

¹¹⁴ MNL OL, K 491, 2. cs. KEOKH Pro Domo, 1942. november 23.

¹¹⁵ MNL OL, K 491, 2. cs Siménfalvy Sándor Pro Domoja a belügyminiszterhez, 1942. október 28.

tízezer lengyellel együtt érkeztek menekültként az országba, és ezért ügyük a lengyel-akció keretébe illeszkedett. Az is kétségtelen azonban, hogy a Magyarországra érkező „tipikus” zsidó menekültek nem ezek voltak. A „tipikus” menekültek egyéni utakon, ezer veszélyt vállalva szöktek át Magyarországra, melyet biztonságosabbnak vélték, mint azt a helyet, ahonnan többnyire a deportálások miatt elszöktek. Ilyen menekültek 1942 folyamán is érkeztek Magyarországra, főleg Szlovákiából és Lengyelországból. Utóbbi helyről többen éppen azért menekültek Magyarországra, mert tudtak az Antall osztálya által fenntartott polgári menekülttáborokról, és arról, hogy az ország megkülönböztetetten jól bánik a lengyel menekültekkel. E „tipikus” menekültek számára azonban Antall és Szapáry, tágabban a magyar politikai vezetés nem adott menedéket. Akik közülük a KEOKH kezére kerültek, vagy a visszatoloncolás, vagy, jobb esetben, szinte kizárólag zsidók számára fenntartott internálótáborok várják őket (Garanyban például baloldaliak is voltak, de az internáltak döntő többsége ott is zsidó volt). Antall József és Szapáry Erzsébet tehát végeredményben zsidókat csak akkor mentett, ha azokat egyben jó lengyel hazafinak is tartotta, olyanoknak, akik katonaként fegyvert fogtak a németek ellen, és azért menekültek Magyarországra, hogy onnan továbbmenve újra szembeszálljanak a németekkel, vagy e katonák családtagjaiként érkeztek az országba. A gettók kiürítése, a deportálás, azaz az akut életveszély elől menekülő zsidók viszont a szemükben nem tartoztak abba a kategóriába, akiket meg kell menteni. Sőt, a lengyel-akció egészét veszélyeztető elemeknek tartották őket.

Raul Hilberg klasszikus tanulmányában a német államvasutakról, a Reichsbahnról a következő híressé vált megállapítást tette: „A modern társadalom specializálódott. [...] Az európai zsidók elpusztítása lehetetlen lett volna a Reichsbahn közreműködése nélkül. Olyan egymástól különböző szervezetek, mint az SS, a külügyminisztérium, ipari vállalatok és bankok szakemberei mind-mind hozzáadtak szakértelmükkel a pusztítás folyamatának különböző fázisaiban annak végrehajtásához. Előbb-utóbb minden bürokratára sor került, és mindegyik tette a dolgát.”¹¹⁶ A zsidók kiirtásában tehát a specializált modern társadalom gyakorlatilag minden szegmense résztvett. A különböző szakemberek — többek között hivatalnokok, az üzleti élet képviselői, politikusok, vasutasok és az erőszakos szervezetek tagjai — szakértelme és aktivitása az egész akció sikerének előfeltétele volt.

Hilberg tétele azonban fordítva is igaz és a lengyelekkel való bánásmód Magyarországon a második világháború idején éppen ezt bizonyítja. A specializált modern társadalom egésze, a szakemberek és elkötelezett emberek összefogása az ellenállásnak is elengedhetetlen, ugyanakkor sikeres eszköze lehet. A Magyarországra érkező lengyel menekültek mentésében a magyar társadalom minden rétege résztvett. Egyszerű emberek, vasutasok, különböző társadalmi szervezetek tagjai, a közigazgatás legkülönbözőbb szintjén dolgozók, magas rangú katonatisztek, a politikai vezetés legfelsőbb körei és sokan mások. Csak néhány példa: a szinte kizárólag magyar arisztokraták vezette Magyar–Lengyel

¹¹⁶ Raul Hilberg: *German Railroads, Jewish Souls*. Society. November–December 1976. 521.

Menekültügyi Bizottság és a Nemzeti Bank összejártsága teremtette meg annak a lehetőségét, hogy a lengyel menekültek nyugatról érkező anyagi támogatásban is részesülhessenek. A Belügyminisztérium Antall József vezette osztálya és a Honvédelmi Minisztérium az evakuáció idején folyamatosan és törvénysértő módon biztosította a lengyel katonák szabad mozgását az országban, sokszor polgári menekültekké minősítve őket. Az egyes táborok magyar őrségének legalábbis hallgatólagos jóváhagyása elengedhetetlen előfeltétele volt a sikeres szökésnek, hiszen a lefegyverzett lengyel katonákat fegyveres őrök őrizték zárt internálótáborokban. A különböző táborok mellett élő helyi lakosság és a határmenti településeken élők segítsége is alapvetően fontos volt az evakuáció megszervezésekor, és a határátlépéskor. 1944 nyarán Horthy Miklós kormányzó a Nemzetközi Vöröskereszt fennhatósága alá helyezte a még az országban élő lengyel menekülteket, hogy ezzel megmentse őket a németektől, akik, ellenséges országok katonái és polgárai lévén deportálni akarták őket.

E tekintetben tehát Magyarországon a lengyel menekültekkel való bánásmód és a Holocaust eseményei egyszerre bizonyítják azt, hogy Hilberg tétele a modern társadalom működésére vonatkozóan nem csak egyes csoportok kirekesztésére és kiirtására igaz, hanem ugyanígy bizonyos csoportok megmentésére és az ellenállásra is. Elméletileg ugyanazok a vasutasok ugyanis, akik 1939-1941 között aktívan segítették a lengyel katonákat és civileket, hogy Magyarországról átszökhessenek Jugoszláviába, 1944 tavaszán és nyarán, de már 1941 nyarán is szó nélkül résztvettek zsidók deportálásában. Lényegében ugyanaz a magyar politikai vezetés, amelyik a hagyományos, évszázadokra visszatekintő magyar-lengyel barátság nevében a szövetséges németeknek ellenállva akár törvényszegéssel is segítette a lengyel menekülteket, már évekkel az ország német megszállása előtt, 1941-ben saját kezdeményezéséből deportálta nem csak az éppen a deportálás elől Magyarországra menekült zsidó menekültek egy részét, hanem az általa „nem-kívánatosnak” tartott magyarországi zsidók közül is sok ezret.

THE EXAMPLE OF A RESCUER OF HUMANS?
JÓZSEF ANTALL SENIOR AND THE JEWISH REFUGEES FROM POLAND IN HUNGARY
IN WORLD WAR II

by *Frojimovics Kinga*
(SUMMARY)

The study treats a special case of the refugee problem in Hungary during World War II: the story of Polish military and civil refugees who arrived in Hungary in the fall of 1939, after the collapse of the Polish army. These refugees, including Jews, were given substantially different treatment by the Hungarian state organs than were Jewish refugees coming to the country to escape Nazi persecution. Since the topic of Polish military and civil refugees has already been extensively studied, this study will analyze the case of Polish refugees exclusively in the context of Jewish refugee affairs. A comparison of the Hungarian authorities' treatment of Polish military and civil refugees who arrived in Hungary in the fall of 1939 with that of Jewish refugees fleeing Nazi persecution offers considerable insight into the contemporary political elite's attitude toward Jewish refugees.

Vukman Péter

EGY JUGOSZLÁV DIPLOMATA MAGYARORSZÁGON (1945–1949): LAZAR BRANKOV*

Lazar Brankov jugoszláv diplomata, követségi titkár és a magyarországi jugoszláv politikai emigráció vezetőjének neve leginkább az 1949. szeptember 16-án kezdődő Rajk-per harmadrendű vádlottjaként vált ismertté. A vádirat szerint a „jugoszláv hivatalos kémszervezet fővezetője volt Magyarországon. Több, mint négy éven át Rajk Lászlótól, Pálffy [Györgytől] és az ügynökeiként beszervezett egyéb magyar kémek egész sorától folyamatosan szerezte be a titkos adatokat. Erre a tevékenységére közvetlenül Titótól kapott utasítást. Ő volt Tito legszívósabb ügynöke.”¹ Továbbolvasva a vádiratot és Brankov vallomását, az olvasóban egy velejéig romlott, a fennálló magyar államrend megdöntésére kezdettől fogva törekvő ember képe rajzolódik ki. Óhatatlanul is felmerül tehát a kérdés, ki is volt Lazar Brankov és miért pont ő érdemelte ki ezt a kétes címet? Tanulmányomban ezért Brankov politikai karrierjének 1945–1949 közötti, magyarországi szakaszát vizsgálom és elemzem a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellé rendelt jugoszláv misszió (pontosabban jóvátételi albizottság) tagjaként, majd a jugoszláv követség felállítását követően a követség első titkáráként folytatott működését. Röviden kitérek emigrálásának körülményeire és a magyarországi jugoszláv politikai emigráció vezetőjeként kifejtett tevékenységére. Brankov politikai portréjának megrajzolásához elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található külügyi fondokban, a Magyar Dolgozók Pártjának irataiban és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának iratai között végeztem kutatómunkát. A megírás során felhasználtam a Magyar Távíratok Iroda ún. „könyvomas” iratait, sajtószemléit is.

Jugoszlávia szolgálatában Magyarországon

Lazar Brankov a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett működő jugoszláv jóvátételi albizottság tagjaként² érkezett Debrecenbe, tért vissza Magyar-

* A tanulmány megírásához az Országos Tudományos Kutatási Alap OTKA PD 108386. számú pályázata nyújtott segítséget.

¹ Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából... Az ún. „Kék Könyv” hasonmás kiadása. A bevezető tanulmányt írta: *Zinner Tibor*. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. 17. A Rajk-perre vonatkozóan lásd: *Hajdu Tibor*: A Rajk-per háttere és fázisai. Társadalmi Szemle, 1992. 11. sz. 17–36., *Hódos György*: Tettesek és Áldozatok. Konceptiók peres Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Budapest, Noran, 2005. különösen 63–170. és *Zinner Tibor*: „A nagy politikai affér”. A Rajk-Brankov-ügy. I. kötet. Budapest, Saxum, 2013.

² A Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi működését a Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény írta elő. Jóvátételi igénye miatt Jugoszlávia és Csehszlovákia

országára³: „Egy februári napon indultunk el, amikor a harcok Budapesten még éppen csak befejeződtek, de Magyarországon még háború volt. Debrecenbe repültünk. Óriási hóvihár volt, teljes órán át körözött a gép a debreceni repülőtér fölött, mielőtt le tudott szállni.” – emlékezett vissza.⁴ Emlékeit Márfy Ödön miniszteri tanácsos feljegyzése is alátámasztja, aki 1945. március 10-én arról számolt be, hogy a „jugoszláv bizottság folyó hó 10-én szombaton a szörnyű rossz időjárás és tomboló vihar ellenére megérkezett. Az öt tisztet és egy altisztet a Grigorjev követségi titkár által kiválasztott villában, a Simonyi út 32. sz. alatt helyeztük el.”⁵ Brankov kiválasztásában fontos szerepet játszott kommunista múltja, második világháborús partizán tevékenysége, de az is, hogy a világháborúban századosi rangban a Vajdasági Katonai Hatóság bácska-baranyai terület katonai főbiztosaként szolgált. A Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottsága ugyanis egy, a vajdasági viszonyokat jól ismerő emberre kért javaslatot a vajdasági pártbizottságtól.⁶ Így esett a választás az éppen Újvidéken tartózkodó Brankovra.

A misszió tagjaként Brankov már ekkor kapcsolatba került a demokratikus magyar vezetéssel, fogadta Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök, Vörös János honvédelmi miniszter, találkozott Erdei Ferenc belügyminiszterrel.⁷ Később pedig Rajk Lászlóval, de ismerte Nagy Imrét, Nagy Ferencet és gyakran találkozott Péter Gáborral is. Az utóbbival állítólag szabályos kémkapcsolatban is állt: a vádak szerint Péter Gábor „Bogdán” fedőnévvel Brankov beszervezett ügynöke volt.⁸ Obrad Cicmil vezetésével a misszió időközben a felszabadult Budapestre költözött (1945. március), létszáma pedig mintegy kétszáz főre duzzadt. Obrad Cicmil és a századosi rangban szolgáló Lazar Brankov mellett Jovan Lončar alezredes, vezetőhelyettes, Mihajlo Javorski őrnagy, Pal Kovač és Trujo (máshol: Gruje) Spahič százados, Djordje Milanič és Rajko Popović főhadnagyk, valamint a gazdasági ügyekkel foglalkozó Vladimir Gavrilović és Mirko Vukotić alkották a misszió vezetőségét.⁹ Bár a jugoszláv misszió létszáma vala-

is missziót, pontosabban jóvátételi albizottságot tarthatott fenn. A szövetséges hatalmak és Magyarország közötti fegyverszüneti egyezmény (Moszkva, 1945. január 20.) szövege megtalálható: Magyar történelmi szöveggyűjtemény. 1914–1999. Szerk.: Romsics Ignác. I. kötet. Budapest, Osiris, 2000. 378–382. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi működéséről részletesen legutóbb *Földesi Margit* írt A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága – a hadiszákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon. Budapest, Kairon, 2002. *Gábor Péter*: A Jugoszláviának fizetendő magyar jóvátétel (1945–1949) Századok, 2014. 1. 45–49.

³ Brankov illegálisan már a második világháború idején megfordult Magyarországon, több esetben Budapesten, a Thökölyaneum Veress Pálné utcai épületében rejtőzködött el.

⁴ *Bokor Péter*: A harmadrendű vádlott. Párizsi beszélgetés Lazar Brankov egykori jugoszláv diplomatával. Valóság, 1989. 9. sz. 51.

⁵ Idézi: *Földesi M.*: A szabadság megszállása. i. m. 80. Brankov egy ponton azonban torzít visszaemlékezésében. Kijelenti ugyanis, hogy a „jugoszláv misszió parancsnoka Obrad Cicmil ezredes volt, én voltam a helyettese.” Valójában a misszió helyettes vezetője V. Gavrilović volt. *Bokor P.*: A harmadrendű vádlott. i. m. 51. és *Földesi M.*: A szabadság megszállása. i. m. 80.

⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (továbbiakban ÁBTL) 2.1. I/109 (V-143403). 30.

⁷ *Bokor P.*: A harmadrendű vádlott. i. m. 52.

⁸ ÁBTL 2.1. VI/1. (V-150028). 146.

⁹ Mirko Vukotić később a konzuli szolgálattal megbízott attaséként dolgozott. Djurdje Smiljanič pedig mint a repatriálással megbízott attasé egészítette ki a misszió vezetőségét. Magyar Nemzeti

mivel több volt a William S. Key tartalékos altábornagy, majd George Hatton Weems vezette amerikai katonai és az Arthur Schoenfeld (későbbi budapesti követ) vezette amerikai politikai misszió 120–130 fős összlétszámánál, létszámában még így is jócskán elmaradt az O. P. Edgcumbe tábornok és az Alvary Douglas Frederik Gascoigne vezette, több mint 300 fős brit, nem is beszélve a 700–800 fős szovjet missziótól.¹⁰ Az egyes missziók létszámának egymáshoz való aránya önmagában megmutatja, hogy a három győztes nagyhatalom mekkora valódi érdekekkel rendelkezett az országban, de rávilágít Jugoszlávia fontosságára is. A magyar vezetés számára ugyanis különösen fontos volt a titói Jugoszlávia barátsága, amit a szűkre szabott mozgástér keretei között még viszonylag önálló külpolitikával rendelkező politikai elit erősíteni is próbált.¹¹

A magyar kormánykörök számára ugyanis a békeszerződés és különösen a csehszlovákiai magyar kisebbség védelmében érdekké vált a Jugoszláviához történő közeledés, annak ellenére, hogy az egypártrendszerű jugoszláv modell, részben a magasabb fejlettségi szint, részben a magyarországi belpolitikai berendezkedés miatt nem lehetett közvetlen példa. Ahhoz ugyanis, hogy a magyar fél egyenrangúként léphessen fel a nemzetközi szinten, mindenképp rendezni kellett a csehszlovák–magyar ellentétet, mégpedig úgy, hogy az a magyar kisebbség számára elfogadhatóan történjen. E téren a magyarok pozitívumként mutathattak rá a jugoszláv kisebbségi politikára. Rákosi ezért a jugoszlávok közvetítését kérte a csehszlovákok ellen. A csehszlovák–magyar vitában Jugoszlávia ugyan Bulgáriával és Romániával együtt kiállt Magyarország mellett, Georgij Makszimilianovics Malenkov, az SZKP KB Politbürojának tagja (1946–1957) azonban nem támogatta, hogy a kérdést a négy nagyhatalom külügyminiszteri értekezlete elé vigyék, annak ellenére, hogy személy szerint neheztelt a csehekre.¹² 1947-ben azonban már visszafordíthatatlanná vált a két szuperhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok ellentéte, így az egységes szövetségi rendszer kialakítása megkövetelte a táboron belüli ellentétek mérséklését. Ezt a magyar kommunista vezetők is megértették, és ebben nagy jelentőséget tulajdonítottak a magyar–jugoszláv kapcsolatok elmélyítésének. Ennek következtében a jugoszláv vezetést dicsérő írások jelentek meg a magyar sajtóban, 1947. október 13–15-én kulturális egyezményt kötöttek és a jugoszláv–magyar barátsági szerződés aláírásának előmozdítása érdekében gesztusokat tettek a Magyarországon élő délszláv kisebbség felé. Rob Anton, a ma-

Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-SZEB jugo. részlege-sz.n./é.n. (15. d.). A jugoszláv delegáció névsora és MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-3/c-Jugoszláv Jóvátételi Bizottság-sz.n./1947–1948. (1. d.)

¹⁰ *Földesi M.*: A megszállók szabadsága. i. m. 66–67., 69–70. és 74. A szovjet misszió szinte valamennyi vármegye élén, a nagyobb városokban, a nagyobb gyárakban, ipari üzemeknél, de a vasútnál és a postánál is alkalmazott megfigyelőket. Uo. 66.

¹¹ A korabeli magyar–jugoszláv viszony valós dimenzióit már címválasztásában is érzékletesen adja vissza: *A. Sajti Enikő*: Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. címmel megjelent tanulmányában. In: *Uő.*: Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvideki magyarok. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola, 2010. 131–144.

¹² *Ripp Zoltán*: Példaképből ellenség. Magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. A fordulat évei 1947–1949. Politika – Képzőművészet – Építészet. Szerk.: Standeisky Éva. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 45–50.

gyarországi délszlávok kulturális szervezetének vezetője anyanyelvén szólalhatott fel az Országgyűlésben, Rajk László belügyminiszter pedig ünnepi beszédet mondott a Jugoszlávia függetlenségének második évfordulóján rendezett megemlékezésen. 1947. december 8-án, Tito látogatásakor aláírták a barátsági szerződést is. A rendkívüli biztonsági intézkedések mellett sorra kerülő látogatás, amely egyébként nem nélkülözte a fényes külsőségeket és a kultikus elemeket, az első lépést jelentette azon bilaterális egyezmények felé, amelyet Magyarország a többi kelet-európai, a Szovjetunió érdekszférájába eső állammal kötött.¹³ Habár Rákosi Mátyás éppen a látogatásra időzítette szovjetunióbeli gyógykezelését, 1947 áprilisában Molotov kérdésére válaszolva maga is elismerte a jugoszlávok népszerűségét: „Meg kell mondanunk, hogy [Jugoszlávia] még a Szovjetuniónál is népszerűbb. Arról van szó, hogy a magyar nép a jugoszlávoktól nem fél, de az oroszoktól való hagyományos félelmet még nem sikerült megszüntetni.”¹⁴

Mindeközben a jugoszláv misszió Budapestre költözése korántsem volt zökkenőmentes: a világháborúban megrongálódott követségi épület lakhatóvá tétele és a Stefánia út 27. szám alatti misszió berendezése számos surlódáshoz vezetett. Különböző igényekkel a jugoszlávok 1945. április-májusában szinte napi rendszerességgel keresték fel a magyar külügyminisztériumot. Legkevesebb öt alkalommal (április 23-án, április 26-án, április 27-én, május 3-án és május 14-én) személy szerint Brankov járt el. Látogatásain egyre több és egyre növekvő igénnyel lépett fel. A mesteremberek (lakatos, asztalos, villanszerelő) és rakodómunkások mellett április 23-án például saját és Kovač őrnagy 17 darab, 1903,05 pengő értékű vendéglői számlájának kiegyenlítését sürgette, sőt, hivatkozva a fegyverszüneti egyezményre, 6 darab ballonkabátot és 6 egyenruhához, 6 pár fekete cipőhöz, továbbá 3 pár csizmához való anyagot is követelt. Mivel a ruhaigény kiegyenlítésére a magyar kormány nem volt hajlandó (értelmezése szerint a fegyverszüneti egyezmény erre nem kötelezte), Brankov a SZEB magyarországi vezetőjéhez, Vorosilov tábornaghoz fordult, aki úgy vélte, hogy a „fegyverszüneti szerződés erre vonatkozó pontjának kommentálása alapján a magyar kormány köteles az igényeket kielégíteni”.¹⁵ Négy nappal később (április 27-én) Brankov már két komplett hálószoba berendezést, három irodai íróasztalt, egy asztalból és hat székből álló szalngarnitúrát követelt,¹⁶ május 3-án pedig négy darab barokk fotelt, „hogy azok az íróasztal stílusával

¹³ Uo. 50–52. és *Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950.* Budapest, Kossuth, 1988. 278–298. Röviddel a jugoszláv–magyar szerződés megkötését követően aláírták a magyar–román, majd 1948. február 18-án a szovjet–magyar, június 18-án a lengyel–magyar, július 16-án pedig a bolgár–magyar barátsági szerződést. A barátsági szerződések kötését több esetben gazdasági és kulturális egyezmények aláírása előzte meg. Jugoszláviával például 1947. október 15-én, Bulgáriával október 29-én, Romániával november 25-én.

¹⁴ Molotov és Rákosi 1947. április 29-ei megbeszélésének lejegyzett szövege megtalálható: *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerk.: Izsák Lajos – Kun Miklós. Budapest, Századvég, 1994. 200.

¹⁵ Feljegyzés, 1945. április 23. és 1945. május 3. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-SZEB jgo. részlege-sz.n./1945 (15.d.).

¹⁶ Jelentés, 1945. április 27. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-SZEB jgo. részlege-sz.n./1945 (15.d.).

megegyezzenek”, továbbá egy 12 személyes komplett tiszti étkezésletet, 10 200 pengő értékben.¹⁷ A jugoszláv misszió tagjaként Brankov azt is elvárta, hogy a magyar állam kimerült pénzkészletüket azonnal pótolja, amire a fegyverszüneti egyezmény 11. pontja jogalapot is teremtett.¹⁸ Május 14-én 200 ezer pengő azonnali ellátmányra jelentette be igényét, és hogy szavai bizonyosan célt érjenek, közölte, hogy a pénzért a misszió autóját délután fél 2-kor el fogja küldeni.¹⁹ A jugoszláv misszió több esetben a személyzettel kapcsolatban is kifogással élt. Brankov április 23-án egy Rozika nevezetű szobaleány eltávolítását, és a pótlásáról történő azonnali gondoskodást kérte, mivel kifogásolta, hogy „nevezett szobáját az angol katonák éjjelenként nagy számban látogatják”.²⁰ Május 14-én pedig minden indoklás nélkül a házmester és családjának azonnali kiköltöztetését követelte.²¹

A misszió tagjaként Brankov sokkal fontosabb feladatokat is ellátott. Gazdasági kérdésekkel, a jóvátétellel, az elhurcolt jugoszláv javak felkutatásával és a háborús bűnösök kiadatásával foglalkozott, valamint intézte a sajtó- és a kulturális ügyeket. 1946-os megalakulásától pedig 1947 elejéig a jugoszláv Katonai Misszió titkára volt.²² A következőkben röviden egy-két jellemző példán keresztül vázolom ez irányú tevékenységét. Ezt két ok miatt is fontosnak tartom: egyrészt jól rávilágít arra, hogy a misszió, majd pedig a követség munkatársaként Brankov mennyire sokrétű feladatot látott el, másrészt arra is, hogy Jugoszlávia világháborús győztesként mennyire érezte fölényét az országban.

Ahogy arra Galántha Gergely egy 2009-ben megjelent tanulmányában felhívja a figyelmet, „1944–1948 között, különböző személyek különböző módon és különböző okokból kerülhettek ki háborús bűnösöként Magyarországról Jugoszláviába.”²³ Magyarország minden esetben törekedett arra, hogy a kiadatás érvényes jogszabályokon alapuljon — a megfelelő háttérrel a fegyverszüneti egyezmény 14. pontja és az 1945. évi 4770. M. E. számú miniszterelnöki rendelet biztosította —, a világháborút követő hatalmi helyzet, vagyis az ország korlátozott szuverenitása, a háborús vesztes felelőssége, a szovjet Vörös Hadsereg fizikai jelenléte, a SZEB vétőjoga, valamint Jugoszlávia nemzetközi presztízse a gyakorlatban nem tette lehetővé, hogy a fenti elvnek minden esetben érvényt

¹⁷ Jelentés, 1945. május 3. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-SZEB jugo. részlege-sz.n./1945 (15.d.).

¹⁸ A fegyverszüneti egyezmény 11. pontja kimondja: „A Magyar Kormány köteles rendszeresen magyar valutában pénzüsszegeket kifizetni és árukat (üzemanyagot, élelmiszert stb.) eszközöket és szolgáltatásokat rendelkezésre bocsátani, melyekre a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokságnak funkciói teljesítésére, valamint a Szövetséges Államok ama misszióinak és képviselőinek, melyek a Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal kapcsolatban állanak – szükségük lehet.” In.: Magyar Történeti Szöveggyűjtemény. i. m. 380–381.

¹⁹ Feljegyzés, 1945. május 14. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-SZEB jugo. részlege-sz.n./1945 (15.d.).

²⁰ Feljegyzés, 1945. április 23. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-SZEB jugo. részlege-sz.n./1945 (15.d.).

²¹ Feljegyzés, 1945. május 14. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-SZEB jugo. részlege-sz.n./1945 (15.d.).

²² ÁBTL 2.1. I/109 (V–143403). 30.

²³ Galántha Gergely: Adalékok a délvidéki háborús bűnösök Jugoszláviába irányuló kiadatási eljárásához. Limes, 2009. 2. sz. 177.

szerezzenek.²⁴ Habár egyes 1947-es lapértésülések szerint Jugoszlávia állítólag közel 350 háborús bűnöst kért ki Magyarországtól, levéltári források alapján bizonyíthatóan, közvetlenül a Belügyminisztériumtól 173 személy kiadatását kérte.²⁵ A magyar hatóságok legalább egy esetben Brankovval személyesen tudatták, kiknek a kiadatását tervezik. Rex József miniszteri segédtitkár ugyanis 1946. január 4-én Obrad Cicmil és Brankov jelenlétében közölte, hogy Jugoszláviának ki fogják adni Bárdossy László egykori magyar miniszterelnököt (1941–1942), Grassy József vezérkari ezredes, Zöldi Márton csendőr százados, Nagy Miklóst, Újvidék polgármesterét, valamint Voinich Gyula szabadkai főispánt, Perepatics Pál kereskedőt, kémelhárítót és Fendrik Istvánt.²⁶ A megbeszélésekről január 7-én készült feljegyzés több szempontból is érdekes lehet. Egyrészt azért, mert Bárdossy László ügyében, 1945 őszén Budapesten már megrendezték a pert, sőt azon Vladimir Gavrilović és Hídvégi Ferenc, a TANJUG jugoszláv hírügynökség tudósítója mellett, a jugoszláv delegáció harmadik tagjaként Brankov személyesen részt is vett,²⁷ 1946. január 10-én pedig a Markó utcai fogház udvarán végre is hajtották a halálos ítéletet. Másrészt az iratból az is kiderül, hogy a népbiztonság, miután a politikai rendőrség Perepaticsot, Nagy Miklóst és Fendrik Istvánt szabadlábra helyezte, lépésével kiváltotta a jugoszlávok és személy szerint Brankov neheztelését. A jugoszláv diplomata ugyanis aggodalmának adott hangot, „hogy a többieket is talán „jó sorban” részesítették, mint Perepaticsot”, és „megbotránkozással fogadta” Nagy és Fendrik korábbi szabadon engedését. Többek között megjegyezte, hogy „Nagy Miklóst Bárdossyval együtt az Egyesült Nemzetek Londoni Bizottsága háborús bűnösökké nyilvánította, tehát az illetékeseknek a népbiztonságon is ezt jól kellett volna tudniuk”, illetve azt, hogy „Fendrik István ügyében ő személyesen többször is eljárta a népbiztonságon még néhány hét előtt, tehát az ő ügye is ott ismeretes volt”. Egyértelművé tette továbbá, hogy szemükben az egyik főbűnös „feltétlenül Ruttkai táblabíró az igazságügyi minisztériumban, akinél az összes dolgok már több hónapja feküdtek elintézetlenül”, az esetről pedig mindenképp értesíteni fogják Belgrádot.²⁸

²⁴ Uo. 178–181.

²⁵ Uo. 183.

²⁶ Feljegyzés, 1946. január 7. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-30/c-sz.n./1946. (50.d.). Rex József politikai pályájáról A. *Sajti Enikő* írt tanulmányt Jugoszláv kommunista káder a külügyben, 1945–1948: Rex József címmel. A tanulmány megjelent a *Forrás* folyóirat 2009. 7–8. számában (89–109. oldal). A tanulmány szintén megtalálható: A. *Sajti E.*: Bűntudat és győztes fölény. i. m. 261–297.

²⁷ MNL OL XIX-j-1-k-Jugoszlávia-30/c-32654/1945. (49.d.). A Bárdossy-perre vonatkozó dokumentumokat közli: *Pritz Pál*: Bárdossy László a népbíróság előtt. Budapest, Maecenas, 1991. Bárdossy vallomásával és a tárgyalás negyedik napjával kiegészítve: *uő.*: Bűnös volt-e Bárdossy László. Budapest, Püski, 1996. A volt miniszterelnök életére lásd: *Uő.*: Bárdossy László. Budapest, Elektra, 2001.

²⁸ Feljegyzés, 1946. január 7. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-30/c-sz.n./1946. (50.d.). Grassy Józsefet, Zöldi Mártont, Nagy Miklóst és Perepatics Pált Szombathelyi Ferenc és társai elleni újvidéki perben (1946. október 22–30/31.) ítélték halálra. A nagy figyelemmel övezett pert a jugoszláv vezetés a szerb köztársasági parlamenti választások előtt politikai célokra is felhasználta. A. *Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, Napvilág, 2004. 340.

Jól ismert, hogy a fenti ügy mellett Lazar Brankov más személyek kiadatásával is foglalkozott. Levéltári kutatásaim során eddig további öt olyan esetet sikerült rekonstruálnom, amelyben Brankov bizonyíthatóan valamilyen formában személyesen is eljárta. A számos ügy közül minden bizonnyal Galambos Ferenc esete a legismertebb. A feleségével együtt a koncentrációs táborban is megjárta, a világháborút követően Budapesten letelepedett óbcesei származású, újvidéki ügyvédet ugyanis 1945. július 30-án az igazságügy-minisztérium épületében, Brankov kívánságára, a vonatkozó jogszabályok figyelmen kívül hagyásával tartóztatták le.²⁹ A szabálytalan eljárás miatt az igazságügy-minisztérium 1946 szeptemberétől Brankov és Mihajlo Javorski (a korabeli magyar forrásokban: Jávorszky Mihály) jugoszláv őrnagy kihallgatását is tervezte,³⁰ de a külügyminisztérium, a nemzetközi jogra (területenkívüliség elve), az esetleges politikai bonyodalmakra és arra hivatkozva, hogy „jugoszláv részről amúgy sem kívánnak jogerősen befejezett bűnüggyel foglalkozni”, a többszöri megkeresés ellenére sem kívánt az ügyben érdemben eljárni.³¹

Galambos Ferenc ügyéhez hasonlóan a magyar kormány többször megpróbált interveniálni a zombori kerületi bíróság által 1946. március 6-án első fokon kötél általi halálra ítélt Kókai Simon ügyében. 1946. május 17-én Rex titkárt kérte, hogy „telefon útján is érintkezésbe lépjen Brankov kapitánnyal és kérje, hogy ebben az ügyben a Delegáció is — a hivatalos átírat megérkezéséig — a jugoszláv hatóságoknál közbenjárjon.” Erre amiatt volt szükség, mert bár az újvidéki felsőbbbíróság jóváhagyta az első fokon eljáró zombori bíróság ítéletét, és ezzel az ítélet jogerőssé vált, a szabálytalan kiadatás és több mentőtanú felbukkanása miatt a jugoszláv bíróság helyt adott a magyar fellebbezésnek és a halálos ítélet végrehajtását felfüggesztette.³²

Kovacevics Milos és Magyar János kiadatási ügyében Brankov 1945. szeptember 25-én, illetve szeptember 28-án intézett írásbeli kérvényt az igazságügy-minisztériumhoz, mindkét esetben kiemelve a lakosság elleni (vélt) kegyetlenkedéseket. Az első esetben, a fenti kérvényről készült másolat szerint, Brankov nyomtatékosította, hogy Kovacevics Milos újvidéki detektív főnök „szolgálati ideje alatt a politikai foglyok vadállati kínzásával és ütlegetésével tűnt ki, úgy, hogy a foglyok közül az ütlegetések alatt többen meghaltak”.³³

A kiadások mellett 1945 őszén Brankov megbeszélést folytatott a szovjet hadifogságból hazatérő, magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok repatriálásáról is. Mint ismeretes, a fegyverszüneti egyezmény nem rendelkezett a hadifoglyok sorsáról és hazaszállításáról. A szovjet Állami Honvédelmi Bizottság 1945. augusztus 13-án utasította az NKVD-t, hogy 150 ezer magyar és 9500

²⁹ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-30/c-60.800/1945 (49.d.). Galambos Józsefet egyébként a Brankovval tartózkodó Rex József ismerte fel, és Brankov kérésére Rex Tibor rendelte el a letartóztatását. Erre vonatkozóan lásd: *A Sajti Enikő: Jugoszláv kommunista káder a külügyen: Rex József.* In: *Uő.: Bűntudat és győztes fölény.* i. m. 276.

³⁰ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-30/c-110.725/1948 (49.d.).

³¹ *Pro Domo*, 1948. június 30. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-30/c-117.154/1948 pótív (49.d.).

³² MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-30/c-101.570/1946; 10.570/1946 és 10.570/10a/1946. (49.d.).

³³ MNL OL XIX-j-1-k-Jugoszlávia-30/c-61.139/1945 (50.d.) és MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-30/c-100.956/1946 (50.d.).

jugoszláv (szerb, horvát, bosnyák és szlovén) hadifoglyot telepítsen vissza hazájába. A magyar hadifoglyok hamarosan megkezdődő, tömeges repatriálására Vorosilov marsall augusztus 22-én ígéretet is tett.³⁴ Brankov a repatriálással összefüggésben 1945. szeptember 11-én hivatalosan közölte a külügyminisztérium politikai osztályával, hogy az igazolásokat követően Jugoszlávia kész visszafogadásukra. Az igazolás lefolytatásához kérte, hogy a magyar szervek Kecskeméten vagy Cegléden alakítsanak ki gyűjtőtábor a visszaérkező hadifoglyok számára.³⁵ Habár Brankov még csak 10 ezer főt említett, Szondy miniszteri osztályfőnök szeptember 27-ei fogalmazványában már 20 ezer ember befogadására alkalmas gyűjtőtábor sürgős felállítását kérte Kecskeméten és Cegléden.³⁶ A magyar kormány erejéből azonban csak egy 800 fős befogadóképességű tábor felállítására telt Hódmezővásárhelyen. A tábor túlszűfoaltsága, az élelmezési nehézségek és a nyilvánvalóan kaotikus egészségügyi helyzet miatt a magyar kormány november 19-én szóbeli jegyzékben kérte Jugoszláviától, hogy a „fent jelzett hódmezővásárhelyi gyűjtőtáborban leigazolandó személyek, igazoltatásuk utáni sorrendben — kisebb-nagyobb csoportokban —, irányítottan hazajuttassanak Jugoszláviába”.³⁷

Brankov emellett Jugoszlávia jóvátételi igényeivel és a Délvidékről elszállított, álláspontjuk szerint jugoszláv javak felkutatásával is foglalkozott. 1945. április 21-én a jugoszláv kormány megbízásából tárgyalásokat kívánt kezdeményezni a jugoszláv területről elszállított vagyontárgyak kérdéséről és az okozott károk megtérítéséről. „Sürgős jóvátételként” köszén, kocsz, selyembubó (vagy selyemhernyó) szállítását óhajtotta és egyúttal kérte, dolgozzanak ki pontos tervezetet a fegyverszüneti egyezmény értelmében, hat év alatt szállítandó árukról. A minisztérium illetéke ez utóbbi kérdés teljesítésében három hét türelmi időt kért.³⁸ Egy nappal a türelmi idő letelte előtt, május 11-én, a jugoszláv diplo-

³⁴ *Bognár Zsolt*: A magyar hadifoglyok ügye, sora 1947-ben – a párizsi békeszerződés és a parlamenti választások függvényében. Aetas, 2010. 1. sz. 132. Az Állami Honvédelmi Bizottság fenti, 9843. SZ. T. számú határozatát magyarul közli: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953). Főszerk.: Varga Éva Mária. Moszkva – Budapest, Rosszpen – MKTTK, 2006. A második világháborús magyar áldozatok és a szovjet hadifogságba kerültek számával részletesen foglalkozik: *Stark Tamás*: Magyarország második világháborús embervesztése. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1989 és *Uő.*: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, Lucidus, 2006. Itt jegyzem meg, hogy a vonatkozó szovjet statisztikák nem állampolgársági, hanem nemzetiségi alapon csoportosították a hadifoglyokat, azokból egyértelműen nem derül ki, valójában hányan voltak vajdasági magyarok.

³⁵ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-7/a-32.258/1945. (15.d.). A megbeszélésen egyidejűleg tolmácsolta kormánya kérését, hogy a „jugoszláv határ közeléből távolíttassanak el azok a svábok, akiket Jugoszláviából kitétek, vagy oda nem engedtek vissza”. Uo.

³⁶ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-7/b-146.255/7/1945. (15.d.).

³⁷ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-7/b-145.267/7/1945. (15.d.). A szovjet hadifogságból visszatérő, jugoszláv állampolgárságú hadifoglyok repatriálása meglehetősen vonatottan haladt, érdemi változásra csak 1947 nyarán került sor. A Sajti Enikő kutatásaiból ismert, hogy az 1947 után 1949-ig Magyarországra visszatért 418 782 magyar hadifogoly közül 1574-en voltak délvidéki illetőségűek. Közülük 1131-en térhetek vissza Jugoszláviába. A *Sajti Enikő*: A délvidéki hadifoglyok hazatérése, 1947–1949. In: *Uő.*: Bűntudat és győztes fölény. i. m. 321–322.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-44/57/a/1945. (33.d.). A megbeszélésen egyébként Brankov „pár szóval tolmácsolta, hogy kormánya teljesen megérti a magyar kormány mai nehéz helyzetét”, de azt is nyilvánvalóvá tette, hogy „azt is tudnunk kell, hogy az összes háborút viselő népek közül Jugoszlávia szenvedett a legtöbbet”. Uo.

mata meg is jelent a külügyminisztérium fegyverszüneti osztályán és „igen sürögösen” kérte, hogy a magyarok készítsenek a magyar termelésről egy áttekinthető és a reális helyzetet tükröző vázlatot, mert „jótételteli kéréseiket és a normális kereskedelmet erre kívánják építeni”. A jugoszlávokat különösen az acél- és vaskonstruksiók, az elektrotechnikai cikkek, az öntöttvas, a szén és a kocsz, továbbá a mérőeszközök és általában a különböző gépfajták érdekelték. Cserébe viszont Brankov felvetette, hogy amennyiben van Magyarországon (feltehetően működő) rézhengergyár, Jugoszlávia hajlandó lenne rezet szállítani és részben az ott dolgozók munkabérét is fizetné.³⁹

Amellett, hogy Brankov általánosságban is foglalkozott a gazdasági kérdésekkel, az elszállított jugoszláv javak ügyében egyes konkrét esetekben is eljárta. Mint ismeretes, a sokáig elhúzódó restitúciós ügyekben a visszaszolgáltatáshoz a jogalapot a fegyverszüneti egyezmény 6. pontja teremtette meg.⁴⁰ A következőkben három példán keresztül szemléltetem ez irányú tevékenységét. A fegyverszüneti gazdasági bizottság 1945. május 5-ei ülésén, amelyen a SZEB mellé rendelt jugoszláv delegáció képviselőjeként vett részt, azonnali hatállyal visszakövetelte az újvidéki selyemgyár állítólag Budapesten, a Markó utcában található gépeit. Emellett sürgette, hogy a gépek védelmében azonnal őrseget rendeljen ki és az érintett személyeket vonják felelősségre.⁴¹ 1947-ben a Zentai Ármentesítő Társulat folyószabályozási terveit, 1944-re vonatkozó pénztári okmányait és acél páncélszekrényét követelte vissza.⁴² Mind a földművelésügyi, mind a külügyminisztériumot nehéz helyzetbe hozta egy, 1942-ben a Bács-Bodrog megyei Turja községnek juttatott traktor visszakövetelésével. A földművelésügyi minisztérium által vásárolt, az adott pillanatban a pestszentlőrinci Takács

³⁹ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/h-42.295/1945. (39.d.). Legalább egy esetben Brankov a jugoszláv-magyar jótételteli tárgyalásokon is jelen volt. Az 1945. április 28-án folytatott tárgyalás napirendjét 100 ezer tonna pécsi szén, 4 ezer tonna pécsi kocsz és 20 ezer uncia selyemhernyópete szállítása képezte. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/h-42.295/1945. (39.d.).

⁴⁰ A fegyverszüneti egyezmény 6. pontja tételesen előírja: „Magyarország kötelezi magát, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által megállapított határidőben, teljes épségben visszaszolgáltatja a Szovjetunióknak, valamint Csehszlovákiának és Jugoszláviának, úgyszintén az összes Egyesült Nemzeteknek, mindazokat az értékeket és anyagokat, melyek állami, társadalmi és szövetkezeti szervezetek, vállalatok, intézmények, vagy egyes polgárok tulajdonát képezik, mint gyárak és üzemek felszerelését, mozdonyokat, vasúti kocsikat, traktorokat, gépkocsikat, történelmi emlékeket, muzeális értékeket és minden egyéb vagyont, ami a háború folyamán az Egyesült Nemzetek területéről Magyarország területére szállítottak.” Magyar történelmi szöveggyűjtemény. i. m. 380. Magyarország 1945-től kezdve folyamatosan szolgáltatva vissza a vagyontárgyakat. A jugoszláv követelések nagyságrendjét jól jelzi, hogy a kulturális restitúciós listán közel 5 ezer tárgyat és jelentős levéltári anyagot soroltak fel. A tárgyalások egyébként többször is megszakadtak (szovjet-jugoszláv konfliktus, 1956-os forradalom), az egyezményt csak 1958. június 3-án írták alá. A levéltári és egyéb iratok, mikrofilmeket azonban csak 1960-ban adták át Jugoszláviának. A Sajti Enikő szóbeli közlése. A jugoszláviai magyar vagyonok kisajátítására és az ezzel kapcsolatos magyar-jugoszláv tárgyalásokra lásd: A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955). A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 4. Szeged – Zenta, Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád megyei Levéltára – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Zentai Történelmi Levéltár, 2013. 133–159.

⁴¹ Dátum nélküli feljegyzés. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-62/1945-sz.n./é.n. (34.d.).

⁴² MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-652.F.O./1947. (34.d.).

Gyuláné tulajdonában lévő, de a Tolna megyei Döbröközben található traktor megoldatlan ügye hónapokon át húzódott.⁴³

Amennyire kérlelhetetlenül követelte Brankov a jóvátétel teljesítését és az elhurcolt javak visszaszolgáltatását, annyira hajthatatlan volt a Délvidékről visszavont magyar állami alkalmazottak ingóságainak kérdésében. 1945. augusztus 30-án Gondi Ferencnek, a külügyminisztérium politikai osztályán többszöri ráhatásra sem sikerült kicsikarnia a jugoszláv álláspont módosulását és az ingóságok visszaszolgáltatását. Brankov és a megbeszélésen vele együtt jelenlévő Javorski végül azzal tért ki az érdemi válasz elől, hogy „kijelentették, ez meghaladja a katonai misszió kompetenciáját és majd a felállítandó követségek döntenek e felől a diplomáciai kapcsolatok felvétele után”.⁴⁴ Itt jegyzem meg, hogy a jugoszlávok korábban Gondi ellen háborús bűncselekmény miatt vádat emeltek, amit Brankov közbenjárására ejtettek. 1949 októberében viszont épp Brankovval való kapcsolata miatt, mint jugoszláv kémét tartóztatta le az ÁVH.⁴⁵

Visszatérve a megbeszélésre, azon további két témát is érintettek: az alsó-lendvai magyarok internálását⁴⁶ és Osztovcics János százhalombattai szerb lakos letartóztatását. Utóbbi ügye azért érdemel külön figyelmet, mert Brankov többször, egészen konkrét esetekben is eljárta, amikor a magyarországi délszlávokat valamilyen vélt vagy valós sérelem érte (miközben 1944 őszén több ezer ártatlan magyart végeztek ki a Délvidéken és abban személy szerint Brankov is szerepet játszott⁴⁷). A százhalombattai rendőr ügyében, több más túlkapással egyetemben Brankov már július 15-én interveniált Gyöngyösi János külügyminiszternél és kifogásolta, hogy Osztovcicsot Érden megverték, majd a politikai rendőrségre vitték.⁴⁸ A későbbiekben a jugoszláv diplomata nem volt hajlandó

⁴³ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-764.F.O./1947. (34.d.) és MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-109.320/1947 (34.d.).

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-32.254.pol./1945. (15.).

⁴⁵ ÁBTL 2.1. I/81 (V-142736). 3–4.

⁴⁶ 1945. július 9–10. éjjelén a jugoszláv hatóságok 558 muravidéki magyart internáltak Hrastovicre. Az internálásról Kővágó József, Budapest alpolgármestere (1945 decemberétől főpolgármestere) levélben értesítette a külügyminisztériumot, amely augusztus 4-én szóbeli jegyzékkel fordult a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz. A jegyzéket a SZEB továbbította a jugoszláv külügyminisztériumnak, amely augusztus 25-én táviratban kért magyarázatot az internálások ügyében a szlovén kormánytól. A szlovén belügy munkatársa, Stane Vesel augusztus 31-én készítette el írásbeli beszámolóját. A muravidéki magyarok internálását a jugoszláv hatóságok szeptemberben megszüntették. (Kovács Attila lendvai történész közlése, 2012. július 17-én.) Az esetről *Kovács Attila: Kinek köszönheték szabadulásukat a Hrastovicre internált muravidéki magyarok?* címmel a szlovéniai magyarok hetilapja (Népújság) 2012. július 11-ei számában olvasható írás. Az 1945. augusztus 30-ai megbeszélésen Javorski őrnagy Gondi 20–30 ezer magyar internálását firtató kérdésére válaszul a probléma létezését is kétségbe vonta, azzal, hogy „hisz az egész Muraközben nincs annyi magyarság, a megjelölt helyen pedig nincsenek magyarok”. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-32.254.pol./1945. (15.).

⁴⁷ Lazar Brankov ugyanis tagja volt annak a háromfős rögtönítélő bíróságnak, amely 1944. november 15-én mintegy 150 halálos ítéletet hozott Újvidéken és annak a katonai bíróságnak is, amely 1944. december 29-én 12 személy felett mondta ki a halálos ítéletet. *Mészáros Sándor: Újvidéki hideg hetek 1944-ben.* Regio, 1994. 1. sz. 85. és 89.

⁴⁸ Brankov Gyöngyösi Jánosnál amiatt is tiltakozott, hogy Sorics József garai rendőr kirabolt összesen négy, jugoszláv állampolgárt vagy magyarországi szerbet, Kelebián április 1-jén egy magyar családot áttelepítő két jugoszláv hatósági közeget a helyi jegyző (talán egyfajta elégtételként is) letar-

elfogadni a magyar vizsgálat eredményét, miszerint Osztrovics a Nyilaskeresztes Párt helyi vezető tagja volt és ügyéből a helyi szerb lakosság csinált nemzetiségi ügyet,⁴⁹ ezért augusztus 30-án újfent tiltakozott az ellen, hogy „félholtra vernek egy szerbet, s utána azt állítják, hogy nyilas volt, pedig bizonyítékai vannak, hogy nevezettet nyilasellenes cselekményekért a nyilasok is letartóztatták”.⁵⁰

A magyarországi délszláv lakosok sérelmére elkövetett vélt vagy valós hatósági túlkapások mellett Brankov több esetben foglalkozott a magyarországi, különösen a Baja környéki délszlávok életkörülményeivel és oktatási lehetőségeivel.⁵¹ Tagja volt annak a magyar–jugoszláv vegyes bizottságnak is, amely 1946. március 28–30. között Baján, a bajai háromszögben és Mohácson élő délszlávok nemzetiségi összeírását, a nemzetiségi iskolák körülményeit és a helyi jegyzők viselkedését vizsgálta. A bizottság tevékenységéről készített részletes jegyzőkönyvből kiderül, hogy Brankov a hatóságok nyomásgyakorlását sejtette a mögött, hogy a lakosság sok esetben nem szerb-horvátnak, hanem magyar-nak vallotta magát. A bizottság azonban megállapította, hogy a „jegyzők részéről semminemű befolyás nem volt megállapítható, az összeíró biztosok részéről [is] csak néhány esetben”. A külügyminisztériumban készült jelentés egyébként azt is megemlítette, hogy a bizottság jugoszláv tagjai (Brankov és Smiljanić főhadnagy) a „legnagyobb bizalmatlansággal viseltek” azokkal a jegyzőkkel szemben, akik 1941–1944 között a Délvidéken teljesítettek szolgálatot. Miután a bizottság kilenc község nemzetiségi iskoláját megtekintette, a délszláv tanulók oktatási lehetőségéről megjegyezte, hogy a „nemzetiségi iskolák terén megállapított fenti eredmény, ha nem is kielégítő, mégis jóval kedvezőbb, mint Brankov százados velünk közölt információja, mely szerint délszláv kisebbségünknek egyáltalán nincs nemzetiségi iskolája”.⁵²

A magyarországi délszláv kisebbség oktatási helyzetének javítását a jugoszláv vezetés egyébként a kétoldalú kapcsolatok javulásának egyik feltételül is szabta, ahogyan azt Brankov 1945. december 19-én közölte is Rex minisztériumi segédtitkárral. Miután Rex afelől érdeklődött, hogy miként lehetne javítani az átmenetileg rosszabbodó magyar–jugoszláv kapcsolatokon, Brankov kertelés nélkül megmondta, Magyarországnak tettekkel kell bizonyítania jó szándékát. Jugoszlávia egészen konkrétan az alábbi három területen várt el mielőbbi eredményt: „1. Ha a Jugoszlávia részéről kért háborús bűnösöket kiadná, 2. Az iskolák megadása legalább olyan mértékben és olyan formák szerint, mint aho-

tóztatta és egy napig fogva tartotta, Baján pedig a vasútállomás főnöke szidalmazta a „k. Subasicsot és k. Titót” egy jugoszláv mozdonyvezető előtt. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-sz.n./é.n. (15.d.).

⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-31.999.pol./1945. (15.d.).

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-32.254.pol./1945. (15.d.).

⁵¹ A magyarországi nemzetiségek 1945–1956 közti helyzetének vizsgálata során több helyütt röviden érinti a délszláv kisebbségeket: *Tilkovszky Loránt*: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998., különösen a 124–147 közti oldalakon. A magyarországi délszlávok törekvéseiről, szervezeteinek létrehozásáról dokumentumokat közöl: *Tóth Ágnes*: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948 (Dokumentumok). Bács-Kiskun Megye Múltjából. XII. 1993. 361–382.

⁵² MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-890.pol./1946. (15.d.).

gyan a magyarok Jugoszláviában azt megkapják, 3. Ha megszűnne a jugoszláv nemzetiségek bántalmazása.”⁵³

A magyar-jugoszláv kapcsolatok terén személyesen vagy jó nyelvismeretét kihasználva tolmácsként, Brankov több esetben is eljárta. A köztudatban leginkább az rögzült, hogy állítólag tolmácsként részt vett Rajk László magyar és Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszter 1947. decemberi kelebiai találkozóján. 1945. szeptember 17-én szintén ő tolmácsolt Obrad Cicmil ezredes, a jugoszláv misszió vezetője és Gyöngyösi János külügyminiszter megbeszélésén, ahol Cicmil a magyar kormány trieszti kérdésben vallott álláspontja felől érdeklődött. Miután Gyöngyösi a kormány megkérdezésére és általában a néprajzi elvre hivatkozva megpróbált kitérő választ adni, Brankov tolmácsolásában Cicmil kormánya utasítására közölte, hogy amennyiben Magyarország támogatja Jugoszláviát a kérdésben, nemcsak, hogy megadják a legnagyobb kedvezmény elvét a kikötő- és tranzitúthasználat terén, hanem a „jugoszláv kormány maga részéről Magyarországot a béketárgyalásoknál és a béke előkészítésében, de azonkívül is, minden olyan kérdésben hajlandó támogatni, amely Jugoszlávia érdekeivel nem ellenkezik.”⁵⁴ Habár a magyar válaszjegyzéket Titóék végül nem tekintették teljes mértékben kielégítőnek, az eset azt is jól példázta, hogy a magyar-jugoszláv kapcsolatok nem voltak teljesen egyoldalúak. Balkáni regionális hatalmi érdekei (Trieszt, Albánia, Balkán-föderációs tervek) miatt a jugoszláv vezetés számára is fontos volt, hogy északi szomszédjával normális kapcsolatokat ápoljon.

Jó fél évvel a fenti megbeszélés után (1946. június 4-én) Brankov Heltai György külügyminisztériumi osztálytanácsossal folytatott megbeszélésén, miután tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy az „1941 után jugoszláv területre telepített funkcionáriusok utolsó hányadát, 989 főt, a mai napon, előzetes megállapodásunk értelmében Szőregnél a határon átteszik”,⁵⁵ mintegy jutalomként megemlítette, hogy „lehetségesnek tartja a jugoszláv-magyar diplomáciai kapcsolatok felvételét még a békekötés előtt”. Indoklásul azt hozta fel, hogy a „bizalom Magyarország irányában erősödni látszik”, ami pedig részben azzal is összefüggött, hogy a jugoszláv vezetésre „igen jó hatást” tett Nagy Ferenc trieszti kérdésben tett állásfoglalása. A békekonferencia kapcsán, válaszul Heltai a déli határkiigazítást firtató kérdésére, közölte: „Jugoszlávia semmiféle igényvel nem lép fel velünk szemben, a technikai határkiigazításokat semmi esetre sem terjesztik a nagyhatalmak elé, ezeket baráti alapon a két állam egymás között rendezheti.”⁵⁶ A bejelentésre tehát néhány nappal azt követően került sor, hogy május 27-én Moszkvában Tito tájékoztatta Sztálint a jugoszláv-magyar kapcsolatok alakulásáról és közölte a szovjet vezetővel, hogy a „jugoszláv kormány úgy döntött, hogy nem fogja felvetni a Magyarországgal

⁵³ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-4/af-44/1945. (4.d.).

⁵⁴ Feljegyzés, 1945. szeptember 17. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-9/c-sz.n./1945. (16.d.). A trieszti kérdésben küldött magyar kormányjegyzéket azonban végül Jugoszlávia nem fogadta el kielégítőnek. Uo.

⁵⁵ A valóságban a kitoloncoltakat nem Szőregre, hanem a röszkei határállomásra irányították, valós számuk pedig 1049 fő volt. A. Sajti E.: Impériumváltások, revízió, kisebbség. i. m. 346.

⁵⁶ Feljegyzés, 1946. június 4. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-4/bc-sz.n./1946. (6.d.).

szembeni jugoszláv területi követelések kérdését (a „bajai háromszög” tekintetében) a Miniszterek Tanácsában”.⁵⁷

Brankov volt egyébként az is, aki 1946. december 12-én közölte Gyöngyösi Jánossal, hogy a „belgrádi kormány örömmel fogadja Szántó Zoltánnak belgrádi magyar követté való kinevezését.”⁵⁸ 1947 márciusában jugoszláv részről ő intézte a magyar hatóságok felé Karlo Mrazović felterjesztését Jugoszlávia budapesti követévé⁵⁹ és Sloven Smodlaka követségi tanácsossal együtt ott is volt, amikor új budapesti jugoszláv követ átadta megbízólevelét a magyar külügyminiszternek.⁶⁰ Jelen volt akkor is, amikor a jugoszláv követségen 1948. április 17-én aláírták a magyar–jugoszláv jóvátételi megállapodást.⁶¹ Érdemei elismerésül Tito 1947. decemberi látogatásakor Tildy Zoltántól átvehette a *Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal* kitüntetést.⁶²

Mind a jugoszláv misszió munkatársaként, mind az újonnan felállt budapesti jugoszláv követség első titkáráként Brankov szinte valamennyi fontos fogadáson, társadalmi és kulturális rendezvényen, díszvacsorán megjelent. Még a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjaként a meghívottak között volt azon a díszvacsorán, amit Gyöngyösi János külügyminiszter a magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok felvétele alkalmából 1946. október 30-án adott, 1947. március 19-én pedig a „délszláv–magyar barátságról” tartott beszédet a parlamentben a Kulturális Egyesületek Országos Szövetsége, a Fővárosi Népművelődési Központ és a Magyar–Jugoszláv Társaság közös szervezésében megrendezett délszláv irodalmi esten. Vezetésével tett tisztelgő látogatást 1945 novemberében a jugoszláv újságírók küldöttsége Kállai Gyula miniszterelnökségi államtitkárnál és beszédet mondott a parlamentben az 1947. március közepén rendezett jugoszláv esten. Beszédében rámutatott arra, hogy a „népellenes kormányok voltak az okai annak, hogy a jugoszláv és a magyar nép nem ismeri kellőképpen egymást”. Elismerte, hogy a „magyar nép és Jugoszlávia népei a történelem folyamán többször voltak imperialista hatalmak áldozatai”, de az adott kor légkörét, ideológiai nyelvezetét tükrözve bízott abban, hogy ha a „magyar nép annak a jogfolytonosságnak az alapjára helyezkedik, amely Kossuthnál és Petőfinél kezdődik, akkor egy síkon találkozik Jugoszlávia népeivel, s a szabadságért, önállóságért, a demokráciáért vívott harcában a magyar nép Jugoszlávia népeiben mindig szövetségesre talál”.⁶³ A két ország közti kapcsolat valós dimenzióiról nyíltabban fejtette ki álláspontját 1946. február 17-én, Szegeден, ahol díszvendége volt Balázs Béla Boszorkánytánc című színdarabjának.

⁵⁷ Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949). Szerk.: Mezei Géza. Budapest, Új Mandátum, 2001. 178.

⁵⁸ Magyar Távirati Iroda (továbbiakban: MTI) Napi hírkiadás, 1946. december 13. 44. Az MTI vonatkozó hírei elérhetők: Elérhető: <http://www.mol.arcanum.hu/mti/opt/a090829.htm?v=pdf&a=start>, a hozzáférés ideje: 2012. szeptember 17.

⁵⁹ MNL OL XIX-j-1-j-Jugoszlávia-5/f-pótív 12/pol/res/1947. (18.d.) és sz.n./1947. jelzetű 1947. március 10-i jugoszláv jegyzék ugyanott.

⁶⁰ MTI Napi hírkiadás, 1947. március 22. 29.

⁶¹ MTI Napi hírkiadás, 1948. április 17. 25.

⁶² MTI Napi hírkiadás, 1947. december 7. 24.

⁶³ MTI Magyar Országos Tudósító, 1947. március 19. 22–23.

A bemutatót követően, a szegedi újságíróotthonban rendezett fogadáson, az est fénypontjaként elhangzott pohárköszöntője jól megvilágítja a jugoszláv–magyar kétoldalú kapcsolatokon belüli valós erőviszonyokat.⁶⁴ Az „általános figyelem közepette” ugyanis Brankov elismerte, hogy „Magyarország és Jugoszlávia között a viszony nem mindig volt jó.” Azonban félretéve neheztelését „Jugoszlávia pontot tett a múltra és új lapot nyitott a magyar–jugoszláv nép viszonyának történetében.” A második világháborús partizán sikerekre áttérve, a szokásos jugoszláv frazeológia részeként kiemelte, hogy „Jugoszlávia népei, amikor saját szabadságukért küzdöttek, tudták, hogy a világ összes népeinek szabadságáért, demokráciájáért és haladásáért harcolnak.” Ennek köszönhetően „érzékenyek minden olyan támadással szemben, amely a demokrácia ellen irányul, ezért kíséri különös figyelemmel mindazt, ami a világon és különösen a szomszédos országokban történik.” Beszéde végén nyíltan ki is fejtette, mit is jelent az együttműködés a valóságban: „Ma Jugoszlávia barátjának lenni megtiszteltetés: aki Jugoszlávia barátja, az egyben a szabadság, a demokrácia és a haladás híve.”⁶⁵

Brankov emigrálása

Brankov pályája tehát töretlenül ívelt felfelé, abban a szovjet–jugoszláv kapcsolatok 1948 tavaszán kezdődő megromlása és az ennek következtében elmergesedő magyar–jugoszláv viszony sem okoztak azonnali változást. A követség munkatársaként Brankov hamar értesült az ellentétekről és 1948 őszéig híven követte a hivatalos jugoszláv álláspontot. Középről tapasztalta meg, ahogyan az eszkalálódó jugoszlávellenes propaganda-hadjárat részeként a magyar hatóságok támadást intéztek óbecsei ismerőse, Živko Boarov sajtóattasé ellen (aki állását egyébként Brankovnak köszönhette⁶⁶). Mint ismeretes, a magyar hatóságok Boarovot azzal vádolták, hogy 1948. július 10-én lelőtte az egyébként szintén jugoszláv állampolgárságú Miloš Moidót, a *Naše Novine* magyarországi délszláv lap munkatársát. A magyar hatóságok ügyéből szerettek volna egy monstre, jugoszlávellenes pert kreálni, de a zavaros ügy miatt ettől végül elálltak.⁶⁷ Brankov még a Boarov kiadatását sürgető magyar jegyzék átadásának

⁶⁴ A beszédnek egyébként a magyar külügyminisztérium is nagy fontosságot tulajdonított. A javuló jugoszláv–magyar kapcsolatokra való tekintettel ugyanis nyomatékkal arra kérték az újságírót, hogy a Magyar Távirati Iroda rendezvényről készített beszámolóját „jó helyen és csorbitatlanul hozza”. Elsősorban vonatkozik ez Brankov kapitány beszédére.” MTI Napi hírkiadás, 1946. február 18. 14.

⁶⁵ Uo. 14.

⁶⁶ ÁBTL 2.1. I/110. (V-54381). 10. Boarov mellett különösen sokat köszönhetett Brankovnak a szintén óbecsei származású Ozren Krstonošić és Branislav Doroslovački is. Az előbbi 1947-ben Brankov közbenjárására került a budapesti jugoszláv misszióra sajtóreferensnek, az utóbbit pedig előbb a követség helyettes sajtóattaséjának, majd a konzuli osztály főnökének nevezték ki. Kapcsolatukra részletesen lásd: *Vukman Péter: Négy óbecsei kommunista diplomata Magyarországon.* (Lazar Brankov, Živko Boarov, Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić politikai tevékenysége). Bácsország, 2011. 2. sz. 136–144.

⁶⁷ A Boarov-ügyre lásd: *Ripp Z.: Példaképből ellenség.* i. m. 54–57., *Gellért Kis Gábor: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? História,* 1987. 3. sz. 27–29. és *Zinner T.: „A nagy politikai” affér.* i. m. 191–252. közti fejezetét, különösen a 191–219. oldalakat.

napján leutazott Belgrádba (1948. július 12.) és a Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszterrel folytatott megbeszélésen — legalábbis visszaemlékezése szerint — kezeskedett Boarovért.⁶⁸ A magyar politikai vezetés számára a Boarov-ügy után újabb propagandalehetőséget jelentett, hogy 1948. október 25-én Brankov a budapesti jugoszláv követség több munkatársával nyíltan átállt a szovjet oldalra. Emigrálását nem tekinthetjük egyedi esetnek. Július végén ugyanis Golubović bukaresti jugoszláv nagykövet, augusztusban a teheráni jugoszláv követség első titkára mondott le, amit szeptemberben Momčilo Ješić követségi sajtótitkár, Zora Ješić követségi másodtitkár és Ljubomir Karinja könyvtáros lemondása követett Oslóban. Mivel a Norvégiába akkreditált jugoszláv katonai attasé már korábban lemondott, Moskovljević nagykövet gyakorlatilag beosztottak nélkül maradt. Hasonló helyzet állt elő az ottawai jugoszláv követségen is, ahol október elején Pavle Lukin követségi tanácsos mondott le hat munkatársával együtt. Novemberben pedig a szófiai jugoszláv nagykövetség tanácsosa, Haji Panzov állt át a szovjet oldalra.⁶⁹

A szovjet és a korabeli szóhasználattal „népi demokratikusnak” nevezett országok, köztük Magyarország propagandája érthetően törekedett arra, hogy minden egyes átállást, átszökést minél hangosabban exponáljanak. Céljuk ezzel is a jugoszláv vezetés lejáratása, belülről bomlasztása és a titói politika helytelen voltának kihangsúlyozása volt. Miután a követségi dolgozók nyilatkozatuk bevezető részében leszögezték, hogy „végre meggyőződünk, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt központi vezetőségének Tito, Kardelj, Gyilas és Rankovicsból álló klikkje szovjetellenes politikájával visszavonhatatlanul a nemzetközi munkásmozgalom elárulásának útjára és ennél fogva népünk és országunk érdekeinek elárulásának útjára is lépett”, a Tájékoztató Iroda 1948. június 28-ai, bukaresti, a Jugoszláv Kommunista Pártot kizáró határozatának szellemében hitet tettek amellett, hogy „híven a nemzetköziség hagyományaihoz, Jugoszlávia hősi kommunista pártjának tagjai rendelkeznek azzal az erővel, hogy Jugoszláviát visszavezessék a világ kommunista pártjainak testvéri közösségébe.” Brankov mellett a nyilatkozatot Dušan Vidović őrnagy, a katonai küldöttség helyettes vezetője, Ozren Krstonošić, a TANJUG budapesti irodájának vezetője, Branislav Doroslovački alkonzul, Milutin Stevanović és Maria Stevanović, a kereskedelmi delegáció tagjai, valamint Pavka Krstonošić, Xenia Doroslovački és Balassa Klára (aki egyes források szerint Brankov menyasszonya volt) látta el aláírásával.⁷⁰ Brankov emigrálása valóságos jegyzékhaborút indított Magyarország és Jugoszlávia között. 1948. október 26. és november 10. között a jugoszláv külügyminisztérium nyolc jegyzéket intézett a magyar külügyminisztériumhoz, amelyre két esetben kapott választ. Az emigrálással összefüggésben a bu-

⁶⁸ *Bokor P.*: A harmadrendű vádlott. i. m. 59–60.

⁶⁹ *Vukman Péter*: Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953). Szeged, SZTE Bölcsészettudományi Kar, 2011. 85. Néhány esetben az is előfordult, hogy a diplomaták nyugatra szöktek. A belgrádi magyar nagykövetségről például 1948 tavaszán Hommonay László első követségi titkár és Sztankay Zoltán követségi tanácsos családostul disszidált. *A Sajti Enikő*: Jugoszláv kommunista káder a külügyben: Rex József. In: Uő.: Büntudat és győztes fölény. i. m. 282. 52.lábjegyzet.

⁷⁰ MTI Napi híradás, 1948. október 27.

dapesti jugoszláv nagykövetség 9 diplomatáját és a belgrádi magyar külképviselet három munkatársát utasították ki Magyarországról, illetve Jugoszláviából.⁷¹

Emigrálása körülményeiről Lazar Brankov később számos, meglehetősen zavaros és egymásnak ellentmondó vallomást tett: egyszer saját elhatározásából, másszor Ranković utasítására került rá sor. 1954. szeptember 1-jén például arról írt a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályán, hogy már a JKP V. kongresszusának idején (1948. július 21–28.) meghozta döntését. 1948 augusztusának elején pedig az SZKP KB-hoz intézett levelében „elítéltem Tito politikáját és kijelentettem, hogy mint kommunista, feltétel nélkül rendelkezésére bocsájtom magamat a Tito elleni harc céljából”.⁷² Szeptember 14-i feljegyzésében azonban milderre már Ranković utasítására került sor. Azért, mert Jugoszlávia számára „legfontosabb [volt] azt tudni, hogy milyen szándécai és tervei vannak a Szovjetunióval Jugoszláviával kapcsolatban”.⁷³ Mindezt részletesebben az 1955. március 3-ai vallomásában fejtette ki. Eszerint 1948. október első napjaiban, mikor jelentéstételre Belgrádba utazott, a jugoszláv belügyminiszter kifejtette, hogy „igen nagy számú emigráció van kialakulóban a népi demokratikus országokban”. Ezért „rendkívül fontosnak” tartotta, hogy megismerjék az emigráció tevékenységét, különösen azt, hogy a „T. I. [Tájékoztató Iroda] milyen módon irányítja az emigráció munkáját”. Emiatt azt is szükségesnek tartotta, hogy az „emigráció vezetésében egy olyan személy legyen, aki ismeri az emigráció tevékenységét” és aki „tudja róla tájékoztatni a jugoszláv kormányt”. Később azonban — legalábbis fenti vallomása szerint — mégis elfogta a kétely. Így arra az elhatározásra jutott, hogy önszántából fog emigrálni. Kihallgatója előtt elhatározását azzal indokolta, hogy „ha visszautasítottam volna RANKOVICS [kiemelés az eredeti iratban – V. P.] megbízását, akkor azonnal letartóztattak volna, míg viszont a másik esetben, hogy ha végrehajtom az utasítást, lebukásom esetén hasonló sors várt volna rám”.⁷⁴

A jugoszláv vezetés ugyanakkor emigrálását megpróbálta úgy tálalni, mintha Brankov egy lopás kapcsán, hűtlen kezelés miatt indított eljárás nyomán emigrált volna. A *Borbában* és a *Politikában* megjelent cikkek szerint Brankov 30 000 forinttal és 508 dollárral, valamint két követségi autóval hagyta el a budapesti jugoszláv követség épületét.⁷⁵

Meglepődve fogadták a hírt a Budapesten élő jugoszlávok is, akik „meglepetésüknek és csodálatuknak adtak kifejezést azért, hogy pont BRANKOV LÁZÁR [kiemelés az eredeti iratban – V. P.] tanácsos volt az, aki szembehelyezkedett Tito politikájával.” Mivel róla végképp nem feltételezték az emigrálást,

⁷¹ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-1/a-0218/1948. (1.d.); MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-3/i-0224/1948. (1.d.) és ugyanott: 0269/1948; valamint MNL OL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-3/c-796/pol/res/1948. (3.d.).

⁷² ÁBTL 2.1. I/109-a (V-143403/1). 224–225.

⁷³ Uo. 275–276.

⁷⁴ Uo. 387.

⁷⁵ Sajtószemle, 1948. október 27. MNL OL XIX-J-4-b-15/b-1947–48. (3.d.) 108. Ezúton mondok köszönetet Ritter Lászlónak, hogy egy korábbi beszélgetésünk során felhívta a figyelmemet erre a leltári iratra.

olyan vélemények is elhangzottak, hogy „nem-e csak provokáció az egész és Brankov ezt belgrádi utasításra tette”, valamint az, hogy „Brankov kényszerítette a többieket arra, hogy helyezkedjenek szembe Tito politikájával.”⁷⁶ Ez utóbbihoz hasonló megfogalmazások a jugoszláv sajtóban is napvilágot láttak. A *Borba* november 6-ai számában külön cikket szentelt a Belgrádba visszatért Nina Spasojević, a budapesti jugoszláv küldöttség egyik munkatársa beszámolójának. Elmondása szerint Kelebiáról, a határról kísérték vissza a „rendőrügynökök Laza Brankov áruló villájába”. Itt először szép szóval próbálták győzködni, hogy álljon át, majd miután így nem érték el eredményt „Brankov, Krsztonosics és a harmadik áruló Vidovics megváltoztatták a hangnemet és fenyegetni” kezdtek. Spasojević menekülni próbált, majd dulakodás alakult ki köztük. „Brankov és Krsztonosics felhúztak a lépcsőn, de én tiltakoztam és birkóztam velük. Így mindhárman legurultunk a lépcsőn a kapuig, én pedig állandóan segítségért kiáltottam. Brankov és Krsztonosics ismét megkísérelték, hogy a szobába vigyenek, mivel azonban én továbbra is kiabáltam és tiltakoztam, fojtogatni kezdtek, Krsztonosics nyakamat szorította, Brankov pedig zsebkendővel be akarta tömni a számat. Fejemet verték, hogy elveszítsem az eszméletemet és megakadályozzák a kiabálást.”⁷⁷ A Spasojević-incidens valóság tartalmának azonban ellentmondani látszik Szántó Zoltán belgrádi magyar követ 1948. november 3-ai, szigorúan bizalmas jelentése. Vlado Popović jugoszláv külügyminiszter-helyettessel folytatott megbeszélésén ugyanis Popović egy „nagyon ismert magyar orvos”, Fodor Imre egyetemi magántanár látteleletét mutatta meg a magyar követnek, ami azonban azt tartalmazta, hogy az „orvos Nina Szpaszojevicson semmiféle sérülés nyomait nem találta”.⁷⁸

Brankov emigrálása kapcsán valószínűsítem, hogy az a foratókönyv, miszerint Brankov a jugoszláv kormány utasítására emigrált, Rákosi Mátyástól származott. Feltételezésemet, amellet, hogy Rákosi élen járt a szocialista tábor Jugoszlávia-ellenes lépéseinek kiélezésében,⁷⁹ három forrás is alátámasztani látszik. Kihallgatásakor (1956. október 20.) Péter Gábor arról is vallott, hogy Rákosi már Fjodor Bjelkint is sürgette, hogy szerezzen erről szóló egyértelmű vallomást, de a szovjet altábornagy „nem volt hajlandó eleget tenni Rákosi ilyen irányú kívánságának”. Sőt, miközben Péter Gábor erről a szovjet tiszttel tárgyalt, Rákosi telefonon fel is hívta az ÁVH vezetőjét és értetlenkedésének adott hangot, „hogy Bjelkin miért vonakodik ettől és miért nem akarta vállalni a szerepet”.⁸⁰ Rákosi szerepét támasztja alá az a szigorúan titkos tájékoztató jelentés is, amelyet a Magyar Szocialista Munkáspárt a magyarországi „személyi

⁷⁶ ÁBTL A-2127/24. 25–26.

⁷⁷ Sajtószemle, 1948. november 6. MNL OL XIX-J-4-b-15/b-1947–1948. (3.d.) 92–93. Pár nappal később a *Borba* újabb kéthasábos cikket közölt az esetről „A magyar kormány ellenséges eljárásait a tények igazolják” címmel. Uo. 86.

⁷⁸ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-4/bc-113.pol./1948. (6.d.).

⁷⁹ A Rajk-per kapcsán az is előfordult, hogy Sztálinnak fékezőleg kellett fellépnie Rákosival szemben. Kapcsolatukat szemléletesen adja vissza Rainer M. János a „kezdeményező” Rákosi, „fékező” Sztálin metaforával. Erre vonatkozóan lásd: *Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország, 1949–1953. Évkönyv, 1998.* Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 91–100.

⁸⁰ ÁBTL 2.1. VI/1 (V-150028). 254/a.

kultusz” idején elkövetett törvénysértésekkel kapcsolatosan a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága részére küldött 1962. augusztus 17-én. A jelentésből kiderül, hogy Brankovot az ÁVH őrizetbe akarta venni, Puskin budapesti szovjet nagykövet viszont Farkas Mihálynál, majd Rákosi Mátyásnál is interвениált, és kérte, ne vegyék őrizetbe a jugoszláv politikai emigráció magyarországi vezetőjét. A jelentéshez Fjodor Bjelkin és Makarov 1949-es közléseiből mellékelte kivonatból egyértelműen kiderül az is, Brankov emigrálásának forgatókönyvét Rákosi találta ki: „[...] Brankov ügyével kapcsolatban Rákosi elvtárs a következő gondolatot fejtette ki. Brankovnak azt kell mondania, hogy ő Magyarországon maradt és „szakított” a jugoszláv kormányral, nem őszintén, hanem Tito és Rankovics megbízásából, azzal a céllal, hogy mélyen beépüljön és további aknamunkát folytasson Magyarországon.” Mi több, „Rákosi elvtárs olyan utasítást adott a magyar nyomozóknak, hogy kapjanak meg Brankovtól [egy olyan] vallomást, mely szerint ő régi rendőrségi provokátor és személyesen részt vett Rákosi elleni terrorakció előkészítésében”.⁸¹ Moszkvai letartóztatását követően (1949. június 21.) Rákosi azt is sürgette, hogy Brankovot mihamarabb küldjék vissza Magyarországra. 1949. július 10-én az alábbiakat táviratozta Moszkvába: „Nyomatékosan kérem, hogy azonnal adják át nekünk Brankovot, akinek vallomására [a Rajk-per előkészítése miatt] igen nagy szükség van.”⁸² Brankov állításainak fenti ellentmondásosságára pedig az adhat magyarázatot, hogy az egykori jugoszláv diplomata 1956 tavaszáig magánzárkában raboskodott, elítéltekkel és külső személyekkel nem érintkezhetett, a politikai fejleményekről, így a szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatokban bekövetkezett változásokról nem kapott tájékoztatást. Egy 1956. március 19-én keletkezett jelentés szerint rendkívül befolyásolható volt, vallomásait a „kihallgató magatartásából és a feltett kérdésekből” kiindulva a felülvizsgálat során is napról-napra változtatta.⁸³ Fontosnak tartom azt is megjegyezni, hogy miként a Rajk-per, úgy a felülvizsgálatot is befolyásolta az adott politikai légkör, ami előre meghatározta az elérni kívánt végeredményt. Mindez Brankovot is gyakran dilemma elé állította.⁸⁴ Emigrálása és letartóztatása közti fél évben azonban a jugoszláviai politikai emigráció vezetőjeként Brankov még számos fontos feladatot ellátott.

⁸¹ ÁBTL 2.1. IX/1/1. 3. és 22–23.

⁸² A dokumentumot közli: *Rainer M. János*: Távirat „Filippov” elvtársnak. Rákosi Mátyás üzenetei Sztálin titkárságának, 1949–1952. Évkönyv, 1998. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 107. Rákosi Visinszkij szovjet külügyminiszternek küldött július 4-i táviratában újból sürgette Brankov átadását. Uo. 11. lábjegyzet.

⁸³ ÁBTL 2.1. I/109-a (V-143403/1). 332–333.

⁸⁴ Erre vonatkozóan lásd Brankov 1954. augusztus 24-én és augusztus 30-án felvett feljegyzéseit, amelyben szinte megismételte az 1949-es perben betanult vádakát. Brankov bírálóan említette, hogy Rajk „sokkal előbb már eltussolta a Szovjetunió jelentőségét és vezető szerepét a kapitalizmus ellen vívott világméretű harcban”. Vádként hozta fel azt is, hogy a Tájékoztató Iroda határozata után, „amikor az MDP vezetői több gyűlésen felléptek és leghatározottabban elítélték Tito politikáját, Rajk volt az egyedüli, aki nem tette ezt”. ÁBTL 2.1. I/1-d (V-142673/4). 316–319. Idézi: *Vukman Péter*: „Tito és Rankovics bizalmi emberei”: Rajk László és Lazar Brankov. In: Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok. Szerk.: A. Sajti Enikő. Szeged, JATEPress, 2011. 211–212.

A magyarországi jugoszláv politikai emigráció vezetője

Emigrálását követően Brankovot a magyar vezetés minden lehetséges módon megpróbálta felhasználni különböző Tito-ellenes propaganda célokra. A „Tito-csoport bűnös elhajlásáról” többször nyilatkozott a Magyar Rádiónak és interjút adott a *Déli Csillagnak*, a Magyar–Jugoszláv Társaság folyóiratának. Propagandanyilatkozataival Rákosiék azonban nem csak Jugoszláviának kívántak üzeni, hanem a Boarov-ügyhöz hasonlóan az emigránsokat arra is felkínálták használni, hogy Tito-ellenes állásfoglalásra kényszerítsék a magyarországi délszláv szervezeteket.⁸⁵ Így válik érthetővé Brankov felszólalása a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) bajai kongresszusán 1948. november 14-én. Miután ismertette a jugoszláv követség munkatársainak október 27-ei nyilatkozatát, Brankov „intő szóval fordult a hazai délszlávok felé,” és figyelmeztette őket arra, hogy „Tito ügynökei igyekeznek az egységet megbontani.” Majd a következőkkel folytatta: „Egyetlen út áll előttünk — mondta — a sztálini út. Ezen az úton vezeti Rákosi Mátyás a magyar dolgozók millióit. Az az erő, amely eddig megsemmisített minden ellene törő erőt, meg fogja semmisíteni Titóékat is”. A hivatalos jelentés szerint az egykori követségi tanácsos beszédét a „hatalmas tömeg szűnni nem akaró lelkes tapssal és megisméltődő éljenzéssel fogadta”, majd az újabb beszédek után határozati javaslatot fogadtak el, amelyben a kongresszus a pár nappal korábban, Mohácson megtartott gyűléshez hasonlóan „állást foglalt a mai jugoszláviai helyzetel szemben”.⁸⁶

A nyilatkozatok és a jugoszlávellenes propagandabeszédeken túl Brankov komolyabban is kivette a részét a Tito-ellenes rágalomhadjáratból. Alátámasztja ezt az a november 12-én készített beadványa, amelyet az MDP Titkársága 1948. november 24-én tárgyalt. Az ülésről készült jegyzőkönyv alapján nyilvánvaló, hogy Brankov szorgalmazta, hogy a *Nova Borba* emigráns lap székhelyét Budapestre helyezték át és Jugoszláviában történő terjesztésére Szeged, Pécs és Nagykanizsa körzetében három technikai bázist állítsanak fel. Brankov javasolta továbbá, hogy a Tito-ellenes propagandatevékenységbe jobban vonják be a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségét és lapját, a *Naše Novinét*, valamint növeljék a budapesti rádió szerb nyelvű adását napi egyszeri 8 perces műsorról, napi kétszeri 15 perces adásra. Javaslatait Révai József terjesztette a Titkárság elé és a kérések teljesítését javasolta. Igaz, a *Nova Borba* székhelyének áthelyezése esetében, tekintettel annak elsőrendű politikai fontosságára, csak az *ideiglenes* szerkesztőbizottság felállítását támogatta, az ál-

⁸⁵ A magyarországi délszlávok meggyengítését szolgálta továbbá, hogy a Boarov-ügy kipattanásával egy időben visszavonták Rob Anton képviselői mandátumát és betiltották a délszláv kisebbség folyóiratát, a *Naše Novinét*. Helyette a továbbiakban Haraszti Sándor szerkesztésében a *Déli Csillagot* (a Magyar–Jugoszláv Társaság folyóirata) adják ki. A letartóztatások ellen a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége végrehajtó bizottsága tiltakozó levelet küldött Rajk László belügyminiszternek, a mandátum visszavonása miatt pedig 46 délszláv tanító Dinnyés Lajos miniszterelnöknek. Sajtószemle MNL OL X-J-4-b-15/b-1947–1948. (3.d.) 1948. július 10. 252., július 11. 254. és július 21. 224.

⁸⁶ MTI Napi híradás, 1948. november 14., 21–22.

landó szerkesztőbizottság felállítását a többi szocialista ország véleményétől és hozzájárulásától tette függővé.⁸⁷

A kapcsolódó feladatok végrehajtásában Brankov (a Titkárság 1949. február 16-ai döntése nyomán a magyar rádió délszláv adásainak politikai tanácsadójaként is⁸⁸) kiemelten foglalkozott a délszláv nyelvű rádióadásokkal, habár a rádió vezetőivel együttműködése korántsem volt zökkenőmentes. Brankov többször nehezményezte, hogy az adások előkészítésébe, a műsortervek összeállításába nem vonják be kellő mértékben az emigránsokat, a túl tarka és szórafozatos műsorok helyett pedig javasolta, hogy inkább az emigráns sajtó cikkeit, elméleti írásait olvassák be.⁸⁹ Kritikai észrevételeit Rákosi Mátyás is jogosnak fogadta el, és 1949. május 2-án utasításba is adta, hogy „megfelelő kontroll mellett maximális lehetőséget [kell] adni a jugó elvtársaknak”.⁹⁰ Az emigrációs szervező munka kapcsán nagy fontossággal bírtak azok a külföldi megbeszélések is, amelyeket Brankov a többi emigráns vezetővel folytatott. A politikai emigránsok munkájának jobb összehangolása céljából 1949. január 15 és február 7. között Bukarestben Pero Popivodával, a jugoszláv légiere egykori főparancsnok-helyettesével, a kelet-európai politikai emigráció vezetőjével és a bukaresti volt jugoszláv nagykövettel, Radonja Golubović-tal találkozott. Megbeszélésükön, amellet, hogy mind a jugoszláviai, mind az emigránsok helyzetét áttekintették, határozatot hoztak a politikai emigránsok szervezeti megerősítéséről és az ezzel összefüggő konkrét feladatokról.⁹¹

Mindeközben a legmagasabb pártkörökbe is bejáratos volt, mind emigrálása előtt, mind azt követően. Rákosi Mátyással több alkalommal is találkozott. Habár kétkötetes visszaemlékezésében ezekről a találkozásokról Rákosi mindvégig hallgatott,⁹² Brankov még 1989-ben is úgy emlékezett vissza, hogy Rákosi, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Nagy Imre első, 1945 végén vagy 1946 elején (a pontos dátumra már nem emlékezett) sorra kerülő belgrádi látogatásának előkészületeit személyesen beszélték meg, a jugoszláv fővárosba pedig együtt utazott a magyar küldöttséggel.⁹³ Visszaemlékezésében Brankov arról is beszámol, hogy emigrálását is egyeztetette Rákosival.⁹⁴ Feltételezhetően már a jugoszláv követség ügyvivőjeként is szabad bejárással rendelkezett a magyar pártvezető-

⁸⁷ MNL OL M-KS 276.f. 54.cs. 18.ó.e. 1948. november 24. 3. és 19.

⁸⁸ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ó.e. 1949. február 16. 4.

⁸⁹ Uo. 29–30. és MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 35. ó.e. 71–76.

⁹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 35. ó.e. 71.

⁹¹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 30. ó.e. 1949. február 16. 25–27.

⁹² Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések. I–II. kötet. Budapest, Napvilág, 1997.

⁹³ *Bokor P.*: A harmadrendű vádlott. i. m. 56.

⁹⁴ Uo. 62. Brankov állítását megerősíteni látszik az a Történeti Levéltárban őrzött irat, amely az állambiztonság egyik beépített embere és Ozren Krstonošić 1949. november 7-ei találkozájáról készült. A budapesti Jókai Eszpresszóban folytatott találkozáson az egyébként Brankovval együtt emigráló Krstonošić említést tett arról, hogy emigrálását megelőzően „Brankov állandóan tárgyalt Rákosi Mátyással, Kádár Jánossal, Farkas Mihállyal és a többi MDP vezetőségi tagokkal, akik őket a legmesszebbmenően támogatták.” ÁBTL 2. 1. IV/27 (Sz-2211). 74. Zinner Tibor 2013-ban megjelent monográfiájában arra is utal, hogy Brankovot emigrálása előtt Péter Gábor hosszas séták során győzködte, azt azonban nem látja bizonyítottnak, hogy az előzetes letartóztatásban lévő Boarovval 1948. augusztus 6-án aláíratott, Brankovra terhelő adatokat tartalmazó jegyzőkönyvvel zsarolták volna a jugoszláv diplomatát. *Zinner T.*: „A nagy politikai affér”. i. m. 219. és uo. 1095. lj.

höz.⁹⁵ Gyakran találkozott Rajk Lászlóval is, akivel személyesen 1945 végén vagy 1946 elején ismerkedett meg, de szorosabb kapcsolatba Rajk belügyminiszterre történő kinevezése után kerültek egymással. Levéltári források alapján bizonyítható, hogy a magyar kormánydelegáció Jugoszláviában tett látogatásáról, a Péter Gábor vezette rendőrkuendőtséég 1947 őszi belgrádi útjáról (október 10–15.) és Tito decemberi magyarországi látogatásáról bizonyosan tárgyaltak. A személyes találkozásokon túl előfordult, hogy Rajk Brankovon keresztül, a diplomáciában bevett módon, hivatalos levélben tájékoztatta a jugoszláv vezetést.⁹⁶ Eddigi kutatásaim során öt ilyen esetet rekonstruáltam. Eszerint, 1947 júliusában a magyar belügyminiszter a Nagy Ferenc-összeesküvésben szereplő személyek listáját tartalmazó levelet bízott Boarovra, hogy továbbítsa Brankovnak. Sőt, októberben a belügyminisztériumban, decemberben pedig Rajk Ajtösi Dürer sori lakásán kapott újabb leveleket. Habár a levelek részletes tartalmára Boarov már nem emlékezett, azokat Tito látogatásával és a két ország közti barátsági szerződés aláírásával hozta összefüggésbe.⁹⁷ Legalább két esetben adott át levelet Tökés Ottó, Rajk titkára, majd 1948-tól a belügyminisztérium elnöki osztályának vezetője is. Brankov 1954-es kihallgatása során vallotta, hogy az 1948 elején Jugoszláviába induló magyar belügyi delegáció névsoráról ilyen formában értesült. Tökés továbbította Miltiadész Porfirogenisz, a „népi felszabadító görög kormány Budapesten tartózkodó igazságügyminisztere” levelét is, amely a görög kommunista gerillák részére végzett gyűjtési akcióról számolt be. A Rajk-perben később valóságos konspirációt kerítettek az ügy köré: német nyelven írták, Rajk titkára személyesen kézbesítette lezárt borítékban, Rajk maga figyelmeztette Tökést a bizalmas minősítésre. Sőt, a perben Tökés Ottóra osztották a fontos államtitkok átadójának a szerepét is.⁹⁸

Rákosi Mátyás és Rajk László mellett Brankov Péter Gáborral is kapcsolatban állt. A Legfőbb Ügyészség 1953. december 11-én a Péter Gábor és társai ügyében emelt vádirata szerint Péter Gábor, kihasználva a hivatalos kapcsolatot, 1946 elejétől 1948 nyaráig, a Tájékoztató Iroda határozatáig, „folyamatosan átadott olyan államtitkot képező adatokat, amelyekről [...] feletteseinek nem volt tudomásuk.” Így kerültek a jugoszlávok kezébe olyan bizalmas iratok, mint, többek között, az ÁVH jelentései a magyar és a jugoszláv kormánydelegáció belgrádi és budapesti látogatásáról vagy a politikai helyzetről készült feljegyzései. Egy esetben a lispei (Zala megye) olajmezőkről is adott át geológiai térképet, miután azonban Brankov további térképeket kért, az esetet jelentette Rákosinak.⁹⁹ Az ügyben a Budapesti Hadbíróságon 1953. december 24-én kelt

⁹⁵ *Pünkösti Árpád*: Rákosi a csúcson. Budapest, Európa, 1996. 30. Pünkösti azonban ezen munkájában forrásokkal egyértelműen nem támasztja alá fenti állítását.

⁹⁶ *Vukman P.*: „Tito és Rankovics bizalmi emberei”. In: Magyarország és a Balkán. i. m. 197–213., különösen: 199–201.

⁹⁷ Uo. 201. Ha helytállónak is fogadjuk el Boarov állításait, az általa továbbított levelek a hivatalos érintkezés keretei között maradtak. Valóság tartalmát csökkentheti azonban, hogy az egykori sajtóattasé közel egy éve előzetes letartóztatásban volt és már korábban is tett terhelő vallomást Brankovra.

⁹⁸ *Vukman P.*: „Tito és Rankovics bizalmi emberei”. In: Magyarország és a Balkán. i. m. 201–202.

⁹⁹ ÁBTL 2.1. VI/1. (V-150028). 45.

ítéletből azt is megtudjuk, hogy Brankov az „UDB-központba küldött kémjelentéseiben Péter Gábort „Bogdán” fedőnévvel jelezte, s jó hírforrásként jellemezte”.¹⁰⁰ A fenti tényállást a vádhatóság Brankov azon eredeti jelentéseiről készített hiteles fordítással bizonyította, amelyek Brankov letartóztatásakor kerültek az ÁVH birtokába.¹⁰¹ Az iratokról, pontosabban az eredeti szerb nyelvű piszkozatokról készített fotókópiák és hiteles fordításuk a Történeti Levéltárban a Lazar Brankovról vezetett vizsgálati dossziében is megtalálhatóak, azon 1947. novemberre és 1948. márciusa között készült iratokkal együtt, amelyek értelmében a „Dózsa” fedőnevet használó Brankov nem csak Péter Gábertól, hanem Rajk Lászlótól is továbbított bizalmas iratokat a belgrádi UDB-központba.¹⁰² Brankov letartóztatását követően, már az első moszkvai kihallgatásai során (1949. július 8. és július 16.) beismerte, hogy az UDB beszervezett ügynöke volt, és a Rajk-per felülvizsgálata során is több mint 30 UDB-ügynökről tett említést. Többek között Horváth (Hönigsberg) Ottó rendőr alezrederől, Cseresnyés Sándorról, a BM sajtóosztályának vezetőjéről, Rex József külügyi tisztviselőről, vagy éppen Ognyenovics Mihályról és Rob Antalról, az MDSSZ szervezeti titkáráról és főtitkáráról.¹⁰³ Úgy vélem azonban, hogy Brankov hírszerző tevékenységéről egyértelműen csak a témában folytatott belgrádi levéltári kutatások után foglalhatók állást.¹⁰⁴ Megjegyzem, hogy ha a szó hagyományos értelmében vett beszerzésekre és kémkedésre (mint Szűcs Ernő vagy a már említett Rob Anton esetében¹⁰⁵) a valóságban nem is került sor, a korszakban magától értetődő volt, hogy a kommunista pártok „elvtársi

¹⁰⁰ ÁBTL 2.1. VI/1 (V-150028). 146. A hűtlenséggel kapcsolatban 1957. március végi kihallgatásán Péter Gábor azonban már mindössze csak annyit ismert el, hogy a Tájékoztató Iroda 1948-as, bukaresti határozatáig a magyar és a jugoszláv hatóságok kölcsönösen tájékoztatták egymást, főként a háborús bűnösök kérdésében. Ezt azonban nem tekintette illegálisnak, mert arról az MKP vezetősége, belügyminiszterként Rajk László és maga Rákosi Mátyás is tudott. ÁBTL 2.1. VI/1-a (V-150028/1). 4/b. A Legfőbb Ügyészség 1957. május 10-ei, a Budapesti Hadbírótság és a Katonai Felsőbírótság 1953. december 24-én, illetve 1954. január 15-én kelt ítélete ellen benyújtott perújítási indítványában már nem tartotta bizonyíthatónak, hogy Péter Gábor elkövette vona a hűtlenség vádját. Az indítvány azt is kihangsúlyozta, hogy az adatközlésre azelőtt került sor, hogy Tájékoztató Iroda kizárta tagjai közül Jugoszláviát. ÁBTL 2.1. IV/1-c (V-150028/3). 53. és 57.

¹⁰¹ ÁBTL 2.1. VI/1 (V-150028). 46. és 171.

¹⁰² ÁBTL 2.1. I/109 (V-143403). 223–224. és 331/24–40.

¹⁰³ ÁBTL 2.1. I/109-a (V-143403).

¹⁰⁴ A Rajk-perrel megjelent monográfiájában Zinner Tibor megjegyzi, hogy számos találkozással Brankov egy alkalommal sem kérdőjelezte meg az egyébként az Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez című forrásközlő sorozat 1. és 3. kötetében (Szerk. biz. Elnöke: Solt Pál. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. és 1994.) közölt dokumentumokat, de az 1947 ősze és 1948 tavasza között keletkezett iratokat 2002-ben hamisítványnak nevezte. Zinner Tibor elgondolkodtatónak tartja továbbá, hogy a szóban forgó dokumentumokat miért nem használták fel a Rajk-per alapeljárása során. *Zinner T.: „A nagy politikai affér”*. i. m. 226. és uo. 1127. l.

¹⁰⁵ *Huszár Tibor: A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955. Dokumentumok, interjúk Szűcs Ernő tevékenységéről, a tetteitársak és áldozatok vallomásai. Budapest, Corvina, 2009. 1. dokumentum. 43. és Sajtó Enikő: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon. Rob Antal (Muraszerdahely, 1909. május 17.–Belgrád, 1965. április?). In: Egyén és közösség. Tanulmányok. Szerk.: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 277–289.*

kötelességüknek érezték,” hogy saját országukra vonatkozó információkat szolgáltatassanak a testvéri pártok és különösen a szovjet kommunista párt felé.

A magyarországi jugoszláv politikai emigrációban kifejtett tevékenysége és a magyarországi kommunista vezetéssel ápoltságai alapján még maga Brankov sem sejtette, hogy a Rajk-per jugoszláv szálának részeként őt is mint „titoista ügynököt” fogják letartóztatni 1949. június 21-én Moszkvában, majd a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik. A perben játszott szerepének bemutatása azonban már egy következő tanulmány részét képezheti.

A YUGOSLAV DIPLOMAT IN HUNGARY: LAZAR BRANKOV, 1945–1949

by Vukman Péter
(Summary)

The paper focuses on the eventful career of Lazar Brankov and analyzes all aspects of his eventful career between 1945–1949. During these years, Brankov was one of the leading diplomats working at the Yugoslav mission of the Allied Control Committee in Hungary and from 1947 on, as the first secretary of the Yugoslav embassy in Budapest. Brankov established contacts with the leading Hungarian politicians, participated in different social and political events and dealt with economic issues, reparations, the extradition of supposed Hungarian war criminals and the plight of the South Slavic minorities in Hungary. He went into exile in the autumn of 1948 and became the first leader of the so-called Cominformist emigrants in Hungary. The paper also analyzes the reasons and circumstances of his emigration, and his role in organizing the collectives of the so-called Cominformist emigrants in Hungary. For this paper the author has carried out primary research at the National Archives of Hungary, especially in the papers of the Ministry of Foreign Affairs and the Hungarian Working People’s Party, and at the Historical Archives of the Hungarian State Security.

Szabó Róbert

A LIBERÁLIS INTERNACIONÁLÉ (LIBERAL INTERNATIONAL) MAGYAR CSOPORTJA 1949–1994

Magyarok egy nemzetközi párt szervezetben

A mai értelemben vett politikai pártok a modern polgári társadalmak szü-
löttjei. A pártok országhatárokat átlépő, nemzetközi szintű szerveződésére a
munkásosztály érdekét kifejezni hivatott politikai szervezetek körében találjuk
az első példákat (1864, 1889), de a polgári pártok körében sem volt ismeretlen
— ha ma nem is annyira köztudott — egy ilyen összefogás gondolata.

1823-ban Párizsban adtak ki egy olyan lapot, amely francia és spanyol li-
berálisok, olasz karbonárik, angol radikálisok együttműködését szorgalmazta.
Az európai liberális és demokratikus pártok 1913-ban Hágában alapítottak
nemzetközi politikai szervezetet, ám az rövid ideig működött, a megválasztott
svájci elnök halála és az I. világháború után 1920-ban megszűnt létezni. 1924 és
1934 között francia radikálisok kezdeményezésére 11 ország liberális és demok-
ratikus pártjai — közöttük nyugat- és kelet-közép-európai országok politikai
szervezetei is — egy európai nemzetközi liberális szervezetbe tömörültek (*The
Entente Internationale des Partis Radicaux et des Partis Democratiques*), amely-
nek munkáját és célkitűzéseinek megvalósítását jobb- és baloldali diktatúrák
kiépülése tette lehetetlenné.

A II. világháború befejezése után a politikai pártok nemzetközi szerveze-
tei hamar újraéledtek. 1947-ben több szervezet is megalakult, viszonylag elég
hamar, egymás után. A *Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája* 1947
szeptemberében a kelet-közép-európai szovjet dominanciájú országok Moszk-
vából irányított külpolitikájának termékeként jött létre. S a kommunista orszá-
gok ellenőrzött és egyesített külpolitikájának Moszkvából vezérelt tanácskozó
szerve maradt 1956-os fennállásáig, abban Nyugat-Európát csak az Olasz Kom-
munista Párt és a Francia Kommunista Párt képviselte. 1947. június 3-án Bel-
giumban alakult meg a *Nouvelles équipes internationales*, a kereszténydemok-
rata pártok nemzetközi szervezete, mai jogutódja a Kereszténydemokrata In-
ternacionálé (*Christian Democrat International, CDI*), míg a szociáldemokrata
pártok világuniója, a *Szocialista Internacionálé* újjáalakítására 1951. június
30-án Frankfurt am Mainban került sor.

Tanulmányunk tárgya a Liberális Internacionálé (*Liberal International, LI*), melynek alakuló ülését 1947. április 10. és 14. között az angliai Oxfordban,
a Wadham College-ban tartották. Létrehozásának gondolata 1946. június 16-án

a Belga Liberális Párt centenáriumi ünnepségén fogalmazódott meg, ahol a belga, francia, német, brit, olasz, spanyol, svájci és svéd liberális pártok képviselték magukat. Rövid előzetes oslói tanácskozás után a *Liberal Manifesto* elfogadásakor 19 országból érkezett küldöttek erősítették meg aláírásukkal pártjuk csatlakozását a memorandumhoz. Magyarországról magát liberális pártnak tekintő politikai szervezet (mint a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Radikális Párt) nem delegálhatott küldöttet a tanácskozásra. A külföldön élő magyar liberálisok nevében Hevesy Pál volt diplomata, Magyarország egykori állandó népszövetségi képviselője írta alá a memorandumot.¹ (Szerepe erre az egyetlen alkalomra szorítkozott, neve később nem fordult elő az LI és a Magyar Csoport egyetlen iratában sem.) A korábban ismert — főleg a kommunista — nemzetközi szervezetek centralizált működésével ellentétben, az LI a kezdetektől fogva a szabadelvű pártoknak olyan világméretű fóruma volt, amely tagszervezeteit egyenlőnek tekintette, s kiemelt figyelmet fordított a vasfüggöny mögött élő országok száműzött liberálisainak tömörítésére is.

A liberális világszervezet alapintézményei hamar kialakultak; az éves kongresszuson a szervezet tagpártjainak küldöttei, egyéni tagok és megfigyelő státuszú személyek vitatják meg ma is a nemzetközi helyzetet, s a liberalizmus időszerű helyzetével kapcsolatos határozatokat fogadnak el. A kongresszus a legfőbb politizáló fórum, ahol az *LI bizottságai* által kijelölt témákat a nemzeti csoportok ajánlásainak figyelembe vételével nyílt fórumokon beszélnek meg s szavazással alakítják ki a végső határozatokat.

Két kongresszus között az évente három alkalommal ülésező végrehajtó bizottság (*Executive Committee, EC*) az egyik legfontosabb döntéshozó szerv; az adminisztratív ügyeket intézi, s figyelemmel kíséri a nemzetközi politikai helyzetet. (Újonnan belépni szándékozó liberális párt csatlakozásának ügye is eléjük kerül, s álláspontjuk ismeretében dönt a jelölés sorsáról a kongresszus.) Ma már létezik az alelnökökből álló Bureau, 1964-től fóruma van a pártvezérek tanácskozásának (*Leaders' Meeting*), és ismert a speciális szak-albizottságok rendszere (*Special Sub-Committees*) is.

A nemzetközi politikához hasonlóan a politikai pártok terrénumában is jelentkezett a világ kettéosztódása, a hidegháború megnyilvánulása. Ez a Liberális Internacionálé életében is nyomon követhető. A rendelkezésre álló források szerint 1948 végén, 1949. január elején alakult meg a Száműzött Liberálisok Bizottsága (*Committee of Liberal Exiles, CLE*), azon küldöttekből, akik li-

¹ *Julie Smith: A Sense of Liberty. The History of Liberal International.* London 1997. 81. – Hevesy Pál (1883–1987) diplomata, külügyminisztériumi munkatárs. Külföldi jogi tanulmányok folytatása után Budapesten vármegyei jegyző volt, majd 1908-ban külügyi szolgálatba állt. Első állomáshelye Konstantinápoly volt, a Monarchia utolsó diplomatájaként Madridban képviselte a dualista államot. 1927 és 1931 között a Népszövetségnek a magyar delegáció vezetője. 1942-ben kilépett a külügyi szolgálatból, angol állampolgárságot kapott, Londonban élt, később a szigetországból Ausztriába költözött. – Már a kortársak sem voltak teljesen tisztában azzal, hogy ki is képviselte Magyarországot a Liberális Internacionálé megalakításakor. Vészy Máttyás pl. Apponyi György gróf jelenlétére emlékezett. Archiv des Liberalismus (ADL) der Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit. ADL 10472/2, Liberal International:Hungary (BDP, 1957–82). Mrs. Daisy Finney levele Derick Mirfin főtábornak, 1958. január 6.

berális meggyőződésük miatt főleg a szovjet fennhatóság alatt álló kelet-közép-európai országokból voltak kénytelenek elmenekülni. A csoport jelentőségét mutatta, hogy az LI első elnöke, a maga is spanyol emigráns Salvador de Madariaga egyben a CLE vezetője is volt. A bizottság ülésein a mindenkori főtitkár is gyakran megjelent, egyfajta összekötő szerepet is játszott a Végrehajtó Bizottság és a CLE között. A liberális világszervezet alapokmánya szerint az évenkénti kongresszuson mindegyik emigráns tagszervezet három teljes jogú delegátussal, az e szervezeteket tömörítő CLE a végrehajtó bizottságban összesen négy szavazati joggal bíró küldöttel képviseltethette magát.

A kongresszus volt az a fórum, ahol a hazájukban betiltott liberális pártok menekült képviselői a tanácskozás ideje alatt erőteljes lobbitevékenységgel elnyerhették küldött-társaik figyelmét és szavazatát a Kelet-Közép-Európa népeivel foglalkozó határozatok támogatására, ébren tarthatták a nyugat-európai kormányzati pozícióban is lévő liberálisok révén az elnyomott népek ügyét.

Bár sok pozíció fontos az LI munkájában, néhány tisztséget külön is ki kell emelnünk. A szervezet élén megalakulása óta elnök áll, ám a vizsgált időszakban egyszer sem választottak meg a tisztség betöltésére a szigetországban tevékenykedő politikust.² Ezzel ellentétben, mivel a szervezet hivatalos székhelye Londonban a Whitehall-on található, az adminisztráció irányításáért is felelős főtitkári poszton az 1970-es évek végéig mindig angolszász személyiség állt.³ A „patron” tisztség ugyan csupán tiszteletbeli poszt, ennek megszerzése azonban tekintélyt, erkölcsi elismerést jelent minden liberális politikus számára — s némi kiváltságot a kongresszuson és az EC munkájában saját jogon való részvételre — mert a liberális eszmények egy életen át tartó képviselőletének elismeréseként ajánlják fel. Az EC ajánlására a kongresszus dönt a jelöltek megválasztásáról. A, mint említettük, főleg emigráns kelet-közép-európai liberálisokat tömörítő *Committee of Liberal Exiles* (CLE)-ben a nemzeti csoportok közös képviselőitükre titkárt választottak, aki gyakorlati okok miatt minden esetben a szigetország fővárosában élő emigráns volt. Személye azért lett fontos, mert a központ és az Európa nyugati felén szétszórtnak élő csoportok vezetői között a koordinátor szerepét kellett ellátnia. Ezt a tisztséget előbb a litván Stasys

² Az elnökök sorát a volt spanyol köztársasági külügyminiszter, Salvador de Madariaga (1886–1978) nyitotta meg, aki 1952-től utódához hasonlóan haláláig az LI tiszteletbeli elnöke volt. Roger Motz belga szenátor (1904–1964) 1958-ig állt az LI élén, Giovanni Malagodi olasz liberális pártvezér (1904–1991) 1958-tól 1966-ig, majd 1982 és 1989 között két különböző periódusban is elnök volt. Edzo Hendrik Toxopeus a holland liberális párt elnökeként (1918–2009) 1966-ban lett az LI első számú vezetője. Gaston Thorn luxemburgi külügyminiszter (1918–2007) 1970-től tizenkét éven át töltötte be tisztségét. Adolfo Suárez (1932–2014) volt spanyol miniszterelnök 1989-ben került az LI élére, Otto Graf Lambsdorff (1926–2009) korábbi német gazdasági miniszter 1992-től 1994-ig volt az LI elnöke.

³ Peter Calvocoressi az LI első főtitkára 1949-ig, akit egy évig valamint 1951–1957-ben John H. MacCallum Scott követett, közben 1950–51-ben Francis Bennett is betöltötte ezt a tisztséget. Őt 1957. decembertől Derick Mirfin váltotta fel, 1961-től, majd 1975. márciustól egyaránt három-három évig Richard Gillachrist Moore volt a főtitkár. Vernon Dawson tizenegy éven keresztül (1964–1975) volt ezen a poszton hivatalban. A svájci Urs Schoettli személyében 1978-ban első ízben került a posztra a kontinensről származó politikus. A szervezeti átalakítások után a főtitkári tisztség tíz éven át betöltetlen maradt, majd 1992-ben a holland Julius Maaten személyében lett az LI-nek ismét főtitkára.

Žymantas,⁴ 1951-től a bolgár M. J. Pejev,⁵ majd 1963-tól a szerb Nenad Petrović⁶ töltötte be.

A magyar csoport a CLE működésének megindulásakor még nem létezett⁷ és egészen 1950. november végéig nem is jött létre, bár egy-két magyar liberális politikai részvételét már megemlítték.⁸

Magyar politikai megjelenésére azonban nem kellett sokat várni a Száműzött Liberálisok Bizottságában. 1950-ben érkezett menekültként a szigetország földjére Vészy Mátyás, a Polgári Demokrata Párt volt országgyűlési képviselője.⁹ Angol liberális ismerősein keresztül hamar jelentkezett az LI főtitkáránál, aki felhívta figyelmét az emigráns politikálás lehetőségére a CLE keretén belül.

Vészy Mátyást 1951. januárban¹⁰ tüntették fel első ízben a Száműzött Liberálisok Bizottsága (CLE) londoni ülésének jegyzőkönyvében s haláláig tagja maradt a testületnek. Bár 1951. február 16-án alakult csoportja hamarosan csatlakozási szándékát is bejelentette az LI-nek, az egyelőre hivatalosan nem lett tagja a bizottságnak. Egyéni tagsága azonban lehetőséget adott Vészynek arra, hogy a magyar liberalizmus ügyét képviselje. A Vészy-csoport — amely önmagát a liberális száműzöttek bizottsága magyar csoportjának (*Hungarian Group of the Committee of Liberal Exiles*) nevezte — eredeti taglétszámát nem ismerjük, rendelkezésre áll viszont egy későbbi kimutatás, amely szerint 1953 végén 53 tagot számláltak s 14 főből állt a csoport vezetésére hivatott végrehajtó bizottság. A névsorból Vészy Mátyáson kívül csak Emőke nevű leánya, akit a források (férjezett nevén) mint Mrs. D. E. Finneyt említenek, játszott később is fontos szerepet a magyar liberális emigráció tevékenységében. 1951 októberében a CLE titkárhelyettese (*assistant secretary*) lett, egyik feladata volt az ülés-

⁴ Stasys Žymantas (1908–1973): jogász, szerkesztő. A vilniusi egyetem jogi karának dékánja, az 1941. évi felkelés egyik vezetője volt. A megtorlás elől Angliába menekült, csatlakozott a Liberális Internacionáléhoz, megválasztották a Száműzött Liberálisok Bizottsága titkárává. Később az Amerika Hangja Rádió alkalmazta, az USA-ban telepedett le. A külföldi litván szervezetek egyik vezetőjeként több emigráns lap szerkesztője volt.

⁵ Nevén kívül nincs több információnk róla.

⁶ Nenad Petrović (1925): író, politikus. Középkorúként részt vett a németellenes felszabadító mozgalomban, majd az angol hadsereg tolmácsa Olaszországban és Németországban. 1947-től Londonban élt, politikai gazdaságtan tanult. Bekapcsolódott a liberális szerb emigráns irodalmi mozgalmakba, tagja lett a Liberális Internacionálnak, 1963-tól a CLE titkára a szervezet fennállásáig.

⁷ ADL 10415/b, Liberal International : Committee of Liberal Exiles (CLE) 1951. Report by the executive secretary of the CLE to the Conference of liberal Executive 1949. június 3.

⁸ ADL 10472/3, Liberal International Liberal Union, 1949–1963.) 123. John MacCallum Scott főtitkár levele Vészy Mátyásnak. 1950. november 28.

⁹ Vészy Mátyás (1892–1959): ügyvéd, politikus. 1945-től a Polgári Demokrata Párt tagja, országos pártszervező, 1947-től a PDP országgyűlési képviselője, majd párton kívülként vett részt a törvényhozás munkájában. 1949-ben emigrált, Londonban bekapcsolódott a Liberális Internacionálé tevékenységébe, 1955-ig a Magyar Nemzeti Bizottmányban is szerepet vállalt. – Vö. : Szabó Róbert: Egy liberális ügyvéd a parlamenti padsorokban. Vészy Mátyás törvényhozói tevékenysége 1947–1949. In: Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Réfi Attila, Sziklai István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Bp. 2010. 391–402.

¹⁰ ADL 10415/b, Liberal International: Committee of liberal Exiles (CLE) 1951. Jegyzőkönyv a CLE 1951. január 19-ei üléséről

ről elkészített jegyzőkönyvek hitelesítése,¹¹ amelyek alapján képet tudunk alkotni a CLE működéséről is. A CLE tevékenységének kezdeti éveire a szervezeti megerősödés, a más világszervezetekben dolgozó honfitársakkal való kapcsolatkiépítés és közös akciók szervezése volt jellemző. Az emigráns vezetők tisztában voltak azzal, hogy a szervezet jelentősége és jövője tagságuk létszámának növelésétől és az LI-ben való súlyuk erősödésétől függ. 1950 és 1953 között több CLE ülés is foglalkozott jelenlétük erősítésének kérdésével, az 1953-as mondorfi világtársaságra elkészítendő CLE-tagszervezeti brosúra ügyével, többnyire eredménytelenül. Ezekben az ügyekben Vészy Mátyás nagyfokú aktivitást mutatott, például az 1952-es strasbourg-i kongresszus előtt csoportja nevében hat pontos kiegészítő javaslatában egy újabb bizottság létrehozásának szükségességét indokolta (*Provisional Committee of the Liberal Movement for an United Europe*) a CLE végrehajtó bizottsága előtt.¹² 1951-ben több alkalommal a BBC magyar adásában is népszerűsítette a liberális eszméket.

A liberális gondolat magyar emigrációs képviselőinek ügye évekig két párhuzamos vonalon futott. Két álláspont, két személy és két felfogás jellemezte azokat az éveket, amelyek során hol egymással vitázva, olykor egymást cáfolva és támogatva, mindvégig saját csoportjuk képviselőire helyezve a hangsúlyt küzdöttek az egyedüli legitimitásért. Míg Vészy Mátyás személyében a magyar liberalizmusnak az 1945 utáni nemzedéke jelentkezett, gróf Apponyi György¹³ a Horthy-korszakban tevékenykedő hazai liberálisok nevében vindikálta magának és híveinek a magyar liberalizmus nemzetközi képviselőit. Apponyi, mint a new yorki Magyar Nemzeti Bizottmány belgiumi képviselője megpróbálkozott egy emigráns magyar liberális párt, illetve csoport megszervezésével is. Támogatói között Fábíán Béla,¹⁴ Lázár Miklós¹⁵

¹¹ ADL 10415/b, Liberal International Committee of liberal Exiles (CLE) 1951. Jegyzőkönyv a CLE 1951. október 19-ei üléséről, valamint ADL 10472/3, Liberal international : Liberal Union 1949–63. 102. Vészy Mátyás levele John Maccallum Scott főtítkárnak 1953. július 12. – Vészy Emőke, Mrs. Daisy E. Finney (1933): ügyvéd. A londoni egyetemen szerzett jogi oklevelet, majd ügyvédi diplomát. Jogi munkakörökben dolgozott, előbb a British Council magyar osztályának szakértőjeként, majd a Szabad Európa Rádió európai jogi osztályának munkatársaként, később 18 évig a *Békehadtest* alkalmazottja volt.

¹² ADL 10415/b, Liberal International Committee of liberal Exiles (CLE) 1951. Jegyzőkönyv a CLE 1952. márciusi üléséről.

¹³ Apponyi György (1898–1970): földbirtokos, legitimista, majd liberális magyar politikus. A Rassay Károly vezette Nemzeti Szabadelvű Párt tagja, 1931–1944 között országgyűlési képviselő. A német megszálláskor letartóztatták, Mauthausenbe hurcolták. Kiszabadulása után nem tért vissza Magyarországra. Részt vett a külföldi magyar emigráció tevékenységében. – Vö.: *Szabó Róbert*: Legitimista politikus egy liberális pártban. Adalékok gróf Apponyi György politikai életrajzához (Éberhárd, 1898 – Saarbrücken, 1970). In: MTA–ELTE Pártok, Pártrendszer, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve 2010/2011. Szerk. Réfi Attila, Sziklai István. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszer, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Bp. 2011. 81–92.

¹⁴ Fábíán Béla (1889–1966): ügyvéd, politikus, publicista. 1922-től 1939-ig képviselő a Nemzeti Demokrata Párt, ill. az Egyesült Szabadelvű és Demokrata Ellenzék programjával. A német megszállás idején koncentrációs táborba hurcolták. Kiszabadulása után külföldön maradt. 1948. októbertől az USA-ban élt. 1957-ig a Magyar Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottság tagja, a társadalompolitikai bizottság vezetője.

¹⁵ Lázár Miklós (1887–1968): újságíró, szerkesztő. 1921-től a *Reggel* című hétfői lap főszerkesztője. 1925-ben a budapesti fővárosi törvényhatósági bizottság tagja. 1930-ban, valamint 1931-től 1936-ig országgyűlési képviselő. 1948-ban Nyugatra menekült, a Szabad Európa Rádió New York-i külső munkatársa. 1954 novemberétől 1957. július végéig a müncheni szerkesztőség munkatársa.

és Durugy Ferenc¹⁶ neve, mint prominens hazai liberálisok neve többé-kevésbé még az óhazában is ismert volt. Az 1951. december 1-jén megalakított Demokrata Párt (*Democratic Party of Hungary*) egy általuk jogelődnek tekintett párt ötven év előtti megalakulására utalva bontott zászlót.¹⁷ A new yorki központtal, Fábíán Béla elnökletével létrehozott csoport feladatának a liberális és demokrata érzelmű magyar emigráció összefogását és egyesítését jelölték meg a Magyar Liberális Unió (*Hungarian Liberal Union, HLU*) keretében, amelyet az emigránsok gyűjtőhelyének szántak. Fő céljuk a „a kommunizmus elleni harc és a vasfüggöny mögötti Európa liberalizálása” volt, ezért liberális gondolkodású egyesületek, szervezetek csúcsszervezeteként kívánták azt működtetni. (Ehhez való csatlakozásra szólították fel 1951. október elején a londoni csoportot is.)¹⁸ Két nappal később Apponyi György, mint az új szervezetnek a Liberális Internacionáléval kapcsolatos ügyeiben egyhangúan megbízott képviselője benyújtotta csatlakozási kérelmüket az Internacionálé főtitkárának.¹⁹ Az LI és a CLE a felvételi kérelemmel jelentkező csoport összetételének és létszámának bővítését ajánlotta.²⁰ A felvétel előtt a CLE vezetői a két magyar csoport viszonyának tisztázását is sürgették, ezért tárgyalásra bízatták őket. A jelentkezőket felszólították, hogy csoportjuk bővítését oldják meg pártokhoz még nem tartozó, liberális gondolkodású személyek bevonásával.

Az emigrációs létre jellemző, évekig tartó rivalizálás vette ezzel kezdetét. Az Apponyi-csoport (*Hungarian Bourgeois Democratic Party of Exiles*) tagjainak a két világháború közötti liberális politikai és parlamenti múltjára hivatkozott, s arra, hogy személyükkel a magyar liberális jogfolytonosságot hangsúlyozzák; emellett Apponyinak az LI megalapításában játszott — inkább csak vélelmezett — szerepére, kialakult kapcsolatrendszerére utaltak. A riválisnak (is) tekintett Vészy-csoportban politikai múlttal nem rendelkező, tapasztalatlan társaságot láttak. Vészy Mátyás leveleiben csoportja nagyobb létszámára, jelentkezésük korábbi időpontjára s olykor a nevével fémjelzett társaság demokratikusabb összetételére utalt.²¹ A nézeteltérés

¹⁶ Durugy Ferenc (1894–?): jogász, minisztériumi osztályfőnök. 1919-től a Külügyminisztérium alkalmazottja, 1941-től Magyarország nizzai képviselőjének munkatársa. 1947–1948-ban rendkívüli követ, majd állásából elbocsátották. Az USA-ban telepedett le, a Liberal Democratic Union of Central Eastern Europe in the United States c. szervezet főtitkára lett. 1962-től a CLE Magyar Csoport tagja, delegált az 1962. évi hágai kongresszuson s jelölt volt a St. Gallenben rendezett találkozón is.

¹⁷ A névválasztásnál feltehetőleg az 1900. március 11-én megalakult mérsékelt polgári demokrata parlamenti pártra utaltak, amely Vázsonyi Vilmos pártvezérsége alatt a választójog megreformálásért szállt síkra, a politikai szabadságjogok, az általános titkos választójog kivívását követelte. Vö. Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010) I. kötet. Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok. Főszerk. Vida István. Gondolat Kiadó – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Bp. 2011. 45–46.

¹⁸ A megalakulás ténye és célja ellentmond Borbándi Gyula megállapításának, miszerint a magyar liberálisok nem alakítottak pártot az emigrációban. -Vö. *Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza, 1945–1985. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985. 103.*

¹⁹ ADL 10472/3, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1949–63.. 111. Apponyi György levele John MacCallum Scott LI főtitkárhoz. 1951. december 3.

²⁰ ADL 10472/3, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1949–63. 104. Apponyi György levele John MacCallum Scott LI főtitkárhoz. 1952. február 15.

²¹ ADL 10472/3, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1949–1963. 78. és 76. Apponyi György levele Fiona Baker LI végrehajtó titkárhoz. 1954. március 2. valamint Apponyi György levele Roger Motz LI elnökhöz és az LI Végrehajtó Bizottságához. 1954. március 17.

végső oka nem politikai-elvi jellegű volt, hanem presztízs szempont és némi személyes ellentét dominált. Eleinte Apponyiék látszottak győztesnek, a CLE 1954. áprilisban elfogadott felvételi határozata azonban a Vészyékkel folytatandó egyesítő és egyeztető tárgyalást is előírta számukra. A megbeszélések sokáig elhúzódtak. Amikor 1957. decemberben Vészy csoportja is bekerült a CLE tagjai közé, a lengyel emigránsokhoz hasonlóan a magyar liberálisokat is két csoport képviselte. Ez a tény Apponyit elutasító álláspontjának módosítására ösztönözte, s hajlandó lett a Vészy-csoporttal kölcsönösen előnyös, harmonikus — az LI által már évekkel korábban is javasolt — kapcsolat kialakítására.²² Ennek végző megoldására 1958 júniusában kompromisszumot dolgozott ki: a két csoport egyesülését indítványozta a kisebb politikai múlttal és tapasztalattal, de nagyobb létszámmal rendelkező Vészy Mátyás vezetésével, aki közvetlenül tudná képviselni a magyar liberalizmus és a száműzött magyar liberálisok érdekeit. Apponyi megegyezés híján, kilátásba helyezte minden világszervezeti tisztségéből (így a Liberális Internacionálé Végrehajtó Bizottsága) való lemondását, azt, hogy egyik csoportot sem képviselve, egyéni tagként folytatja liberális tevékenységét.²³ (A képviselőt megosztásának ötlete csírájában már 1953-ban megfogalmazódott Apponyi írásaiban, amikor Vészy londoni képviselőjét és a CLE-ben betöltendő vezető szerepét javasolta, maga pedig az EC-ben képviselte volna a magyar liberalizmus ügyét.)²⁴ Apponyit liberális tevékenysége elismeréseként a Végrehajtó Bizottság döntésének megfelelően a világszervezet 1963-ban St. Gallenben tartott kongresszusán az LI patronjává (tisztelőbeli alelnök) választották.²⁵ (Utolsó ismert levelében méltatta a magyar liberálisok háború előtti és alatti küzdelmét, ugyanakkor jogosnak és megkérdőjelezhetetlennek tartotta a magyar liberális emigráns csoport — Vészy utódainak — a hagyományoknak megfelelő s általa is sikeresnek tartott munkáját.)²⁶ Az 1956-os magyar forradalom leverése utáni exodus hullám a magyar liberális mozgalom megújulását és vérfrissítését eredményezte. Az LI-ben a magyar képviselőt kizárólagosságáért folytatott küzdelemben a Vészy- és az Apponyi-frakció kezdetől fogva zömében idős tagokból állt, szimpatizánsaik körében is az idősebb korosztály dominált. Az általános kioregedés miatt is sürgőssé vált az évtizedek óta a külföldi emigráns létben élők mellett a frissen kimenekült fiatalabb korosztályok között olyan liberális gondolkodású személyeket találni, akik át tudják venni a stafétabotot s egyúttal utánpótlásként számba jöhetnek a magyar liberális mozgalom számára. A lehetőség elvileg mindkét frakció számára adott volt ugyan, de sikert Vészy és köre tudott inkább felmutatni. Ehhez persze szerencsés véletlenek összjátéka is kellett.

²² ADL 10472/3, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1949–1963. 21. Derick Mirfin főtitkár levele Apponyi Györgyhöz. 1958. január 1.

²³ ADL 10472/3, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1949–1963. 13. Apponyi György levele John MacCallum Scott főtitkárhoz 1958. június 21.

²⁴ ADL 10472/3, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1949–1963. 87. Apponyi György levele Fiona Baker LI végrehajtó titkárhoz. 1953. november 13.

²⁵ ADL 10472/3, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1949–1963. 6. Apponyi György válasza Richard Moore főtitkár részére. 1963. július 14.

²⁶ ADL 10441/2b, Liberal International: Committee of liberal Exiles (CLE) (1957–1966)/1. Apponyi György levele Barbara Solomons LI adminisztratív titkár részére. 1964. december 16.

Az LI 1957-es oxfordi kongresszusának egyik fő témája Magyarország volt. A Vészy-csoport a kongresszusi felkészülés során az 56-os forradalom bukása után menekültektől támogató nyilatkozatokat szerzett be, mely szerint a ők is támogatják és bizonyítják, hogy Vészy és társai a magyar liberalizmus egyedüli követői. Az egyik támogató személy — biztonsági okok miatt neveket nem, csak tevékenységi köröket és többnyire hamis monogramot adtak meg — a későbbiekben fontos szerepet töltött be a magyar csoport tevékenységében.

Vészy Mátyás egyik budapesti barátjának fia, Szöllősy Pál²⁷ 1956. decemberben vette fel az 1949-ben megszakadt kapcsolatot családjuk londoni barátjával. A fiatal ügyvéd — akit Vészy mérsékelte, a szélsőségektől mentes, a liberalizmus eszméjéhez közel álló gondolkodásúnak ismert — az emigránsok többségétől eltérően az 1956-os forradalomban játszott szerepe előtt is foglalkozott közéleti politizálással; az 1947. évi országgyűlési választások idején, pártunkívülként a Polgári Demokrata Párt (PDP) egyik budai választókerületében bizalmi volt. 1946–1948-ban a jogi kari egyesület főtitkáraként tevékenykedett amíg az ÁVH fenyegetése miatt minden politizálástól visszavonult. Kialakult levelezésükben Vészy kezdettől fogva az LI Magyar Csoportjához való csatlakozásra buzdította, mert visszavonulása esetére benne látta a liberális emigráns csoport későbbi vezetőjét.²⁸ Megnyerése érdekében azzal érvelt, hogy a szocialista/szociáldemokrata és a kereszténydemokrata pártok nemzetközi szervezeteiben tömörült magyar emigránsok²⁹ mellett nemzeti érdek, hogy a Liberális Internacionáléban is erős magyar képviselő legyen jelen. Maga is érezte, hogy a magyar liberalizmus külföldi képviselője számára generációváltásra van szükség: „Ti vagytok a jövő és nem az a pár tehetetlen...” – írta egyik első levelében.³⁰ Hosszas érvelésére Szöllősy mint a St. Galleni Gazdasági Főiskola hallgatója három hónapos koppenhágai szakmai gyakorlata idején, 1958 késő nyarán elvállalta, hogy az Internacionálének éppen a dán fővárosban rendezett kongresszusán a CLE Magyar Csoportja javaslatának előadója lesz, majd a Végrehajtó Bizottság tagjaként³¹ megismerkedett a világszervezet vezetőivel, néhány politikussal. A sikeres bemutatkozás eloszlatta korábbi kétségeit, így bejelentette a Vészy vezette magyar csoporthoz (*Hungarian Group of the CLE*) való csatlakozását. Még a csoport vezetőjének életében előbb a VB tagja, majd csoport alelnöke lett.³² Érdemi politikai tevékenységet azonban tanulmányai miatt 1960. októberig nem fejtett ki. Csupán az 1959 áprilisában, a Zürichben

²⁷ Szöllősy Pál (1927): ügyvéd, közgazdász, vállalati jogász. 1950-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen jogi doktorátust, 1955-ben ügyvédi oklevelet szerzett. Veszprémi ügyvéd, 1956. októberben a Veszprém Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács jogi tanácsadója és megbízottja a helyi lapnál. 1956 decemberében Ausztriába menekült, 1957. augusztus végéig a Bécsi Magyar Híradó szerkesztője volt, (Paál Szabolcs néven) Svájcban telepedett le, a St. Galleni Gazdasági Főiskolán közgazdász doktorátust szerzett. Biztosítási jogásként Genfben, majd 1964 és 1992 között Zürichben dolgozott.

²⁸ Szöllősy Pál iratai. (A szerző birtokában.) Vészy Mátyás levele Szöllősy Pálhoz, 1958. május 5.

²⁹ Akik a szociáldemokrata Kéthly Anna, illetve a kereszténydemokrata Közi-Horváth József személyében nyugaton is elismert, tekintélyes politikusokkal rendelkeztek.

³⁰ Szöllősy Pál iratai. Vészy Mátyás levele Szöllősy Pálhoz, 1957. július 7.

³¹ Szöllősy Pál iratai. Vészy Mátyás levele Szöllősy Pálhoz, 1959. március 19.

³² Szöllősy Pál iratai. Vészy Mátyás levele Szöllősy Pálhoz, 1958. február 13.

megrendezett végrehajtó bizottsági ülésen — lakóhelyéhez közel — tudta a CLE egyik delegátusi posztját elvállalni.³³ Időközben a Vészy és az Apponyi vezette csoport együttműködése konszolidáltabb formát mutatott. Az 1957-es kongresszuson Vészy mellett leánya, Emőke és Hammersberg Viktor,³⁴ valamint a Fábíán-Apponyi vezette csoport képviselője is megjelent. 1959-ben az itáliai Gardone-ban Hammersberg mellett Markos Hannát³⁵ nevezték meg a CLE részéről, mint potenciális magyar küldöttet. Bár a CLE még Apponyi csoportját tartotta egyedül affiliáltnak — Apponyit delegálták például a végrehajtó bizottságba is — akadályoztatása esetén már Vészy Mátyás volt a kijelölt helyettese.³⁶ A Vészy-csoport helyzete fokozatosan megszilárdult: 1958. januárjában még megfigyelő státuszban voltak a CLE-ben,³⁷ majd nemcsak, hogy támogatták a teljes jogú tagságuk elnyerését, de kilátásba helyezték Vészy megválasztását a CLE egyik alelnökének is.³⁸ A Száműzött Liberálisok Bizottságán belül Vészy Emőke pozíciói is erősödtek; 1957-ben a Magyar Csoport titkára,³⁹ 1958 végétől a CLE ügyvezető titkára (*acting secretary*) a szervezet végleges titkárának megválasztásáig,⁴⁰ majd 1960 márciusában a CLE titkárának választották meg s egyben átvette elhunyt apja helyét is a végrehajtó bizottságban.⁴¹ A CLE titkáraként ő volt a közvetlen kapcsolat a mindenkori főtitkár és a CLE keretében tevékenykedő nemzeti csoportok között. Sokrétű feladata közé tartozott az Internacionálé utánpótlását szervező *School of Freedom* tanfolyamaira angol és francia nyelvet beszélő, fiatal, liberális gondolkodású ifjak, leányok beiskolázásának elősegítése és előkészítése. A két csoport párhuzamos működése erre az időre teljesen zökkenőmentessé, súrlódásmentessé vált; ezt az Internacionálé vezetése elfogadta, sőt ez az adminisztráció tekintetében is dokumentálható.⁴² Apponyi s az Egyesült Államokban működő liberális csoport (*Liberal Democratic Union of Central Eastern Europe in the USA*) nevében is jelentkező Durugy Ferenc kapcsolata a CLE-vel is rendeződni látszott,⁴³ bár az amerikai

³³ Szöllősy Pál iratai Szöllősy Pál levele Vészy Mátyáshoz, 1959. április

³⁴ Szöllősy Pál iratai. Vészy Mátyás levele Szöllősy Pálhoz, 1957. július 7. – Hammersberg Viktor 1956 előtt a Ganz-MÁVAG főtisztviselőjeként dolgozott.

³⁵ Személyéről nem sikerült bővebb információt szerezni, korábban neve az LI School of Freedom hallgatói között is szerepelt.

³⁶ ADL 10441/2a, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1957–1966. Mrs. Daisy E. Finney levele Derick Mirfin főtitkárnak, 1958. december 2.

³⁷ ADL 10441/2a, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1957–1966. M. J. Pejev CLE titkár levele Johnson LI titkárnak, 1958. január 11.

³⁸ ADL 10441/2a, liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1957–1966. M. J. Pejev CLE titkár levele Derick Mirfin főtitkárnak, 1958. január 9.

³⁹ ADL 10472/3, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1949–1963. 13. Mrs. Daisy E. Finney levele Derick Mirfin főtitkárnak, 1957. november 19.

⁴⁰ ADL 10441/2a, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1957–1966. Mrs. Daisy E. Finney titkárhelyettes levele Derick Mirfin főtitkárnak, 1958. december 2.

⁴¹ ADL 10512/3, Liberal International: Committee of liberal Exiles (CLE) 1953–1966. Jegyzőkönyv a CLE 1960. március 2-i üléséről.

⁴² ADL10441/2a, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1957–1966. A tagnyilvántartások szerint 1955 és 1962 között mindkét csoport külön-külön fizette be az évi 5 angol fontnyi tagdíjat.

⁴³ ADL 10441/2a, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union) 1957–1966. Durugy Ferenc levele Derick Mirfin főtitkárnak, 1957. november 22.

liberális magyar szervezettel a kölcsönösen előnyös kapcsolatok kiépítése a gyakorlatban igen vontatottan haladt.

A Liberális Internacionáléban az emigráns csoportok működése — s ebben a vonatkozásban a magyar csoportok sem voltak kivételek — eléggé sajátosan alakult. A világszervezet adminisztrációjától eltérően nem voltak hivatalos alkalmazottaik, más pártokhoz hasonló tagsági igazolvánnyal nem rendelkeztek, szigorú pártnyilvántartást sem vezettek. A politikai tömegpártokra jellemző tervszerűség, a naptári rendszerű rendezvények és akciók helyett kicsit a 19. századi állapotokra hasonlítva inkább a társasági, klubszerű működés jellemezte ezeket a csoportokat. Ahhoz, hogy valaki bekerüljön egy emigráns csoportba tagok egyöntetű véleményére volt szükség, és a liberális elvek elfogadása és képviselése, minden bal- és jobboldali szélsőségtől való tartózkodás volt a fő kritérium. Az 1950-es évek végén a CLE és az LI központja között ellentétek merültek fel; az emigránsok azt panaszták, hogy a liberális világszervezet vezetése által elfogadott határozatokban, a nemzetközi helyzet értékelésénél nem veszik eléggé figyelembe a kelet-közép-európaiak véleményét, nem utasítják el egyértelműen a szovjet álláspontot, s ezt a szovjetek által nyomott országok közvéleménye csaldottsággal éli meg.⁴⁴ A központ szerint viszont nem látható eléggé a CLE aktivitása, súlytalanságának okát az alapszabályban az emigráns szervezetet megillető képviselői, szervezeti jogok ki nem használásában és a nyilvánosság előtti ismeretlenségével, publikálási lehetőségek hiányával magyarázta.⁴⁵ A felrótt vádakra hamarosan csattanós válasz érkezett; Pétery Zoltán⁴⁶ és Szöllősy Pál — hazai családtagjaikat védendő okok miatt álnéven — válaszoltak Ljubo Sirc⁴⁷ cikkére, amelyben a magyar liberálisok nevében a szlovén szerző Kelet-Közép-Európa jövőjével kapcsolatos állításainak egy részét vitatták. Helyeselték a fokozatos konföderáció ideáját, támogatták, hogy Trianon következményeit békés tárgyalások utáni határkiigazítások révén rendezzék. Elfogadták az önálló Szlovákia létét, de elutasították a kossuthi dunai konföderáció kiterjesztését bolgár, török és görög területek bevonásával, elsősorban etnikai elvek miatt.⁴⁸

⁴⁴ ADL 10441/2a, Liberal International: Hungary (BDP, Liberal Union)1957–1966. Mrs. Daisy E. Finney titkárhelyettes levele a CLE nevében Derick Mirfin főtítkárnak, 1959. május 25.

⁴⁵ ADL 10512/3, Liberal International: Committee of liberal Exiles (CLE) 1953–1966. Jegyzőkönyv a CLE 1960. március 2-i és május 19-i üléséről.

⁴⁶ Pétery Zoltán (1925–2012): geológus, közgazdász, egyetemi tanár. Diákkorában kapcsolatba került a katolikus tömegmozgalmakkal, a KALOT-tal, 1944-ben részt vett a németellenes ellenállásban. A Budapesti Közgazdasági Egyetemen geológus és közgazdász fokozatot szerzett. 1951–56-ig a Budapesti Városépítészeti Tervező Irodán dolgozott, 1956 decemberében Ausztriába, majd Svédországba menekült. A lundi egyetemen doktorált, 1990. évi nyugdíjaztatásáig a gazdaságföldrajz docense volt.

⁴⁷ Ljubo Sirc (1920): közgazdász, politikus. 1944-től a szlovéniai partizánmozgalomban harcolt. Liberális nézetei miatt a titói Jugoszláviában halálra, majd 20 évi börtönre ítélték. Kimenekítése után Angliába ment, a Glasgowi Egyetemen tanított, a szocialista országok gazdaságtörténetével foglalkozott. Csatlakozott a Liberális Internacionáléhoz. A független Szlovénia kikiáltásakor bekapcsolódott a szlovéniai pártküzdelmekbe, az 1992. évi elnökválasztáson a Liberális Demokrata Párt jelöltje volt. – A cikk címe: The Future of South-Eastern Europe, Pall Mall Quarterly, 2. (1959) 3–10.

⁴⁸ József Nagy /Pétery Zoltán/ and Szabolcs Pál /Szöllősy Pál/ More Thoughts on The Future of South Eastern Europe. Pall Mall Quarterly, 3. (1960–61)22–27.

Szöllősy mint alelnök — még ha nem is tudott olyan mértékben részt venni az LI CLE tevékenységében, mint Vészy Mátyás és leánya — kezdettől fogva a csoport létszámának növelésére törekedett. Ismeretségi körében, a magyar emigránsok soraiban olyan személyekkel próbálta felvenni a kapcsolatot és megnyerni őket az ügy számára, akik a liberális alapelvek vállalása mellett hajlandók és képesek részt venni az LI CLE Magyar Csoportja aktív képviseleti munkájában. Az emigráns életforma közepette ez nem kis feladat volt: egzisztenciális okok miatt mindenki állást vállalt, hivatásos politikusi gárda kiépítése, nevelése szóba sem jöhetett. Minden tag hivatali elfoglaltsága mellett, családja és saját szabadideje rovására vállalta a feladatokat, az LI kongresszusán, annak végrehajtó bizottságában vagy a CLE összejövetelein a részvételt és képviseletet. A csoporton belüli kapcsolattartás levelezés és telefon útján történt, talán egyetlen alkalom sem volt, hogy akár a csoport vezetősége teljes létszámában összeüljön, találkozzon. Azokban az országokban, ahol nagyobb létszámú háló, emigráns közösség tömörült, a helyi vezetés és a szimpatizánsok között a találkozás gyakoribb lehetett. A csoport döntésében a konszenzuson alapuló többségi elv volt a domináns, a felmerült kérdésekről sok esetben telefonon konzultálva alakították ki a közös álláspontot, amelynek háttere nem minden esetben érhető tetten a dokumentumokban. Nem is kis gondot okozott az LI EC ülésein, de még inkább az éves kongresszusokon való magyar képviselet biztosítása, az alkotmány adta lehetőségek kihasználása a végső döntések meghozatalakor, a magyar érdekek állandó érvényesítése. A kongresszusi képviselet sok esetben csak liberális szellemiségű „külső támogató” bevonásával volt lehetséges Európában is (például 1961-ben Támedly Erzsébet volt a CLE magyar csoportjának jelöltje a brüsszeli kongresszusra,⁴⁹ majd 1969-ben is, amikor Sodró László képviselte ily módon a CLE Magyar Csoportját a végrehajtó bizottság egyik ülésén).⁵⁰ 1979-től a probléma még inkább akuttá vált, amikor kongresszusi helyszínként tengerentúli városok is felmerültek. Bár a Magyar Csoport zömmel Nyugat-Európában és Skandináviában rendelkezett képviselettel, megkísérelték egy amerikai bázis kiépítését is. Szilassy Sándor,⁵¹ Szöllősy egykori veszprémi ügyvéd kollégája és barátja — aki 1961-ben csatlakozott hozzánk — felhatalmazásukkal megpróbálta egy észak-amerikai csoport létrehozását is. (Kezdeti biztató lépések után azonban Szilassy gyakori munkahely változtatása miatt ez nem járt eredménnyel.) Sikerült viszont ez Belgiumban, az

⁴⁹ Nevén kívül alig rendelkezünk róla információval, még 1963-ban is a magyar csoportnál tűnt fel.

⁵⁰ Sodró László (1932): mérnök, üzletember. A miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Műszaki Egyetem kohómérnöki szakán szerzett oklevelet. Harcolt az 56-os forradalomban, majd bukás után Angliába menekült. Birminghamben, majd Spanyolországban egy angol autóipari cég mérnökeként dolgozott, az 1970-es évektől egy kanadai nagyvállalat európai eladási főnöke volt.

⁵¹ Szilassy Sándor (1921–2004): ügyvéd, könyvtáros, egyetemi tanár. A Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán doktorált. 1949-től ügyvédi gyakorlatot folytatott Veszprémben. Az 56-os forradalmat követően az USA-ba emigrált, ahol Indiana egyetemén könyvtár- és történettudományból Master of Arts diplomát szerzett. 1960-tól több egyetemen könyvtáros, majd egyetemi könyvtárigazgató és tanár. – Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál, a CLE magyar csoport alelnöke és Mrs. Daisy E. Finney titkár megbízólevele Szilassy Sándor részére, 1961. július 7.

ott élő Halász Iván⁵² révén erősebb csoportot létrehozni. Az LI EC londoni ülésén Vészy Emőke — ha munkája és családja miatti elfoglaltsága lehetővé tette — a CLE képviseletében rendszeresen megjelent és képviselte a CLE-ben egyesített csoportok és a magyar liberálisok saját álláspontját.⁵³ 1963-tól azonban ez a lehetőség is megszűnt, mert a CLE titkári megbízatásáról lemondott.⁵⁴

A CLE-ben tömörült országok súlyát jól tükrözi képviseleteik erőssége. Miután főleg Kelet-Közép-Európa és a Baltikum elnyomott, szovjet megszállás és befolyás alá került népeinek liberálisait reprezentálták, feltételezhető lenne, hogy minden ország létre tudott hozni emigráns liberális csoportot. Ez azonban nem egészen így történt; a CLE fennállásáig igen erős, befolyásos csoporttal a magyarok mellett két nemzet, a lengyel és a jugoszláv rendelkezett – utóbbi csoportban etnikai alapú szerveződések voltak jellemzők, s így szerb, szlovén és bosnyák frakcióra tagolódtak. A lengyel nemzeti csoport létszáma volt a legnagyobb, s közülük került ki — Madariaga után — a CLE elnöke⁵⁵ is, amely pozíció azonban nem járt különösebb jogosítványokkal. Kezdetben erős csoportot állítottak ki a litván liberális emigránsok, míg az észt csoport csak 1983-ban jött létre. Román és bolgár liberális emigráns csoport nem alakult meg, bár lehettek egyéni tagjaik az Internacionáléban; Dél-Európa katonai diktatúra alá került országaiból, Görög- és Spanyolország területéről érkezők csak jóval később próbáltak szervezeteket kiépíteni.

A magyar liberálisok emigráns képviselői hamar felfigyeltek az erdélyi magyarságot sújtó diszkriminatív intézkedésekre, s ezt a szervezet fórumain több ízben szóvá is tették. Az 1965-ben a svédországi Saltsjöbadenben rendezett kongresszuson a CLE nevében Szöllősy és Vészy Emőke aláírásával benyújtott egyik javaslat a kongresszus napirendjére kívánta felvetetni a romániai magyar kisebbség jogfosztásáról szóló nyilatkozatot. A „Memorandum” ügye⁵⁶, amelynek forrásanyagát Svájcba menekült erdélyi magyarok beszámoló is bővítették, a kongresszus előtti sajtókonferencián is — ahol Hámori László⁵⁷ és Bejczy Antal⁵⁸ külső megbízottként jelent meg Szöllősy Pál kérésére —

⁵² Halász Iván (1928): jogász, üzletember. Az ELTE-n szerzett jog- és államtudományi doktorátust 1951-ben, majd a Tanimpex Külkereskedelmi Vállalatnál dolgozott. 1956 novemberében Brüsszelbe emigrált, ahol saját export-import vállalatot szervezett, s azt vezeti ma is.

⁵³ Szöllősy Pál iratai. Vészy Emőke levelei Szöllősy Pálhoz, 1960. június 13., 1963. április 2.

⁵⁴ Szöllősy Pál iratai. Vészy Emőke levele Szöllősy Pálhoz, 1963. április 2.

⁵⁵ Edward Bernard Raczynski (1891–1993), a londoni emigráns lengyel kormány volt külügy-minisztere töltötte be leghosszabb ideig ezt a tisztséget.

⁵⁶ Memorandum on the problem of the Hungarian Minority living in Tansylvania. Submitted by the Hungarian Group of the CLE Paul Szöllősy chairman, Mrs. D. E. Finney secretary.

⁵⁷ Hámori László (1911–1983): újságíró, író. Budapesten a Népszava munkatársa volt, 1949-ben emigrált Svédországba főleg svéd napilapokban publikált. Német, angol, svéd nyelven jelentek meg írásai, könyvei.

⁵⁸ Bejczy Antal (1930): fizikus, űrkutató. A Budapesti Műszaki Egyetem villamosmérnöki karának hallgatójaként 1956-ban hagyta el az országot. A Nyugatra menekült Szabad Magyar Egyetemisták Szövetsége (UFHS) alapító tagja, az 1960-as években a belgiumi Louvain-ban újraalapított Katolikus Magyar Egyetemi Mozgalom (KMEM) egyik vezetője. Norvégiában folytatta tanulmányait, diplomájának megszerzése után három éven át az oslói egyetemen tanított. 1966-tól NATO-ösztöndíjjal az Amerikai Egyesült Államokban tanult tovább a California Institute of Technology egyetemen. 1969-től nyugdíjazásáig a kaliforniai NASA Jet Propulsion Laboratory (JPL) kutatójaként a távoli űrkitűzés témáiban dolgozott.

szóba került volna. A Magyar Csoport kezdeményezése azonban nem ért el sikert; szervezési hibák miatt a sajtókonferencián az ügy nem került napirendre, a kongresszuson a delegátusok a NATO és az Európai Közösség (EK) problémáival foglalkoztak, s a CLE tagcsoportjai előre nem egyeztetett javaslataikat külön-külön akarták elfogadtatni.⁵⁹ A kongresszus végén aztán mégis született egy valamennyire előre mutató döntés: az LI Témacsoport Bizottsága (*Steering Committee*) a plenáris ülés napirendjére való felvétel helyett a főtitkár feladatává tette a Memorandumban foglaltak megvizsgálását és a jelentéstételt a szervezett végrehajtó bizottsága felé, arról, hogy szükséges-e ebben a témában egy nyilatkozat kiadása.⁶⁰ Bár a kérdés utóélete az LI adminisztrációjában nem ismert, Szöllősy Pálnak a vezető svájci liberális napilapban megjelent levele⁶¹ — és más hasonló sajtóhangok — révén a nyugati közvélemény számára is ismertté lett a Ceaușescu-rezsimnek a romániai magyarságot sújtó intézkedéssorozata. Ez egyúttal megalapozta a romániai kisebbségek helyzetének állandó felszínen tartását az LI fórumain.

A Magyar Csoport helyzetének stabilizálódása a Liberális Internacionálé és a száműzött liberálisok szervezetében, 1968–1976

1968. januárjában a Magyar Csoport — egy, az LI központ részére készített beadványa szerint — már szervezeti-személyi bővítésről számolhatott be. A szervezet titkára Mrs. D. E. Finney (Vészy Emőke), elnöke Szöllősy Pál s az aktív tagok között is ismerős neveket olvashatunk.⁶² A következő évben elvi-politikai kérdésben kellett állást foglalniuk: a kezdetben átmenetinek tűnő görög jobboldali katonai diktatúra elől elmenekült görög liberálisok felvétele ügyében kérték ki véleményüket. A CLE megkeresése után Szöllősy körlevélben kérte ki a csoport tagjainak véleményét, s közös állásfoglalásuk szerint a liberális eszme és alapelvek alapján egyaránt el kell ítélni a baloldali és jobboldali diktatúráknak, egyeduralmi rendszereknek a klasszikus polgári szabadságjogok felszámolására, a sajtószabadság megszüntetésére irányuló lépéseit. Ezért a görög csoport felvételét javasolták a végrehajtó bizottságba, de a végső döntés különböző okok miatt későbbre halasztódott.⁶³ Még ugyanabban az évben a Száműzött Liberálisok Bizottsága nevében az EC zürichi ülésén Szöllősy Pál a magyar és a

⁵⁹ Szöllősy Pál iratai. Hámori László levele Szöllősy Pálhoz, 1965. október 5.

⁶⁰ Szöllősy Pál iratai. Bejczy Antal levele Szöllősy Pálhoz, 1965. október 24.

⁶¹ Die ungarische Minderheit in Siebenbürgen. Neue Zürcher Zeitung 144 (1966. október 7.), a levél aláírójaként a Száműzött Liberálisok Magyar Csoportja szerepelt.

⁶² Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál jelentése az LI CLE Hungarian Group EC tagjairól: Halász Iván, Kőszegi Rudolf, Pétery Zoltán, Szilassy Sándor, továbbá Unger László (1935) közgazdász. Utóbbi a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem külkereskedelmi szakának hallgatója 1953–1956-ig. Svájci emigrációja első éveiben a Nyugatra menekült Szabad Magyar Egyetemisták Szövetsége (angol nevének rövidítése: UFHS), majd MEFESZ vezetőségének tagja, 1964–1965-ben az UFHS elnöke. A St. Galleni Kereskedelmi Főiskolán (később Egyetem) tanult, 1962-ben üzempozitív gazdaságból, a genfi egyetem bölcsész karán francia nyelvből, majd 1966-ban nemzetközi gazdaságból Masters diplomát szerzett. Vállalati közgazdászként a genfi gyógyszer- és vegyi iparban dolgozott.

⁶³ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál és Nenad Petrović levélváltása 1969. január 17., március 7., április 10.

kelet-európai helyzetről, Adil Zulfikarpašić a jugoszláviai állapotokról számolt be, s az ülés alkalmat adott arra, hogy a CLE az LI felsőbb fórumain is hallassa a hangját.⁶⁴

A magyar csoport minden liberális gondolkodású emigránst szívesen fogadott soraiba. Néha azonban teljesen irreális elképzelésű személyek jelentkezésével kellett foglalkozniuk. Mészöly Loránd 1970-ben az egy évvel korábban megalakult, s kéréséletűnek bizonyult „Nyugat-Európai Magyar Társaság”⁶⁵ nevében jelezte csatlakozási szándékát az LI főtitkárán keresztül. Az emigráns politizálás kereteit félreismerő, a vezetést tömegrendezvények ötletével, zavaros politikai kapcsolataival terhelő, szüntelenül magyar liberális pártot szervezni akaró, a nyugatnémet liberális párt (FDP) pénzügyi támogatására hivatkozó volt katonatiszt sok fejtörést okozott a Magyar Csoport vezetésének. Felkérték, hogy megbízható magyar liberálisokból szervezzen az NSZK-ban emigráns csoportot, de ez eredménytelen lett. Sok töprengés után a magyar csoport társult tagjává (*associate member*) fogadta, a rendes tagság jogai nélkül. Ilyen minőségben az LI 1971. évi zürichi kongresszusán a CLE magyar képviselői (Kőszegi, Szöllősy) mellett megfigyelőként szerepelt. Miután tovább folytatta a nyugati liberálisok előtt a magyar liberális csoport tekintélyét lejárató szereplését, távozásra bírták.⁶⁶ A kongresszuson sikert értek el azzal, hogy az Egyesült Királyság belépését követően az LI üdvözölte az Európai Közösség bővítését és kifejezte, hogy az EK kapuja nyitva kell, hogy álljon azon országok előtt is, amelyek jelenleg a belépésben akadályoztatva vannak. Bár a CLE elsősorban Kelet-Közép-Európa elnyomott népeire gondolt, a nemzetközi sajtókonferencián az LI nevében Giovanni Malagodi az olasz liberális párt főtitkára a kétszer is feltett kérdésre csak dél-európai országokat (Spanyol- és Görögország, Portugália) említett. Nem csak ebben a kérdésben volt eltérés a kongresszusi küldöttségek között, hanem a Szovjetunióval folytatott enyhülési politika eredményessége és célja kérdésében is megoszlottak a vélemények. A CLE tagjai a túlzott várakozásokat igyekeztek lehúteni és rámutattak, hogy Kelet-Közép-Európában nem látszanak a belső demokratizálódás jelei.⁶⁷ Az 1972. évi párizsi konferencián Kőszegi Rudolf⁶⁸ és Auer Pál,⁶⁹ Magyarország volt párizsi követe képviselte a Magyar Csoportot, Auer volt a delegáció vezetője. A veterán politikus — akinek a felfogása szerint az 1945 utáni Független

⁶⁴ Szöllősy Pál iratai. Nenad Petrović levele Szöllősy Párhoz, 1969. december 1. – Adil Zulfikarpašić (1921–2008): bosnyák politikus. Boszniában a németellenes felszabadítási mozgalomban harcolt, majd a Tito vezette koalíciós kormányban a kereskedelmi miniszter helyettese volt. Rövidesen emigrált, Svájcban telepedett le. Csatlakozott a Liberális Internacionáléhoz. Bosznia-Hercegovina függetlenedése után hazatért és bekapcsolódott a politikai életbe.

⁶⁵ 1969-ben Heidelbergben megalakított magyar emigráns szervezet. Vezetője Mészöly Loránd katonatiszt szovjet hadifogsága után 1956-ban menekült Nyugat-Európába, s könyvélőként helyezkedett el az NSZK-ban. A szervezet két éves működés után befejezte tevékenységét.

⁶⁶ Szöllősy Pál iratai. Vernon Dawson LI főtitkár és Szöllősy Pál levélváltásai, 1970. augusztus 4., október 12., október 17.

⁶⁷ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levele Vészy Emőkéhez, 1971. november 19.

⁶⁸ Kőszegi Rudolf (1922–2012): vegyész-mérnök. Magyarországon érettségizett, 1946-ban a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) elvégzése után szerzett doktori fokozatot. A Geigy gyógyszeripari gyár vegyész-mérnöke Bázelen, majd a cég jogutódjának, Ciba-Geigy ausztriai, később braziliai fióküzemének igazgatója volt nyugdíjazásáig.

Kisgazdapárt tulajdonképpen liberális párt volt — mint a *Hungarian Group* tiszteletbeli tagja – másodmagával jegyezte azt az előterjesztést, hogy az Európai Biztonsági Konferencia (EBK) hatálya a szovjet érdekszférában lévő kelet-közép-európai országokra is terjedjen ki. Úgy vélték, hogy a valódi enyhülésnek belső demokratizálódással és az emberi jogok erősítésével kell együtt járnia ezekben az országokban. Óva intettek attól, hogy a *détente* oltárán feláldozzák Kelet-Európát azzal, hogy az EBK keretén belül nemzetközileg szentesítik a Szovjetunió kelet-közép-európai térhódítását. A közgyűlési határozatba a javaslat egy része be is került.⁷⁰

Mint említettük, előfordult, hogy a CLE tagjainak együttműködése megbicsaklott, így volt ez a Firenzében 1971-ben megrendezett kongresszuson, amikor a lengyel csoport azt javasolta, hogy a CLE-t vegyék fel a Európai Közöség liberális pártjainak szövetségébe (*Federation of the Liberal Parties of the European Community*), amit még az Európai Közösséghez nem tartozó államoknak az emigránsok ügyével szimpatizáló liberális küldöttségei is elutasítottak.⁷¹ Az 1973. évi luxembourgi közgyűlésen a CLE magyar csoportját hárman (Szöllősy, Halász és Kőszegi) képviselték. Itt egyöntetűen támogatták a benyújtott lengyel határozati javaslatot, amely a helsinki biztonsági konferencia támogatásának feltételeként a szovjet elnyomás alá került országok önrendelkezési jogának elismerését jelölte meg, s elítélte a szovjet befolyás alá került országok korlátozott szuverenitását rögzítő ún. Brezsnyev-doktrínát. A határozati javaslat lényeges részét a kongresszus 2. napirendi pontja (*European Security*) feletti határozatba is felvették.⁷² Az 1975. évi edinburghi kongresszuson a brit delegáció, a CLE tagjaival egyeztetve, egy albizottság megalakítását javasolta, amely a Helsinki Egyezménynek az eszmék és személyek szabad mozgására vonatkozó ún. harmadik kosarának alkalmazását figyelje, s jelentesen az LI következő kongresszusán minden tudomására jutott esetet, ahol személyek üldöztetésnek vannak kitéve vagy megtagadják jogukat országuk szabad elhagyására. E bizottság felállítására, a CLE két küldöttének részvételével tett javaslatot az EC elfogadta.

1975–1976-ban, az LI alapításának 30. évfordulóján sokat foglalkoztak a szervezet jövőbeni szerepével. Az 1976-ban Giovanni Malagodi elnökletével — és a CLE részéről Nenad Petrović részvételével — felállított bizottság javaslatait az LI jövőjére nézve a következő évben hozták nyilvánosságra. A kérdés fellelítését az Európai Unió Liberális és Demokrata Pártjai Szövetségének létrehozá-

⁶⁹ Auer Pál (1885–1978): ügyvéd, diplomata. Jogi tanulmányait Budapesten, Párizsban és Berlinben folytatta, majd ügyvéd a magyar fővárosban. 1943-tól a Független Kisgazdapárt tagja, 1945–1946-ban nemzetgyűlési képviselő, 1945-től a Nemzetgyűlés külügyi bizottságának elnöke, 1946-tól párizsi magyar követ, Nagy Ferenc lemondása után, 1947-ben távozott a követség éléről. Párizsban maradt, ahol tevékeny szerepet vállalt a Magyar Nemzeti Bizottmány és utódszervezete munkájában, az emigrációs politikában.

⁷⁰ Szöllősy Pál iratai. Auer Pál levele Szöllősy Pálhoz, 1972. október 5. LI/72/106. dokumentum.

⁷¹ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levele Vészy Emőkéhez, 1974. október 12.

⁷² Szöllősy Pál iratai. 1973 Congress of the Liberal International.

⁷³ Szöllősy Pál iratai. Report on the Future of the Liberal International (LI / 77 / 3).

⁷⁴ Szöllősy Pál iratai. Kőszegi Rudolf levele Nenad Petrović CLE titkárnak. 1976. január 21.

sa is indokolta. A bizottság arra a megállapításra jutott, hogy a két szervezet célja és működési területe nem azonos. A Liberális Internacionálét nem megszüntetni, hanem inkább erősíteni kell, főként nemzetközi vonatkozásban, mert tevékenysége a közvélemény szemében nem eléggé ismert. Jövőbeni fontos feladatai között jelölték meg, hogy mindenütt segítsen a liberális eszmék képviselőinek, ahol a liberális demokrácia alapelveit megsértik, és e tekintetben különös súllyal essen latba a CLE képviselőinek véleménye is.⁷³ 1976. január 16–17-én az LI EC ülésén Kőszegi Rudolf javaslatára a CLE 3 tagját: Sirc jugoszláv (szlovén), Terras észt és Szöllősy Pál magyar küldöttet választották meg a helsinki „harmadik kosár” végrehajtását felügyelő albizottságba.⁷⁴ Az 1976. évi brüsszeli kongresszuson Halász Iván és Ljubo Sirc is felhozta az emberi jogok változatlan semmibe vételét Délkelet-Európában, a helsinki egyezmény rendelkezéseinek megsértésével. Az LI jövőjével részletes foglalkozott, amely szükségesnek tartotta a kelet-európai helyzetnek, valamint a helsinki egyezmény gyakorlati megvalósításának szigorú megfigyelését, és szoros kapcsolatok kiépítését szorgalmazta a vasfüggöny mögötti országokban olyan személyekkel, akik érintettek az emberi jogok előmozdításában.⁷⁵ Ekkoriban merült fel az a gondolat, hogy a CLE változtassa meg nevét. Ebben maga a CLE-titkár és a Magyar Csoport egyes tagjai is előnyt láttak, ha az a világszervezetben képviselt szerepük erősödéséhez vezetne. Az addiginak a javasolt *Committee of Free Liberals from Central and Eastern Europe* (Közép és Kelet-európai Szabadelvűek Bizottsága) névre változtatását azonban többen elleanzték – köztük Szöllősy is, aki a földrajzi elhatárolódás ily módon történő rögzítésével az LI-ben való elszigeteltségük további veszélyére figyelmeztetett.⁷⁶ (A terv végül nem valósult meg.) Elvetélt ötlet maradt egy orosz emigránsokból álló liberális csoport csatlakozása is a CLE nemzeti csoportjaihoz.

A Magyar Csoport a hidegháború utolsó éveiben, 1977–1989

Az 1978. szeptember 28. és 30. között Zürichben tartott kongresszuson a CLE négy küldöttel, köztük két magyar delegátussal (Szöllősy Pál és Unger László) képviseltette magát. A kongresszus fő témája ugyan gazdasági volt: Nyitott piacgazdaság egy liberális demokráciában (*Open Market Economy in a Liberal Democracy*), de részletesen foglalkoztak az emberi jogok helyzetével is a világban. A brit delegáció határozati javaslata elítélte a szovjet kormányt, mert a megkötött szerződéseket is semmibe véve büntetőeljárást indított azok ellen, akik a szovjetek által is aláírt helsinki egyezmény alkalmazását követelték hazájukban. A javaslathoz a CLE magyar és lengyel csoportja nevében Szöllősy módosító indítványt nyújtott be, mely szerint az LI ne csak a szovjet, de a többi kelet-európai kormánynak a helsinki egyezményt sértő, elnyomó politikáját is ítélje el. A javaslatot alapos vita után a kongresszus határozattá emelte.⁷⁷ Az

⁷⁵ Szöllősy Pál iratai. LI/76/35, September 1976, 6. old. d. pont.

⁷⁶ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levele Nenad Petrović CLE titkárhoz, 1976. december 21.

⁷⁷ Wege der Freiheit in Politik und Wirtschaft. Rede Bundesminister Lambsdorffs- Olympiade 1980 und Dissidentenverfolgung. Wietere Resolutionen. Neue Zürcher Zeitung 156 (1978. október 2.) 17–18.

1979. október elején a kanadai Ottawában tartott kongresszuson Sonkodi László,⁷⁸ a kanadai kormány közgazdásza vállalta a magyar képviselőt ügyét. Az LI ekkor nyitott igazán a latin-amerikai országok felé, és ismét foglalkozott az emberi jogok kérdésével, kivált a kelet-közép-európai államokban.⁷⁹ 1981. január 30–31-én az EC ülésén Halász Iván képviselte a CLE Magyar Csoportját. A végrehajtó bizottság részletesen foglalkozott a kelet-európai helyzettel, főleg a lengyelországi eseményekkel; teljes szolidaritását fejezte ki a *Solidarność* mozgalommal, együttérzését a lengyel nép bátorsága iránt, és elutasította minden, bárhol érkező külső beavatkozási kísérletet.⁸⁰ Ezt a határozatot az 1981. szeptemberében Rómában tartott kongresszus is megerősítette.⁸¹ Az 1983. április 8–9-én Bécsben tartott EC ülésen a CLE részéről Kőszegi Rudolf volt jelen. Az ülés azért volt a Magyar Csoport számára különösen fontos, mert így alkalma volt kiosztani a delegátusok között — a főtítkárt támogatásával — az *Ellenpontok* c. romániai magyar szemizdat kiadvány 1982. szeptemberi memorandumának rövidített angol fordítását, mely felhívta a szabad világ politikusainak figyelmét az erdélyi magyar kisebbség identitását veszélyeztető elnyomásra és a beolvasztási politikára. Különösen a svájci és német delegátusok érdeklődtek a memorandum tartalma iránt, amelyről a nyugati sajtó is beszámolt.⁸² Az LI — érvelésük szerint — hatásköri hiány miatt nem tudott közbelépni, hiszen sem Magyarországon, sem Romániában nem létezett liberális párt.⁸³

Az 1980-as években a magyar csoport személyes részvétele az LI és a CLE munkájában csökkent. Rendszeres kapcsolatot tartottak viszont az Internacionálé illetékeseivel levelezés, telefonok útján. Margaret Burnett, az LI titkárságának vezetője értesítette a csoport vezetőjét a fontosabb eseményekről, a CLE titkára minden esetben kikérte véleményüket, amikor a CLE nevében határozatot kellett hozni vagy az LI valamely határozatához állást foglalni.

Így történt, amikor a torontói kongresszuson az LI alapokmányának módosításáról tárgyaltak, majd amikor az újonnan alakult litván csoport felvételét kérte a CLE-be.⁸⁴

Az 1986. október 2–4-ei hamburgi kongresszus elfogadta az LI — az alapelvek tekintetében változatlan — módosított „Alkotmányát”. Ez megerősítette a liberális száműzöttek bizottságának (*Committee of Liberal Exiles*) státusát, de képviselőt az LI közgyűlésén 10 szavazati joggal rendelkező delegátusra és a végrehajtó bizottságban 2 teljes jogú tagra korlátozta.⁸⁵ (A korlátozást el kellett fogadni, miután a CLE gyakran ennél kevesebb tagot tudott delegálni a

⁷⁸ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levele Sonkodi Lászlóhoz, 1979. augusztus 23. Az ismeretség 1961-ből, Szöllősynek a *London School of Economics*-on folytatott tanulmányai idejéből származott.

⁷⁹ Szöllősy Pál iratai. Nenad Petrović CLE titkár levele Szöllősy Pálnak, 1979. október 11.

⁸⁰ Szöllősy Pál iratai. Minutes of 107. meeting in Brussels, LI/81/8, 3.

⁸¹ Szöllősy Pál iratai. Nenad Petrović CLE titkár levele Szöllősy Pálnak, 1981. szeptember 29.

⁸² Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levele Nenad Petrović CLE titkárhoz, amelyben kéri közbenjárását Urs Schöttli főtítkárnál, hogy az ülés jegyzőkönyvének ezt a részét pótolják, 1983. május 15.

⁸³ Szöllősy Pál iratai. Kőszegi Rudolf levele Szöllősy Pálhoz, 1983. április 11.

⁸⁴ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levelei Nenad Petrović CLE titkárhoz, 1983. június 8., augusztus 21., 1987. január 18.

⁸⁵ Szöllősy Pál iratai. Constitution – Approved by the Hamburg Congress 1986, 17. (e) és 23. (d) pont.

gyűlésekre.) A magyar csoport — a CLE nevében — ismételten az LI döntéshozóihoz fordult, alkalmanként angol, holland és finnországi delegátusok közvetítésével, állásfoglalásukat kérve a romániai Ceaușescu rezsimnek a kisebbségeket egyre brutálisabban elnyomó politikájával szemben. A helyzet az LI vezetői számára akkor igényelt intézkedést, amikor bejelentették az ún. szisztematizálási programot, 8000 falu felszámolását, lakosságuk „agro-ipari komplexumokba” történő telepítését. Az LI tényfeltáró küldöttséget jelölt ki, melynek beutazását a román hatóságok először engedélyezték, majd megtagadták. 1988 szeptemberében a pisai LI kongresszus kemény hangú határozatot hozott a román rezsimmel szemben, mely mindenben megfelelt a magyar csoport elvárásának. A határozat utolsó pontjában felhívja a világ kormányait, hogy tiltakozzanak a román hatóságok elnyomó intézkedései ellen.⁸⁶ Az előző évinél még továbbmentek 1989-ben a romániai helyzetre való reagálás érdekében. Felhívták a helsinki egyezményhez csatlakozott országok figyelmét, hogy vizsgálják meg alaposan az emberi jogok tiszteletben tartásának helyzetét Romániában és kezdeményezzenek erről tárgyalásokat a román hatóságokkal. Az 1989. évi párizsi kongresszuson pedig felhívást intéztek a kormányokhoz, hogy a romániai helyzet fennmaradásáig ne kössenek kereskedelmi vagy más egyezményt Romániával s gyakoroljanak fokozott nyomást a román kormányra.⁸⁷

1989–1993: az LI és a kelet-közép-európai átalakulás; a CLE megszűnése

A CLE Magyar Csoportja figyelmét — hasonlóan a világszervezet funkcionáriusaihoz — már csak a személyes érintettségénél fogva is a magyarországi politikai helyzet gyors változása keltette fel. Az LI vezetői — elsőként felismerve, hogy Magyarország döntő politikai változások előtt állhat — 1988. decemberben az LI Iroda révén egy tanulmányi csoport kiküldetését határozták el. A terv gyakorlati kivitelezésében, az LI megfigyelői státusában lévő *National Democratic Institute for International Affairs (NDI)*, az amerikai Demokrata Párt politikai intézete vállalt részt s anyagilag fedezte a költségeket. 1989. január 16-ai memorandumukban már a tervezett magyarországi út hátterét és célját is összefoglalták. A Magyar Csoport támogatta az elképzelést és felajánlotta tevékeny részvételét az út sikeres megszervezése érdekében is. Az LI elfogadta a segítséget, de óvatosságból a hivatalos látogatást előkészítő titkársági delegációba nem jelöltek emigráns magyar liberális képviselőt.⁸⁸ A kedvező benyomások után 1989. májusban az LI elnöke vezetésével 10 tagú hivatalos küldöttség érkezett a magyar fővárosba, ahol a kormány és az állampárt vezetőivel folytattak tárgyalásokat. Nem hivatalos minőségben a Magyar Csoport vezetője is részt vett az öt ellenzéki párttal, csoporttal és egy független szakszervezettel

⁸⁶ Szöllősy Pál iratai. (1988 Congress Pisa – Resolutions, p. 12, IX Rumania).

⁸⁷ Szöllősy Pál iratai. (Human Rights in Romania – Speech delivered at the Liberal International Congress; Congress Paris 1989: X Abuse of Human Rights in Rumania)

⁸⁸ Szöllősy Pál iratai. Susan Johnson, az LI Titkárságának vezetője (director) és Szöllősy Pál levelezése, 1989. január 28., 1989.február 3. Ugyanott a titkársági küldöttség jelentése : Conclusion and recommendation of prepatory visit to Hungary 27th April– 1st May 1989.

szövetség képviselővel lezajlott tárgyalásokon. Szerepe volt abban is, hogy Madeleine Albright, a későbbi amerikai külügyminiszter és Urs Schöttli, az LI elnökhelyettese kedvező benyomásokat szerzett egy vidéki MDF szervezet látogatása során a reform erők céljairól, elképzeléseiről. Ennek hatására rövidesen az LI történetéről jelent meg írás a legnépszerűbb ellenzéki folyóirat hasábjain.⁸⁹ A hivatalos delegáció jelentésében a demokratikus ellenzéki erők támogatását, képviselőinek liberális nemzetközi rendezvényekre, az LI kongresszusára történő meghívását javasolta s ezt a megállapítást a Magyar Csoport tevékenysége központi elemévé tette. Az 1989. évi párizsi konferencián az SZDSZ, az MDF és a Független Kisgazdapárt képviselői a jelen lévő magyar emigránsok véleménye szerint „kitűnően léptek fel.”⁹⁰ A Magyar Csoport vezetése már 1989. novemberben úgy látta, hogy a magyarországi reformoktól nincs visszalépés, az eddigi reformintézkedések és a Magyar Köztársaság kikiáltása valóban fordulópont lehet az átalakulás terén.⁹¹ Emellett rámutattak arra is, hogy a magyar átalakulás még nem zökkenőmentes, s fontos lesz az 1990. évi választásokra delegált LI –NDI megfigyelőket olyan északi és keleti területekre küldeni, ahol még erős az állampárt helyi hatalma és befolyása. A Walter Mondale, korábbi amerikai alelnök vezette megfigyelőcsoportot végül az ajánlott területekre összpontosították.⁹²

1990 októberében a finnországi Espoóban megrendezett kongresszuson meghívottként az SZDSZ és a Fidesz képviselője mellett a szlovákiai magyar liberálisokat tömörítő „Együttélés” Mozgalom küldöttei is megjelentek, akik öt-ötpercet kaptak pártjuk bemutatására. Az SZDSZ és Fidesz — egyelőre — meghívott vendégként vett részt a tanácskozáson, amelyen az Együttélés a Magyar Csoport ajánlására felvételét is kérte az LI-be. Ugyanekkor került sor a zsilvölgyi bányászok bukaresti zavargására is, amikor a liberális román párt (Nemzeti Liberális Párt) helyiségeit feldúlták és ellenzéki politikusokat bántalmaztak. A kongresszuson az amerikai *National Democratic Institute* nevében beadott határozati javaslat a kelet-közép-európai változásokkal felszínre tört, már leküzdöttnek vélt etnikai ellentétekkel és nacionalista törekvésekkel szemben a kisebbségvédelem egyéni emberi jogaira, mint önvédelemre hivatkozott. A CLE Magyar Csoportja nem tartotta elegendőnek az egyéni emberi jogokra való hivatkozást. A módosítás szerint az őshonos kisebbségek kollektív jogait is meg kell védeni, amit a kongresszuson szavazásra jogosultak többsége elfogadott.⁹³

A CLE Magyar Csoportja — érzékelve a hazai politizálás szabadságának kiszélesedését és az emigráns politikai élet kereteinek gyökeres megváltozását — 1990. június 15-én korábbi nevét az LI Magyar Csoportja (*Hungarian Group of Liberal International*) névére változtatta.⁹⁴ Korábbi politikájának megfelelő-

⁸⁹ Urs Schoettli: A Liberális Internacionálé. Hítel 2. (1989. október 18.) 60–62.

⁹⁰ Szöllősy Pál iratai. Kőszegi Rudolf levele Szöllősy Pálhoz. 1989. október 23.

⁹¹ Szöllősy Pál iratai. The 23rd of October 1989 in Hungary. Point of no Return. LI Newsletter 1989. November

⁹² Szöllősy Pál iratai. J. Brian Atwood, az NDI képviselőjének levele Szöllősy Pálhoz, 1990. március 9. valamint az LI 1990. évi konstanzi kongresszus határozatai.

⁹³ Szöllősy Pál iratai. Congress 1990 – Amendment 17 to Resolution IX.

⁹⁴ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levele Susan Johnson, az LI Titkárságának vezetője (director) részére, 1990. június 19.

en elősegítette a már korábban LI tagságra ajánlott Együttélés és a Fidesz szlovákiai magyar társszervezete, a Független Magyar Kezdeményezés közötti együttműködés kialakítását, amelynek döntő szerepe volt abban, hogy 1992-ben az LI kongresszusa mindkét szervezet felvételi kérelmét pozitívan bírálta el. Az etnikai kisebbségek helyzetével a Liberális Internacionálé 1991-ben Luzernban megrendezett kongresszusa főtémájában foglalkozott, ami a Magyar Csoport jelen lévő tagjai és magyar liberális pártok valamint a két szlovákiai magyar párt képviselői meglegésére történt, miután a kongresszus ismét elfogadta az etnikai kisebbségek *kollektív* jogainak elvét. Az LI Emberi Jogok Bizottságának 1991. november 30-ai ülésén döntöttek arról, hogy kisebbségvédelmi kérdések intézését ezután a londoni Kisebbségi Jogok Csoportjával (*Minority Rights Group*) koordinálják. Ez a döntés a magyar álláspont szerint azt is igazolta, hogy a kisebbségek védelmét nem lehet csupán az (egyéni) emberi jogok szemszögéből kezelni. Miután az LI 1991-ben az SZDSZ-t felvette megfigyelő tagjai sorába, a Fidesz — amely akkor még kivárt — 1992-ben mindjárt rendes tagként kérte felvételét, amelyet a Mainzban tartott kongresszus jóvá is hagyott.

A kelet-közép-európai politikai változások további felgyorsulása kikényszerítette az Internacionáléban tömörült eddig emigráns nemzeti csoportok jövőbeni szerepének újragondolását. 1989 nyarán először a jugoszláv csoport szlovén tagozata vetette fel az átalakítás gondolatát. Vezetőjük szükségesnek tartotta az otthoni, szlovéniai liberálisok bevonását csoportja tagjai közé úgy, hogy az így bővített csoport az LI tagja maradjon, nevéből a „számozott” („*exiles*”) jelző elhagyásával. A tervzetnek ellene volt a Magyar Csoport, mert elsiertettnak vélte s azt az LI-n belül 40 éven át fenntartott státus feladásának vagy veszélyeztetésének tartotta.⁹⁵ (Óvatosságra intett az észk csoport esete, amely egyesült az Észtországnban újra megalakult Liberális Demokrata Párttal, s ilyen néven kérte rendes tagként való felvételét az LI-be. Ám az 1991. szeptemberi luzerni kongresszuson csak megfigyelői státust kapott.)

Természetesen 1989 nyarától a CLE magyar csoportja is kereste az együttműködést magyarországi liberális erőkkkel, de az Ellenzéki Kerekasztal kilenc pártja közül több, és további három újonnan alakult párt is liberálisnak vallotta magát, ki kellett várniuk, mely párt(ok) működése látszik leginkább összhangban lévőnek az LI liberális alapelveivel.⁹⁶ 1991 folyamán kapcsolatba léptek az SZDSZ, a Fidesz és az MDF „liberális műhelyének” képviselőivel. A CLE Magyar Csoportjában az a vélemény kerekedett felül, hogy nyugati példa alapján a *Liberális Internacionálé Magyarországi Csoportját* hozzák létre a hazai liberális pártok néhány független gondolkodású prominens képviselője, akár pártonkívüli szabadelvű személyiségek és a CLE magyar csoportja tagjainak részvételével. Úgy gondolták, hogy a csoportnak pártokon felül kellene állnia, inkább összekötőként és az LI alapelveinek propagálóiként kellene szolgálnia a liberális gondolat érvényesülését a magyar politikában. A pártokon felül

⁹⁵ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levele Nenad Petrović CLE titkárhoz. 1989. szeptember 20.

⁹⁶ Szöllősy Pál iratai. Szöllősy Pál levele Urs Schoettli, az LI alelnöke és Susan Johnston titkárságvezető részére. 1989. július 15.

álló, azoktól független magyar liberális csoport megalakítása azonban nem sikerült. A Fidesz és az SZDSZ érdeklődése időközben lecsökkent — mindkét párt az LI rendes tagja lett valamint a Friedrich Naumann Alapítvány budapesti irodájának — ami az eredeti elképzelés keretét adta volna – új vezetése más feladatokat kapott németországi megbízóitól. Ilyen körülmények között az LI CLE Magyar Csoportja kevés számú magyarországi liberális aktív közreműködésére számíthatott s nem tudott egy önálló, életképes csoportot szervezni, mely megfelelt volna az LI-tagság feltételeinek. A Magyar Csoport fennmaradásának kérdését a Liberális Internacionálé vezetésében történt szemléletváltás pecsételte meg végérvényesen. Julius Maaten főtitkár 1993. szeptember 17-ei levele a CLE titkárához már előjele volt a későbbi végleges döntésnek. Ebben jelezte, hogy az LI Irodája az utóbbi évek „drámai” politikai változásai, a kelet-európai liberális pártok szabad működése miatt a korábban számúzótt liberálisokat képviselő csoport további létjogosultságát megszüntnek tekinti. Ész és magyar kísérletek is történtek a nemzetközi szervezet döntéshozóinak meggyőzésére, azzal, hogy hagyják meg státusukat még 2–3 évi átmeneti időre. 1993. novemberben a szokásos konferencia helyett a magyar fővárosban liberális világtalálkozót (*World Conference*) rendeztek, amelyen az LI magyar csoportját Kőszegi, Szöllősy és Ungár György budapesti ügyvéd képviselte. A kongresszus egyik szünetében az LI német elnöke közölte velük, hogy a határozatuk értelmében a csoportnak a következő évtől be kell szüntetnie a működését. Formálisan Otto Lambsdorff elnöknek a CLE titkárához írott 1994. május 5-ei levele vetett véget a Committee of Liberal Exiles s az abban tevékenykedő emigráns liberális csoportok történetének. A köszönőlevél rögzítette, hogy a CLE befejezte hivatalos működését.

EPILOGUS

A magyar liberális politikai eszmék további képviselőit 1949 nyarától Magyarországon nem volt lehetőség. Néhányan a több százezer külföldre menekült honfitársunk közül — többségében az 1956-os forradalom után Nyugat-Európa különböző országaiba kerülve — képviselték a Liberális Internacionálé különböző szervezeteiben a szabad és független Magyarország ideálját. Az LI magyar tagjai kötelességüknek tartották, hogy a létszám és a befolyás szempontjából legkisebb világszervezetben is hallható legyen a szabad Magyarország és a határon túli magyar kisebbségek hangja. A csoport arra vállalkozott, hogy munkatársai Nyugat- és Észak-Európában, sőt egyes esetekben, Kanadában és az USA-ban is, az LI kongresszusain, fontosabb grémiumaiban, rendezvényein képviseljék a szabad Magyarország gondolatát. Az LI nem tudott a szovjet érdekszféra országainak helyzetén változtatni. A csoport tagjai azonban elérték céljukat hogy ébren tartsák a szabad világ figyelmét a szovjet elnyomás alatt álló országok ügyében. Sikeresen oda hatottak, hogy az LI folyamatosan foglalkozott az emberi jogok helyzetével, Emberi Jogi Bizottságot állított fel, majd a világ kormányaihoz intézett sorozatos felhívásokkal elítélte a romániai kommunista diktatúrát. Aktivitásukkal elősegítették, hogy az LI foglalkozott a kisebbségek jogaival, és meggyőzték a delegátusok többségét a kisebbségek *kol-*

lektív jogai tekintetében is. A magyar csoport kérésére az LI külön figyelmet fordított a csehszlovákiai magyar kisebbségre és pártjaira; támogatásuk nyomán felvette mind a két szlovákiai magyar liberális pártot megfigyelőként. Létszámuk és a hazai politikai élettől való kényszerű elszakadásuk miatt azonban nem sikerült elérniük, hogy Magyarországon létre jöjjön egy független liberális csoport.

THE HUNGARIAN GROUP OF THE LIBERAL INTERNATIONAL 1949–1994
Hungarians in an International association

by Szabó Róbert
(Summary)

After World War II, from 1947 the international organisations of the political parties were reestablished. At the founding session of the Liberal International, formed earliest, Hungary was represented by an emigré diplomat. After the summer of 1949 there remained no room in Hungary for the representation of liberal ideas. It was some among the hundreds of thousands of Hungarian emigrés, mostly driven after the Revolution of 1956 to various countries in Western Europe, who continued to endorse the idea of liberalism and of a free and independent Hungary in the different branches of the Liberal International and the Hungarian Group of the Committee of Exiled Liberals. The members of the group represented the idea of a free Hungary at congresses and other major events organised by the LI in Western and Northern Europe, Canada and the US, as well as in the major leading bodies of the organisation. They attained there their chief goal, namely to maintain the attention of the free world in the matter of the countries under the Soviet yoke. They ensured that the LI should deal continuously with the situation of human rights, and even set up a Committee of Human Rights which condemned the Romanian Communist Dictatorship by repeated manifestos directed to the governments of the world. Their activity yielded fruit in that they managed to convince the majority of the delegates in the LI of the importance of collective rights for the national minorities. Yet, on account of their small number and isolation from political life in Hungary, they failed after the fall of the communist regime to establish in Hungary an independent liberal group. They suppressed activity abroad as well, upon a decision of the LI itself, after political conditions in Hungary had moved towards freedom.

Papp István

ÚTKERESÉS

Fehér Lajos gyermek- és ifjúkora (1917–1939)¹

I. Historiográfiai bevezetés

Az 1945 és 1990 közötti magyar történelem szereplői közül főként az első vonalba tartozó politikusok keltették fel a történészek figyelmét. Közülük színvonalas biográfia látott napvilágot Nagy Imréről² és Kádár Jánosról³ és szociográfikus hangvételű kötet Rákosi Mátyásról.⁴ Az első számú vezetők mögött tevékenykedő, egy-egy fontos részterületen meghatározó befolyással bíró személyiségek közül csupán Aczél György portréja készült el.⁵ Ezen írás arra vállalkozik, hogy az 1956 utáni magyar agrárpolitika meghatározó szereplője, Fehér Lajos életútját bemutassa. Mindenekelőtt tekintsük át, hogyan vélekedett a honi történetírás az eddigiekben Fehér Lajosról.

Fehér Lajos közéleti tevékenységének első komolyabb, a formális nekrológokon túllépő elemzésére, egyik legközelebbi munkatársa, Csizmadia Ernő vállalkozott.⁶ Nagyon pontosan határozta meg Fehér politikai pályájának csúcspontjait: „Fehér Lajost az utóbbi negyedszázad magyar történelmének mindhárom fordulóján, a konszolidáció, a kollektivizálás és a mechanizmus reform vezérkarában ott találjuk.” Majd a kor nyelvezetét használva, némi pátoszt sem sajnálva így folytatta: „1957-től 1974-ig dolgozott a mezőgazdasági irányítás élcsapatában. Abban az időszakban, amely a szocialista átalakulás és a mezőgazdasági termelés fellendülésének sorsfordulójaként került be a magyar történelembe. Mindaz, ami e téren történt, az MSZMP 1956 utáni új agrárpolitikájának az érdeme, amelynek kialakításában és végrehajtásában oroszánrészt vállalt.”

Ezen jellemzés alapján joggal számíthatnánk arra, hogy a Kádár-korszak gazdaságtörténetével foglalkozó munkák bővebb teret szenteltek Fehér műkö-

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült.

² *Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz 1896–1953 I. kötet, 1953–1958 II. kötet, Bp., 1956-os Intézet, 1996., 1999.*

³ *Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1912–1956, I. kötet, 1956–1989. II. kötet Bp., Kossuth – Szabad Tér, 2001., 2003.*

⁴ *Pünkösti Árpád: Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa Bp., Európa, 2004.*

⁵ *Révész Sándor: Aczél és korunk Bp., Sík, 1997.*

⁶ *Csizmadia Ernő: Agrárpolitikánk alapkérdéseiről (Fehér Lajosra emlékezve) Közgazdasági Szemle 1982. 12. sz. 1417–1427.*

désének. Vajon igaz-e ez feltevésem? Berend T. Iván az új gazdasági mechanizmus előzményeit feltáró könyvében bemutatta a téészesítés harmadik hullámát is, de sajátos megoldást alkalmazva, nevek említése nélkül utalt az egymással szemben álló szövetkezetesítési koncepciókra.⁷ A sajnálatosan félbe maradt, Pető Iván és Szakács Sándor által írott vastkos gazdaságtörténeti összefoglalóban megemlített ugyan Fehér neve, de csak mint olyan politikusé, akit 1958-ban „jobboldali magatartása miatt” marasztaltak el. Munkásságának, politikai programjának értékelése kimaradt a kötetből.⁸

Fehér születésének 70. évfordulójára látott napvilágot egy reprezentatív összeállítás, amely riportjainak, beszédeinek egy részét tartalmazta.⁹ Ennek előszavaként jelent meg az az áttekintés, amely mindmáig a legrészletesebben mutatta be politikai pályáját. A tanulmányként is felfogható szöveg szerzőinek, Barla-Szabó Ödönnek és Sipos Leventének a véleményét híven tükrözte az alábbi mondat: „[Fehér Lajos] Visszakerült tehát az agrárterületre, s agrárpolitikusként vált ismertté és elismertté munkássága a magyar történelemben.”

A rendszerváltást követően a kommunista agrárpolitikus portréja új színekkel gazdagodott. Mérföldkőnek számít az a Sipos Levente által írt tanulmány,¹⁰ amely a Fehér Lajos és Dögei Imre közötti agrárpolitikai konfliktust mutatta be. Ebben olvasható az alábbi, igen lényeges megállapítás: „Bizonyos túlzással azt mondhatnánk, hogy az MSZMP 1957. júliusi agrárpolitikai tézisei Nagy Imre agrárfelfogását fejlesztették tovább.” Ennél a felismerésnél, amelynek ilyen határozott kimondására a rendszerváltásig kellett várni, még tovább ment Nagy Imre biográfusa, Rainer M. János. Ő 1996-ban megjelent könyvében úgy vélte, hogy Fehér Lajos és munkatársai Nagy 1947–49-es agrárprogramjának számos elemét valósították meg az 1960-as években, a rá való hivatkozás nélkül.¹¹ Az ugyancsak ebben az esztendőben a nagyközönség elé kerülő, tekintélyes agrártörténeti tanulmánykötetben az a Romány Pál értékelte Fehér Lajos munkásságát, aki maga is munkatársai közé tartozott. Ő szorosán összekapcsolta Fehér és Erdei Ferenc személyét, és úgy vélte kettejük munkálkodásának hatása az 1960-as, 1970-es évek agrárpolitikájának csaknem minden szintjén kimutatható.¹²

Benkő Péter a népi mozgalom általa szerkesztett elitlistáján szerepeltette Fehér Lajost, mivel 1945 előtt a Szabad Szó szerkesztőségében dolgozott. A róla írt rövid életrajzban az alábbiakban látta jelentőségét: „Az agrárlobby fejeként nagy érdemeket szerzett abban, hogy az agrártermelés fellendült az 1960-as,

⁷ *Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez* Bp., Magvető, 1983. 249–271.

⁸ *Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985 I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszak* Bp., Közgazdasági és Jogi, 1985. 443.

⁹ *Fehér Lajos: Sorsfordító évtizedek. Cikkék és beszédek (1941–1981)*. Bp., Kossuth, 1987. A bevezető a kötet 5–22. oldalán található.

¹⁰ *Sipos Levente: Reform és megtorpanás. Viták az MSZMP agrárpolitikájáról (1956–1958)*. Múltunk 1991. 2-3. sz. 188–197.

¹¹ *Rainer M. János: Nagy Imre*. i. m. . 453.

¹² *Romány Pál: A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja* In: Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok Szerk.: Orosz István – Für Lajos – Romány Pál Bp., Mezőgazda, 1996. 503–530.

1970-es évek fordulóján.”¹³ A Kádár-rendszer és a rendszerváltás történetét a politikatudomány eszközeivel feldolgozó, eredendően angolszász olvasóközönségnek szánt munkájában Tőkés Rudolf „reformpárti agrárszakértőként” beszélt Fehér Lajosról, és többek között vele kapcsolatban is csodálkozásának adott hangot: hogyan tudott egyszerű származása és foglalkozása dacára megfontolt politikai döntéseket hozni.¹⁴ Ez utóbbi megjegyzése ténybeli tévedésből ered: a latin-történelem szakos középiskolai tanár Fehért tanítónak „fokozta le.”

Az egyetemi oktatásban használt szintézisek közül Romsics Ignác megjelenése óta is számos alkalommal idézett munkájában szintén a Kádár-korszak reformereinek emblematisz figurájaként beszélt Fehérről. Ő azt tartotta legfontosabbnak, hogy Fehér Erdei Ferencsel együtt működve korrekciós lépéseivel a magyar mezőgazdaságnak a szovjet kolhozmodellől való távolodását segítette elő.¹⁵ A Gergely Jenő – Izsák Lajos szerzőpáros által írott összefoglalóban részletesen bemutatják az agrárium területén végrehajtott reformlépéseket, de mindezt nem kapcsolták össze Fehér Lajos nevével. Vele kapcsolatban annyit tudhatunk meg, hogy azon három politikai egyike volt, Fock Jenő és Nyers Rezső mellett, akiknek eltávolítását a hazai szélsőbalos vezetők „kicsikarták” Kádár Jánostól.¹⁶ A több szerző által készített összefoglalásban, melynek 1956 utáni politikátörténeti fejezetét Szerencsés Károly írta, szintén a reformpárt triász tagjaként tűnik fel Fehér. Ugyancsak az ő politikai hatalomból való eltávolításukhoz, köztük Fehér Lajos nyugdíjazásához kötötte a szerző az 1968-as reformfolyamat lefékezését.¹⁷

A pályáját 1990 után kezdő történész generáció tagjai közül Varga Zsuzsanna a Kádár-korszak első harmadának agrárkérdéseiről írott monográfiájában Fehér Lajosról, mint egy csoport vezetőjéről beszélt. Ők 1956-ot követően az Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának (MSZMP KB) Mezőgazdasági Osztályán összpontosultak és „revizionistaként” szemben álltak az erőszakos téeszervezést képviselő, balos társasággal.¹⁸ Frissen napvilágot látott monográfiájában Varga Zsuzsanna időben tovább haladva immár a Kádár-korszak agrárlobbijának kvázi vezetőjeként, a szűkebb vezérkar első számú irányítójaként tekintett Fehérré.¹⁹ Ö. Kovács Józsefnek az 1959–1961-es kollektivizálást társadalomtörténeti szempontból újraértékelő monográfiájában a műfajból adódóan nem jutott kiemelt hely Fehér Lajosnak, de szerepét a korábbi szerzőknél kritikusan értékelt. A nomenklatúra befolyásos szereplőjeként írt róla, aki miután megszületett a döntés az erőltetett ütemű téeszési-

¹³ *Benkő Péter*: A népi mozgalom almanachja Bp., Deák, 1996. 124–126.

¹⁴ *Tőkés Rudolf*: A kialakított forradalom Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990 Bp., Kossuth, 1998. 111. és 117.

¹⁵ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. 2. jav., kiadás Bp., Osiris, 2000. 425.

¹⁶ *Gergely Jenő – Izsák Lajos*: A huszadik század története Bp., Pannonica, 2000. 427.

¹⁷ Magyarország története 1918–1990 Szerk.: Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos Bp., é.n., Korona 260.

¹⁸ *Varga Zsuzsanna*: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967 Bp., Napvilág, 2001. 45.

¹⁹ *Varga Zsuzsanna*: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában. Bp., Gondolat, 2013. passim.

tésről, maga is szerepet vállalt a végrehajtásban.²⁰ Nagy Imre mellett Fehér Lajos politikai pályafutásában Kádár Jánosnak jutott meghatározó szerep. Monográfusa, Huszár Tibor több ponton is kitért kettejük kapcsolatának elemzésére, s hosszú idő után visszatért arra az alapkérdésre is, hogy a lényegében Nagy Imre-programját folytató Fehér Lajosra miért volt szüksége a párt első titkárának. Ennek magyarázatát az alábbiakban vélte megtalálni: „Terepismertetét, kiterjedt kapcsolatrendszerét tartotta nehezen pótolhatóknak, az egykori parasztpolitikusok, de az ellenzéki értelmiségiek körében is leginkább neki őrződött meg a hitele.”²¹

Összegezve a magyar történettudomány eddig kialakított Fehér Lajos-képét, az alábbiakat mondhatjuk el: a Kádár-rendszer egyik fontos politikusával van dolgunk, aki Nagy Imre híveként indult, s a forradalom leverését követően mesterét megtagadva, de eszméit a gyakorlatban minél jobban megvalósítva tevékenykedett. Ebben számíthatott a népi-parasztpárti értelmiség egy részének támogatására, elsősorban Erdei Ferencére. Fehér döntően az agrárium területén kezdeményezett reformokat, amelyek részben előkészítették, részben társultak az 1968-ban újjára indított új gazdasági mechanizmushoz. Fehérnek sikerült az 1959–61-es erőltetett tévesztés hibáit részben korrigálva egy, a szovjet kolhoz modelltől számos ponton eltérő agrárpolitikát megvalósítani, amelyet többen modellértékűnek tartottak. Fehér bukását az egész reformfolyamat 1974-ben történt lefekezése pecsételte meg, ezt követően már nem nyerte vissza korábbi befolyását.

II. 1. Család, szülők, testvérek

Fehér Lajos családfáját — teljes bizonyossággal — születését megelőzően csupán 90 évre lehet visszavezetni. Ennek oka, hogy családja paraszti-jobbági felmenőkkel rendelkezett, így életükről alig maradt fenn írásos dokumentum. Egyrészt a szeghalmi református egyházközség különböző anyakönyvei, másrészt Fehér családi hagyományokat továbbadó önéletrajzi írásai nyújtanak támpontot. Több alkalommal is igen becses forrásaként használtuk 1974 és 1977 között készített visszaemlékezését.²² Emellett, két, 1945 előtt papírra vett önéletrajzát is sikerült fellelnünk.²³ Természetesen számos alkalommal kellett összefoglalnia életútját különböző párttestületek számára is, de ezeket a forrásokat kutatásom eddigi szakaszában még nem tártam fel.

Fehér kétszer is ugyanazt a történetet mondja el ősiről, az egyik alkalommal egy idős gyerekkori szomszédjukat jelölve meg forrásul. Ezek szerint Sze-

²⁰ Ö. Kovács József: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete. Bp., Korall, 2012. 255–256.

²¹ Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza 1956. november – 1989. június. 2. kötet, Bp., Szabad Tér – Kossuth, 2003. 19.

²² Fehér Lajos: Így történt Bp., Magvető, 1979. (a továbbiakban *Így történt*)

²³ Fehér Lajos a VKF 2. osztályán, 1942. július 23-án tett, kézírásos vallomása. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 150 Belügyminisztérium Általános Iratok (PTI 651. f.) 11/42. (126. cs.). (a továbbiakban *Rendőrségi vallomás*); Fehér Lajos: Curriculum vitae Közzéteszi Sipos Levente Békési Élet 1987/4. 446–453. (a továbbiakban *Curriculum vitae*)

keres György nevű őse a XVIII. század végén szökött el Fejér megyéből és a Békés megyei Szeghalmon telepedett le. Itt a helybeli Kárász család uradalmában kapott munkát és nevét is megváltoztatta, felvéve szülőföldje elnevezését. Fehér a politikai rendőrség előtt 1942-ben tett vallomásaiban azt állította, hogy összes őse közbűri (jobbágy),²⁴ református és magyar volt. Az emlékiratban azzal hitelesítette mondandóját, hogy egyetemi tanulmányai során olvasott arról, hogy Mária Terézia úrbérrendezése miatt sok jobbágy szökött az ország egyik részéből a másikra.

Mivel egykorú írott forrásaink nincsenek, ezért csupán arra vállalkozhatunk, hogy megnézzük, igaz lehetett-e Fehér Lajos feltételezése. A XVIII. század első felében a török kiűzését követően a csaknem lakatlan belső területek, így Békés megye felé hatalmas paraszti vándormozgalom indult meg. Szeghalmot 1720-ban a megye többi településéhez hasonlóan Harruckern János György kapta meg, hadiszállítói szolgálataiért cserébe. Természetesen nagy szüksége volt a földbirtokaira máshonnan érkező szorgos munkaerőre. Ez a heves belső migráció a települések kialakulásával és a gazdálkodás intenzívebbé válásával a század közepére jelentősen mérséklődött.²⁵ A Fehér által említett Mária Terézia neve éppenséggel a jobbágyi szolgáltatások egységesítését, ezzel végső fokon a jobbágyság helyzetét könnyítő uralkodóként őrződött meg. Az is igaz viszont, hogy az 1767-es úrbéri pátens következtében az Alföldön nőtt a robot mértéke, viszont nagyobb jobbágytelkeket alakítottak ki a rendezést követően.²⁶ Vagyis elképzelhető, hogy ama bizonyos Szekeres György éppen egy földszükében lévő vidékről szökött el Békés megyébe.²⁷ Több tanulmány is foglalkozik a XVIII. századi Békés megyébe történő paraszti bevándorlással,²⁸ de ennél is fontosabb, hogy a névtani szakirodalom is vizsgálta a Fehér Lajos által említett névváltoztatást kérdését. A XVII–XVIII. századi Erdélyből több olyan példát is ismerünk, amikor a szökött jobbágyok, hogy ne találja meg őket a régi földesuruk, megváltoztatták nevüket, s egyenesen szülőföldjük nevét vették fel. Bár ezzel még mindig utaltak származási helyükre, de ha erős földesúr oltalma alá kerültek, nyugodtan választhatták ezt a megoldást.²⁹ A Harruckern földeket

²⁴ A paraszti ősök jobbágy mivoltát nem véletlenül hangsúlyozta Fehér Lajos. A hozzá hasonlóan a népi kollégisták körében nevelkedő Hegedüs András az életútinterjújában az alábbi finom megkülönböztetést tette: „Hozzá kell még tennem: az elődök szabadparasztok, nem jobbágyok. Ez sok szempontból meghatározó elem.” *Hegedüs András: Élet egy eszme árnyékában* Bp., Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989. 41.

²⁵ *Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században* In: *Magyarország története 1686–1790.* Főszerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv Bp., Akadémiai, 1989. 25–81.

²⁶ *Iffy. Barta János: A tizenhetedik század története* Bp., Pannonica, 2000. 174.

²⁷ Fehér Lajos ismereteit nagy valószínűséggel Szabó Dezsőtől meríthette, aki 1933-ban publikálta a *Magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában* (Bp., Magyar Történelmi Társulat) című vaskos munkáját. Ebben egy monográfia terjedelmű bevezető tanulmányt követően az 1764 és 1766 között született, az úrbéri kérdés rendezésére vonatkozó kormányzati forrásokat tette közzé.

²⁸ *Schneider Miklós: Adalékok a XVIII. század elején Békés megyébe vándorolt Nógrád megyei jobbágyokról* Békési Élet 1973/3. 588–590.; *Ács Zoltán: Jobbágyszökések Szabolcsból Békésbe a 18. század első felében* Békési Élet 1983/3. 364–369.

²⁹ *Szabó T. Attila: A XVII–XVIII. századi erdélyi jobbágyszökések névtörténeti vonatkozásainak ismeretéhez* In: *Uő: Anyanyelvünk életéből* Bukarest, Kriterion, 1970. 269–284.; *Hajdú Mihály: Általános és magyar névtan* Bp., Osiris, 2003. 752–761.

az XVIII. század második felétől birtokló Kárász család feltehetően gondosan óvott minden életerős jobbágyot, akivel saját gazdaságát erősítette.³⁰ Éppen ezért a Fehér Lajos által közvetített paraszti hagyomány hitelesnek fogadható el.

Az első, minden kétséget kizáróan Fehér-ős 1827-ben bukkan fel a szeghalmi református egyházközség keresztelési anyakönyvében. Fejér Imréről, Fehér Lajos dédapjáról van szó, aki Fejér János és Szívós Rebeka gyermekeként látta meg a napvilágot.³¹ Róla annyit tudható meg, hogy csizmadiaként kereste kenyerét és Dina Máriával kötött házasságából született 1853-ban Imre fia, akit már Fehérként anyakönyveztek.³² Ő Fehér Lajos nagyapja volt, s egyben az első olyan felmenője, akikről, ha szűkszavúan is, de memoárjában is megemlékezett. Ebből annyit tudhatunk meg, hogy a fiánál élő, idős nagyapa korábban birkapásztorként dolgozott.³³ Már benne járt a férfikorban, amikor Fehér Lajos édesapja, Fehér Gyula 1893-ban megszületett. Ő 1915-ben kötött házasságot U. Nagy Eszterrel. Fehér Lajos édesanyja 1896-ban született, édesapja, U. Nagy Imre ugyancsak földműves. Róla hosszabban emlékezett meg Fehér Lajos: „Anyai nagyapám, U. Nagy Imre törpebirtokos, részben kisbérelő. Őt gyereke volt, három fia és két leánya. Földet túró, szegény kisemberek. Bérelt földön küszködtek, s paraszti értelemben nem vitték semmire. Legfeljebb kis családi vályogházat tudtak összehozni.”³⁴

Fehér Lajos szülei 1915. január 2-án kötöttek házasságot és frigyükből öt gyermek született, akik mindnyájan megérték a felnőttkort. Elsőként Gyula, 1916-ban. Őt követte elbeszélésem főszereplője, Fehér Lajos 1917. december 15-én. 1920-ban látta meg a napvilágot Zsuzsanna, az egyetlen leánygyermek, őt követte József 1922-ben. A legfiatalabb fiú, Károly László 1928-ban jött a világra. Mielőtt az édesapa és az édesanya portréját közelebbről szemügyre vennénk, szeretnék röviden szólni a testvérekről.

Az egyetlen báty, Gyula sorsa az 1940-es évek közepéig párhuzamosan futott Lajoséval és a későbbiekben is ők ápolták a legszorosabb kapcsolatot.³⁵ Zsuzsanna történetével szintén találkozni fogunk a háború veszterhes óráiban. Neki egészen hosszú élet adatott, 2008-ban hunyt el 88 esztendőskorában. Jó-

³⁰ Szeghalom 1775-ben került leányági örökösödés révén a Wenckheim, majd kicsit később a Kárász, a Festetics és a D'Orsay családok birtokába. Lásd *Házi Albert: Adatok a régi Sárrét világából* In: Sárréti írások 3. Szerk.: Miklya Jenő, Szeghalom, Sárréti Baráti Kör – Soros Alapítvány, 1988. 185–186.

³¹ A Fehér család születési és halálozási adatait elsősorban a szeghalmi református egyházközség keresztelési anyakönyveinek III., VI., IX. és X. kötetéből, valamint az esketési anyakönyvből mérítettem. Itt köszönöm meg Péter Szarka László nagytiszteletű úr szíves segítségét.

³² A Fehér és a Fejér családnév ugyanazzal a jelentéssel bír. Lásd *Kázmér Miklós: Régi magyar családnévek szótára* Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993. 350–352.

³³ Így történt i. m. 10. Szeghalom paraszti gazdálkodásában a juhászatnak kiemelkedő jelentősége volt. Egy-egy ügyes pásztor, vagy juhászgazda viszonylag stabil megélhetést biztosíthatott maga és a családja számára. A kérdéstről lásd *Bellon Tibor: Szeghalom paraszti gazdálkodása* In: Szeghalom. Történeti, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerk.: Miklya Jenő – Szabó Ferenc, Szeghalom, Szeghalom Nagyközség Tanácsa, 1979. 494–559. (a továbbiakban Szeghalom)

³⁴ Így történt i. m. 10.

³⁵ A családi kötelékek szorosabbra fonódását elősegítette többek között az is, hogy 1948-ban Fehér Lajos kisebb lányát, Ágnesset, Gyula és felesége tartotta keresztvíz alá. Interjú Fehér Ágnessel, Fehér Lajos lányával. Kézirat, készítettem 2008. január 2-án.

zseffel igen hamar megszakadt Fehér Lajos kapcsolata, 1941-ben egy rövid ideig együtt lakott Debrecenben az asztalos szakmát kitanuló öccsével, aki végül visszakerült Szeghalomra és még 2010-ben is ott élt.³⁶ A család benjámija, Fehér Károly László agrármérnöki diplomát szerzett és növénynemesítési szakemberként dolgozott. 1994-ben halt meg 66 esztendőskorában. Vele az időbeli távolság miatt Fehér Lajosnak nem nagyon voltak fiatalkori közös emlékei, később a szakmai érdeklődés közelebb hozta őket egymáshoz.³⁷

Fehér Lajos 1936-ig, a debreceni egyetemre való elkerüléséig élt szüleivel együtt, ezt követően már igen ritkán vetődött haza. 1941 elejétől kezdve pedig évente csupán két-három alkalommal látogatott el Szeghalomra. Fehér életútját vizsgálva kulcskérdésnek tartjuk, hogy milyenek voltak azok a szülők, akik vállalták, hogy áldozatot hoznak azért, hogy fiuk (pontosabban fiaik) kiemelkedjenek a szegényparaszti sorból.

„Szüleim öt gyereket neveltek fel. Családszerető emberek voltak.”³⁸ Ezzel az idillikusnak is felfogható állítással vezette be Fehér Lajos memoárjában szüleiről szóló emlékeinek felidézését. Ezt követően édesapja, id. Fehér Gyula bemutatásával folytatja és hosszú oldalakon keresztül fel sem tűnik az édesanya alakja. Először is azt tudhatjuk meg, hogy az édesapa sokat olvasó ember volt, aki a családjába is átplántálta a könyvek szeretetét. Ráadásul szépen énekelt, főleg népdalokat és református zsoltárokat. Mint falun élő parasztembernek természetszerűleg a mezőgazdasági munkákban való jártassága adta meg az igazi értékét. Fehér Lajos szerint apja „afféle ezermester volt.” Dolgozott a vasútnál, igaz nem derül ki, hogy milyen munkakörben. Autodidakta módon elsajátította a házépítés mesterségét, amit azonban mestervizsga hiányában nem gyakorolhatott. Ezután nádtetők javításával foglalatzkodott. Megtanulta a cipőkészítést, méhészkedett, megpróbálkozott tehéntartással is, hogy könnyítsen a család helyzetén, de sikertelenül. Az 1920-as, 30-as évek fordulóján olyan nehéz anyagi helyzetbe került a Fehér-família, hogy a téli szünetben a két nagyobbik fiú apjukkal együtt a falu által biztosított ínségmunkára járt. Ekkor napi keresetük 80 fillér és 1 pengő között mozgott.³⁹ A korabeli szeghalmi hetilap 1930 első felében megjelent számait átnézve kiderül, hogy ezért a keresetért 2 kg almát vagy 2 kg búzát vehettek, esetleg két darab kenyérsztojást, ha esetleg a család megélhetését biztosító baromfiállományt szerettek volna létrehozni.

A megélhetés fő forrását a nyáron végzett arató- és cséplő munka biztosította. Vagyis az édesapa nem rendelkezett állandó jövedelmi forrással, csupán 1936-ban javult valamit a helyzet, amikor a nagypapa halála után 5 kat. hold föl-

³⁶ Fehér József-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Történeti Interjúk Tára.

³⁷ Fehér Gyula-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára.

³⁸ Amennyiben külön nem jelzem, a szülőkre vonatkozó megállapítások Fehér Lajos memoárjának *Gyermekkorom* című fejezetéből származnak. Lásd Így történt i. m. 7–24.

³⁹ Így történt i. m. 53. A Horthy-korszak neves agrárközgazdásza szerint ez a bérezés, amely nyáron gyakran napi 16 óra munka után járt, megfelelt az országos átlagnak. „Ez volt a népkönyhák, az állástalan diplomások, a falusi szükségmunkák korszaka.” Lásd „...hivatásom a mezőgazdaság.” Kerék Mihály önéletírása. Közzéteszi Saád József Korall 19–20. szám 2005. május 53–75.

det örökölt. Ám ez is csupán a törpebirtokos kategóriába való bekerülést tette lehetővé.

Az édesapa képe az 1941-ben megfogalmazott önéletrajzban kritikusabb, egy sok mindenbe belevágó, ám kellő kitartással nem rendelkező férfi arcéle rajzolódik ki előttünk, aki mellé nem szegődött a szerencse sem: „Apám mindenhez értett, mindent meg akart tanulni, s hozzá is fogott sok mindenhez. ...Elsősorban agrármunkás. Aztán építész. A vasútnál is volt egy darabig – akkor sok cukrot ettünk, mert adta az állam. Első házaseveiben lovazott. (Beállított két lovat s bérelt földet.) Disznókkal is kupeckedett anyámmal együtt. Bőr-készítő, mezőgazda-tanfolyamot végzett. Most gyümölcsfákkal foglalkozik. Talvally elpermetezte nem régen örökített szőlőjét: mert mind lerohadt. Egy időben méhészettel is bíbelődött,⁴⁰ azonban a dongók mind eldőglöttek a kezén.”⁴¹

Ifjabb Fehér Gyula emlékei eléggé hasonlítanak öccse 1941-ben papírra vetett soraihoz. Édesapjukat földdel nem rendelkező tanyai bérlőként mutatta be, aki egy idegen ember tanyájában lakott és az ő földjét művelte. Nála is feltűnik az apai nagypapa, Fehér Imre alakja, akinek városi házáat félig örökölte, félig megvette az apa. Itt viszont már nem tartott lovakat, nádtető javításból és alkalmi munkákból élő nincstelen parasztemberré vált, legalábbis a nagy gazdasági világválság éveiben.⁴²

Az 1977-es memoárból az eddig elmondottakon túl az édesapát más oldalról is megismerhetjük. Ekkor mintha már sokkal megértőbben szemlélte volna őt fia: „Mint említettem, apám olvasó típusú ember volt s tanulni vágyó. Négy elemi járt. Az utolsó kettőt esti tanfolyamon végezte el, részben azért, hogy a kőművesmesteri iparengedélyt megszerezze. Ehhez a hat elemi megkívánták. (A hat elemi elvégzése után még sem sikerült a vágya, valószínűleg az ipartestületi féltékenységen bukhatott el az iparengedély.)” Itt már nem a bukás, hanem a kiemelkedés szándéka válik hangsúlyossá. Talán nem véletlen, hogy 1941-ben még a pályája legelején járó, heves vérű, türelmetlen fiatalember fogalmazványa kevésbé megengedő, mint az öregedő, bukott politikusé.

Fehér az addig leírtakat 1977-ben kiegészítette az édesapja Szeghalmi Földművelő Munkáskörben betöltött jegyzői szerepével, amely úgy vélte tekintélyt adott számára. Ezeken túl, mint a disznóvágások alkalmával jeleskedő böllér és a falusi lakodalmakban vidám hangulatot teremtő vőfély is feltűnik id. Fehér Gyula, akinek emléke tiszteletreméltó szeghalmi parasztemberré nemesedett a végső számvetést végző Lajos fia szemében.

Az édesanya, U. Nagy Eszter alakja az előbbiekhöz képest sokkal kevésbé kidolgozott és sokkal sötétebb színekkel megrajzolt portré. Az 1941-es önéletrajzban az alábbi rövid összefoglalást olvashatjuk róla. „Anyámat a munka, vagy ahogy ő mondja, a gond hamar megette. Hallgatag asszony. A sok dolog eltemet-

⁴⁰ Sőt mit több id. Fehér Gyulát ott találjuk a Szeghalmi Méhész Egyesület alapító tagjainak sorában. Az 1934. december 2-án létrejött társaság a méhészet iránti érdeklődés felkeltését, a méhegazdák érdekvédelmét és mézelő fák ültetését tűzte ki célul. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár (a továbbiakban MNL BÉML) Egyesületi alapszabályok IV. B. 424. 14. doboz

⁴¹ Curriculum vitae i. m. 448.

⁴² Fehér Gyula-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára.

te: sokszor nem tudtuk megtalálni benne, akit kerestünk, vagy nem tudott segítségünkre jönni, amikor kellett volna. Húgom mostanában sokat panaszkodott, hogy anya nélkül nőtt fel. Nem tudott eleget foglalkozni velünk, s ideje sem volt rá, bár minden erejét s idejét ránk fordította. Meg túl hamar is kikerültünk keze alól, amire sorsunk kényszerített.”⁴³ Súlyos, keményen kopogó, szigorúan ítélkező mondatok.

Ami leginkább feltűnő az édesapa jellemzésével összehasonlítva, hogy 1977-ben szó szerint ugyanezeket a mondatokat írta le Fehér Lajos, a húgára történő hivatkozást kihagyva. Anélkül, hogy mélyebb lélekboncolgatásba fog-nánk, annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy komoly, fel nem dolgozott konfliktus sejlik fel a fenti szavak mögött. Ennek forrását nem tudjuk, Fehér is csupán utal rá. Mindenesetre mindkét szövegben keserű szavakkal idézte fel, hogy amikor kisgyerekként amiatt panaszkodott, hogy cselédnek kell állni, édesanyja keményen visszaverte érveit, saját sorsára hivatkozva. Ez a seb még az idősödő Fehér Lajosban sem hegedt be teljesen. Ugyancsak rossz színben tünteti fel édesanyját, hogy az a kísérlete, hogy hízott libákat neveljen és eladja őket, balul ütött ki, sőt súlyos adósságba sodorta a családot. Ez a történet azo-nos módon elbeszélve jelenik meg mindkét forrásunkban. Szinte egyetlen pozi-tív tulajdonság bukkan csak fel az édesanyával kapcsolatban: jól süttött-főzött, bár ez a képességet elvárták, és természetesnek tartották egy falusi parasztcsa-ládban. Anyának és fiának távolságtartó, hideg viszonyát az a zavart, furcsa gesztus világítja meg leginkább, melyet mindkét emlékezésben azonos módon olvashatunk. Amikor 1928-ban dunántúli osztálykirándulásra ment Fehér La-jos és először hagyta el ilyen messzire a szülői házat, az édesanyja kezét fogott vele. Ez bizonyosan nem jellegzetes módja az anyai búcsúzásnak.

II. 2. *Egy parasztgyerek élete*

Egy klasszikus politikai életrajzban a szülők, a családi háttér bemutatása után nyilvánvalóan a tanulmányok időszaka, az iskolák, a nagy hatással bíró pedagógusok, értelmiségiek számbavétele következik. Fehér Lajos esetén nem járhatok el ilyen egyszerűen. Mégpedig azért nem, mert nála az elemi iskolát követő továbbtanulás nem az élet természetes útján történő előrehaladást je-lentette, hanem az életét gyökeresen megváltoztató, felforgató, stratégiai dön-tést. Amikor 1917-ben megszületett, szülei számára az tűnt a legkevésbé való-színűnek és természetesnek, hogy fiuk egyetemet végzett értelmiségi lesz, aki búcsút int a több évszázados paraszti életformának, melyben a Fehér család nemzedékei születtek, éltek és meghaltak. Fiuknak parasztsorsot szántak és ennek stációt kezdte járni, egyre növekvő kitérőkkel csaknem 19 esztendő kora-ig. Ő maga mindezt így fogalmazta meg: „1936-ig, tehát az érettségig, egész elemi és középiskolai pályafutásom alatt szüleimmel és az öt serdülő gyerekkel együtt a földműves-napszamos életet éltük!”⁴⁴ A paraszti létformának alapvető törvényét jelentette a munka, ez határozta meg a mindennapi élet kereteit. A

⁴³ Curriculum vitae i. m. 449.

⁴⁴ Így történt i. m. 13.

családi munkamegosztás szerint mindenki végigment a különböző fokozatokon, egyre aránytalanabb terheket viselve.⁴⁵ Ez az életút várt születésénél fogva történetem főszereplőjére is.

A közösség, amelyben Fehér Lajos gyermek- és serdülőkorát töltötte a szeghalmi paraszttársadalom volt. Szülei eredetileg a falu⁴⁶ egyik külső pusztáján, Tökiskesen éltek, amely 12 km-re esett Szeghalomtól. Innét költöztek be először egy bérelt lakásba, majd az apai nagyapa Zöldfa utcában álló házába.⁴⁷ A család innét hamarosan elköltözött, de az bizonyos, hogy Fehér Lajos a mai Arany János utca 52. szám alatti házban született. A helyi emlékezet is így tartotta számon, ezen épület falán helyezték el emléktábláját 1987-ben⁴⁸ és innét vették le 1991-ben. Szeghalom nem tartozott a kiterjedt tanyavilággal bíró alföldi települések közé, össze sem lehet hasonlítani Kecskeméttel vagy Hódmezővásárhellyel. Az 1930-as népszámlálás szerint 10 180 főnyi lakosságából 983 ember élt tanyán, a népesség 9,7%-a.⁴⁹ Vagyis a Fehér család számára feltétlenül komoly presztízs növekedést jelentett, hogy beköltözhettek a falu belsejébe. Fehér Lajos visszaemlékezéseiben erről a beköltözésről nem esik szó, csupán a keresztszüleit és apai nagyszüleit említi, mint a várostól távol élő, tanyai embereket.

Fehér Lajos életének első eseménye, melyet megőrzött az emlékezete, egy súlyos gyermekkori betegség volt. Még több mint 60 év távlatából is felindulással írt erről: „Másfél éves koromban katasztrófa ért.”⁵⁰ Ekkor megfázott, és az emiatt fellépő mellhártyagyulladásba csaknem belehalt. Életét az édesapa közbenjárása mentette meg, aki a helybeli patikusnál szerzett gyógyszert, amelynek hatására a kisgyermek oldala kifakadt és a genny kifolyt. A kisgyermek a súlyos betegség következtében lesoványodott, vézna emberré vált, ráadásul elvesztette az influenza elleni természetes védekezőképességét: nem volt láza. Fehér mindehhez hozzáteszi azt is, hogy az akkori „szegényvilágban” tízezerből egy esetben következett be ily szerencsés gyógyulás. E látszólag jelentéktelen eseményt érdemes közelebbről is szemügyre venni. Fehér Lajos elbeszélésében megjelenik az édesanyával szembeni burkolt vád, a talpraesett édesapa képe, a gyógyulásban megmutakozó kiválasztottság tudata. Ráadásul az

⁴⁵ *Erdei Ferenc*: *Parasztok Bp.*, Akadémiai, 1973. 46–56. Nem csupán a saját élettapasztalatait alapul vevő kortárs szociográfus, hanem a mai kor antropológusa is hasonlóképpen látja a munka szerepét a parasztság mindennapjaiban. Hoffmann Tamás szerint az európai parasztság elfogadta, hogy a Paradicsomból való kiűzetésért a földműves élet nyomorával fizetett az emberiség. Ennek az alávetettségnek az érzése nemzedékről nemzedékre tovább öröklődött. „A munka kényszer és fenyeget az éhség. Kilátástalan história, melyet reális tapasztalatok alapján mondhatnak magukénak őseink.” *Hoffmann Tamás*: *Európai parasztok. A munka Bp.*, Osiris, 1998. 17.

⁴⁶ A falu kifejezést nem közigazgatási értelemben, hanem gyűjtőnévként használom, ahogyan azt az 1930-as évek falukutatói tették. Az 1871-es községi törvény kategóriáit alkalmazva Szeghalom nagyközségnek számított. *Pölöskei Ferenc*: *Az elfelejtett „falukutató” mozgalomról* In: *A falukutatás fénykora (1930–1937)* Szerk.: Uő. Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002. 10.

⁴⁷ Fehér Gyula-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára.

⁴⁸ Szeghalmi események (1984–1993) Szerk.: Horváth László Szeghalom, k.n., 1994. 31.

⁴⁹ *Szarkáné Bíró Piroška*: *Szeghalom XX. századi településképe és történeti értékű épületei* Szeghalom, k.n., 1996. 7., 67.

⁵⁰ A betegség leírását lásd *Így történt* i. m. 7-8.; *Curriculum vitae* i. m. 447.

1941-es önéletrajzában a gyenge testalkata miatti lelki sérülésekre is utal, melyeket a „pubertás korában” szenvedett el.

Természetesen a források korlátozott volta miatt nehezen hámozható ki az igazság, de néhány állítást biztosan tehetünk.⁵¹ A gyógyszerből való kifakadás lehetséges, bár nem gyakran bekövetkező gyógyulási módja az influenzának. Ha valaki az influenza elleni védekező-képességet elveszti, akkor, ha mégis elkapja, belehal a betegségbe. Vírusfertőzés miatt nem alakulhat ki a lázra való képesség elvesztése a tudomány mai állása szerint. Fiziológiai értelemben nem állítható fel ok-okozati kapcsolat a csecsemőkori betegség és a kamaszkori soványosság között. Vagyis a Fehér Lajos által elmesélt történet ebben a formában az elszenvedett sérelmeket magyarázó mítoszként jelenik meg. Ugyanígy inkább népmesei elemnek tekinthető a tízezerből egyként való gyógyulás motívuma is. Sokkal izgalmasabb kérdés, hogy miért folyamadt ehhez a magyarázathoz Fehér, milyen konfliktusok sejlének föl a leírás mögött.

A korai betegség után a paraszti munkába való bekapcsolódás az, ami emlékként először megjelenik Fehér Lajos visszaemlékezésében. Ennek okát az alábbiakkal indokolta: „Szüleim hamar munkába fogtak minket. Kellett a pénz.”⁵² Élete első munkája az vízárulás volt, ezt a libapásztorkodás, majd egy nagygazda birtokán való kondás élet követte. Másodikos gimnazista korától kezdve pedig az aratásban és a cséplésben vett részt, ezzel teremtette elő a gimnáziumi tanulmányok költségeinek egy részét.⁵³ A munkában töltött időszakról ellentmondásosan ír Fehér. Egyrészt túlságosan kemény, igazságtalan megpróbáltatásként élte meg: nem játszhatott, elszakadt a szüleitől, sokat sírt, félt a messzi tanyán a pusztai mennydörgéstől. Másrészt nem hátrált meg a férfias erőpróbák során: kijárta a cselédkedés iskoláját, önálló keresetre tett szert, megismerte a pásztorételek csodálatos ízeit és helytállt a nehéz fizikai munkát jelentő aratás és cséplés folyamán. Hogy munkája milyen nehézségekkel járt, az a mai kor olvasóinak nehezen elképzelhető. Ennek kapcsán álljon itt egy rövid leírás: „Mi a bátyámmal félrészesek, azaz törekkaparók voltunk. Én nagyon nem szerettem a port nyelni, s igyekeztem, amint lehetett, legalább pár pillanatra kiszaladni a porfelhőből. Különösen rossz volt 1932 nyarán, amikor a búzát országszerte erős rozsdasüszög lepte meg. Emiatt egész nap, egész héten, egész szezónon át olyan vörös portömeg áradt ki szünet nélkül a gép farán a töreklyükből, mint Verdunnél a gáztámadáskor.”⁵⁴

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a nehéz fizikai munka mellett Fehér Lajosnak arra is volt ereje és még inkább igénye, hogy aprólékosan megfigyelje az aratás és a cséplés minden csínját-bínját. Erről árulkodik egyik első írása, amelyet 17 esztendőskorában a gimnáziumi értesítőben tett közzé.⁵⁵ Ebben a

⁵¹ Az eset kórtani szempontból történő értelmezésében dr. Móga György rezidens-orvos véleményére támaszkodom, akinek ez úton is köszönetemet fejezem ki.

⁵² Így történt i. m. 10.

⁵³ Így történt i. m. 14–16. Fehér Lajos végső soron azt az életutat járta be, ami egy vele egykorú szeghalmi szegény parasztfiú számára adatott. *Bellon T.*: Szeghalom paraszti... i. m. különösen 533–535.

⁵⁴ Így történt 15.

⁵⁵ *Fehér Lajos*: Aratás és nyomtatás a Sárréten Diákalbum Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VII. osztályának tanulói Szeghalom, 1935. 113–119.

leírásban a gazda nézőpontjából adott rendkívül érzékletes jellemzést a régi, a cséplőgép előtti aratásokról: „Péter-Pál után a kimegy a gazda a határba, körülnézi búzatábláját és megnézi, vajjon (sic!) meg lehet-e már kezdeni az aratást. Egypár kalászt szétdőrsöl a markában, hogy a mag könnyen kipereg-e a kalászból.” A kedves elbeszélésben az aratás folyamata, mint a falubeliek közösen végzett kemény, nehéz, de sok apró örömet is magában rejtő és végső fokon az élet alapját adó gabona betakarításának folyamata jelenik meg.

II. 3. Az elemi iskolai évek, Szeghalmi Gyula szerepe

Fehér Lajos 1924-ben kezdte el tanulmányait az egyik helybeli református elemi iskolában. Ennek elvégzése még nem hordozta magában a hagyományos paraszti életformából való kiválás esélyét, a szülők szándéka sem ez lehetett, hanem a mindennapokban is hasznosnak bizonyuló írás-olvasás és az alapfokú számtani műveletek elsajátítása. Fehér Lajos 1941-es önéletrajzában egy szóval sem említi ezeket az éveket, s memoárjában is csupán féloldalmi terjedelemben emlékezett meg életének erről a négy esztendőjéről. Éppen csak megemlíti tanítói nevét,⁵⁶ viszont annál bőszesebben foglalkozik egy különös sorsú értelmiségi, Szeghalmi Gyula személyével.⁵⁷ Őt részben, mint az iskola tanítóját, részben, mint az édesapja által gyakran látogatott Földmívelő Munkáskör vendég-előadóját ismerte meg.

A Szeghalmi Gyuláról írottak forrása minden bizonnyal az a helytörténeti irodalom volt, amely emlékirata elkészítésekor már Fehér Lajos rendelkezésére állt.⁵⁸ Ennek alapján egy olyan értelmiségi portréját rajzolta meg, aki rendkívül művelt tanítóként, amatőr régészként, diapozitív képeket vetítő műkedvelő irodalmárként, az 1918/1919-es események egyik helybeli főszereplőjeként sokat tett az egyszerű földműves nép neveléséért. Emiatt állandóan konfliktusba keveredett a helybeli intelligenciával, amely „könyörtelen belső száműzetésre ítélte.” Egyéb források feltárásával azonban nem egészen ez a kép rajzolódik ki.⁵⁹ A lengyel eredetű családból származó, nevét Szenovitzról Szeghalmira módosító férfi valóban rendkívüli energiával dolgozott már 1905-től, Szeghalomra kerülésétől fogva. Fotokémiai laboratóriumot rendezett be, ásatásokat

⁵⁶ Az, hogy Fehér emlékiratát kellő óvatossággal kell kezelnünk bizonyítja, hogy tanítói közül név szerint említi Kurpé Gergelyt, aki szerinte 1919-ben részt vett a helyi földbirtokos, Kárász Imre kastélyának felleltározásában. Néhány évvel később ugyanez a tanító, mint a helyi levanteoktatók egyike, egy másik „haladó” értelmiségi, Szeghalmi Gyula ádáz ellenfele van jelen a szeghalmi közéletben a helyi sajtó tanúsága szerint. Változás a szeghalmi levante oktatói karban *Szeghalomvidéki Hírlap* 1928. december 2. 2.; Kurpé Gergely feljelentése alapján vizsgálat indult *Szeghalomvidéki Hírlap* 1929. szeptember 29. 4. Vagyis Fehér mintha azt akarta volna bizonyítani, hogy már gyerekkorában is a haladás elszánt harcosai vették körül.

⁵⁷ Így történt i. m. 17–19., 23–24.

⁵⁸ *Miklya Jenő*: Szeghalmi Gyula (1876–1963) Sárréti írások 1. Néprajzi és helytörténeti antológia. Szerk.: Miklya Jenő Szeghalom, k.n., 1965. 267–277.; *Szabó Ferenc*: Szeghalom a két forradalomban 1918–1919 Szeghalom 268–327.

⁵⁹ Szeghalmi Gyula levele az MTA főtítkári hivatala részére, 1916. november 29., Kézirat a Szinnyei-féle „Magyar írók élete és munkái” című kötethez. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattára Fond 36/3073.

végzett, pedagógiai könyveket írt. Részt vett Békés vármegye közművelődési bizottságának munkájában, tanfelügyelői feladatokat látott el több településen, tisztségeket vállalt a református egyházi közéletben is. Az I. világháborúban üvegfestményeket készített harctéri élményeiről a közös hadügyminisztérium számára és két ízben is kisebb kormánykitüntetésben részesült. Vagyis rendkívüli energiával és szervezőkészséggel megáldott tanítót tisztelhetünk Szeghalmi Gyula személyében, aki nyilvánvalóan hamar kinőtte a kis falusi népiskola kereteit. Talán elégedetlensége miatt vállalt szerepet a Tanácsköztársaság idején, de ekkor is elég visszafogottan. Nem került be a helybeli direktóriumba, hamarosan el is hagyta a községet. Egyébként 1918 és 1919 forradalmi eléggé visszhangtalanul vonultak el Szeghalom parasztságának feje fölött. Ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy a legcsekélyebb társadalmi elégedetlenséget is árgus szemekkel vizsgáló kutató kénytelen volt megállapítani: „A személyi kapcsolatok hiánya és a szeghalmi tömegek iskolázatlansága egyaránt vezető szerepet játszott abban, hogy a kommunista mozgalomnak még nem voltak résztvevői a Tanácsköztársaság időszakára előtt a Sárrét központjában.”⁶⁰

Fehér Lajosnak az a kijelentése, hogy könyörtelen belső számúzetésre ítélték volna Szeghalmit, szintén nem állja meg a helyét, mivel 1927-ben a református egyházközség 12 presbiterének egyikévé, 1929-ben pedig a Békés vármegyei törvényhatósági bizottság póttagjává választották.⁶¹ Bár kétség kívül megpróbálták őt eltávolítani az iskola éléről, még elmebeteggé nyilvánítása árán is, de végül a presbitérium 1933-ban megerősítette őt iskolaigazgatói tisztségében. Bár a konfliktus során előkerültek az 1919-es szerepvállalására⁶² vonatkozó érvek is, úgy tűnik ez a viszálykodás részét képezte a szeghalmi református egyházon belüli gyűlölködésnek.⁶³ Nem túlságosan valószínű, hogy Fehér Lajosnak tíz év körüli kisgyerekként pontos, ötven év távlatával is jól felidézhető emlékei voltak Szeghalmi Gyula közéleti szerepléséről. Sokkal inkább egy saját szándékai szerint megalkotott figurával van ebben az esetben dolgunk.

Az, hogy apró gyermekként csodálta a széles műveltséggel bíró, jó irodalmi vénával rendelkező⁶⁴ tanítót, teljes mértékben hihető. Az is hiteles, ahogyan a Földművelő Munkáskörbe a március 15-ei ünnepélyes birkapörkölt főzések al-

⁶⁰ Szabó Ferenc i. m. 303.

⁶¹ Presbiter választás Szeghalmon *Szeghalomvidéki Hírlap* 1927. január 1. 2.; Vármegyei törvényhatósági bizottsági tagokat választottak *Szeghalomvidéki Hírlap* 1929. november 10. 3.

⁶² Szeghalmi Gyula főként a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt vett részt aktívan a helyi politikai életben. Ennek ellenére március 21-ét követően nem választották be a falu direktóriumába. Azonban már április végén el kellett hagynia Békés megyét a román csapatok előrenyomulása miatt. Ezt követően agitárorképző iskolát végzett és az ország több megyéjében pedagógusok előtt tartott politikai előadásokat. 1919-et követően nem indult ellene eljárás, csupán az egyházközséggel került két alkalommal is összeütközésbe. Szabó Ferenc i. m. 315–316., 327.

⁶³ Egy héttel azután, hogy 1929-ben vizsgálat indult Szeghalmi ellen, Egy egyháza sorsáért aggodó Kálvinista aláírással panaszos levél jelent meg a Szeghalomvidéki Hírlap hasábjain. Ebből érdemes az alábbi mondatokat idézni: „Hány helyen tárgyalnak iskolázatlan emberek iskolakérdésekről, akik szemében a könyvtárak, szertárak létesítése fölösleges pénzpocséklás. Hány helyen bírálgatják a tanítót és a tanárt olyan emberek, akik a sok izé-től nem tudnak egy összefüggő mondatot kinyögni.” 1929. szeptember 29. 2.

⁶⁴ Ennek bizonyosságául lásd *Szeghalmi Szennovitz Gyula: A Vágvidék mondaköre Gyoma, FEMKE, 1904.* Ebben a kötetben 19 történeti mondat olvashatunk, kedélyes stílusban, ízes magyarsággal elbeszélve.

kalmával ellátogató barátságos tanítót megidézi.⁶⁵ Ezeknél sokkal fontosabb, hogy Szeghalmi Gyulának köszönhette, hogy nem egészen 9 esztendőskorában, 1928 nyarán kéthetes kirándulást tehetett a szülőföldjétől nagyon messze eső tájakon. Világot láthatott nagyon fiatalon, s ez szinte elképzelhetetlennek tűnt egy vele egyidős parasztfiú számára. Fehérnek kevés olyan élménye volt, amelyet az 1941-es és a 70-es években írott visszaemlékezésében is csaknem ugyanazokkal a szavakkal, ugyan azzal a meleg, őszinte érzéssel örökített meg. Mindezt érdemesnek tartom szó szerint idézni: „A negyedik osztály befejezése után, 1928. nyár elején, a szeghalmi református egyház, Szeghalmi Gyula elemiiskola-igazgató kezdeményezésére, a legjobb tanulókat (a három felső osztályból) kéthetes kirándulásra küldte Pestre és a Dunántúlra. Mint szegény sorsú jó tanuló én is elmehettem. ... A kirándulás során megnéztük Budapestet, a visegrádi várat, Esztergomot, Balatonfüredet, Tihanyt (az ekhó ekkor még szólt) és Hévízt.”⁶⁶ A kezdeményezés folytatása volt az előző évinek, amikor Miskolc, Eger és Aggtelek vidékére kirándultak a református népiskola tanulói, közülük 15-en ingyen a jó osztályozó vizsga jutalmaként.⁶⁷ Jelképes erővel bírt ez a kirándulás: a szülői háztól való eltávolodás kezdetét jelentette Fehér Lajos számára.⁶⁸

Szeghalmi Gyula kitérte az ablakot Fehér Lajos előtt, de nem csupán két hétre, hanem sokkal hosszabb időre. Rábeszélte a szülőket, hogy a jó eszű fiút írassák be a három évvel korábban alapított Péter András Reálgymnáziumba. Fehér Lajos erről a fontos eseményről így nyilatkozott: „1928-ban bátyámmal gimnáziumba mentünk, amely akkor nyílt meg Szeghalmon. Rokonok, utcabeliek szemében csudálkozó kérdőjel ült ki: apám kétkezi proletár volt öt gyerekkel (a legkisebbik akkor nyáron érkezett meg). Hogy hogyan szánta rá apám magát erre az elhatározásra, még ma sincs tisztázva. Nem beszél róla.”⁶⁹

Úgy véljük, hogy ezt a döntést egy olyan ember hozta meg, akit szintén a kiemelkedés vágya fűtött. Óhatatlanul is felötlük a kérdés, hogy hol is helyezhetjük el Fehér Lajos családját a korabeli falu társadalmán belül. Mindez azért izgalmas, mivel azokat a jeleket, motívumokat keressük, amelyek megmagyarázhatják, miért döntöttek úgy a szülők, hogy két fiukat: Lajost és Gyulát is gimnáziumba adják, vagyis kiszakítják a paraszti sors folytonosságából.

⁶⁵ Így történt i. m. 19.

⁶⁶ Így történt i. m. 23.

⁶⁷ A szeghalmi ref. népiskolai tanulók kirándulása *Szeghalomvidéki Hírlap* 1927. június 26. 2.

⁶⁸ Manapság szinte lehetetlen elképzelni, hogy az 1920-as évek végének közlekedési viszonyai között mit jelentett egy Fehér Lajoshoz hasonló parasztfiúnak egy ilyen kirándulás. Ennek érzékelésére álljon itt egy példa, ami egy Szeghalomtól 40 km-re lévő tanyavilágban élő 14 éves fiúra vonatkozik. „Nevezett képességei általánosak a hozzá hasonló tanyán nevelkedett paraszt fiatalokéval. A városban nevelkedett fiatalokhoz képest kissé el van maradva. Ezt bizonyítja az is, hogy vonaton nem mer utazni. A tél folyamán, amikor arra kérte egyik alkalommal nagybátyja, hogy a szüleihez ne kerékpárral, hanem vonattal menjen a rossz idő miatt, nevezett azt mondta, hogy nem megy vonattal, mert még vonaton nem ült.” Pálkás Sándor mezőtúri lakos környezettanulmánya, 1958. május 23. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3. 1. 5. O-12107 Mezőtúri szervezkedők 20–21.

⁶⁹ Curriculum vitae i. m. 449.

Id. Fehér Gyula, Lajos fia születése előtt még a falutól 12 km-re élő tanyasi bérlő volt, aki számára az első lépcsőfokot az anyagi és társadalmi felemelkedés útján a belterületre való beköltözés jelentette. Mint láttuk, előbb bérelt házban, majd a nagyapától vettben éltek, amely vételárának felét le kellett törleszteni. A mindenféle foglalkozással próbálkozó apát egy szerencsés öröklés segítette, hiszen 1936-ban, a nagyapa halálakor megörökölte annak öt holdját. Ezzel agrárproletárból törpebirtokossá lépett elő. Nem elégedett meg, hanem továbbá két-három hold megvásárlásán törte a fejét.⁷⁰ Egy feltehetően 1942-ből származó csendőrségi feljegyzésben, amely a volt márciusi frontosok elleni vizsgálat során keletkezett, már az alábbiakat olvashatjuk id. Fehér Gyuláról: „A községben egy háza, a község határában pedig 7-8 hold földje van. A községben, mint rendes, dolgos, tisztességes embert ismerik.”⁷¹ Vagyis nem csupán vágyálm maradt annak a bizonyos 2–3 holdnak a megszerzése, hanem öt-hat esztendő alatt valósággá vált. Sőt az 1945-ös földosztáskor további két hold földet kapott, vagyis birtokállománya megközelítette, vagy meg is haladhatta a 10 kat. holdat.⁷² Mindez azt jelentette, hogy a világháború végét követően a kisbirtokosok közé emelkedett. Ha szerényebb becslést alkalmazunk, s nagyjából 9–10 holdnyira becsüljük Fehér Gyula földjének területét, akkor is a nagyobb birtokosok közé kell sorolnunk. Ugyanis 1945-ben a szeghalmi földtulajdonosok 58,7%-a 1 és 5 hold közötti földterülettel rendelkezett, s ehhez még hozzá kellene vennünk a 6 és 9 hold közöttieket is, akiket nem jelöl külön a statisztika.⁷³ Vagyis Fehér Gyula harminc esztendő alatt ház és föld nélküli tanyasi gazdából 10 hold körüli falusi kisbirtokossá küzdötte fel magát. Elérte, rosszabb esetben megközelítette a kisparaszti kategória alsó határát. Mindez szerencsés esetben, nagymértékben a föld minőségétől és a gazdálkodó rátermettségétől függően, biztosíthatta a család jövedelmének nagyobbik részét. Bár az Alföldön ennél a birtoknagyságnál még inkább az volt a jellemző, hogy a gazdának nagyobb birtokosoknál is munkát kellett vállalnia a tisztességes életszínvonal fenntartásához.⁷⁴ Ez a típusú ember minden bizonnyal fontosnak tartotta gyermekei továbbtanulását, a paraszti sorból való kiemelésüket is. Bár a döntés nem feltétlenül tűnt véglegesnek, hiszen még csak 1928-at írunk, a nagy gazdasági válság előtt járunk, ami könnyen megingathatta volna az édesapa elhatározását. Hogy mégsem így történt, abban már Fehér Lajos saját cselekedeteinek is fontos szerep jutott.

⁷⁰ Curriculum vitae i. m. 451.

⁷¹ Cím, szerző és dátum nélküli feljegyzés az egykori Márciusi Front debreceni tagjaira vonatkozó iratok között MNL OL K 150 Belügyminisztérium Általános Iratok (PTI 651. f.) 11/42. (126. cs.).

⁷² *Benkő Péter* i. m. 124.

⁷³ *Boruzs Józsefné*: Adatok Szeghalom felszabadulást követő kulturális fejlődéséből (1945–1949). (A tanulmányból egy birtokmegoszlásra vonatkozó táblázatot használtam fel.) Szeghalom 466.

⁷⁴ *Gunst Péter*: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig Bp., Napvilág, 1998. 256–257.

II. 4. A Református Péter András Reálgymnázium

„Az emberek többségétől eltérően életutam – kitörés a beleszületettségéből.”⁷⁵ Bár ezek a szavak nem Fehér Lajostól származnak, de az ő sorsát is jól példázzák. Ehhez a kitöréshez azonban kevés lett volna a szülői szándék, hiszen nem biztos, hogy ha fiaik kollégiumban laktak volna, elő tudták volna teremteni a gimnáziumi évek kiadásait. 1928-ban azonban már saját középiskolával büszkélkedhetett Szeghalom, a két évvel korábban alapított Református Péter András Reálgymnáziummal. Mivel Fehér Lajos paraszt sorból való kiemelkedésében fontos szerepet játszott ez az iskola, néhány gondolat erejéig vegyük szemügyre ezt a különleges intézményt.⁷⁶

Egy Szeghalmon élő, 48-as párti nagygazda, Péter András 1907-ben Nagyváradon végrendelkezett. 1500 kat. holdat hagyott a református egyházközségnek, azzal a kikötéssel, hogy az ebből származó jövedelemből hozzanak létre egy gimnáziumot a tehetséges, de szegény sorból származó fiatalok számára. Péter halálát követően tíz évvel, 1926-ben kezdte meg működését az intézmény, amelyben 1934-re vált teljessé az osztályok létszáma. Sőt egy évvel később partikulát hoztak létre Vésztőn és Dévaványán. Rendkívüli anyagi és szervezési nehézségek közepette, Nagy Miklós igazgató irányításával működött a gimnázium.⁷⁷ Az iskola tanulói *Ifjú Sárrett* címmel saját lapot adtak ki, sőt Nagy Miklós segédkezett Sinka István első verseskötetének közzétételében is. A tanári karban több egykori Eötvös-collegistát is találunk, a Nagyenyedről érkezett Fülöp Károly Áprily Lajossal ápolt jó barátságot és hívta meg költői estre, Mező Imre a Pázmány Péter Tudományegyetem növényélettani intézetének adjunktusi állását cserélte el a Péter András Gimnáziumért. 1935-től Tildy Zoltán töltötte be a gimnázium igazgató-tanácsának elnöki tisztét, akinek meghívására ugyanebben az évben Móricz Zsigmond tartott irodalomórát. A gimnázium cserkészcsapatának zászlaját Györffy István avatta fel, s Áprilyval egyetemben Ravasz László is előadást tartott a falu értelmisége számára. Ebből a rövid áttekintésből is érzékelhető, hogy Szeghalmon a helybeli közösség lehetőségeihez képest döbbenetesen pezsgő szellemi életet sikerült létrehozni.

Fehér Lajos 1928-ban, amikor egy forró augusztus végi napon, a gimnázium épületébe mezítláb betoppanva, Nagy Miklós igazgatóval beszélgetett, még mit sem sejtett ebből a különös világból. Visszaemlékezve ezekre az időkre, büszkén jelentette ki: „Gimnáziumi pályafutásom ment magától, mint a karkacsapás. Kedvezményesen tanultam.”⁷⁸ Szavait mind az iskola értesítői, mind

⁷⁵ Hegedűs András: *A történelem és a hatalom ígázatában* Bp., Kossuth, 1988. 11.

⁷⁶ Az iskola történetére és névadójára, Péter Andrásra vonatkozóan bőséges szakirodalom áll az érdeklődők rendelkezésére. Péter András emlékkönyv Főszerk.: U. Nagy István, Szeghalom, k.n., 1976; *U. Nagy István: A szeghalmi Péter András Gimnázium közművelődési szerepe (1926–1944)* In: Szeghalom 420–460.; *Uő: Péter András* In: *Körösök vidéke Honismereti füzet Szerk.: Erdmann Gyula, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990. 78–96.*; *Fülöp Károly: Emlékeim Sinka István pályakezdéséről Békési Élet* 1970. 1. sz. 155–158.; *Uő: Emlékeim a szeghalmi Péter András Gimnázium kezdő éveiről Békési Élet* 1973. 1. sz. 151–159.; *Szigeti Endre emlékkönyv Szerk.: Udvari-Nagy István, Szeghalom, k.n., 1992.*

⁷⁷ Az igazgató pedagógiai munkájának elismerését jelentette, hogy 1946-ban Szeghalomról, Tildy Zoltánt követve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkári székébe távozott.

⁷⁸ Curriculum vitae i. m. 449.

a korabeli szeghalmi sajtóban közzétett cikkek teljes mértékben igazolják. Már az indulást is megkönnyítette, hogy Fehér Lajos és a gimnáziumot vele együtt kezdő fivére, Gyula tandíjfizetési kedvezményt kapott.⁷⁹ Fehér Lajos meg is hálálta a bizalmat, hiszen karácsonykor már arról olvashatunk, hogy 4 társa mellett ő is könyvjutalomban részesült Tóth Béla főszolgabíró adományából.⁸⁰ Szorgos munkálkodásának köszönhetően már a második félévtől fogva tandíjmentességet élvezett,⁸¹ amelyet az érettségi idejéig meg is őrzött. Az első év végén csaknem jeles bizonyítványt kapott, csak énektudását és írásbeli dolgozatainak külalakját értékelték jóra. A maga és a szülei örömét minden bizonnyal fokozta, hogy egy magánadományozó jóvoltából 10 pengő pénzjutalomban is részesült.⁸²

Bármennyire is jól tanult azonban Fehér Lajos, sőt Gyula bátyja is, az ezzel járó anyagi kedvezményekkel együtt is nagyon megterhelték a család szűkösségszűk költségvetését az iskolával járó kiadások. Éppen ezért különféle módszerekkel megpróbálták magukon segíteni. Bár tandíjat nem, de beiratkozási díjat fizetniük kellett, ennek árát a nyári mezőgazdasági munkával, az aratással és a csépléssel keresték meg a Fehér-testvérek.⁸³ Hogy bírja a tanulással járó megterhelést, Fehér Lajos második korában a szeghalmi főszolgabíró családjánál evett, ahol jótékonyaságból külön főztek számára. Mindez inkább keserű emlékként rögzült: „Külön főztek a cselédnek is, de az én kosztom még az övenél is rosszabb volt.”⁸⁴ Bár az értesítők tanúsága szerint nem romlott csaknem jeles bizonyítványa, sőt 1931-ben az iskola 8. legjobb tanulója volt,⁸⁵ s rendszeresen kapott az évvzárókon 10–15–20 pengőt, mégis állandón körülöngte az iskola kényszerű abbahagyásának veszélye. Hogy mindez akkoriban mennyire nyomasztotta őt, nem tudjuk, de néhány évvel később így írt minderről: „Természetesen abban az akaratban, hogy mielőbb a magam embere legyek, az alapvető indítók adott szociális viszonyaim kényszerítő ereje volt, amelynek időnkénti józan felmérése elől sosem térhettem ki, ha tovább akartam tanulni. Azt pedig akartam. De nem kerülhették ki a figyelmem azok a fojtott, palástolt összetűzések, emésztő rágódások, amelyek apám és anyám közt — éjszakákon különösen — időnként kiújultak. ... Apám elégedetlenkedett, hogy más szegény ember gyerekei ilyen korban már sokat keresnek, hazakeresnek, mi már na-

⁷⁹ A szülők úgy döntöttek, hogy nem csupán Lajost, hanem a hat elemit már elvégzett Gyulát is beiratják a gimnáziumba. Így történt i. m. 25–26. Az első félévben a református tanulóknak 25 pengőt, a nem reformátusoknak 37 pengő 50 fillért kellett fizetniük. Ennek 50%-át engedték el a Fehér-testvérek esetében. Az első félévi tandíjfizetési kedvezmények a Péter András reálgimnáziumban. *Szeghalomvidéki Hírlap* 1928. szeptember 23. 2.

⁸⁰ A Péter András cserkészcsapat karácsonyi ünnepe *Szeghalomvidéki Hírlap* 1928. december 23. 6.

⁸¹ Tandíjmentességi kérelmek elbírálása a reálgimnáziumban *Szeghalomvidéki Hírlap* 1929. február 17. 1–2.

⁸² A szeghalmi református Péter András Gimnázium értesítője az 1928/29. tanévről. Összeáll.: Nagy Miklós igazgató, Békéscsaba, Tevan Nyomda és Kiadóvállalat

⁸³ Így történt i. m. 27.

⁸⁴ Curriculum vitae i. m. 450.

⁸⁵ A Péter András reálgimnázium tanulóinak rangsora. Ekkor még Gyula a 7. helyen állt, de a későbbiekben picit lemaradt öccse eredményei mögött. *Szeghalomvidéki Hírlap* 1931. január 11. 1–2.

gyok vagyunk, s mégsem támogatjuk őt. Kit tud itt igazat tenni? Igaza volt, de nekünk is az volt.”⁸⁶

A helyzet kulcsát végül az jelentette, hogy már harmadikos gimnazistaként Fehér Lajos tanítványokat vállalt, ötödikes korától fogva Futó József elemi iskolai igazgató két fiát és lányát tanította, havi 20 pengőért és ebédért, vacsoráért cserébe.⁸⁷ Egyik tanítványa úgy emlékezett, hogy többször ott is aludt a Futó-családnál, sőt ruhát is kapott tőlük. Félzségsége is feltűnt számára, egy alkalommal majdnem elsírta magát, amikor a helybeli ármentesítő társulat főmérnöke leszidta, amit Fehér Lajos szegény mivoltának tulajdonított.⁸⁸ Talán a magántanítványokkal járó fáradozások is közrejátszottak abban, hogy utoljára az 1931/32-es tanévben kapott kitűnő bizonyítványt, igaz ezt követően is mindig az osztály három legjobb tanulója között találjuk.

Az iskola diákságának egyre elevenebb közéleti tevékenységében Fehér Lajos eleinte nem nagyon vett részt. 1931-ben egy református ifjúsági egyesület alakult, amelynek vezetőségébe bekerült a III. osztály képviselőjében, de további tevékenységének nincs nyoma.⁸⁹ Az 1932-től működő ifjúsági önképzőkörben csupán egy alkalommal szavalt. A változás az 1932/33-as tanévben kezdődik, s ebben kiemelkedő szerep jutott Fehér Lajos osztályfőnökének, Nagy Józsefnek. Ő az egyetlen tanára, akiről 1941-ben írott önéletrajzában megemlékeznek, bár az ekkor adott jellemzése egy ellentmondásos pedagógus képét vetíti elénk: „Legtöbbet osztályfőnököm segített rajtam. Anyagilag és szellemileg is. 16–17 éves koromban ő indított el a néprajzi kutatások felé.⁹⁰ De amit rám rakott, le is verte rólam, eleinte tettel is. Sosem tudtam teljesen felmelegedni iránta.”⁹¹ Memoárjában már elismerőbben szól róla, igaz itt is a kemény szigorúság az, ami először eszébe jut hajdani osztályfőnökéről, kétség kívül meglévő szakmai erényei mellett. Nem csupán magyarra, hanem a majdani egyetemi szakjára, a latinra is ő okította az ifjú Fehér Lajost.⁹²

Nagy József munkálkodásának legkomolyabb hozadéka az ún. Diákalbum létrehozása és szerkesztése volt. Ez a kis kiadvány, amelyet három tanéven keresztül saját osztályának tagjai írtak és töltöttek meg egyre komolyabb szépirodalmi, néprajzi és tudományos ismeretterjesztő anyagokkal, elsőként adott teret Fehér Lajosnak és testvérének, hogy megmutathassák íráskészségüket. Az 1934-ben megjelent Diákalbumban olvashatjuk Fehér Lajos első, nyomtatásban megjelent írásait *Japáncsésze*, illetve *Ókuláré* címmel, melyek egy-egy humoros történetet idéznek fel a tanév eseményei közül.⁹³

⁸⁶ Curriculum vitae i. m. 451.

⁸⁷ Így történt i. m. 26–27.

⁸⁸ Futó Barnabás-interjú, készítette Eörsi László 1993-ban. OSZK 1956-os Intézet Oral History Archivuma 526. sz., 6–10.

⁸⁹ *Szeghalomvidéki Hírlap* 1931. február 4. 3.

⁹⁰ A tudós tanárt főként a Szeghalom környéki népdalkincs érdekelte, még Kodállal is kapcsolatban állt. Lásd *Nagy József: Sárréti népdalok* In: Sárréti írások 1. 63–80.

⁹¹ Curriculum vitae i. m. 450.

⁹² Így történt i. m. 33.

⁹³ Diákalbum Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium V. osztályának tanulói Szeghalom, 1933. 22., 51.

A következő esztendőben már jóval hosszabb és elmélyültebb szöveg jelent meg Fehér Lajos tollából: az időjárásra vonatkozó szeghalmi népi megfigyelésekről írt.⁹⁴ A kedves kis írás kiindulópontja az, hogy a magyar gazdálkodó rádió nélkül is meg tudja határozni, hogy milyen időjárásra számíthat a sok évszázados megfigyelésekre támaszkodva. Ugyanebben a Diákalbumban sorra vették a VI. osztály tagjait, s egy osztálytársa így jellemezte a 16 éves Fehér Lajost: „...ott ül az első pad bal oldalán, a kis szemüveges professzor mellett. Fel-tűnő, fekete arcszínéről és kócos boglyas hajáról ezer fiú között is meg lehetne ismerni. Lássuk most már belső tulajdonságait. Legelőször is meg kell említeni, hogy jeles tanuló. ... Ő is benne van minden csínyben, amit diákagy tervez és minden diákturpisságban vezető szerepet játszik.”⁹⁵ Természetesen egy osztályfőnöki felügyelettel megjelent diákévkönyvből csupán ilyen sablonos jellemzést kaphatunk: a jó tanuló, de mégis diákként viselkedő nebuló alakját.

Fehér Lajos hetedik gimnazista korában három írással is jelentkezett a Diákalbum harmadik kötetében. Ezek között találunk egy rövid betyártörténetet, a már idézett, aratásról szóló dolgozatot és egy szilveszteri és újévi mulatságokról szóló leírást. Ez utóbbiból szeretnénk egy kisebb részletet idézni, amely ékesen példázza Fehér Lajos gördülékeny és élvezetes stílusát: „Az esztendő utolsó napja ünnepszámba megy faluhelyen. Az emberek délután három óra tájban veszik a bekecsüket, a gyerekek a vastag kabátjukat, az asszonyok pedig meleg kendőiket és sietnek a templomba. Hálát adnak az Istennek, hogy ezt a nyomorúságos esztendőt megengedte élniök minden nagyobb baj nélkül. Templom után hazamennek. Az asszonyok kisütik a hagyományos rétest, túrósat, almásat, vagy diósat. Sütés előtt az asszonyok a rétestésztaiba annyi liba- vagy tyúktollat szúrnak, ahány tag van a családban: mindegyik tollról megjegyzik kié. Ha valakinek a tolla leég torzsáig a forró kemencében, akkor az illető meg fog halni a következő esztendőben.”⁹⁶ A Diákalbumokban való szárnypróbálgatásai két szempontból is maradandó hatást gyakoroltak Fehér Lajos életére. Először is felélesztették benne a néprajz, az akkoriban még élő népi kultúra iránti érdeklődését, ami egy korabeli ifjú számára természetesen együtt járt a népi mozgalom alkotóinak felfedezésével és megbecsülésével. Ez a hatás élet-hossziglan kitartott. Másodszer pedig ezekben a leírásokban, melyek közelebb állnak a klasszikus riporthoz, mint a tudományos igényű néprajzi gyűjtéshez, az újságíró Fehér Lajos első megnyilatkozásait is olvashatjuk.

Hosszú évek kitartó fáradozásaira az érettségi vizsgával tette fel a pontot Fehér Lajos.⁹⁷ 1936. május 15. és 17. között került sor az írásbeli vizsgákra. Történelemből „A vallásügy fejlődése a Habsburgok alatt” címmel kellett fogalmazást készíteni. A dolgozatokat elbíráló Pásztor József általános hibaként

⁹⁴ Népmeteorológia In: Diákalbum. Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VI. osztályának tanulói Szeghalom, 1934. 54–58.

⁹⁵ Osztályunk írásban és képben Diákalbum. Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VI. osztályának tanulói Szeghalom, 1934. 116.

⁹⁶ Hogyan töltik az év utolsó napját falun? Diákalbum. Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VII. osztályának tanulói Szeghalom, 1935. 109.

⁹⁷ A szeghalmi Református Péter András Gimnázium érettségi vizsgálatának iratai, 1936. június Péter András Gimnázium Iskolatörténeti Gyűjteménye, Szeghalom

rótta fel, hogy a tanulók egyoldalúan csak a protestánsok helyzetével foglalkoztak, s nem érintették a katolikusokat. Majd hozzáfűzte: „A befejezésnél érdekes lett volna látnunk, hogy miként vélekedik a kérdésről a mai viszonyok közötti állásában egy leendő középosztálybeli ifjú. Ki is tűzte három tanuló befejezésül a kérdés mai állását /Fehér Lajos, Futó József, Nagy Benjámint/, de hozzászólásaikban nem merítik ki a kérdést.” Végül Fehér Lajos jó osztályzatot kapott a dolgozatára, mely történelmi témája ellenére magyar írásbeliként bírálattal el. A latin és a német fordítást viszont jeles eredménnyel zárta. Csakúgy, mint minden szóbeli vizsgáját, amelyeket magyarból, latinból, történelemből, mennyiség- és természettanból kellett letennie. Így végezetül kitüntetéssel érettségizett, két másik osztálytársával egyetemben. Ez önmagában nem csupán a tudását tükrözte, hanem saját maga és családja elszántságának a gyümölcse is volt. Az 1928-ban még 41 fővel induló osztályból végül 22-en tettek érettségi vizsgát. A gimnázium nyolc esztendejéből az első négy bizonyult különösen embert próbálóknak, mivel 1932 szeptemberére 16 fővel csökkent az induló osztálylétszám. Feltehető, hogy nem véletlenül a gazdasági válság kritikus esztendeiben tűntek el az értesítőkből a szeghalmi gimnázium diákjai.

II. 5. Politika Szeghalmon

Mielőtt tovább követnénk Fehér Lajos életútját, mely végül a debreceni Tisza István Tudományegyetemre vezetett, álljunk meg egy pillanatra, s nézzük meg, hogy mi volt az, amit magával hozhatott Szeghalomról politikusi pályájára. Érték-e őt életre szóló hatások, kapott-e valamilyen maradandó eszmei, világnézeti útravalót családjától, tanáraitól, barátaitól?

Már az előbbieken is láthattuk, hogy Fehér Lajos memoárjában tudatosan törekedett arra, hogy egészen gyerekkoráig visszamenően igazolja saját, egyenes vonalú politikai pályafutását. Azonban családjával kapcsolatban kissé szégyenkezve önmaga előtt, így nyilatkozott: „Ha már 1919-nél tartunk, meg kell említenem, hogy szűkebb rokonságom, apai s még inkább anyai rokonságom mellett — annak ellenére, hogy földhöz ragadt szegénynépek voltak — úgy húzott el a Tanácsköztársaság forradalmi vihára, hogy szempillájuk se rezzen.”⁹⁸ Vagyis családi örökségként aligha hozhatott magával bármiféle — a faluhoz talán még leginkább illő — agrárszocialista radikalizmust sem. Édesapja ugyan több éven keresztül a Szeghalmi Földművelő Munkáskör jegyzője volt, de ez önmagában nem jelentett nagyon markáns politikai elkötelezettséget. Az egyesület alapításának időpontja nem tisztázott. Bizonyos források szerint 1896-ban hozták létre, és akkor már tagjai meg is ünnepelték május 1-jét.⁹⁹ A levéltári iratok között viszont két, egymással csaknem szó szerint megegyező alapszabályt találtam, melyik közül az egyik 1899-ből, a másik 1902-ből származik.¹⁰⁰

⁹⁸ Így történt i. m. 19.

⁹⁹ Dr. Pásztor József: Adatok Szeghalom munkásmozgalmi múltjából In: Sárreai írárok II. Szerk.: Miklya Jenő, Szeghalom, Sárreai Honismereti és Közművelődési Társaság, 1975. 171.

¹⁰⁰ A Szeghalmi Földművelő Munkásegylet alapszabályai MNL BéML IV. B. 424 Egyesületi alapszabályok. 14. doboz

Ezekben az alábbiakat olvashatjuk: „Az egyesület célja tagjait felvilágosításban és oktatásban részesíteni, köztük a tudományt, művelődést és társas szellemet fejleszteni.” Mindezt felolvasásokkal, könyvtárral, hírlapok előfizetésével és „társas multságokkal” kívánták elérni. A jegyző feladatát az alábbi módon határozták meg: „A jegyző az ülések és közgyűlések jegyzőkönyvét vezeti és köteles minden írásbeli munkás levelezést végezni.” A Körnek saját iratanyaga, esetleges jegyzőkönyvei nem maradtak fenn, működéséről csupán a korabeli szeghalmi sajtóból nyerhetünk szórványos értesüléseket.

Azt a feltevésünket, hogy a Körben sokkal inkább az asztal melletti politizálás, iszogatás, alkalmi vacsorák és ismeretterjesztő előadások dominálhattak erősíti, hogy a Békés vármegye ellenzéki mozgalmait gondosan ellenőrző főispán iratai között csupán egy alkalommal bukkan fel az egyesület. 1923-ban az akkor 320 tagot számláló Szeghalmi Földművelő Munkáskör testületileg csatlakozni kívánt a Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz. Mivel a Bethlen-Peyer paktumban a szociáldemokraták lemondtak a vidéki szervezkedésről, a tervezett belépést Kiss László főszolgabíró megtiltotta, sőt a Kör felszólításával fenyegetőzött. Ennek hatására a vezetőség visszakozni kényszerült.¹⁰¹ Néhány évvel később Tarsoly Zsigmond, aki ekkor az egyesület elnöki tisztét töltötte be, azzal indokolta a visszalépést, hogy nem tudták volna kifizetni a fejenkénti havi 30 fillér tagdíjat. Majd azt is hozzátette: „Valamikor harcos kedvem volt, csendőrökkel is álltam már szembe a népért. De rájöttem, hogy a szocialista párt, mely nem áll nemzeti alapon, nem árulhat a mi gyékényünkön.”¹⁰²

Fehér Lajos emlékeiben érdekes módon éppen Tarsoly Zsigmond jelenik meg olyan személyként, mint aki elősegítette a „szocialista eszmék irányába való fejlődését.” Állítása szerint sokat beszélgetett az öreg agrárszocialistával, sőt a Kör könyvtárában olvasta először a *Mi a szocializmus?* című broszúrát, amelyből első ideológiai gyúanyagát nyerte.¹⁰³ Az édesapa, id. Fehér Gyula csupán közvetve, barátai révén befolyásolta fia politikáról alkotott véleményét, akik sorában Tarsoly mellett a korábban bemutatott Szeghalmi Gyula nevét említhetjük. Csupán Fehér Lajos egyik magántanítványa emlékezett úgy, hogy „...a Gyula bácsi, az apjuk nagyszájú bolsevik volt, olyan, aki osztályharc elméletet hirdetett, különösen, mikor berúgott egy kicsit.”¹⁰⁴ Az alkalmi kocsmai politizálás könnyen megeshetett, mindenestre sohasem fordult olyan komolyra, hogy Fehér Lajos érdemesnek tartotta volna memoárjában felidézni.

Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az amúgy sem túlságosan radikális Földművelő Munkáskör a szerveződő kigazda mozgalom irányába nyitott. A faluban 1931 novemberében alakult meg a Független Kigazdapárt helyi szervezete, s ügyvezető alelnöknek Szeghalmi Gyulát, egyik alelnökének a korábban szociál-

¹⁰¹ Kiss László főszolgabíró levele Békés vármegye főispánja részére, 1923. február 14. MNL BéML IV. B. 401. b. Békés Vármegye Főispánjának iratai Munkásmozgalmi Iratok93. doboz 5-123. eln. szám.

¹⁰² Riport Tarsoly Zsigmonddal *Szeghalomvidéki Hírlap* 1931. szeptember 6. 3.

¹⁰³ Így történt i. m. 54–55.

¹⁰⁴ Futó Barnabás-interjú, készítette Eörsi László 1993-ban. OSZK 1956-os Intézet Oral History Archívuma 526. sz. 8.

demokrata színekben politizáló Kígyós Imrét választották meg.¹⁰⁵ A szeghalmi kiscgazda pártszervezet súlyát jelentős mértékben megnövelte, hogy a község megüresedett lelkészi állására 1932 nyarán a már országosan is ismert kiscgazda politikust, Tildy Zoltánt hívták meg.¹⁰⁶ Ezt követően a szeghalmiak — összhangban a megye más kiscgazda csoportjaival — a Nagy Ferenc-Tildy Zoltán vezette mérsékeltbb ellenzéki szerepre törekedő irányzatot támogatták, a radikálisabb, Szabó Pál és Nagy Lajos nevével fémjelzett bihari társasággal szemben.

A Földmívelő Kör kiscgazdához való közeledéséről árulkodik, hogy az 1933 szilveszterekor tartott helyi pártgyűlésen Tildy Zoltán felszólalását követően éppen Tarsoly Zsigmond ismertette az 1920-as évek földreformjának főlemez eredményeit.¹⁰⁷ Fehér Lajos állításaival szemben a Földmívelő Munkáskör, a kezdeti mellözöttség után, az 1930-as évek közepére a szeghalmi közélet teljes mértékben elfogadott szereplőjévé vált. Ezt bizonyítja többek között az 1934. március 4-ei zászlóavatási ünnepsége. A zászlóanyai tisztet a legnagyobb helybeli földbirtokos, Kárász Imre felesége vállalta, a zászlót megáldotta Tildy Zoltán református és Szabó Frigyes római katolikus lelkész. Majd az egykori harcász agrárszocialista, Tarsoly Zsigmond lépett a színpadra, aki „Beszéde végén kedves humorral biztatta a zászlóanyát, hogy mihamar, mint egy pirospozsgás kisfiú anyja is örvendeztesse meg tisztelőit.”¹⁰⁸ Az ünnepséget, mint jegyző, id. Fehér Gyula szervezte, akinek az újság hasábjain mondtak köszönetet fáradozásaiért. A zászló költségeire többek között Temesváry Imre országgyűlési képviselő, báró Orczy Lőrinc, Kárász Imre, a helybeli kaszinó és az izraelita hitközség is adott pénzt.¹⁰⁹ Kissé különös, hogy az ekkor 16 éves Fehér Lajos ne emlékezett volna erre a jelentős helyi megmozdulásra, melyben édesapja is fontos szervező munkát végzett. Bár természetesen ezek csupán mozaikok a Szeghalmi Földmívelő Munkáskör életéből, de ahhoz talán elegendőek, hogy újra megfontoljuk az ilyen és ehhez hasonló egyesületek harcász agrárszocialista jellegére vonatkozó, még 1990 előtt tett kijelentéseket.¹¹⁰ A szeghalmi példa esetén sokkal közelebb állhat az igazsághoz a helytörténész szintén rendszerváltás előtti, de sokkal visszafogottabb megállapítása: „A Munkás-kört nem oszlatták fel, élte a maga csendes életét erős hatósági ellenőrzés mellett. Szerényen dolgoztak, még zászlót is avattak, de különösebb megmozdulás nélkül húzták ki a faszizmus nehéz esztendeit.”¹¹¹

Minden jel arra mutat, hogy a gimnazista Fehér Lajos életében eléggé alárendelt szerepet játszott a politika. A tanulás és a kenyérkereset napi gondjai lekötötték energiáit. Saját bevallása szerint is csupán egy alkalommal kapcsolódott be az országos politikába. Az 1935-ös választások alkalmával édesapjuk Tildy Zoltán

¹⁰⁵ *Kocsor János*: A Független Kiscgazdapárt Békés vármegyei szervezetének kezdetéhez (1929–1933) In: Békés Megyei Múzeumok Közlemények 20. Békéscsaba, 1999. 327–345.

¹⁰⁶ *Vígh Károly*: Tildy Zoltán életútja (1889–1961) In: Szeghalom i. m. 352–353.

¹⁰⁷ Gyűlés a gazdakörben *Szeghalomvidéki Hírlap* 1934. január 7. 1.

¹⁰⁸ A szeghalmi Munkáskör zászlóavatása *Szeghalomvidéki Hírlap* 1934. március 11. 2.

¹⁰⁹ Köszönetnyilvánítás *Szeghalomvidéki Hírlap* 1934. április 1. 2.; április 8. 2.

¹¹⁰ Erre példaként lásd *Tóth Gábor*: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években Bp., Akadémiai, 1982. 101–105.

¹¹¹ *Dr. Pásztor J.*: Adatok Szeghalom... i. m. 177.

egyik kortese volt, s a választásra virradó éjjel, két nagyobbik fiával együtt plakátokat ragasztott Szeghalom utcáin.¹¹² Természetesen a választással együtt járó izgalom átragadt a gimnázium 17–18 esztendő diákjaira, sőt mit több Fehér Lajos különös fogadást kötött egy osztálytársával, aki az Egységes Párt jelöltjét támogatta: a győztes fél egy pofont adhatott a másiknak.¹¹³ Erre azonban nem került sor, mivel a kisgazdapárt petíciót nyújtott be a nyilvánvaló választási csalás miatt. Az országos visszhangot kiváltó szeghalmi szavazás leírásában Fehér Lajos nem saját, hanem egykori magántanítványa édesapjának, Futó Józsefnek 1963-as visszaemlékezésére támaszkodott.¹¹⁴ Azt, hogy a konkrét kisgazda program mennyire érintette meg Fehér Lajost, rokonszenvezett-e Tildyvel, vagy csupán az ifjúságban lobogó szenvedélyes igazságvágy mozdult meg benne, amit Móricz Zsigmond személyes jelenléte és látogatása az iskolában csak tovább fokozott, nem lehet eldönteni. A Diákalbumban olvasható történet, a pofonban való fogadás alapján inkább az utóbbi felé hajlunk.

Még egy fontos személyes, egyszersmind politikai hatást kell kiemelni Fehér Lajossal kapcsolatban. 1935 májusában a Magyar Szemle és a Válasz hasábjain első publikációit megjelentető Kovács Imre egy rádiós előadása során felhívta a figyelmet a szeghalmi gimnazisták Diákalbumára. Majd nem sokkal később személyesen is ellátogatott a faluba, ahol egy közös ismerősük révén találkozott Fehér Gyulával és Lajossal.¹¹⁵ Ekkor megkérte a testvéreket, hogy vegyenek részt egy kérdőíves adatgyűjtő munkában, amelynek során a falusi szegénység életét térképeznék fel. Fehér szerint az általuk gyűjtött adatokat Kovács Imre felhasználta *A néma forradalom* anyagához, de a valóságban erre nem került sor. Viszont a nevezetes könyvet megelőlegező tanulmányai egyikében Kovács, ha nem is név szerint, de minden kétséget kizáróan a Fehér testvérek tevékenységét méltatta: „A diákok közül két testvér (szegény parasztember fiai) fordul vissza a néphez és most már tanulmányozzák fajtájuk életét. Néprajzi gyűjtéssel foglalkoznak, népballadák után kutatnak, a régi betyárélet emlékeit szedegetik össze és a fonó nyomait keresik. Sárréti múzeumot akarnak berendezni Szeghalmon, a mezőgazdasági munkások kereseti és megélhetési viszonyait tanulmányozzák, néptáplálkozási felvételeket csinálnak. Teljes közöny és meg nem értés kíséri munkájukat. Tanáraik, diáktársaik nem értik meg őket.”¹¹⁶ Fehérék gyűjtését minden jel szerint a *Tiszántúl* címmel tervbe vett, de végül kéziratban maradt könyvéhez használta volna fel Kovács Imre.¹¹⁷

Az érettségivel a középosztályba belépőt nyert Fehér Lajost több irányból is erős hatások érték, de világnézetét még aligha tekinthetjük letisztultnak ebben az időszakban. Édesapja, annak barátai és az 1935-ös választás hatására

¹¹² Így történt i. m. 62.

¹¹³ Cinke, petíció lesz! Diákalbum Szerkesztik: a Ref. Péter András Gimnázium VII. osztályának tanulói Szeghalom, 1935. 17. (Cinke Fehér Lajos gúnyneve volt a gimnáziumban).

¹¹⁴ Így történt i. m. 55–62. A választásról lásd Vigh K.: Tildy Zoltán... i. m. 365–370.

¹¹⁵ Így történt i. m. 39., 51–52.

¹¹⁶ Kovács Imre: Néma forradalom a Tiszánál Válasz 1936. III. sz. 147–160.

¹¹⁷ Beszélgetés Kovács Imrével In: *Huszár Tibor: Beszélgetések* Bp., Magvető, 1983. 91. (a továbbiakban Beszélgetések); Erdész Ádám: Utószó In: *Kovács Imre: A néma forradalom* Hasonmás kiadás. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, 1989. 295.

tájékozódhatott a kisgazdapárt irányában. Feltehetően rendelkezett valamiféle homályos tudással az agrárszocializmusról, hallhatott egy-két mondatot a kommunistákról is a kocsmai borozgatásból kijövő földmunkásköri tagok szájából. Kovács Imre és tanárai révén találkozott a népi mozgalom eszméivel. Sajat sorsa, fiatalsága, szülőfalujának gyakran nyomorúságos viszonyai minden bizonnyal a radikális politizálás szükségességét keltették benne. Ebből az alapálásból azonban sokfelé vezethetett az út, a nyilasoktól a kommunistákig bezárólag. Felteszem 1936 nyarán elsősorban nem ezek a kérdések foglalkoztatták a frissen maturált Fehér Lajost. Hanem az, hogy megpróbál-e beleilleszkedni a szeghalmi középosztályba, vagy esetleg még merészebb babérokra tör.

III. 1. Debrecen, Tisza István Tudományegyetem

Az érettségít követő hetekben, hónapokban nem sok jel mutatott arra, hogy Fehér Lajosból, legalábbis már 1936 őszén egyetemi polgár válhat. Szülei ellenezték továbbtanulását¹¹⁸ és a pénznek is eléggé szűkében állt. Mivel otthonról semmilyen anyagi támogatásra nem számíthatott, ezért nyárra elszegődött cséplőellenőrnek¹¹⁹ a Vésztő melletti Wenckheim-uradalomba. A következő két egyetemi szünetet szintén itt töltötte, majd a negyedikben a Bucsatelepen lévő Springer-majorban szolgált. Fehér Lajos mintha kellemetlen élményként élte volna át életének ezt az időszakát, hiszen ha alacsony rangban is, de mégiscsak a népi mozgalomban különösen gyűlölt uradalmi tisztviselő vált belőle. Ezt az ellentmondást azzal próbálta feloldani, hogy a jó kereset és koszt lehetővé tette az egyetemi megélhetési költségek egy részének összegyűjtését, és egyben alkalmat nyílt az uradalmi cselédség életének alaposabb megismerésére.¹²⁰ 1935 nyarán ugyanabban a majorban, ahol négy évvel később Fehér Lajos szolgált, Kovács Imre töltötte be a cséplőellenőri tisztet. Élményeit *Kolontó* című, kevésbé ismert regényében dolgozta fel, melyben a rá jellemző heves érzelmi töltettel, némileg didaktikusan mutatta be az uradalom életét.¹²¹

Fehér Lajos nem tett le egyetemi terveiről, legfeljebb arra gondolt, hogy egy évig dolgozik, míg Gyula bátyja elkezd tanulmányait. Végül mégis mindketten beadták felvételi kérelmüket Budapestre, a Pázmány Péter Tudományegyetemre. Mivel számukra kulcskérdés volt a lehetőleg ingyenes kollégiumi hely, az ebből adódó kényszer átírta az eredeti szándékokat. Fehér Gyula Ko-

¹¹⁸ Curriculum vitae i. m. 452., Így történt i. m. 63. A korábbi visszaemlékezésében édesapja, míg memoárjában édesanyja titkos vágyaként ír arról, hogy bátyjával együtt a szeghalmi községhez látta volna szívesen szülei. Mindkét esetben az „irodakuli” kifejezést használva érzékelteti viszolygását ettől a lehetőségtől.

¹¹⁹ A cséplőellenőr az uradalom gazdatisztját helyettesítette. Átnézte az ún. mázsálási jegyzéket, amely azt tartalmazta, hogy naponta egy-egy cséplőgépnél hány mázsa gabona gyűlt össze a cséplést követően. Ezekből összeállította a napi eredményeket, ezek alapján számították ki a cséplés összeredményét. Így tudták meghatározni, hogy az aratóknak mekkora mennyiségű gabona jár. *Hagymási Sándor: Mezőtúri aratók Mezőtúr, k.n., 1983. 45.*

¹²⁰ Így történt i. m. 67.

¹²¹ *Kovács Imre: Kolontó Bp., Cserépfalvi, 1939.* A regény főszereplője maga az író, Takács Endre néven. Az intéző Hajdu Lászlót Fehér Lajost is megemlíti memoárjában, míg Féja Géza Héjja Bélaként tűnik fel.

vács Imre patronálásával bejutott a Hársfa utcai Pro Christo Diákszövetség internátusába, így ő Budapesten tanult tovább és politikai szocializációja később Bolyai-, majd Györffy-kollégistaként ment végbe. Fehér Lajosnak gimnáziumi igazgatója, Nagy Miklós sietett a segítségére. Ő járt közben a Debreceni Református Kollégium Tanárképzőintézetének igazgatójánál, Péter Zoltánnál, aki az 1930-as évek elején még Szeghalmon tanított. Mivel ingyenes férőhelyet kapott, ezért Fehér Lajos Debrecenben végezte el egyetemi tanulmányait.

Eredetileg magyar-történelem szakra szeretett volna menni, végül latin-történelem szakos lett, mert ezen a szakpáron volt üres kollégiumi hely. Alig néhány napon múltott életének ez a meghatározó fordulata, mivel 1936. augusztus 29-én kereste fel őt gimnáziumi igazgatója, Nagy Miklós. Györffy István egy nappal korábban írt támogató levelet a két testvér számára, ám ez a posta lassúsága miatt késve ért Szeghalomra.¹²² Így Fehér Lajos nem lett a neves néprajztudós tanítványa, sem pedig az első népi kollégiumok alapító tagja. 1936. szeptember 7-én hivatalosan is felvételt nyert a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemre.¹²³

Fehér Lajos egyetemi hallgató korában voltaképpen két intézményhez is tartozott: a Debreceni Református Kollégiumhoz és a Tisza István Tudományegyetem Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Karához. Ez a sajátos jogállás a debreceni felsőoktatás különleges helyzetével: a tiszántúli egyházkerület és a város, illetve a magyar állam lényegében 1944-ig húzódó rivalizálásával magyarázható.¹²⁴ A Református Kollégium a magyar művelődés történetében játszott komoly szerepe miatt görcsösen ragaszkodott ahhoz, hogy megőrizzen valamit felsőoktatási jellegéből. Ezért a Tiszántúli Egyházkerület az 1910-es évek közepétől, lényegében az egyetem megindulásától fogva kísérletet tett egy református, vagy legalábbis protestáns tanárképző intézet felállítására. Ezt az egyetem hevesen ellenezte, végül az a kompromisszum született, hogy a Református Kollégium hozzon létre egy internátust, ahol felekezeti különbség nélkül ingyenes helyeket tartanak fenn. Némi késlekedést követően 1925-ben megalakult a Református Tanárképzőintézet, amely végül mégis külön oktatási intézményként működött. Saját szakvezető tanárai voltak, az általuk tartott órákat nem kellett az egyetemen hallgatniuk a tagoknak. Emellett teológiai ismeretek és vallásos meggyőződésük erősítésével akarták felkészíteni a diákokat a középiskolai tanári pályára. Ezért félévente egy teológiai tantárgyat is kellett hallgatniuk, vizsgával egybekötve. Fehér Lajos alighanem találóan állapította meg, hogy a református zsinat vezetői az Eötvös Collegiumhoz hasonló intéz-

¹²² Így történt i. m. 69–71.

¹²³ Fehér Lajos felvételi kérelme és Soó Rezső dékán válasza. Sárréti Múzeum Történeti Gyűjtemény T 87127.1.

¹²⁴ Mindezekről lásd: *Ladányi Andor*: Az egyházak és a felsőoktatás a Horthy-korszakban *Történelmi Szemle* 2002. 3-4. sz. 293–329.; *Csohány János*: A Református Tanárképzőintézet In: *A Debreceni Református Kollégium története Főszerk.: Kocsis Elemér, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988. 258–260.*; *Varga Zoltán*: A debreceni tudományegyetem története I. 1914–1944. Debrecen, k.n., 1968. 22–27.

ményt szerettek volna létrehozni, egyházi alapon.¹²⁵ Akármilyen is volt az eredendő szándék, az intézet a kezdeti idők válságos éveit követően, éppen az 1936/37. tanévtől kezdett újból aktívan működni, köszönhetően Péter Zoltán igazgató agilis tevékenységének.

Az a tény, hogy Fehér Lajos elkezdhetette tanulmányait az egyetemen, már önmagában is komoly teljesítménynek számított. Bár az 1936/37-es tanév hallgatói szüleinek foglalkozás szerinti hovatartozását nem ismerjük, de rendelkezésünkre állnak az ezt megelőző tanév adatai, amelyek érdemben aligha módosultak. Ezek szerint 1935/36-ban a 299 bölcsészkarai hallgató közül 13-nak a szülei tartoztak a földműves, napszámos kategóriába, ami az összlétszám valamivel több, mint 4%-a. Ha mindehhez hozzáadjuk a 14 kisbirtokos bérlő szülővel bíró diákot, a két kategóriához tartozók együttesen is éppen csak elérik az összes hallgató számának 9%-át.¹²⁶

Mielőtt arra az életrajzokban szokványos és természetesen nem megkerülhető kérdésre válaszolnánk, hogy Fehér Lajos tanulmányai folyamán milyen eredményeket ért el, tanárai közül kik hatottak rá, s milyen egyetemi ifjúsági-politikai mozgalmakban vett részt, megpróbálom megrajzolni, több mint hetven év távlatából Fehér Lajos *egyetemi hallgató* portréját. Arra a kérdésre, hogy miért jött az egyetemre és mi szeretett volna lenni, két alkalommal is szó szerint ugyanazt a választ adta: „Azzal a határozott szándékkal jöttem az egyetemre, hogy magamnak világnézetet teremtsék.”¹²⁷ Ő maga is elismeri, hogy első éve — tegyük hozzá a mindenkori egyetemisták elsőprő többségéhez hasonlóan — a tapogatózás, helykeresés jegyében teltek el. A Debreceni Református Kollégium Főiskolai Internátusában kapott helyet a Református Tanárképző-intézet, itt múltak el a szeghalmi környezetből majd 19 év után kiszakadt Fehér Lajos mindennapjai.

A kollégiumban nagyjából 35–40 diák lakott, négyágyas szobákban. Fehér Lajos a kisvárdai Balogh Elemérrel, a kisújszállási Szabó Kálmánnal és Barla-Szabó Ödönnel került egy szobába.¹²⁸ A jó tanulók a szállásért és az élelemért havi 5–7 pengőt fizettek, a kitűnőek, így Fehér Lajos és szobatársai semmit sem.¹²⁹ A tandíj egyetemi tanulmányai idején mindvégig 102 pengő volt,¹³⁰ ehhez járultak különböző adminisztratív kiadások is. Egyetemi éve alatt ugyanúgy meg kellett küzdenie ezeknek a költségeknek az előteremtésével, s több helyről sikerült összekalapoznia a pénzt. Kapott a Tiszántúli Református Egyházkerületől, a szeghalmi református egyházközségtől, és magántanítványokat is vállalt.¹³¹ Az első esztendőben a tandíja negyedét, majd felét engedte el az

¹²⁵ Így történt i. m. 99. Hasonlóan vélekedik Fehér Lajos egyetemi évfolyamtársa, Nagy Gábor is, aki kissé gúnyosan „zenitelepként” aposztrofálja a Tanárképzőt. *Nagy Gábor: Frontjaim története* Bp., Zrínyi, 1985. 36.

¹²⁶ *Varga Z.: A debreceni tudományegyetem...* i. m. 65–66.

¹²⁷ Így történt i. m. 73., *Curriculum vitae* i. m. 453.

¹²⁸ Beszélgetés Barla-Szabó Ödönnel *Tóth Pál Péter: Messiások* Bp., Akadémiai, 1987. 314–315. (a továbbiakban *Messiások*)

¹²⁹ Beszélgetés Kovács Kálmánnal *Messiások* i. m. 257.

¹³⁰ A debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem tanrendjei az 1936/37-es tanév I. félévétől az 1939/40-es tanév II. félévéig bezárólag.

¹³¹ Így történt i. m. 72–73.

egyetem.¹³² Még nagyobb segítséget jelentett számára, hogy az 1938/39-es tanévre elnyerte a szegény sorsú, tehetséges és „nemzethű” tanulók támogatására kiírt Horthy Miklós-ösztöndíjat,¹³³ ami 200 pengő jövedelmet jelentett.¹³⁴ Ez a tény érthető módon kellemetlennek tűnhetett a Kádár-rendszer vezető politikusa számára, ezért memoárjában nem írta le az ösztöndíj nevét, csupán annyit közölt, hogy Hóman Bálint aláírásával kapta meg a 200 pengős stipendiumot.¹³⁵ Ennél is érdekesebb, hogy a következő tanévben — bár az egyetem vezetése indokoltan látta¹³⁶ — már nem nyerte el a támogatást, viszont cserébe az egyetem tandíja $\frac{3}{4}$ -ed részét elengedte.¹³⁷ Azt, hogy mi állt az ösztöndíj elvesztése mögött nem tudni, esetleg politikai indokokkal is magyarázhatnánk. Hiszen ebben az időszakban Fehér Lajos már bekapcsolódott a debreceni baloldali fiatalok mozgalmába, így feltételezhetnénk, hogy nem felelt meg a Horthy Miklós-ösztöndíj egyik feltételül támasztott nemzethűség követelményének. Ez azonban nincs így,¹³⁸ mivel az 1939/40-es tanévben újfent megkapta a 360 pengőre emelt ösztöndíjat, amelyre harmadik helyen javasolta a beérkezett 52 kérelmet átrostáló bizottság. A javaslatra a kari tanács egyhangúlag rábólintott és a miniszter sem emelt kifogást.¹³⁹

Fehér Lajos számára nem csupán a szállás, az egyetemi költségek és az élelmezés szempontjából volt fontos a rendszeres jövedelem, hanem nagy hangsúlyt helyezett a megfelelő öltözködésre is. Az írja magáról, hogy szerényen, de rendesen tudott öltözködni, sőt édesanyjának is vásárolt egy télikabátot, az elsőt a családban.¹⁴⁰ Más, ha úgy tetszik „ideológiai oka” is volt a gondos öltözködésnek. Ahogyan Fehér egyik közeli barátja, Kovács Kálmán visszaemlékezik: „Én igyekeztem rávenni társainkat arra, hogy vasalt nadrágban, zakóban járjanak, s ha kellett kölcsön adtunk nyakkendőt, inget – ilyen csereberék voltak a

¹³² Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1937. szeptember 30-án tartott, II. rendes üléséről. MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban MNL HBML) VIII. 8. a. A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai 5. kötet

¹³³ A Horthy-ösztöndíjről lásd *Papp István: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig Bp., Napvilág, 2008.* 105–108.

¹³⁴ Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1938. január 31-én tartott, VIII. rendes üléséről. MNL HBML VIII. 8. a. A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai 5. kötet

¹³⁵ Így történt i. m. 73.

¹³⁶ Az indoklás szerint a hét, másodéves ösztöndíjas közül közül csak ketten tettek alapvizsgát. Ezek egyike volt Fehér Lajos, aki dicséretes-elégséges eredménnyel zárt. Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1938. június 25-én tartott, XVII. rendkívüli üléséről. MNL HBML VIII. 8. a. A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai. 5. kötet

¹³⁷ Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1939. március 14-i, VIII. rendes üléséről. MNL HBML VIII.8.a A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai. 6. kötet

¹³⁸ A politikai alapon történő szelekciót kizárja, hogy Fehér szobatársa, a kommunista eszmék iránt ugyanúgy érdeklődő Balogh Elemér viszont folytatólagosan megkapta a stipendiumot.

¹³⁹ Jegyzőkönyv a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem bölcsészettudományi kar tanácsának 1939. április 18-i, IX. rendes üléséről. MNL HBML VIII. 8. a. A debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi karának iratai. 6. kötet

¹⁴⁰ Így történt i. m. 73.

kollégiumban. ... Fontos, hogy az egyetemista társadalom ne azt lássa, hogy mi-féle ágrólszakadtak vagyunk, hiszen volt annak jelentősége, hogy hogyan jelentünk meg, mert sok fiatal előtt is bizonyos tekintélyt kellett szerezni, akik még nem a mi embereink voltak, de hátha azok lesznek. ... Nem lumpenproletárokat kell játszani, mert annak semmi értelme nincs, nem is voltunk azok.”¹⁴¹ S ha rápillantunk az *Így történt* képmellékletében a debreceni egyetemistákról készült fotókra, mindegyiken zakóban, vagy öltönyben, de mindenképpen nyakkendőt viselve, kissé merev testtartásban áll Fehér Lajos. Ugyancsak a református kollégiumban töltött évek alatt kapta gúnynevét, amely később az illegális mozgalomban használt álnevévé vált: a Nasit, illetve becézett alakjában a Nasibut. Ennek eredete Fehér Lajos testi adottságaira utal: vékony, cingár, kreol bőrű fiatalember volt, akit többen cigány származásúnak tartottak. Rádásul 1935–36-ban sokszor szerepelt a hírekben Etiópia császára, Hailé Szalasszié, a Négus. Az egyetemistákat Fehér Lajos külső megjelenésében a törékeny, sötét bőrű államfőre emlékeztette, s ezt a fajta embertípust a korabeli ifjúsági nyelvben nasinak hívták. Ez vált a későbbiekben Fehér állandó ragadványnevévé.¹⁴²

Arról, hogy a tanulás, a pénzkereset és az egyre erősebbé váló politizálás mellett hogyan viselkedett a mindennapokban Fehér Lajos, igen keveset tudunk.¹⁴³ Vásárhelyi Miklós emlékeiben úgy maradt meg, hogy rendkívül gyorsan beszélt és feltűnően hangsúlyozta szegényparaszt származását.¹⁴⁴ Egy másik visszaemlékezés, mint „komolyan vallásos” fiút mutatja be őt, akit csak lassan sikerült ebben a meggyőződésében megingatni.¹⁴⁵ Ezekből az információmorzsákból felelőtlenség volna komolyabb következtetést levonni, ha arra a kérdésre szeretnénk választ kapni hogyan élte meg Fehér Lajos a falusi társadalomból való kiszakadást, hogyan illeszkedett be a mindennapokba. Ne felejtjük el, hogy egy szegényparaszti családból jött fiatalembernek kellett az értelmiségi lét mindennapjaival megismerkedni, és ebből adódóan számos akadályt leküzdenie.

¹⁴¹ Beszélgetés Kovács Kálmánnal *Messiások* i. m. 284.

¹⁴² Fehér Gyula-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára, Majerszky Klára-interjú *Messiások* i. m. 225. A nasi szó egyébként egy kártyajáték, a fáraó magyar kártyalapokkal játszott változatában bukkan fel (nasi-vasi). Az elnevezés a Nagy-Britanniába behozott francia játékkártyára utal, amelyen egy fáraófej szerepelt. Fáraó címszó *Britannia Hungarica* VI. kötet Főszerk. Halász György Bp., Magyar Világ Kiadó, 1996. 430–431.

¹⁴³ A közel azonos anyagi lehetőségek és származás okán Fehér Lajos élete egyetemista korában erősen hasonlíthatott a nála néhány esztendővel idősebb Gyáni Sándoréhoz, aki így emlékezett: „Elmentem előadásokat hallgatni, könyvtárakba jártam, vagy pedig az Egyetemi Körben olvasgattam, politizáltam. Hazamentem és lefeküdtem. Néha színházba, moziba járt az ember, de arra, hogy strandra járjak, nem került sor. Ezt az egy fokkal feljebb járók már megengedhették maguknak. Jövedelem vagy családi háttér szerint jelentős eltérések voltak közöttünk. Mi, akiknek egy téli és egy nyári ruhánk volt, láttuk azokat, akik különféle nyencségeket engedhettek meg maguknak, vagy voltak, akik kártyáztak.” Gyáni Sándor-interjú In: *Tóth Pál Péter: A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez* I. Szociológiai füzetek 20. Bp., Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1980. 77.

¹⁴⁴ Vásárhelyi Miklós-interjú Készítette Pór Edit és Hanák Gábor. OSZK Történeti Interjúk Tára.

¹⁴⁵ *Nagy G.: Frontjaim...* i. m. 48.

Ami Fehér Lajos tanulmányi előmenetelét, szakmai teljesítményét illeti, arról lényegesen többet lehet mondani. A Református Tanárképzőintézet anyakönyvének tanúsága szerint¹⁴⁶ minden óráját dicséretes vagy kitűnő minősítéssel zárta, akár egyetemi, akár intézeti óráról legyen szó. Vagyis nagy szorgalommal és kitartással végezte tanulmányait, esetleges belső vívódásai ellenére is. Mindez azért figyelemre méltó, mivel szemben áll azzal a kommunista értelmiségiek vagy éppen a későbbi népi kollégisták által is gyakran hangoztatott gyakorlattal, hogy a fő hangsúlyt a közösségi életre, vagy a titkos mozgalmi munkára helyezték, s mintegy mellékesen jártak csak egyetemre.

Fehér Lajos két tanárának szellemi és pedagógiai hatását emelte ki, érdekes módon egyikük sem kapcsolódott szorosán vett szakjaihoz. Az egyetemre érkező középiskolai osztályfőnöke, Nagy József útmutatását követve egy sárreői népnyelvi- és népdal gyűjteménnyel a hóna alatt felkereste Csúry Bálint professzort.¹⁴⁷ A kolozsvári református gimnáziumból Debrecenbe került Csúry az Európában ekkor már több évtizede folyó népnyelvi kutatásokat követve egy magyar népnyelvi atlasz elkészítését tűzte ki céljául. Emellett Debrecen és környékének, a kisebbségben élő magyarság népnyelvének és a debreceni cívisnyelvnek szótár alakjában történő felmérését és feldolgozását szerette volna elérni. 1938-ban megalapította a debreceni egyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetét, amely hamarosan évkönyvekkel és ambiciózus kutatási programmal rukkolt elő. A professzor 1941-ben bekövetkező váratlan halála, majd a háborús események miatt sajnos nem kerülhetett sor nagy ívű elképzelései valóra váltására.¹⁴⁸ Csúry szemlélete számos rokon vonást mutatott Györfly István törekvéseivel, aki mint láttunk a Fehér-testvérek pályafutását szellemileg és gyakorlatilag is jelentős befolyásolta.¹⁴⁹ Csúry, Györflyhez hasonlóan egy szélesebb értelemben felfogott magyarságtudás részeként művelte saját nyelvészeti tevékenységét és a korabeli magyar műveltség megújításában etnográfus professzor társához hasonlóan fontos szerepet szánt a népi kultúrának.¹⁵⁰ Vagyis Fehér Lajost, bár nem Budapesten folytatta tanulmányait, mégis hasonló szellemi impulzusok érték kezdő éveiben, mint bátyját, bár feltehetően ő maga is ezeket kereste. A Népnyelvkutató Intézet szűkös anyagi forrásai miatt Csúry örömmel vette igénybe fiatal, lelkes egyetemisták segítségét. 1937 és 1938 nya-

¹⁴⁶ A debreceni református kollégium tanárképző internátusának anyakönyve Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban TtREL) II. 6. b. 1. Kötet 92. sorszám

¹⁴⁷ Így történt i. m. 73–74., Curriculum vitae i. m. 453., Rendőrségi vallomás

¹⁴⁸ Csúry Bálint munkásságra lásd *Szabó T. Attila*: Csúry Bálint emlékezete Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1941.; *Bakó Elemér*: Csúry Bálint élete és munkássága In: Magyar Népnyelv III. Szerk.: Bárczi Géza – Szabó T. Attila, Debrecen, k.n., 1941. 7–38.; *Varga Z.*: A debreceni tudományegyetem... i. m.108–110.; 241–243.

¹⁴⁹ Ahogy Fehér Gyula több mint negyven esztendő távlatából fogalmazott: „...atyai útbaigazítást kaptunk tőle Lajos testvéremmel együtt szülőföldünk, a Sárrét hagyományainak a gyűjtéséhez. Neki köszönhattuk elindításunkat nemcsak az egyetemre, hanem egész életünkre, parasztságunk, népünk szolgálatára.” *Fehér Gyula*: Györfly István tanítványa voltam Magyar Nemzet 1984. február 22. 6.

¹⁵⁰ A Magyar Népnyelv II. kötetében olvashatunk arról, hogy Csúry Bálint Györfly István és az új nemzetnevelés címmel tartott előadást 1939. december 17-én a debreceni egyetem Györfly-emlékestjén. 270–276.

rán 8-8 egyetemista végzett útmutatásai alapján népnyelvi gyűjtést Bihar megye községeiben.¹⁵¹ Bár név szerint nem említi, de ezen diákok sorában találhatjuk Fehér Lajost is. Fehér azon állítása, hogy tanulmányai végezetéig élvezte a professzor támogatását, bár igaz lehet, de nehezen ellenőrizhető. Mindenesetre az intézeti évkönyvek egyikében sem bukkant fel a neve, annak ellenére, hogy több internátusbeli lakótársa, így Balassa Iván, É. Kiss Sándor vagy Komlói Sándor is részt vett a gyűjtőmunkálatokban.

A másik tanár, akit Fehér Lajos említett, Roska Márton régész. Vele másodéves korában ismerkedett meg, és ettől kezdve három évig hallgatott régészetet. Roska még egy tanársegédi állás lehetőségét is megcsillantotta előtte, de ezt Fehér nem fogadta el, saját bevallása szerint azért, mert ekkor már a politizálás töltötte ki mindennapjait. Kettejük találkozása megint nem előzmények nélkül való. Az a Szeghalmi Gyula, aki Fehér életében az első értelmiségit jelentette és a kezdő lökést megadta a továbbtanuláshoz, amatőr régészként is tevékenykedett. Ő szoros kapcsolatban állt Posta Béla kolozsvári régésszel,¹⁵² akit Roska Márton is mesterének vallott. Posta szerte az országban számos műkedvelő régészt támogatott, mivel úgy vélte az ő közreműködésük nélkül nem lehetséges a modern magyar régészettudomány megalapozása. Tanítványai közül az őstörténettel foglalkozó Roska Márton a tárgyi néprajz területén is jártasságot szerzett,¹⁵³ ez tovább erősíthette Fehér Lajos érdeklődését munkássága iránt. Annak, hogy professzora tanársegédnek szeretne volna maga mellett, nincs nyoma az egyetemi iratanyagban. Tény, hogy Roska debreceni tanárkodása rövid ideig tartott: hivatalosan 1938. szeptember 1-jén nevezték ki és 1940 őszén, Észak-Erdély visszatértét követően újból Kolozsvárott helyezkedett el.¹⁵⁴

Fehér a rendőrség előtt tett 1942-es vallomásában azzal büszkélkedett, hogy negyedéves korában, mint a kar legjobb történészét „akadémiai nagykönyv jutalommal” tüntették ki. Ez az egyetlen utalás arra, hogy komolyabb szakmai tevékenységet folytatott. Hogy mit is jelentett pontosan ez az elismerés, amelyet a korabeli politikai rendőrség nyilván könnyedén ellenőrizhetett, így Fehér nem mondhatta volna ha nem igaz, nem könnyű felfejteni. Az egyetemi tanrendekben nem esik szó semmiféle tanulmányi eredményt honoráló jutalomról, viszont minden évben írtak ki pályamunkákat, amelyek szerzőit emléklappal, majd a 30-as évek végétől pénzjutalommal is elismerték.¹⁵⁵ Ennek a

¹⁵¹ Magyar Népnyelv I. A debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetének Évkönyve. Szerk: Csúry Bálint Debrecen, k.n., 1939. 3–6.

¹⁵² Amikor 1909-ben Szeghalmi Békés vármegye múzeumának igazgatói székére pályázott, egyik ajánlója Posta volt. Szeghalmi Gyula levele az MTA főtitkári hivatala részére, 1916. november 29., Kézirat a Szinyei-féle „Magyar írók élete és munkái” című kötethez. OSZK Kézirattára Fond 36/3073.

¹⁵³ *Csorba Csaba*: Posta Béla kolozsvári régészeti iskolája és a „Dolgozatok” In: A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1969–70. Szerk.: Dankó Imre Debrecen, 1970. 117–146. E helyt köszönöm meg Bollók Ádámnak, az MTA BTK Régészeti Intézet munkatársának, hogy figyelmemet e tanulmányra felhívta.

¹⁵⁴ *Mudrák József*: A debreceni egyetem volt régészeti intézetének története és előzményei (1914–1952) In: Közlemények a debreceni tudományegyetem történetéből I. Szerk.: Hollósi Gábor Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, 2005. 4–20.

¹⁵⁵ *Mudrák József*: Pályatételek és pályamunkák a bölcsészettudományi karon (1914–1949) In: Közlemények a debreceni tudományegyetem történetéből II. Szerk.: Hollósi Gábor Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, 2005. 41–56.

jutalomnak az elnyerése egyáltalán nem volt lehetetlen vállalkozás, mivel az 1915 és 1949 közötti 145 pályamunkából csupán négyet nem díjaztak. Mivel régészetből senki sem próbálkozott, s a latin számított Fehér Lajos gyengébbik szakjának, így valószínűleg erre az elismerésre gondolt, s magyar történelem témakörében próbálkozhatott önálló dolgozattal. Az 1939/40-es tanévben III. Károly telepítési politikájáról kellett tanulmányt írni. Talán az ezzel kapcsolatos emlékei tükröződhetnek családjá eredetéről írott soraiban.

Bár Fehér Lajos latin és történelem szakos volt, mégis egy-egy a néprajztól meghihletett nyelvész, illetve régész tette rá a legmaradandóbb hatást. Ennek oka részben abban keresendő, hogy a debreceni egyetemen egyszemélyes tanszékek voltak, vagyis a professzor személyes érdeklődése alapvetően meghatározta a tanszék profilját, az ott végzett tudományos munkát.¹⁵⁶ Rajtuk kívül egy intézeti tanár, vagy magántanár, esetleg díjtalan gyakornok tartozott egy tanszék személyi állományához. Egy-egy professzor gyakran 6-7, egészen eltérő témát is előadott hallgatóságának, s ez nem mindig segítette elő az elmélyült szakmai munkát. Fehér Lajos mindenesetre sem a történeti, sem a klasszika-filológiai intézet vezetőiről: Rugonfalvi Kiss Istvánról és Darkó Jenőről nem tett említést. A részben középkorral, részben XVIII. századi magyar történelemmel foglalkozó Szabó Dezső neve felbukkan a memoár lapjain, de csak a nevezetes antiszemita sztrájk töréssel kapcsolatban.

Ha elfogadjuk azt az előfeltevést, hogy a Református Tanárképző Intézet valamiféle kálvinista Eötvös Collegium szeretett volna lenni, akkor — legalábbis Fehér Lajos számára — nem váltotta be ebbéli reményeit. Bár az órákat becsülettel elvégezte, de memoárjában távolságtartással írt itteni tanáiról. Igaz ennek oka sokkal inkább világnézeti konfliktus volt: Fehér elsősorban a református teológia tételeinek elsajátítása ellen berzenkedett.¹⁵⁷ Tanárai közül egyedül Révész Imre tudományos felkészültségét ismerte el, a sokak által méltatott — Fehérrel egy időben Debrecenbe érkező — kolozsvári református püspök, Makkai Sándor csupán említés szintjén jelenik meg. A tanári kar összetételében és az órák tematikájában tükröződött az a szándék, hogy a Református Kollégium, ha töredékesen is, de mégis önálló felsőoktatási arculattal legyen jelen az egyetemen belül.¹⁵⁸ Ugyanis két református teológiai tanár, Kállay Kálmán és Erdős Károly, valamint két református kollégiumi tanár, Kun Sándor és Péterffy László is okította a diákságot. Egyháztörténetből, az Ó- és Újszövetség történeti és teológiai értelmezéséből és a református történelemszemlélet alapjaiból is vizsgáznuk kellett a hallgatóknak. Ezzel együtt kissé elfogultnak érzem Fehér Lajos sommás megállapításait az intézet tudományos munkájának színvonaláról. Ezt cáfolják többek között a rendszeres megjelenő évkönyvek, melyekben egyetlen sort sem találunk Fehértől. Ellenben diáktársai közül a Csúry Bálint tanítvány Bakó Elemér, a neves néprajzkutató Balassa Iván, vagy

¹⁵⁶ *Mudrák József*: A debreceni tudományegyetem görög-latin filológiai szemináriumának története (1914–1949) *Antik Tanulmányok* 2006/2. 323–331.

¹⁵⁷ Így történt i. m. 98–99.

¹⁵⁸ A Tanárképző tagjainak névsora az 1924/25. – 1951/52. tanévben *TtREL* II. 6. b. 2. kötet

Nagy Imre későbbi veje, az éppen teológiai tanulmányait végző Jánosi Ferenc is ezekben a kötetekben tette első szárnypróbálgatásait.

Fehér Lajos mindkét visszaemlékezésében elég keserű szavakkal emlékezett meg a debreceni tudományegyetemen útravalóul kapott tudásról: „A társadalmi kérdések iránt kialakult s állandósult érdeklődésem, s a hozzá szervesen kapcsolódó mozgalmi tapasztalatok alapján hovatovább egyre kevésbé elégitett ki a szakomba vágó egyetemi előadások alacsony annalista színvonala. Azokban inkább csak ocsút találtam, s akkor már tudtam, hogy a tiszta búzát mástutt kell keresni.”¹⁵⁹ Mindez a csalódottság odáig fajult, hogy negyedéves korában az egyetem elhagyását fontolgatta.¹⁶⁰ Ettől állítása szerint két dolog tartotta vissza: nem akart „félbemaradt kommunista intellektüel” maradni, illetve szülőfaluja előtt szégyellte volna, ha kudarcot vall.

Mindkét megállapítás igen sokat elárul Fehér személyiségéről. Az elsőt alig titkolt kiszólásnak tekinthetjük a kommunista mozgalom jellegzetes értelmiségi típusával szemben, elég Révai József személyére gondolnunk. A második érv súlyossága nem feltétlenül érezhető át egy, az egyetemet biztos anyagi háttérrel, a normál tanulmányi időn túlhúzódoan elvégző, értelmiségi családból jött ember számára. Fehér hallatlan sok anyagi és erkölcsi erőfeszítést tett volna kockára, ha abbahagyta volna egyetemi tanulmányait. Nem csupán saját, hanem szülei áldozatvállalása is megkérdőjeleződött volna egy ilyen döntés esetén. Ezzel identitását, az első generációs értelmiségi mivoltot ásta volna alá, még ha formális kötöttségek nélkül is lehetett volna értelmiségi, csak nem a kibocsátó, felnevelő közeg, a szeghalmi falusi társadalom szemében.

Ezek után adódik a kérdés, hogy miért és hogyan kanyarodott el Fehér Lajos a rá váró tanári pályától, mi volt az az eszmei hatás, amely erősebbnek bizonyult egyetemi tanárainak szellemi kisugárzásánál. A következőkben erre keresem a választ.

III. 2. A debreceni Márciusi Front „sorványá”-ban

Fehér Lajos memoárját több éven keresztül tartó, aprólékos munkával, levéltári források feltárását, régi újságcikkek újraolvasását és a korabeli párttörténetírás műveinek feldolgozását követően alkotta meg.¹⁶¹ Éppen ezért emlékirata nem egyszerűen saját élettörténetének meghatározott szempontok szerint szerkesztett változata, mint minden hasonló műfajú alkotás. Fehér az általánosan visszaemlékezőkhöz képest sokkal erősebben lépett fel azzal az igénnyel, hogy saját korának bizonyos politikátörténeti eseményeit kimerítő részletességgel tárgyalja, jóval túllépve önnön emlékeinek esetleges kiegészítésén. Éppen ezért számára a debreceni Márciusi Frontban való részvétel, mint a Márci-

¹⁵⁹ Így történt i. m. 129.

¹⁶⁰ Erdemes eljátszani a gondolattal, hogy vajon milyen hatást tett volna Fehér Lajos történelmszemléletére, ha járhatott volna a népiség- és agrártörténet kiemelkedő művelőjének, a tanítványai körében roppant népszerű Szabó Istvánnak az óráira. Ő azonban csak 1943-ban került a debreceni egyetemre, amikor Fehér már nagyon messze járt a tudományos pályától.

¹⁶¹ Interjú Sipos Levente szerkesztővel. Kézirat, készítettem 2007. december 21-én; Interjú Fehér Ágnessel, Fehér Lajos lányával. Kézirat, készítettem 2008. január 2-án.

usi Front egészének története, a Szabad Szónál eltöltött néhány esztendő, mint a lap egészének históriája jelenik meg. Ebben természetesen benne rejlik az a szándék is, hogy saját életének a köztörténethez, vagy a kommunista párt üdv-történetéhez képest jelentéktelenebb, súlytalanabb eseményei óhatatlanul is felnagyítódnak, relevánsabbá válnak. A Márciusi Front, a háború alatti antifasiszta újságírás, vagy a fegyveres ellenállási mozgalom aprólékos bemutatásával ő maga, mint a nemzeti történelem ezen kiemelkedő fejezeteinek egyik szereplője tűnik fel, ami feltétlenül több, mintha csupán személyes élményeinek felidézésére hagyatkozna. Ez az oka annak, hogy például nem debreceni egyetemi éveim, hanem „A debreceni Márciusi Front” a III. fejezet címe. Ebből adódóan a X. fejezet címe sem az „Hogyan éltem át Budapest ostromát”, hanem „A magyar fegyveres ellenállásról.” Bár eddig is igyekeztünk kritikusan kezelni Fehér memoárját, a továbbiakban még kevésbé használhatjuk akár csak kronológiai vezérfonalnak is.

Fehér Lajos esetében, mivel kommunista politikusként vált sokak számára ismertté, az egyik legalapvetőbb kérdés hogyan került a mozgalomba, miként vált a szociális igazságtalanságtól fűtött, radikális megoldások iránt fogékony szeghalmi parasztfiúból néhány év alatt az illegális párt utasításait követő, hierarchiáját elfogadó, rendkívül fegyelmezett mozgalmár? Ezt a folyamatot, — Németh László-i kifejezéssel élve — ezt a lélekcserét nagyon nehéz közelebbről feltárni, megismerni.¹⁶² Fehér Lajosnál azért is szinte megoldhatatlan feladat, mivel korabeli levelei, esetleges naplója, feljegyzései nem maradtak fenn, így csupán saját és mások emlékezetére támaszkodva rekonstruálhatjuk személyiségének átváltozását. Ezek a visszaemlékezések eltérő céllal és időbeni távolságban születtek és Fehér Lajos általában, mint az elbeszélések egyik mellékszereplője bukkan fel.

Kiindulópontként annyit mondhatunk el, hogy Fehér Lajos 1937 őszén, másodéves korában ismerkedett meg a Turul Szövetségen belül a Márciusi Fronthoz tartozó egyetemistákkal.¹⁶³ A Turul Szövetség a két világháború közötti időszak legjelentősebb és a napi politikához legközelebb álló egyetemi ernyőszervezete volt. Az egyes karokon más-más elnevezés alatt működött, a bölcsészhallgatók, így Fehér Lajos is, az Árpád Bajtársi Egyesülethez tartoztak. A debreceni egyetemen rendkívül színes egyesületi élet virágzott, s e csoportok döntő többsége a hallgatók szórakozási lehetőségeit: biliárd, kártya, táncmulatságok elégitette ki.¹⁶⁴ A felekezeti és származási hely szerint tömörülő egyletek

¹⁶² A szintén a debreceni Márciusi Fronthoz tartozó, Fehérnél alig néhány hónappal idősebb, de egészen más életutat bejáró Losonczy Géza kapcsán jegyezte meg biográfusa, Kövér György: „Ázt hogy mi és hogyan játszódott le a radikális egyetemista fiatalok lelkében, alig ismerjük. A körülmények miatt erről kevés dokumentum keletkezett és maradt fenn. Az átalakulást belülről legmélyebb intellektuális erővel mindmáig Ujhelyi (Szilárd – PI.) visszaemlékezései szemléltetik, talán azért is, mert elismerten ő érkezett a legmesszebből. Leírását azonban, ... nem használhatjuk közvetlenül Losonczy esetében.” *Kövér György: Losonczy Géza Bp., 1956-os Intézet, 1998. 53.*

¹⁶³ Így történt i. m. 75.

¹⁶⁴ *Kerepeszki Róbert: Ifjúsági egyesületek a debreceni Tisza István tudományegyetemen a két világháború között In: Közlemények a debreceni tudományegyetem történetéből IV. Szerk.: Hollósi Gábor Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Történelem és Néprajzi Doktori Iskola, 2006. 51–62.*

sorában a különböző bajtársi egyesületek voltak a legismertebbek.¹⁶⁵ Ezek a Tanácsköztársaság leverését követő években alakultak és a berendezkedő keresztény kurzus fontos hatalmi bázisát képezték. Hírhedt antiszemita atrocitásaik mellett, mint szabad királyválasztók is szemben álltak az 1918 előtti politikai berendezkedéssel. A bajtársi egyesületekhez elvileg önként lehetett csatlakozni, de az elsőéves, az egyetemi világban tájékozatlan hallgatók, különösen az 1930-as évek második felében szinte automatikusan beléptek. Ezt a cselekedetüket a bajtársi egyesületeknek a szociális segélyek elosztásában játszott növekvő szerepe is ösztönözte.

Abban, hogy a debreceni egyetemre kerülő Fehér Lajos belépett a Turul Szövetség kebelén belül működő Árpád Bajtársi Egyesületbe semmi rendkívüli nincs. Mivel eléggé kiforrotlan világnézettel érkezett az egyetemre, számos út nyitva állt előtte. Mint láttuk, Szeghalmon többféle eszmei-ideológiai hatás érte, s valószínűleg Fehérre is igaz lehet az a jellemzés, amit Hegedüs András önmagáról adott egyetemista éveit felidézve: „A népies irányzat felé tapogatózó, úrgyűlölő parasztfiú voltam, aki ilyen kategóriákban gondolkodott: <úri> Magyarország, <népi> Magyarország.” Fehér visszaemlékezéseiben megemlíti egy, az iskolai könyvtárban talált, 1919-es kiadású füzetet, mint amelyikből a szocializmusról szóló első ismereteit merítette.¹⁶⁶ Néhány évvel később már nem volt biztos abban, hogy 1919-ben vagy később, a Népszava Könyvkiadó gondozásában jelent meg ez a könyvecske.¹⁶⁷ A látszólagos filológiai apróság jelentős különbséget jelent(het): a Tanácsköztársaság idején természetesen legálisan napvilágot láthatott egy, a kommunista tanításokat leegyszerűsítve hirdető könyv. Néhány évvel később a Népszava Kiadó nyilvánvalóan a Magyarországi Szociáldemokrata Párt hivatalos politikai programjával összhangban álló kiadványt küldhetett csak el a nyomdába. Egyetlen olyan kiadványra bukkanunk, amely *Mi a szocializmus?* címmel, a szóban forgó időszakban jelent meg. Az 1922-es kiadású könyv Eduard Bernsteinnek, a német szociáldemokrácia jeles képviselőjének egy 1918-as előadását tartalmazta.¹⁶⁸ Ebben a kommunista mozgalomban élesen kárhoztatott szociáldemokrata reformizmus tantételei találhatók, magyarán annak kifejtése hogyan kell az általános választójog kiterjesztése révén a munkásság pártjának befolyását növelni, és szociálpolitikai törvényeket lefogadtatni. Természetesen egy, a politika világában tapogatózó gimnazistától nem várható el ilyen eszmei különbségek felismerése és nem kell arra gondolnunk, hogy Fehér Lajos rosszhiszeműen elhallgatta, hogy a szocializmusról való ismertetéseit éppen az európai szociáldemokrata gondolkodás egyik klasszikusától merít(h)ette. Sőt az az állítása is igaz lehet, hogy a brosúra elolvasása kapcsán kedvet kapott *A Tőké*-vel való megismerkedéshez, mivel

¹⁶⁵ A bajtársi egyesületekről lásd *Tóth Pál Péter*: Metszéspontok A Turultól a Márciusi Frontig Bp., Akadémiai, 1983. 28–103.; *Kerepeszki Róbert*: A Turul Szövetség In: A magyar jobboldali hagyomány Szerk.: Romsics Ignác Bp., Osiris, 2009. 341–376.

¹⁶⁶ Arcok a mából. Fehér Lajos Tükör, 1970. február 10. Közli: Péter András emlékkönyv 249–252.

¹⁶⁷ Így történt i. m. 54–55.

¹⁶⁸ *Bernstein Ede*: Mi a szocializmus? Ford.: Migray József Szocialista agitációs füzetek, 19. szám. Bp., Népszava Könyvkiadó, 1922.

Bernstein többször is elismerően szólt Marx munkásságáról. Csupán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy az úrgyűlölő szeghalmi parasztfiútól nem feltétlenül vezetett kikövezett út az 1940-es évek „hivatásos forradalmárához.”

Ennek a gondolkodásbeli változásnak igen fontos fázisát, állomását jelentette a debreceni egyetem, még pontosabban a Református Tanárképző Intézet. Itt találkozott Fehér Lajos azokkal az emberekkel, akik révén megismerte az akkor már több éve szerveződő és mozgolódásának csúcspontján már túl lévő Márciusi Front vezetőit. Ezt a helyzetet igen pontosan világította meg a Fehér Lajossal ekkor megismerkedő Vásárhelyi Miklós: „... mi tulajdonképpen nem voltunk márciusi frontosok annyiban, hogy azokban a harcokban, amelyeket a Márciusi Front vívott, és amelyek tulajdonképpen '38-ban már a nemzetközi helyzet és a magyarországi belső helyzet miatt véget értek, azokban mi nem vettünk részt. Mégis a baloldali mozgalmakba, általában a politikába, az aktív politikába a Márciusi Fronton keresztül kerültünk be oly módon, hogy azok az emberek vezettek bennünket erre az útra, Fehér Lajost is, engem is, és még néhányat ebből a generációból, akik a Márciusi Frontban döntő szerepet vittek. Név szerint Ujhelyi Szilárd, Losonczy Géza, Zöld Sándor, Donáth Ferenc, folytathatnám a sort.”¹⁶⁹

Az 1937. március 15-én a budapesti Múzeumkertben zászlót bontott Márciusi Front történetének igen komoly szakirodalma van.¹⁷⁰ A 12 pontos programot hirdető, radikális szociális és politikai követeléseket megfogalmazó szervezet a népi mozgalom baloldalának és az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja népfront gondolat iránt nyitott csoportjának együttműködésével jött létre. Mind a szakirodalomban, mind az egykori résztvevők között élénk vita zajlott arról, hogy a népiek vagy a kommunisták vitték inkább a „prímet.”¹⁷¹ Fehér Lajos élettörténete szempontjából az az érdekes, hogy a Márciusi Front a debreceni egyetemisták körében is erős visszhangra talált és elősegítette egy fiatal értelmiségiekből álló kommunista sejt kialakulását, amelyhez némi késéssel történetem főhőse is hozzácsapódott. Igen fontos a „némi késéssel” kifejezés, mivel — Vásárhelyi Miklós előbb idézett visszaemlékezésével összhangban — azt szeretnénk érzékeltetni, hogy Fehér csak egy-másfél év várakozás, hezitálás, útkeresés után lépett a debreceni kommunista csoport tagjai közé. Bár már 1936 őszén elkezdte az egyetemet, nem volt jelen sem a Márciusi Front 1937. március 15-i megalakulásakor, sem az 1937. októberi makói találkozón, ahol megválasztották a szervezet vezetőségét. Nem vállalt szerepet a debreceni márciusi frontosok bajtársi egyesületeken belüli mozgolódásában sem. Az első esemény, amelyen személyesen is feltűnt, a Kelet Népe című folyóirat 1938. február 6-án – többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kovács Imre, Sinka István és Veres Péter részvételével megtartott irodalmi estje. Ezen testületileg felvo-

¹⁶⁹ Vásárhelyi Miklós-interjú. Készítette Pór Edit és Hanák Gábor OSZK Történeti Interjúk Tára

¹⁷⁰ Többek között *Tóth P. P.: Metszéspontok...*, *Pintér István: A Márciusi Front. Előzmények és zászlóbontás* Bp., Kossuth, 1987., *Salamon Konrád: A Márciusi Front* Bp., Akadémiai, 1980.

¹⁷¹ Az ezzel kapcsolatos vitákról és a mozgalom legújabb értékeléséről lásd *Romsics Ignác: A Márciusi Frontról – 70 év távlatából* In: *Uő: Történelem, történetírás, hagyomány* Bp. Osiris, 2008. 288–296.

nultak a debreceni Márciusi Front tagjai, az akkor már közéjük tartozó Fehér Lajossal egyetemben.¹⁷² Ugyanebben a hónapban egy kisebb egyetemi küldöttség tagjaként Budapestre utazott, hogy egy kisgazdapárti gyűlésen meghallgassa a szónokokat. Ekkor találkozott a fővárosi márciusi frontosok egyik szervezőjével, Pollner Györggyel, akinek emlékeiben „kommunista gondolkozású hazafiként” őrződött meg a hűsz esztendő Fehér Lajos.¹⁷³ A debreceni kommunista fiatalok vezéralakja, Zöld Sándor tíz évvel az események után írott levelében¹⁷⁴ még korábbra, 1937-re tette Fehér Lajosnak és barátainak, Kovács Kálmánnak, Barla-Szabó Ödönnek, Balogh Elemérnek, Nagy Gábornak és Lajosnak a mozgalomba történő bevonását.¹⁷⁵

Hogyan jutott el az egyetemre került, differenciálatlan úrgyűlölettől áthatott, a radikális szociális igazságtétel iránt elkötelezett szeghalmi parasztfiú egy év alatt a marxista eszméig? Fehér memoárjában öt pontban vette számba az okokat,¹⁷⁶ s magyarázata elég hitelesnek és alaposnak tűnik. Úgy véljük, hogy az öt pont igazából három nagy hatást fogott össze: a kommunista mozgalmon belüli népfrontpolitika meghirdetését; az ezt hirdető fiatal, az emigráció és a '19-es gárda hibáiból tanulni igyekvő értelmiségi csoport fellépését és a református kollégium kedvező szellemi légkörét.

A kommunista világmozgalom legfőbb irányító szerve, a Komintern 1935. évi, VII. kongresszusán hirdette meg a fasizmussal szembeni új irányvonalát, amely minden antifasiszta erő összefogását hirdette meg. Bár könyvtárnyi irodalom foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy ez csupán pillanatnyi rögtönzés volt-e, amelyet Sztálinnak a náci Németország felemelkedésétől való féltelme indukált,¹⁷⁷ vagy régóta érlelődő reform, amely hosszú távon kihatott, nem csupán a kelet-európai, hanem a nyugati értelmiség kommunizmushoz való viszonyára is,¹⁷⁸ egy dolog nem vitatható. A népfront politika az egyre erősebbé váló fasizmusra adott válasz volt, függetlenül attól mennyire bizonyult hosszú távúnak, és hogy kiötlői taktikai cselnek vagy a hatalomgyakorlás stratégiai alapjának gondolták-e. Egy Fehér Lajos-életrajz keretei között természetesen nincs módunk arra, hogy az 1945 utáni népfrontpolitika oly régóta szükséges alapos elemzését és végig gondolását elvégezzük.¹⁷⁹

¹⁷² Így történt i. m. 101.

¹⁷³ Pollner György: Gondolatok egy könyv margójára Ellenállók és antifasiszták 1988. 2. szám 11.

¹⁷⁴ Zöld Sándor levele Gerő Györgynek, Szeged, 1947. május 7. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL) 867. f. Z-21.

¹⁷⁵ A névsorból hárman Fehér, Barla-Szabó és Balogh szobatársak is voltak, akik lelkesedésükkel egymást is fűtötték. Ezért a Református Kollégiumban a „vörös szoba” elnevezést kapták. Beszélgetés Barla-Szabó Ödönnel. Messiasok i. m. 315. Egyéb források alapján szintén 1937 második felére, október-novemberre tette Fehér Lajosnak és barátainak a kommunista mozgalomhoz való csatlakozását Tóth P. P.: Metszéspontok... i. m. 206.

¹⁷⁶ Így történt i. m. 92–93.

¹⁷⁷ Pipes, Richard: A kommunizmus Ford.: Szabó László Zsolt Bp. Európa, 2004. 133.

¹⁷⁸ Furet, Francois: Egy illúzió múltja. Esszé a huszadik század kommunista ideológiájáról Ford.: Mihancsik Zsófia Bp. Európa, 2000. 367-460.

¹⁷⁹ 1990 előtt tömegével születtek a népfront-gondolatról szóló összefoglalások és forráskiadványok, igen gyakran a téma aktuális politikai felelősének, Kállai Gyulának az előszavával. Ezek

Azt mindenképpen fontos hangsúlyozni, hogy a Tanácsköztársaság bukását követően szinte alig létező hazai illegális kommunista mozgalom, a frakcióharcokkal terhelt és a sztálini terrortól sújtott emigráció képtelennek bizonyult arra, hogy a megváltozott politikai helyzethez alkalmazkodjon. 1937–38-ra oly mértékben szétszilárdott a magyar kommunista emigráció, hogy a velük kapcsolatot tartó Donáth Ferenc nem annyira utasításokat kapott, hanem inkább beszélgetéseken vett részt. Ő maga is megjegyzi, hogy „A párt korábbi módszereihez képest a változás óriási volt.”¹⁸⁰ Anyyira meglazultak a szálak, hogy a hazai kommunisták a külföldiek fals vagy félinformációitól függetlenül, saját elgondolásaik szerint kellett, hogy cselekedjenek. Ez azonban az illegális párt javára vált, hiszen a Komintern kongresszusáról szerzett értesüléseik alapján azt a következtetést vonták le, hogy nyitni kell, elsősorban a demokratikus parasztpártok felé. Ekkor kezdtek szövödni a majdani paraszt- és kiscgazdapárt értelmiségiekkel azok a kapcsolatok, amelyek egy-két évtized múlva a Hazafias Népfront keretében éltek tovább.

Vagyis Donáth Ferenc, Kállai Gyula és Zöld Sándor, a 30-as évek derekán tevékenykedő fiatal kommunista „mozgalmárok” egy olyan pártot próbáltak kialakítani, amely a földreform ügyének felkarolása, a szegényparasztság szociális kérdéseinek képviselése, a népi írók tisztelete és egy részükhöz (Darvas József, Kovács Imre, Veres Péter) fűződő személyes kapcsolatok révén vonzónak tűnhetett a Fehér Lajoshoz hasonló típusú, a helyüket kereső falusi fiatalok számára. Ráadásul a Református Kollégium családi légköre, a sok hasonló ívású fiatal tovább szította egymásban a tüzet. Érdemes ezzel kapcsolatban Fehér Lajos találó megállapítását idézni: „Mindez együttvéve oly meleg, nyílt egymás támogató baráti légkört teremtett az évek során egymás között, ami talán leginkább hasonlított — s ebben bizonyára szerepe van az öreg Ref. Kollégium patinás ihletének is — az albigensek, a husziták, a magyar alföldi és erdélyi reformátorok nagy lázadásának (sic!). Mi is hasonlóhoz, a társadalom nagy gyökeres átalakításához igyekeztünk nekigyürkőzni, lelkileg és eszmeileg felkészülni, de immár — a tudományos szocializmus alapján.”¹⁸¹ Eléggé ritka jelenség, hogy egy vezető kommunista politikus nagy vallási megújulási mozgalmakban lássa saját eszmei elődeit. A szociális igazság keresése iránti vágy, a radikalizmus és az üldözöttség érzése a vallási mozgalmak és a kommunizmus közös jegyeként fogható fel az első pillantásra talán mehökkentő felsorolásban.¹⁸²

közül a publikált források mennyisége miatt a legfontosabb A magyar népfront története 1935–1976. 1-2. kötet Főszerk.: Szabó Bálint Bp, Kossuth, 1977. című dokumentumkötet.

¹⁸⁰ Donáth Ferenc: Emlékek a Márciusi Front mozgalomról In: *Uő: A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* Vál. Valuch Tibor Bp. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Századvég, 1992. 49–56.

¹⁸¹ Így történt i. m. 93.

¹⁸² Németh László is hasonló megállapítást tett egy alkalommal, amikor csecsemőkorú unokáját próbálta meggyőzni arról, hogy nem tépje le egy diófa levelét. A kisfiú mindezt az „ejja” vagyis szóval nyugtázta, ami annyi tett: rendben van, elfogadom Ennek kapcsán írta Németh „Mert hisz bizonyos, hogy minden vallás, felvilágosodás, szocializmus ezért volt, hogy a ráncigáló, szájbavevő embert erre az ejjára megtanítsunk.” *Németh László: Az unoka* In: *Uő: Lányaim* Bp. Ciceró, 1996. 224.

Azt, hogy Fehér Lajos 1937–1938-ban még nem a sztálinizmus beszűkült kliséit szajkózó fiatal, hanem érdeklődő, tájékozódó diák a memoárjában közzétett olvasmányjegyzék is bizonyítja.¹⁸³ Olvasmányai között fellelhetők Marx és Engels klasszikusai, így *A természet dialektikája* vagy *A filozófia nyomorúsága*. Elolvasta Lenintől az *Állam és forradalmat* és Sztálin *A leninizmus alapjairól* című brosróját.¹⁸⁴ Saját bevallása szerint barátaihoz hasonlóan rá is nagy hatást tett Révai József *Marxizmus és népiesség* című elemzése, amelynek politikai jelentősége abban állt, hogy a moszkvai emigráció egyik vezetője áldását adta a hazai kommunisták népfrempolitikájára, magyarán a népiekkel való fraternizálásra. Egyébként érdekes, hogy a folyóiratok közül Fehér Lajos csupán a Gondolatot és a Társadalmi Szemlét említette, a Moszkvában szerkesztett Új Hangot nem. Ennek okát aligha túlzás a hazai és az emigráns kommunisták szemléleti különbözőségében keresni. Fehér egy kortársa szerint „Érdekes, hogy az Új Hang hatása jóval kisebb volt a Gondolatnál és nem egyszer ellenmondásra ingerelt. Meglátszott, hogy a magyarországi helyzettel, taktikával kapcsolatban nem álló, emigrációban élő elvtársaink írták. Az, hogy elszakadtak az országtól azt is jelentette, hogy az esetek nagy részében nem tudtak a mi nyelvünkön beszélni, míg a Gondolatot úgy olvastuk, mint a Bibliát.”¹⁸⁵

A népi írók munkái közül Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Zoltán és Veres Péter szociográfiáit forgatta Fehér Lajos. Kezébe került a polgári radikális Vámbéry Rusztem *Eretnek magyarázatok a nacionalizmusról* című írása, a polgári szociológia művelői közül pedig Durkheim és Ortega y Gasset sokat idézett alkotásai, *A szociográfia módszere* és *A tömegek lázadása*. Azt, hogy Fehér Lajosnak és barátainak politikai nézetei mennyire kiforratlanok lehetnek ebben az időben, jól megvilágítja a következő eset. A memoárban közölt olvasmányok között találjuk a német szociáldemokrácia jelentős gondolkodójának Karl Kautskynak, *A kereszténység eredete* című munkáját. Ezt németül olvasta Fehér, mivel a vaskos kötet egyetlen magyar kiadása 1950-ben látott napvilágot.¹⁸⁶ Kautsky a sztálinista ideológia nézőpontjából a munkásmozgalom sokszorosan kiátkozott árulója volt, aki letért az igaznak tartott forradalmi útról és kitarzott a szociáldemokrácia mellett. Ezt a rendkívül kínos tényt csupán nyakatekert magyarázatokkal és gondos ideológiai eligazítással lehetett az 1950-es kötetben áthidalni. A mű kiadására azért volt szükség, mivel Kautsky vitairata igen bő forrásanyagra támaszkodó, sok reális megállapítást tartalmazó mű volt, amely nem csupán a keresztény egyházat, hanem annak teológiai megalapozottságát támadta. A könyv szerzője azonban már harmincas évek vé-

¹⁸³ Így történt i. m. 94–98.

¹⁸⁴ Ennek a könyvnek a jelentőségét a Fehérnél néhány évvel fiatalabb Hegedüs András az alábbiakban látta: „Ugyanakkor mi az egyetemista szervezetben belül nagyon fontosnak tartottuk, hogy elsajátítsuk és terjesszük a kommunista ideológiát, most már nem általánosságban a marxizmust propagáltuk, hanem a marxista-leninista, a kommunista ideológiát, sőt ennek ortodox sztálinista változatát. Ebből a szempontból nagyon jelentős eseménynek bizonyult számunkra, hogy épp ebben az illegális periódusban Sztálin könyvét, «A leninizmus kérdései»-t tanulmányozhattuk.” Hegedüs A.: *Élet egy eszme... i. m. 63–64.*

¹⁸⁵ Gyáni Sándor-interjú. In: *Tóth P. P.: A magyar értelmiség... i. m. 90.*

¹⁸⁶ *Kautsky, Karl: A kereszténység eredete*, Szikra, 1950.

gének magyar emigrációjában persona non grata-nak számított, s alighanem elborzadtak volna a moszkovita vezetők, ha tudták volna milyen műveket forgatnak a jövő hazai kommunista káderei. Kautsky könyve mindezeket túl azért is érdekes, mert Fehér egyik barátja, Nagy Gábor szerint ennek segítségével sikerült az egyetemre kerülésekor még vallásos szeghalmi fiatalembert úgymond felvilágosítani.¹⁸⁷

A külföldön — többek között Csehszlovákiában és Franciaországban — megfordult egyetemisták révén több idegen nyelvű, a kommunista mozgalom különböző irányzataihoz tartozó szerző könyve került a kollégisták birtokába. A néhány évvel későbbi népi kollégiumokhoz hasonlóan, Fehér Lajos és barátai is kis körökben láttak hozzá ezeknek a többnyire marxista filozófiával, szociológiával vagy éppen aktuális politikai kérdések magyarázatával foglalkozó, rendkívül eltérő színvonalú műveknek az olvasásához. Ekkoriban ismerték meg August Thalheimer német filozófus *Einführung in den dialektischen materialismus*¹⁸⁸ című munkáját. Ennek a legfontosabb részeit Fehér Lajos barátjaival: Kovács Kálmánnal, Barla-Szabó Ödönnel és Balogh Elemérrel egyetemben ültette át magyar nyelvre. Az egyszerű nyelvgyakorlás és szövegolvasáson túl valamiféle tankönyvként is szerették volna használni a művet, amelynek magyar szövegét Fehér és Balogh gépelték le a református teológiai éjszakánként kicsempészett írógéppel.¹⁸⁹ A történet több szempontból is érdekes. Egyrészt Fehér Lajos német nyelvtudásának magas szintjéről árulkodik, másrészt az ideológiai kérdések iránti érdeklődésére következtethetünk. Ez utóbbi azért is figyelemre méltó, mert későbbi pályafutása során nincs nyoma hasonló próbálkozásnak. Az is nyilvánvaló, hogy a világtól, legalábbis a nemzetközi kommunista mozgalom belharcaitól igen messze élő debreceni egyetemisták nemigen tudták kivel is foglalkoznak. Thalheimer munkáját alighanem a címe miatt kezdték el fordítani, azt gondolhatták végre itt van egy nem túlságosan hosszú könyv, amely a filozófia történetén végigvonulva bemutatja a sokat emlegetett dialektikus materializmus lényegét. A fordítók esetleges aggodalmát eloszlathatta az a tény, hogy a kötet a moszkvai Szun Jat-szen Egyetemen 1927 tavaszán tartott 16 előadás anyagát tartalmazta. A kötetben sok szó esik a vallásos világnézetéről, a vallás és természettudomány kapcsolatáról, mintha Kautsky nyomán Fehér különösen fogékony lett volna ekkoriban erre a témára.

1937–1938-ra, amikor Fehér és barátai a német filozófus könyvét fordították, Thalheimer már a sztálini politika számkivetettjévé vált. Mindössze négy évet élt a húszas évek közepén a Szovjetunióban, ám hamarosan a német kommunista pártból is kizárták. Bár támogatta az erőltetett kollektivizálást és a sztahanovista mozgalmat is, de erőteljesen bírálta a szovjet külpolitikát és a Komintern irányítási gyakorlatát. 1932-től spanyol, majd francia száműzetés-

¹⁸⁷ Nagy G.: Frontjaim... 48. A kötetet Losonczy Géza ajánlotta. Azt azért Nagy is elismerte, hogy a tértés nem ment egyik napról a másikra, „sokat vitatkoztunk, filozofáltunk a végeredményig.”

¹⁸⁸ Thalheimer, August: Einführung in den dialektischen materialismus (Die moderne weltanschauung) Wien – Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1928.

¹⁸⁹ Kovács Kálmán-interjú Messiasok i. m. 280.; Barla-Szabó Ödön-interjú Messiasok i. m. 320–321. Általában a német nyelvű politikai szövegek tanulmányozásáról és fordításáról ír Nagy G.: Frontjaim... i. m. 95–96.

ben élt. Manapság az eszmetörténeti irodalom leginkább a fasizmusról szóló fejtegetéseit tartja időállónak.¹⁹⁰ Minderről akkoriban semmit sem tudtak Fehérék, csupán a háború után világosította fel Barla-Szabót a Moszkvából hazatért Rudas László, hogy a derék német ideológust bizony kizárták a pártból és ellenségnek tartották. Mivel a fordítás néhány egyetemista szórakozása maradt és csupán a szóbeli emlékezet őrizte meg, így Fehér Lajosnak semmilyen baja nem származott belőle. Sem a korabeli rendőrség nem szerzett róla tudomást, sem pedig a háborút követően az ideológiai cenzorok.

A baráti beszélgetéseken, olvasgatásokon, lázas töprengéseken, nyilvános ellenzéki előadások látogatásán túl Fehér Lajos két olyan akcióban vett részt, amelyek a debreceni Márciusi Fronthoz vagy annak utözöngéihez köthetők. Először is terjesztette a Tovább című illegális folyóiratot, illetve szétszórt néhány röpiratot Debrecenben és a környező városokban. A lapot egyetemista fiatalok indították 1938 tavaszán azzal a céllal, hogy fórumot teremtsenek a népi gondolat iránt nyitott kommunista ideológia számára. A kérészetű próbálkozás mindössze a harmadik lapszámig jutott, de annak nagy részét már lefoglalták a hatóságok.¹⁹¹ Fehér memoárjában nem kis büszkeséggel mutatta be a Tovább és vele együtt néhány röplap terjesztésének történetét, a szerzőket is felsorolta, arra viszont nem tért ki, hogy ő miért nem írt a lapba.¹⁹² Bár a lapot a Zöld-Kállai-Ujhelyi triász dominálta, de a fiatalabbak közül a Fehér Lajossal egyidős Losonczy Géza és Szilágyi József is saját cikkel jelentkezett. Azt gyanítom, hogy ebben talán Fehér Lajos félszége, bizonytalansága mutatkozhatott meg, talán úgy érezte, hogy a nála idősebb, vagy értelmiségi családokból jött fiatalokhoz képest nincsenek letisztult nézetei. Mindenesetre Fehér ekkor egy a terjesztésben résztvevő 20–25 fiatal közül.

1938–39-re lényegében felbomlott a Márciusi Front alapító csapata Debrecenben, elsősorban azért, mert a tagok befejezték egyetemi tanulmányaikat és szétszóródtak a szélrózsa minden irányába. Az új helyzetben többek között Fehér Lajosnak kellett volna folytatnia a szervező munkát, ez azonban ekkor még meghaladta az erejét. Saját évfolyamát és az utánuk jövőket sorványnak nevezte emlékiratában,¹⁹³ alighanem a mozgalom egyre gyengülő lendületére utalva. Még egy utolsó fellobbanásra tellett az erejükből: a bajtársi egyesületek az előadások bojkottálásával kívántak tiltakozni az ellen, hogy az egyetem református templomának építési pályázatán egy zsidó származású vállalkozó nyert. 1938 novemberében nagyjából húsz hallgató, köztük Fehér Lajos megtörte az összhangot és részt vett Szabó Dezső professzor óráján. Ezt követően a teremben kisebb csetepatéra került sor az órán résztvevők és a feldühödött turulisták között. A verekedés után Fehér Lajost és a vele együtt lévőket kizárták az Árpád Bajtársi Egyesületből és egy folyosói hirdetőablán közzétették a nevü-

¹⁹⁰ *Bergmann, Theodor – Haible, Wolfgang: Die Geschwister Thalheimer. Skizzen ihrer Leben und Politik Mainz, Decaton Verlag, 1993. és Das erste Tribunal. Das Moskauer Parteiverfahren gegen Brandler, Thalheimer und Radek. Hg.: Becker, Jens – Bergmann, Theodor – Watlin, Alexander Mainz, Decaton Verlag, 1993.*

¹⁹¹ *Salamon K.: A Márciusi Front 169–180.*

¹⁹² Így történt i. m. 106–116.

¹⁹³ Így történt i. m. 90–91.

ket, zsidóbérenc megjelöléssel. Erre válaszul a kizártak, így Szabó Kálmán, Fehér Lajos és Ujhelyi Szilád párbajra hívták ki a Turul helyi vezetőit. A heves konfliktusnak végül az vetett véget, hogy Giday Endre, az egyesület vezetője, feltehetően az egyetem vezetésének nyomására nyilvánosan megkövette a „zsidóbérencnek” titulált 12 hallgatót, köztük Fehér Lajost is.¹⁹⁴ Az akció mindenképpen bátor erkölcsi kiállásnak tekinthető, sőt a kor egyetemi verekedéseit ismerve a „sztrájktrörök” némiképp testi épségüket is kockáztatták.

Az 1936-tól 1939-ig tartó néhány év alatt Fehér Lajos útkereső értelmiségiből útkereső kommunista értelmiségivé vált. Az általa választott világnézet bizonyosnak látszott, ám annak határai és tartalma, elég ha olvasmányaira gondolunk, még kissé ingatagnak. Az sem tűnt egyértelműnek, hogy mivel akar foglalkozni az egyetem elvégzése után, mi az a terület, aminek esetleges szakértőjévé, felelősévé válhat a kommunista mozgalmon belül. Ezekre a kérdésekre a következő két esztendőben, 1940–41 folyamán találta meg a választ.

PATH-FINDING

The Childhood and Youth of Lajos Fehér (1917–1939)

*by Papp István
(Summary)*

Lajos Fehér is considered by both historical memory and historical scholarship as one of the most prominent, indeed, the leading agrarian politician of the Kádár period. His person is especially remembered in connection with the third collectivization, and then with the agrarian reforms which made part of the so-called new economic mechanism. This political role was not a pure matter of coincidence, but the organic continuation of Fehér's previous life. The politician, who came from a Calvinist peasant family of Szeghalom, put to use the experiences of his life before 1945. The study examines the family background of Fehér and the influences that his native village exerted upon him. It focusses before all on the process of Lajos Fehér's political socialization and the formation of his ideas. In this a key role was played by the small-holder tradition, the popular (Hung. „népi”) movement and then, during his university years at Debrecen, the March Front. Lajos Fehér represented a unique trend within the Communist movement, and this is what makes his person especially attractive. His political ideas were jointly formed by the Calvinist independentist tradition, by the small-holders' mentality and by that wing within the Hungarian communist movement which was open towards the national traditions. It was this heritage that he successfully put to work after 1956, and which resulted in a relatively manifold and open-minded agrarian policy.

¹⁹⁴ Az események leírását lásd *Így történt* i. m. 117–118.; *Nagy Gábor* i. m. 93–95.; Barla-Szabó Ödön-interjú *Messiások* 321. i. m. ; *Tóth P. P.*: *Metszéspontok* i. m. 234.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Gerhard Seewann

GESCHICHTE DER DEUTSCHEN IN UNGARN

Bd. 1: Vom Frühmittelalter bis 1860 (Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung; Bd. 24/I)

Band 2: 1860 bis 2006 (Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung; 24/II)

Marburg, Herder-Institut 2012. 540 o., 644 o.

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK TÖRTÉNETE.

Gerhard-Dieter Seewann 1944-ben született Grazban. Tanulmányainak befejezése után öt éven át volt a müncheni Ludwig-Maximilian Egyetem Kelet-európai Kutatórészlegének a munkatársa. Közben a müncheni Südost-Institut vezető munkatársává vált és 1980 és 2007 között a fenti intézet könyvtárának a vezetője is. 2001 és 2005 között a Bajorország Kelet- és Dél-Európai Kutatási Szövetségének csoportvezetőjeként tevékenykedett. Számos a magyarországi németiség történetét és a kelet- és dél-európai kisebbségeket kutató projekt vezető munkatársa volt. Közben egyre több tudományos testület tagjává választották, így a Dunai Svábok Központi Múzeumának kurátora Ulmban, a Dél-kelet-Európai Németek Történelme és Kultúrája Bizottságának elnökhelyettese, továbbá társkiadója a müncheni Südostdeutsches Archiv c. folyóiratnak. 2007 óta tanácskezelő egyetemi tanár a Pécsi Tudományegyetemen.

Seewann történetírásában újszerű multi-etnikai kutatási módszereket alkalmaz és ebben a két tanulmánykötetben úgy ír a magyarországi német kisebbség történelméről, hogy habár az teljesen eltér a Magyarországon uralkodó megszokott nemzeti történelmi narratíváktól, mégis megállapítható, hogy ez a fajta nézőpont jól kiegészíti a jellegzetes magyar nemzeti történetírást. A szerző különösképpen a szakmai közönséget célozza meg akkor, amikor felvállalja a magyarországi német kisebbség átfogó bemutatását, de a mű egyszerű nyelvezetéből és stílusából kifolyólag, a köteteket minden németül tudó érdeklődő, tanulságos olvasmányként forgathatja.

Seewann szerint a kisebbségi csoportoknak is szükségük van a saját „történelmi narratívájuk” megírására, hiszen ez nemcsak egy önkritikus visszaemlékezés lehet a saját történelmünkre, hanem ugyanakkor egyfajta „identitástudat ajánlat” is. Így a megírt történetekkel egy bizonyos csoport, a történelmi visszaillesztés segítségével sikeresen betagozódhat a „térbe és az időbe” (IX.). A szerző tudományos tevékenységének középpontjában többek között Magyarország, illetve a magyarországi németiség 17. és 20. század közötti története, a kisebbségkutatás története és jelene, valamint a dél-európai migrációs folyamatok állnak. Seewann tanulmányain kívül több önálló tudományos kötetet írt. (Forrás: <http://www.svabkitelepites.hu/index.php?01471&d=1>; Megtekintve 2013. május 22-én.)

A szerző arra is felhívja az olvasó figyelmét, hogy az uralkodó nemzeti paradigma kerete eddig sem feltétlenül kínált mindig megfelelő lehetőséget a történetírás egyes kényes fejezeteinek a kezelésére. Például egy ilyen megoldatlan feladat a különféle csoportok (többségi-kisebbségi) együttélésének a kérdésköre is.

Ez a szemléletmód ténylegesen az összeurópai történelmi folyamatok felé irányuló történetírást jelent, amely „egyrészt lehetővé teszi a csoporttörténet nagyobb történelmi összefüggésekbe való besorolását, másrészt a más csoportokkal való állandó egyeztetés alapján a csoport sajátosságai is kiderülnek és így a történelmükről egy élénk és kifinomult képet nyújt.” (IX.)

A szerző kutatási céljainak és módszereinek a behatárolásakor azt is leszögezi, hogy az időszéri történelmi tényeket itt sűrített „kézikönyv” formájában szeretné bemutatni. Sőt, Seewann azt reméli, hogy a magyarországi német kisebbség különféle más európai kisebbségek történelmével való párhuzamba állításával egy újszerű, didaktikailag is jelentős tudásanyag keletkezhet.

Ugyanakkor Seewann tisztában van a behatárolt kutatási célok módszertani akadályaiival is, ugyanis Magyarország állandóan módosuló állami-területi tagoltsága miatt, maga a kiválasztott csoport meghatározása, illetve körülírása sem mindig teljesen egyértelmű. Így a történelmi időben és térben állandóan változó csoportstátuszok és identitáskeresések miatt, főként a kisebbségi csoportok kapcsán sokszor hiányzik az egységes, közös, azaz a pontosabb összehasonlításra

alkalmas történelmi háttér vagy néha a biztos kronológia is akadozhat. Továbbá olyan jellegzetességek is észlelhetők ilyen irányban, mint az erőltetett folytonosság igénye, vagy az időkép kizárólagosan lineáris megfogottsága. Ilyen hézagokkal az egyoldalú nemzeti narratíva is rendelkezhet, még akkor is, ha bizonyos esetekben egy adott nép történetírása különféle minőségű és korszak-hű tanulmányokra is jól szétbontható. Az elhanyagolt európai történelmi perspektíva nemcsak a modern tudományos kategorizálás, a struktúrák és szétágazó fejlődési irányok kiforratlansága miatt nem elég tiszta még ma, hanem ez olyan okokra is visszavezethető, mint például az európai és magyar történelem közötti feldolgozatlan diszkontinuitások komplex vetületeinek tudatos vagy nem tudatos háttérben tartása a történetírásban és tanításban.

Nem véletlenszerű, hogy Seewann a két összefüggő kötet közötti időelválasztó-határként az 1860-as évet választja, hiszen ezzel a sikeres mérőföldkövel a történész ismételtelen bebizonyítja, hogy mint kutató a transznacionális szemléletmódot nemcsak elméleti szinten, de a gyakorlatban is ugyanolyan jól tudja alkalmazni. Ez egy újfajta megközelítés, mert a szerző a magyarországi német kisebbség történelmét a fontosabb európai történelmi folyamatokkal párhuzamosan vizsgálja és a kisebbségi lét buktatóit és emelkedőit a modern magyar nemzetállam korai kezdeteinek kialakulásáig tárgyalja az első kötetben. Ez az időszak fontos állomásként szerepel a magyar nemzeti történelemben is, ám a Seewann-féle történelmi eszmefuttatás által hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar nemzet kiforrását mégiscsak érdemes európai viszonylatban is értelmezni, mert ez a magyarság számára egy újszerű, tárgyilagos és ugyanakkor következetes történelemfelfogást is lehetővé tesz. Ez egy olyan fontos metszópont lehet az időskálán, ahol megvizsgálhatjuk azt, hogy hogyan is éltek meg minket, magyarokat mások belülről? És hogy ez által hogyan is látnak minket mások kívülről?

Az első kötet bevezetőjében a szerző összehasonlító elemzésben közelíti meg a magyarországi Árpád-kori, középkori és koraiújkorai településmozgásokat. A kora- és késő középkori állapotok bemutatásánál Seewann az erdélyi szászokra, valamint a szepesi és felső-magyarországi német városokra összpontosít, és ezeken keresztül vázolja fel a két népcsoport közötti gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat, a bányászat és a technológiacsere különféle folyamatait.

A harmadik fejezetben a szerző Magyarország késő középkori viszonyait a török időkig (1526–1699) vezeti fel, vagyis az ország területén lévő német városokat a reformáció és vallásszabadság előharcosaiként állítja be. Már ebből is láthatjuk, hogy a különféle német csoportok egy tartós alapot képeztek ahhoz, hogy a magyar régiók sajátos diszkontinuitásaikkal mégiscsak újra és újra felzárkózhassanak az akkori fejlettebb világhoz. Seewann „a német városok” fogalmi meghatározása kapcsán felmerülő akadályokat is felvázolja, azaz megjegyzi, hogy magának „a német” előtagnak a minőségi behatárolása az Erdélyi Fejedelemségben, és a Habsburg-házi uralkodók uralma alatt álló Magyar Királyságban nehézkes. Érdekes módon Seewann a törökök által uralt magyarországi részeken fekvő német városokkal kapcsolatos körülményeket kissé elhanyagolja, mert itt nem vonja be Koller erre vonatkozó újabb kutatási eredményeit. (Markus Koller: *Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert (1606–1683)*. Stuttgart 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa), 36–38 o.) Ez már csak azért is meglepő, mert a török időket a szerző igen részletesen és jól megszerkesztett alfejezetekben tárgyalja, hiszen a török hódítás alatti háborúkkal köti össze a német városrendszer meggyengülését, sőt a török hódoltság hagyatékaként vázolja a délszlávok dél-észak irányú vándorlását és e térségekben való sűrűbb letelepedését. A harmadik fejezet negyedik alpontjaként Seewann a különféle szláv letelepedések általános gazdasági és politikai feltételeit 1711-ig tárgyalja, azaz a Magyar Királyság szervezetének akkori jellegzetességeit is behatóan elemzi. A fejezet utolsó alpontjában a szerző a délszláv vándorlásokkal kapcsolatos (1686–1704) térségbeli sajátos és ideiglenes jellegű elemeket és körülményeket is világosan felvázolja.

A negyedik fejezet („A letelepedések évszázada, 1711–1790”), amely több mint kétszáz oldal terjedelmű, központi szerepet tölt be az első kötetben. A fejezet e lényegi hatása nem csak a két részben tárgyalt alpontok arányos megoszlásának köszönhető, hanem magának a választékos témafeldolgozásnak is. Itt egy érdekes alternatív megközelítésről van szó, hiszen a kutatás mai állapota szerint, a török fennhatóság alá tartozó földesúri településekkel kapcsolatos viszonylagos adatok általánosítása mindmáig homályos.

Seewann olyan kutatók munkáira támaszkodik a harmincas évekből, mint Schünemann Konrad, Stanglica Franz, vagy a Magyarországra kivándorolt német telepésekkel kapcsolatos tényfeltárás kapcsán például főként Karl-Peter Kraus kutatásait használja.

Így a fejezet első részének változatos alpontjaiban a szerző, a különféle magyarországi régiókba bevándorló vagy akár betelepített német telepésekről, az állami jellegű népszabályozás eszközeiről, (kényszervándorlások) illetve a II. József féle betelepítési (Bácska) és reprivatizációs politika (Bánság) következményeiről tájékoztatja az olvasót. Seewann körvonalazza a 18. században Magyarországra bevándorló németekkel kapcsolatos számarányok körüli jelentős eltéréseket. Így felhívja a figyelmet Dávid Zoltán demográfus tanulmányára. (Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi összeírás [Die Konskription der Jahre 1715–1720], in A történeti statisztika forrásai, hrsg. Von József Kovacsics, Budapest 1975. A kutató az ország 1720 körüli össznépességét négy millió főre becsüli e tanulmányban.) Ugyanakkor a szerző azt is megállapítja, hogy Acsády Ignác 1896-os hozzávetőleges számításai ennél sokkal valószerűbbek, (Acsády, Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–1721, Budapest 1896. Acsády két és félmillióra becsüli a török háborúk utáni „magyarországi” össznépességet.) Az utólagos kutatások is inkább ezeket a számokat igazolják. (Kovács Alajos: Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnése óta, Budapest 1919.)

Az ötödik fejezetben a szerző a német ajkú polgárságot és ezen körök magyar nemzeti önzonosulásának kérdéskörét (amely a 17. századig nyúlik vissza) helyezi a középpontba. Ez a különleges történeti látásmód az 1790-es évektől 1848-ig van lefedve a fejezetben (ez alatt a következő oldalakat értem Seewann monográfiájából: 238–277.). Csakhogy valójában Seewann „a német-magyar identitásvonal” egybeesését az 1799-től 1848-ig tartó időintervallumon belül véli felfedezni. Itt a szerző olyan mélyvágású európai hatásokat is megnevez, mint például a francia forradalmi-ellenforradalmi mozgalmak és így jut el a magyar reformkor kibontakozásának a bemutatásához is. Mégis megállapítható, hogy Seewann a németiség politikai, majd később (vagyis főként 1825-től) a reformkori magyar előkelők nyelvi és kulturális elmagyarosítási törekvéseinek a német értelmiségiekben keresztüli kivédését, a magyar nemzeti mozgalmak keretén belül (1790–1848) meglehetősen vázlatosan tárgyalja. Miért van ez így? Talán azért mert a szerző itt főként Stephan Ludwig Roth nyelvharcát helyezi érvelése középpontjába. Mégis, a kritikus olvasó rögtön észreveheti, hogy ez az 1842-es eseménytörténeti momentum eléggé hézagosan van beágyazva ide, hiszen az erdélyi szászok mélyebb társadalmi-történelmi összetevőinek részletesebb tárgyalása jelen esetben mégiscsak elvárható lenne, ha nem másért, már csak a társadalmi és történeti összefüggések tágabb értelemben vett pontosabb megértése miatt is. Ellenben a szerző történelmi bizonyítékokkal támasztja alá azon állítását, mely szerint időszakonként és helyenként az egyházak is előszeretettel használták az elmagyarosítás eszközeit. Seewann az ötödik fejezet utolsó és nagyon rövidre sikerült alfejezetében próbálja ezen állítását tényszerűen bebizonyítani. Az 1848-as forradalmi események a hatodik fejezetben kerülnek részletesebb bemutatásra, ahol Seewann a szlovákok, szerbek, románok, de különösképpen az erdélyi szászok, a német polgárság és a bánáti svábok forradalmi hozzáállásait külön alfejezetekben fejtegeti. Azonban megfigyelhető, hogy például az 1844-es nyelvtörvény következményeinek a tárgyalása túl rövidre sikerült, illetve itt az egyházakkal és iskolaügyi folyamatokkal kapcsolatos adatok is igencsak hiányosak. Feltételezhető, hogy ez azért van így, mert Seewann nem fordít elég figyelmet a forradalom előtti események egységesebb, részletesebb és polgári vonalak mentén történő bemutatására, amit az előző fejezetekben megcélóz, de aztán az 1848-as forradalmi kormány politikáját már kizárólag különféle nemzeti reakciók irányokként ábrázolja.

A szerző csak futólag érinti a német polgárság helyzetét és azt is csak olyan központokban, mint például Pozsony vagy Pest. Sőt, Seewann teljesen mellőzi az akkori német lakosság jobbágy-felszabadítással kapcsolatos vonatkozásait, ám ezek a fontos szempontok és hozzáállások ugyanúgy hozzátartoznak a korabeli polgári és társadalomtörténeti realitásokhoz, illetve magához a korszakhoz, mint például a nemzetiesedés irányvonala a 48-as eseményekhez. Az ma már nem kérdéses a történetírásban, hogy bizonyos nemzeti-polgári törekvések az 1848/49-es magyar nemzeti politikai iránnyal ellentétben vagy éppen ezzel párhuzamosan fejlődhettek vagy ütközhettek. A fejezet a bánáti és bácskai sváboknak 1849-ben a császárnak címzett folyamodványának rövid tárgyalásával ér véget. Ebben a felterjesztésben a svábok alapján véve a Szerb Vajdaság létrehozása ellen tiltakoznak egyenesen Bécsben.

A hetedik fejezetben a szerző a neoabszolutizmus nemzetséggpolitikájával foglalkozik, vagyis az olvasó egy főként politikai jellegű visszapillantásban találkozhat a Szerb Vajdaság sajátos helyzetének bemutatásával. Ugyanakkor itt Seewann a birodalomban uralkodó különféle oktatásügyi viszonyokat is találóan összegzi. A befejező fejezet kulcsfogalmai közé olyan szavak tartoznak, mint a társadalmi beilleszkedés, a mobilitás és a megtervezett betelepítések. Itt a szerző a

német államokba történő bevándorlásokhoz fűződő (1842–1848) szakvitával indít, majd ugyan-csak e téma kapcsán rátér a további évek (1850–1859) telepítésekkel kapcsolatos tisztázatlan kérdéseire. Így az olvasó nemcsak az 1848 előtti németajkú telepések bevándorlással kapcsolatos adatairól kap átfogóbb képet, hanem a Szerémségbe és Szlavóniába irányuló betelepítések egyik fontos gazdasági ösztönzőjével is megismerkedhet. Ma már köztudott, hogy ezekben a régiókban a császári hatóságok különféle adókedvezményekkel és más törvényes eszközökkel mesterségesen is befolyásolták a földek árát a sikeresebb betelepítések érdekében.

A szerző harminchat kiadott forrásszöveget sorol fel a függelékben (IX), azonban megfigyelhető, hogy ezek közül egyikre sem hivatkozik közvetlen módon a tanulmányban. A következő függelékes részben (X) Seewann további forrásjegyzéket csoportosít, de itt meg az a jellegzetesség dominál, hogy a tényleges forrásmunkáktól egészen az emlékezésekig sokrétű és minőségű forrásjegyzékek keverednek egymással. Továbbá a könyvészet alcímű alatt a bejegyzések száma az ezerhatszázas határt súrolja, ám nyilvánvaló, hogy ebből a nagyszámú felsorolásból egy nagyobb részarány már a második kötetre vonatkozik. A tárgymutató (XI) nagyban segíti az olvasót a tájékozódásban. Főként érvényes ez az állítás a helység- és személynévtári részekre, de a helység és névegyeztető táblázat külön van választva a helységnévtártól. Esetenként a mai helységnevek szinte gépiesen vannak hozzárendelve német megfelelőjükhöz, de ez Prešov esetében Eperies lenne, ugyanis a várost „Preschau”-nak kizárólag a második világháború ideje alatt nevezték.

A szaktanulmány végén (XII) négy felnagyított színes térkép is található, amelyek csak nagyjából biztosítanak eligazítást a magyar toponimiákban tájékozatlan olvasónak, főként, ha olyan specifikus helytörténeti részletességekbe menő adatokra gondolunk, mint amilyenek a negyedik fejezetben sorozatosan előfordulnak. Sőt, az olvasó hiába keresi például az említett fejezetben a 18. századi szlavóniai németekkel kapcsolatos bevándorlási adatokat, mert ezt a szerző bevezetőnek szánja egy másik fejezethez, vagyis a belső vándorlások témakörhöz, ami egyúttal azt is bizonyítja, hogy egyes fejezetekben, (például a négyes és nyolcas fejezetekben), az időrendi sorrend néha mesterségesen felborul. A könyv grafikai kivitelezése nem nevezhető minőséginek, sőt az ábrázolások, illetve képek teljesen hiányoznak. A szögletes zárójelekben dőlt betűkkel betűzött magyarázó bejegyzések, ilyen formátumban és terjedelemben inkább elvonják az olvasó figyelmét az eredeti gondolatmenettől, semhogy ténylegesen tájékoztatóknak. (Ilyen zavaró betűzések többek között az 54-es, és a 100–102-es oldalakon találhatók.)

Az első kötet fő témái közé tartoznak a középkori telepítések, a török kor és az azt követő korszakok, vagyis a reformkor, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc és a neoabszolutizmus kora. Az adatok puszta közlése helyett Seewann a különféle hatósági rendelkezések mögötti indítatók után kutat és ezek figyelembevételével többször elemzi a történéseket és néha ezek háttérkörülményeket is.

Megjegyzendő azonban, hogy a többször elbeszélés alkalmazása ellenére sem teljesen nélkülözhetők a biztosra vehető összekötő esemény- vagy társadalomtörténeti utalások, főleg akkor nem, ha a szerző korszakokat átfogó bemutatásokat is megcéloz. Az ilyen utalásokkal a szerző néha igencsak takarékoskodik. Habár Seewann jól érezhetően arra is törekszik, hogy egy összefüggő stílusú tudományos keretet biztosítson a gondolatainak és az adatbevitelnek, mégis talán pontosan emiatt érződik, hogy a leegyszerűsített narratíva néhol túlságosan is vontatottá válik. Alkalmadtán az olvasónak az az érzése támad, mintha a szöveg időközönként megakadna, vagy egyes fejezetek nem lennének teljesen befejezve. Ennek a töredezettségnek az egyik oka az lehet, hogy a fontosabb szövegrészek nagyrészt német másrészt magyar nyelvű szakirodalomból és forrásokból vannak összeállítva és ezek gördülékeny összedolgozása nem mindig akadálymentes. Egyes részek hol túl németesek, máskor meg az olvasó azt észleli, hogy a narratíva erőltetetten magyaros. Továbbá némely fejezetben nem egészen világos a „német” szó etnikum, vagy kisebbségi értelemben vett használata sem, de éppen a különféle korszakbeli eltérések miatt nem ártana pontosabban meghatározni, hogy melyik német népcsoport átmeneti fázisáról referál a szerző? Egyik megfogalmazásban Seewann „idegen etnikai csoportnak” (58 o.) nevezi az erdélyi szásozat, de előfordulnak a könyvben másfajta elírások is, amelyeket egy alaposabb lektorálás alkalmával biztosan hatékonyabban ki lehetett volna küszöbölni. Ilyenek fogalmi zavarok például „a Magdeburgi városjog” (40 o.), a „luxemburgi császári dinasztia” (46 o.) vagy olyan elírások, mint a császári írásmód „német írás (Sütterlin)”-ként való (133 o.) megnevezése.

Seewann a második kötetet a magyar nemzeti állam létrejöttének az előzményeivel indítja, vagyis a szerző már a Bevezetőben (I) leszögezi az 1848-as rövid momentumot, mint első fennálló magyar nemzetállami próbálkozást, amely a cári katonai beavatkozás miatt gyorsan meghiúsul.

Ugyanakkor Seewann a nemzeti államiság kifejlődését európai vonatkozásokban is tüzetesen megvilágítja. Egy ilyen jellegű elemzés főleg a Bevezető (I) rész (2) alfejezetében található, de a szerző többször is kapcsolja hasonlításaiban a magyar helyzeteket az európai viszonyokhoz és fordítva.

A továbbiakban a történész bemutatja a neoabszolútizmus bukását, az 1867-es Kiegyezést, a modern magyar nemzetállam kialakulásának körülményeit és változatos sajátosságait. „A magyar nemzetállam 1867–1914” című részben (II fejezet) az olvasó nemcsak a magyar nemzetállamiság és a Kiegyezés előfeltételeivel, de a korabeli elmagyarosítási törekvések különféle (kisebbségpolitikai, jogi és iskolaügyi) vetületeivel is megismerkedhet. Megfigyelhető, hogy a könyv fejezetei megegyeznek az újabb magyar történelem korszakaival és az is megállapítható, hogy ez a fajta korszakolás meghatározó jelentőségű a magyarországi kisebbségi németiség történelmére nézve is.

A kutató vizsgálódásaiban kitűnő precizitással körvonalazza az itteni régiók jellegzetességeit, továbbá következetesen elemzi a kisebbséget és a magyar többséget is formáló bonyolult német ki- és bevándorlási hullámokat. A második rész III. fejezetétől a VI. fejezetig bezárólag az olvasó folyamatosan találkozik a megnevezett témakörök más és más időbeni vetületeivel. Ezen túlmenően Seewann behatóan foglalkozik a magyarországi németiség szervezeteivel, a kisebbségi jogokkal és azokkal a kemény megpróbáltatásokkal (üldöztetések, száműzések és kitelepítések), amelyeket ez a népcsoport többszörösen is elszenvedett történelme folyamán Kelet- és Közép-Európában. A kutató a magyarországi német kisebbség eseménydús integrációs körülményeit az 1994/95, 1998, 2002 és 2006-os önkormányzati választások statisztikáival bezárólag figyelmesen elemzi ebben a tanulmánykötetben. Ilyen jellegű elemzésekkel főleg a VI. fejezet 6. alfejezetétől kezdődően találkozhat az olvasó.

Akárcsak az előző kötetben, Seewann mindenekelőtt a német lakosság szociális és politikai feltételeit és lehetőségeit mutatja be és a második részben ezeken keresztül közelíti az osztály-magyar dualizmus korához. Így az olvasó az 1868-as nemzetiségi törvénnyel, illetve ennek az előfeltételeivel és kemény politikai gyakorlatával is megismerkedhet, ugyanakkor más jellegzetesebb, a német kisebbségi létet nagymértékben alakító kihatásaival is szembesülhet. Ilyenek például a törvény oktatásügyi, publicisztikai, gazdasági, szakpolitikai és a helységnevekre gyakorolt különféle hatásai. Seewann ilyen összefüggésben a megszilárduló hazai és külföldi nemzeti egysületek szerepét is kihangsúlyozza, sőt a korabeli „magyar nemzeti diskurzus” tömegeket mozgósító összetevőire is kitér.

A kutató elemzéseinek középpontjában a szűkebb értelemben vett magyarországi német kisebbség helyzete, fennmaradásáért folytatott küzdelme és csoportszerveződési igényei állnak. Seewann tárgyilagosan szembesíti az olvasót a 19. és 20. század fordulóján szervezkedő németiség kritikussabb momentumaiival, (itt főként a magyar részekről van szó), ugyanakkor párhuzamosan elemzi a nagytöbbségtől vallásilag és nyelvileg is elkülönülő német kiscsoportok jellegzetességeit. Annak ellenére, hogy a németiség alapján véve nem kimondottan zárt településeken élt a magyar részekben, mégis ők is ugyanúgy ki volt téve a korabeli elmagyarosítási törekvéseknek, mint más ekkori etnikumok és népcsoportok tagjai, akik a nemzetiesedés útjára léptek a régiókban. Így tehát a német előkelőségeknek is fokozatosan és áldozatok árán ki kellett vívniuk az elismerést a saját „nemzeti kultúrájuk” iránt (90–91 o.). Az effajta nemzeti elismerésért folyó küzdelem a többséggel vagy más csoportokkal szemben már a 19. század végén elkezdődött a német értelmiségiek köreiből.

Habár a továbbiakban a szerző statisztikákkal támasztja alá a németiség alcsoportokra való lebomlásával kapcsolatos kijelentéseit (90–93, 125 o.) mégis kritizálható az a tény, hogy ezeket az adatokat nem hasonlítja össze ugyanazon településeken élő más nemzetiségek számarányaival. A jobb átláthatóság jegyében az a kérdés is felmerülhet itt az olvasóban, hogy a szerző miért nem elemzi például régiók szerinti lebontásban ezeket az adatokat? Így a felhasznált táblázatok is sokkal szemléletesebbek lehetnének. Vagy ott van például az erdélyi szászokról szóló alfejezet, amelyben Seewann egészen a kora újkorig vázolja e népcsoport sajátos politikai, gazdasági és társadalmi körülményeit, de sajnálatos módon teljesen hiányoznak a párhuzamok a bánáti németiség fejlődési vonalaival, pedig köztudott, hogy a két népcsoport történelmében sok érdekes hasonlóság is fellelhető. A szerző főként a III fejezet 12 alfejezetétől foglalkozik kimondottan a szász népcsoport történelmi vetületeivel. A kutató meglepő módon kezeli a többségbe való beolvadási törekvések problémakörét, hiszen ez esetben alapvető különbséget tesz a vidéki (svábok) és városi területeken élő lakosság (erdélyi szászok) kiindulási helyzete között. Így a „magyar nemzet, mint nagycsoport iránti társadalmi elkötelezettség” és a „nemzetiség nélküli csoport” feltételei között a Magyarországon élő németiségnek gyakorla-

tilag csak 1918 után adatott meg az az „érzelmi-ideológiai ajánlat”, (94 o.) mely szerint ez a kisebbség népközösségként hivatalosan is felléphetett.

A továbbiakban Seewann sikeresen rámutat arra, hogy a „tanácsköztársaság közjátéka” hogyan lett a magyar érdekvédelemtől a nemzeti eszmecseréken keresztül kihasználva, hiszen ez a tematika látszólag egy ideig nyitott maradt – legalábbis a Trianoni békeszerződésig. A német kisebbségi lét feltételeként a szerző a Népszövetség rendszerére hivatkozik, mint érvényes nemzetközi kisebbségvédelmi politikai jogalapra. A történetés itt azt is megerősíti, hogy a Horthy-féle külpolitika különös tekintettel volt „Németország pártfogói szerepére”. Így a német–magyar külkapcsolatok fényében alakuló magyar állami kisebbségpolitika belpolitikailag is erős képviselőt kapott az egyházi konzervatív vonalon. Ilyen értelemben nem elhanyagolhatóak Jakob Bleyer azon törekvései, amelyek alapján a németül beszélő magyarok is tagjai lehetnek volna egy „oszthatatlan magyar politikai nemzetnek” (292 o.), csak hogy ez az elképzelés közben (a gazdasági világválság beköszönésével) teljesen meghiúsult a politikai gyakorlatban. A Trianon utáni politikusok már megerősítették a nemzeti kisebbségek elleni politikájukat Magyarországon és a német kisebbséget ugyanúgy eszközként használták fel akár csak a Német Birodalom által nyújtott más különféle szervezeti-szerkezeti lehetőségeket. Ennek eredményeként egy jelentősebb „etno-politikai mozgósítás” (276 o.) is létrejött Magyarországon és ez által a német kisebbség nagyban szétterjedt szervezetiileg, majd 1938-ban a nemzetiszocialista népszövetségben, a VDU-ban egyesült. (Mint náci népszövetségi szervezet a Volksbund der Deutschen in Ungarn (VDU) egyik fő célja a magyarországi németek disszimilációja volt.)

A második bécsi döntés után megnőtt a német népcsoportok etnikai hangsúlya a magyar területeken és így ez a kisebbség még jobban kiszolgáltatottá vált a Német Birodalommal szemben. Nem elhanyagolható ilyen értelemben a Waffen-SS-be való toborzások sikeres hangulatkelése sem, sőt a szerző a Magyarországhoz csatolt észak-erdélyi és a bácskai (1940) németiség különféle szerepvállalásait is kritikusan tárgyalja.

Seewann bemutatása alapján megállapítható, hogy az érintettek (hovatarozás és szociális háttér szerint) különféleképpen válaszoltak a világháború következtében felgyorsuló eseményekre és számonkérésekre. Az 1946-ban halálra ítélt népszövetségi vezető (Franz Basch) életéből itt bemutatott részesemények is azt bizonyítják, hogy a német kisebbség nagyban ki volt szolgáltatva a Harmadik Birodalom hatásainak. A történetek alapján a szerző szerint Basch ténylegesen „egy politikai per áldozatává válik, ahol az ítélet már eleitől kezdve meg volt hozva”. (312 o.)

Seewann arra is rámutat, hogy a második világháború alatt, úgy a szövetséges erők képviselői, mint egyes száműzetésben lévő kormányok már különféle száműzetési terveken dolgoztak. Seewann ezeket a kormányokat a „Berlin-London-Prága-Budapest” vonalként mutatja be az V. nagyfejezetében és szemléletesen ábrázolja a Kelet- Európában élő német kisebbségi csoportok elűzetését. Sőt mi több, a szerző „a száműzetési tervek” (331 o.) végrehajtását is összehasonlítja, de csak csehszlovák és magyar viszonylatban.

Az ötödik fejezetben a kutató nemcsak a német kisebbség kitelepítésének, áttelepítésének és száműzetésének számos kelet európai vetületével foglalkozik (1946–1950), hanem aztán különösképpen a Magyarországról kiutasított németek visszatéréséről is tárgyilagosan beszámol. Az újrakezdet számos nehézsége ellenére a hazatérő száműzöttek „nem vonakodtak a nehéz munkától és a megerőltetésektől sem” (368 o.) így szorgalommal próbálták meg többben is visszavásárolni eredeti tulajdonaikat és elkobzott házaikat.

A második kötet utolsó fejezetében (VI) Seewann behatóan tanulmányozza a szocializmus időszakát (1949–1989). A lenini nemzeti politikai alapfogalmak bemutatása után a kutató rámutat a közben kifejlődő sajátos szovjet nemzeti elképzelés irányaira, vagyis ennek az elgondolásnak a hogyanját és mikéntjét taglalja a kelet-európai országok példáján. Itt a szerző főként a Magyarországon élő németek sorsfordulóit tartja szem előtt, különös tekintettel az 1938–1989 közötti időszakra, amelyet a 7. alfejezetben a „liberalizálódás és rehabilitáció” kulcsszavakkal illet. Seewann az 1989-es év hatásainak egy egész alfejezetet szentel (9) és az 1994–2006 közötti időszak alatt elért teljesítményeket, vagyis a sikeres kisebbségi önkormányzati rendszerek kifejlődését pozitívan ítéli meg. Így, a szerző szerint, az 1989 után létrejövő „nemzeti iskolák és a nyelvi kompetencia” valamennyire mégiscsak enyhíthetnek a szocialista évtizedek alatt a kisebbségek ellen beindult uniformizáló törekvések közep és hosszú távú visszafordíthatatlan következményein.

Ebben a szintézisben a kutató vizsgálódásai már csak azért is kimondottan meggyőzőek, mert amennyire a jelenlegi kutatási eredmények ezt megengedték, főként a kelet-közép-európai német kisebbség (ezen belül a magyarországi) helyzetének a tágabb értelemben vett egységes bemutatása áll e

kétkötetes mű középpontjában. Mindez úgy valósul meg, hogy Seewann a kisebbségi kutatással kapcsolatos eredmények széles skáláját is beveti fejtegetéseiben és nem csak a szokásos háromszögű kapcsolatrendszer (anyaország, állam és kisebbség) bemutatására szorítkozik. Seewann szembetűnő elemzései, történelmi élelétéről tanúskodnak és általában kiegyensúlyozott végkövetkeztetésekkel párosulnak, habár az is megállapítható, hogy a szerző egyes érvelése néha túlzottan leegyszerűsített, mint például azon állítása, hogy Magyarországon a második világháborúig nem volt a kisebbségeket pozitív irányba megerősítő „kisebbségpolitikai elképzelés” (277 o.)

Akárcsak az első kötetben, ebben a második részben is jócskán akadnak elírások vagy pontatlan megfogalmazások, mint például „újabszolutizmus” (114 oldal, a III. fejezet 9. részében), vagy az a 9. oldalon lévő pontatlanság, hogy a horvát-szlavón területi autonómia nemzeti jellegű volt. Ez viszont nem így van, mert az a fajta területi önállóság, amiről ott szó van az tulajdonképpen történelmi-államjogi alapokon nyugodott. Csakúgy, mint az első kötetben a „helységnév-egyeztető” itt sincs beépítve a „helységnévgyűjtőbe”, de mégis megállapítható, hogy ez még így is ugyanolyan hasznos akárcsak a nagyon jól összeállított „személynévtár”. A függelék nagyrészt ismeretlen forrásszövegeket is tartalmaz: tulajdonképpen itt 23 darab új forrásanyag feltárásáról van szó. Ezekből 16 magyar nyelvű anyag, amelyekből csak kettőnek van német nyelvű fordítása. Bármennyire is sajnálatosak a fent említett szerkesztőségi hiányosságok, ezek mégsem csökkentik a könyvben bemutatott tények eredetiségét és tudományos értékét.

Összegzés: A könyv alapüzenete az, hogy Magyarország mindig is a többnemzetiségű ország volt. Szent István többnemzetiségű államfelfogása 800 évig sikertörténet volt, míg a nemzetállamiság története még csak 100 éves sincs. Szent István óta a németek mindig is része voltak a magyar történelemnek és az is maradtak egészen a kiutasításukig. Ugyanakkor, ha úgy tetszik, ők még a mai napig is tevékenyen jelen vannak a magyarság történetében, sőt a 2. Világháború után is volt elég német, aki részt vett az ország újjáépítésében. Így a történelmi távlatokból igenis megállapítható, hogy a németek mindig is kulcsszerepet játszottak az újjáépítésekben és kulcsszerepet vállaltak Magyarország nyugatiasabbá tételében. A német bevándorlók és telepések már a középkorban is fejlett technológiákat és modern kultúrát hoztak magukkal.

A szerző célja e könyvben az, hogy összeítse, a kelet közép európai történelemben meglévő ismereteket a Magyarországon élő német kisebbségekről. Ugyanakkor a történész itt összefoglalja azokat a forrásokat, amelyek már megjelentek magyar, német, román és délszláv nyelveken. Ezek a szaktanulmányok tulajdonképpen kézikönyveknek készültek, amelyeket egy sajátos narratíva köt össze. A történész egy egyszerű nyelvezetre törekedett és az elkerülhetetlen szaknyelven kívül egy jó irodalmi németet használ.

Konklúzió: Végkövetkeztetésként elmondható, hogy Seewann jól dönt akkor, amikor a német kisebbséget úgy mutatja be a dualista magyar időkig visszamenőleg, hogy ezt a korszakot, a Trianon utáni Magyarország szemlélődőjének a szemszögéből közelíti meg. Ez a fajta módszeresség nemcsak a tények átláthatóságát segíti elő, hanem a mű tudományos értékét is jelentősen megnöveli. Ilyen értelemben Gerhard Seewann szintézise egy sikeres életmű is egyben, amely nemcsak a kutatóknak, hanem a nagyközönségnek is szól. A két kötetben közzé tett történelmi eredmények és feldolgozott statisztikák nemcsak a magyarországi német kisebbség számára lehetnek iránymutatóak, hanem a német külpolitika és a magyar bel-és külpolitika számára is.

Eperjesi Zoltán

Kozári Monika

A NYUGDÍJRENDSZER MAGYARORSZÁGON MÁRIA TERÉZIÁTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

(Társadalombiztosítási Könyvtár.)

Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 366 o.

A szakpolitikák története elhanyagolt területe a magyar történetírásnak, aminek részben talán a kutatói érdeklődés hiánya az oka – részben és inkább azonban az, hogy a szakpolitika-történet kevésbé kelendő, mint a pártpolitika, a „fontos” politikusok és az „igazi” politikai konfliktusok.

tusok vagy éppen a háborúk története. Igaz ez a magyarországi szociálpolitika történetére is, annak ellenére, hogy (más-más nézőpontból ugyan) többek között Petrák Katalin, Gyáni Gábor, Ferge Zsuzsa foglalkozott ezzel a kérdéssel. A téma iránti újabb kutatói érdeklődést mutatja az elmúlt pár évben megjelent három fontos könyv: Tomka Béla kötete Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívából címmel (2003), Egresi Katalin monográfiája Szociálpolitika Magyarországon: nézetek, programok és törvények, 1919–1939 címmel (2008), és újabban Kozári Monika munkája, amely a szociálpolitika egy részkérdésével, a nyugdíjrendszer magyarországi kiépítésével foglalkozik a 18. századi kezdetektől 1945-ig. (Ezeket kívül született még néhány olyan munka, amely valamilyen módon érinti a szociálpolitika kérdését vagy valamely aspektusát.)

Kozári Monika kötete egy eddig monografikusan fel nem dolgozott témáról szól, tulajdonképpen kézikönyv, amelyben a szerző ismerteti és elemzi a vonatkozó törvényeket, rendeleteket, a szakpolitikai koncepciókat, terveket, illetve az azokról lezajlott vitákat. Óriási témáról és sok forrásról van szó, hiszen a kötet az 1771 és 1945 közötti majdnem 180 év történetét tárgyalja, amikor is rendkívül sok döntés született a kérdéstről – ráadásul kifejezetten a nyugdíjra vonatkozó rendelkezéseken kívül olyan jogszabályok is, amelyek alapvetően, nagyjából más kérdést (például az oktatási rendszert) szabályoztak. Óriási a feldolgozandó anyag továbbá azért is, mert a 19. század utolsó évtizedeitől fogva folyamatosan zajlottak politikai viták témáról, és mert nem az állam volt az egyetlen intézmény ezen a területen, hiszen léteztek önkormányzati és magánnyugdíj-intézetek, amelyekről Kozári Monika szintén ír. A téma végül azért is igen nagy, mert a szerző a nyugdíj-ügyet helyesen a baleseti, rokkantsági és betegségi biztosítás kérdéseivel együtt tárgyalja, lévén a nyugdíjrendszer történetének kontextusa a szociális ellátórendszer története.

Ez a témákat érintő felsorolás azt is mutatja, hogy nem marginális kérdéstről van szó, hanem olyan úgról, amellyel a kormányok, pártok, politikusok sokat foglalkoztak az 1771 és 1945 közötti időszakban. És nem tekinthető marginálisnak azért sem, mert milliók életét befolyásolta.

A nyugdíjrendszer kiépítése Magyarországon 1771-ben kezdődött: Mária Terézia ebben az évben rendelkezett úgy, hogy a Habsburg Birodalom elhunyt tisztviselőinek özvegyeit és árváit segíteni, támogatni kell, amennyiben ők arra anyagi okok miatt rászorulnak. Ezt a rendelkezést hét olyan uralkodói rendelet követte 1867-ig, amely kifejezetten a nyugdíj kérdésével foglalkozott, de ezen kívül például az oktatási rendszer átszervezéséről szóló 1777-es Ratio Educationis is tartalmazott nyugdíjügyi paragrafust.

A nyugdíjrendszer kiépítése felgyorsult 1867 után: 1871-ben szabályozták a bírók és bírósági hivatalnokok nyugdíjazását, 1875-ben törvény született a tanítók nyugdíjáról, illetve egy másik törvény az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadserege és az önálló magyar honvédség katonáinak nyugdíjáról, 1885-ben megszületett az egységes nyugdíjtörvény – és így tovább. 1867 után a helyi önkormányzatok saját szabályokat hoztak tisztviselőik nyugdíjáról; ekkor alapították az első vállalati és szakmai nyugdíjintézeteket, -pénztárat, valamint a kormány tárgyalt egyedi nyugdíjkérelmeket és újabb és újabb törvények tervezeteit készítette el.

A két világháború között egyre nagyobb társadalmi csoportokra terjedt ki a szociális rendszer Magyarországon. Ennek részletes bemutatása Kozári monográfiájában azért fontos, mert a korszakkal foglalkozó szerzők gyakran igen fejletlennek mutatják a szociális rendszert – annak ellenére, hogy Tomka Béla említett munkája már általánosságban bemutatta (például a GDP-adatokat elemezve), hogy ez nem igaz. Kozári Monika egyrészt ismerteti a vonatkozó törvényeket, vitákat, a szociális intézetek működését, és elemzi, hogy milyen társadalmi csoportokra terjedt ki a rendszer (például 1942-ben több mint egymillió ipari és kereskedelmi munkásnak volt öregségi biztosítása és majdnem egymillió-négyszázezer ipari munkásnak, magánalkalmazottnak, háztartási alkalmazottnak és mezőgazdasági munkavállalónak volt betegségi biztosítása). Másrészt azt is hangsúlyozza, hogy fontos különbség volt társadalmi csoportok ellátása, ellátottsága között, és hogy a társadalom többségéről még így sem gondoskodtak. Példaként megemlíti, hogy a demokratikus Csehszlovákiában olyan, mezőgazdaságból élő csoportok is nyugdíjigogosultak voltak, amelyek az autoriter Magyarországon nem – noha az anyagi fedezet Magyarországon inkább rendelkezésre állt erre, mint Csehszlovákiában. (Itt a szociálpolitikai intézkedésekkel szembeni klasszikus ellenérvről van szó: arról, hogy gazdasági szempontból öngyilkosság, de legalábbis irracionális a munkaadót ilyesféle kiadásokra kényszeríteni. Bizonyos szempontból szórakoztató példája ennek a Pesti Hírlap egy 1929-es cikke az amerikai vasúti hálózatról, amelynek summázata az, hogy a magánvasút hatékonyabb, mint az állami – például azért, mert nincsenek „óriási nyugdíjterhek”.)

Kozári Monika monográfiája tehát nagyon részletesen és alaposan mutatja be a nyugdíjrendszer kiépülését az 1771 és 1945 közötti Magyarországon, és ismerteti ennek a témának a kontextusát: a szociális biztosítások (baleseti, rokkantsági, betegségi) és az árvasági ellátások történetét, valamint röviden tárgyalja azokat az európai mintákat, amelyek befolyásolták a magyarországi szabályozást. A monográfia azonban más témák tárgyalásakor is kiválóan használható: ilyen téma a nacionalizmus története, az antiszemitizmus története, a nőtörténet (a női jogok története), a kultúrtörténet vagy egyes értelmiségi hivatások professzionalizációjának története.

A nacionalizmus történetéhez például úgy kapcsolódik a nyugdíjrendszer története, hogy — amint Kozári Monika bemutatja — fontos kérdés volt az 1867 utáni Magyarországon: ha a neoabszolutizmus korszakában Magyarországon szolgáló magyar hivatalnokok (az árulók) kapnak nyugdíjat, akkor a szabadságharcban harcoló magyar honvédek (tehát a hazafiak) miért nem. Azaz azt látjuk, hogy a nyugdíj ügye részben erkölcsi kérdés volt, hiszen bizonyos esetekben nyilvánosan megvitatták, hogy a nyugdíjat kérő személy vagy csoport megfelelt-e a hazafias magatartás elvárásainak vagy sem.

A nacionalista szemponton kívül társadalmi nemi szempontja is volt a nyugdíjügynek: az 1885-ös XI. törvény „az állami tisztviselők, altisztek és szolgák nyugdíjazásáról” úgy rendelkezett ugyanis, hogy özvegyi nyugdíjat csak akkor kaphat az arra jogosult személy, ha „erkölcsös” életet élt, az 1885-öst felváltó 1912-es LXV. törvény pedig úgy szövelt, hogy megvonhatják az özvegyi nyugdíjat attól, aki „közmegebotránkozást okozó erkölcstelen életet él” (138). Ehhez képest meglepő, hogy a házasságon kívül született, azaz „törvénytelen” gyermek kaphatott árvasági ellátást, amennyiben utóbb „törvényesített” gyerek lett vagy úgy, hogy anyja később házasságot kötött, vagy úgy, hogy egvéni „királyi kegyelemben” részesült. Ez a szabályozás egyrészt azért meglepő, mert a nők házasságon kívüli szexuális kapcsolatait teljes mértékben erkölcstelennek és megbocsáthatatlannak tartották a korban (a férfiak ilyen kapcsolatai felett szemet hunytak), másrészt azért, mert — mint Kozári hangsúlyozza — az a tény, hogy a törvényben szabályozták ezt a kérdést, arra utal, hogy viszonylag gyakran fordulhatott elő (139).

Az 1867 és 1918 közötti Magyarországon nemcsak az említett állami tisztviselők, altisztek és szolgák kaptak nyugdíjat (1910-ben a számuk 72 ezer volt), hanem az állami alkalmazott tanítók, a bírók, az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének és a Magyar Királyság honvédségének katonái is, ahogy az elsorolt kategóriába tartozó személyek özvegyei és árvái szintén részesültek özvegyi nyugdíjat vagy árvasági ellátásban. Ezen kívül az állami rendszeren kívül a vármegyei, városi és községi önkormányzatoknak és bizonyos egyesületeknek is léteztek nyugdíjalapjai. Ezen a ponton a professzionalizáció szempontját említeném meg, amely szorosan összefügg a nyugdíjrendszer kérdésével — noha Kozári Monika ezt nem említi, hiszen ez nem témája a munkájának. Például az újságírás hivatássá válásának fontos állomása volt az 1881-ben alapított Magyar Hírlapírók Országos Nyugdíjpénztára (a kötetben esik erről szó), mert ez az önszerveződés tovább erősítette az újságírók csoporttudatát, növelte a politikai és gazdasági függetlenségüket, illetve vonzó életpályává tette magát az újságírást.

Végezetül visszatérnék a Horthy-kor szociálpolitikai intézkedéseinek kérdéséhez. A kötetből elég világosan kiderül, hogy — mint említettem — komoly előrelépések történtek ezen a területen (noha ezek ellenére nagyjából a népesség 40%-a nyomorgott, illetve ezen túl is fontos különbségek léteztek társadalmi csoportok között, hiszen például az ipari és mezőgazdasági munkások, a háztartási alkalmazottak előbb lettek jogosultak baleseti és betegségi biztosításra, és csak később lettek nyugdíj jogosultak, míg az állami alkalmazottak és a szellemi munkát végzők esetében ez fordítva történt). Ám az is egyértelműen kitűnik, hogy egyáltalán nem magától értetődő (nem volt az), hogy politikai kérdés-e egyáltalán a „szociális” kérdés. Olyan ügy-e, amellyel az egész politikai közösségnek kell foglalkoznia, és amelyre a véges állami (és magán) erőforrások egy részét fordítani kell úgy, hogy a kezdeményezettek körébe nem tartozóknak ezt tulajdonképpen támogatniuk kell. Ezt a kérdést tárgyalták az Országos Társadalompolitikai Társaság ötnapos, 1928-as ankétján is, amikor például Peyer Károly kimondta: nem helytálló az a felvetés, hogy „az összesség által befizetett adókból nem lehet egy társadalmi réteget előnyben részesíteni [...] Ez az elmélet számtalan esetben lett már áttörve”, például az ipari és a mezőgazdasági támogatási politika miatt (271). Mindez azért fontos, mert Kozári Monika munkája innen nézve a szociálpolitika születésének, politikaivá válásának, a politika jelentésváltozásának (is) a története.

Hornyák Árpád

TALÁLKOZÁSOK – ÜTKÖZÉSEK

Fejezetek a 20. századi magyar – szerb kapcsolatok történetéből
Pécs, 2010. 191 o.

Az elmúlt két évtizedben örvedetesen gyarapodtak a hazai történészek által az egykori Jugoszlávia történetét, a délszláv állam kapcsolatrendszerét és népeinek sorsát bemutató alap kutatások. A magyar–szerb kapcsolatok traumákkal és tabukkal terhelt feldolgozásában a történeti diskurzusnak köszönhetően létrejöttek azok az intézményes keretek, melyek a múltfeltárás feltételeinek megteremtésén túl az államközi kapcsolatokra is jótékony hatással lehetnek: 2010 decemberében Vojislav Stanovčić és Glatz Ferenc akadémikusok elnökletével megalakult a szerb–magyar közös múlt kutatását segítő *Magyar – Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság*; 2012-ben A. Sajti Enikő, Soksevits Dénes, Juhász József egyetemi tanárok valamint Ress Imre és Bíró László az MTA TTI főmunkatársai részvételével elindult a *Magyarok és szerbek a Délvidéken a második világháborúban* OTKA-program. E kezdeményezésekben a magyar bizottság titkáráként és a kutatási projekt vezető kutatójaként meghatározó szerepet játszik Hornyák Árpád, a PTE BTK Történettudományi Intézet egyetemi docense, az MTA TTI főmunkatársa, aki 2004-ben megjelent *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927* című monográfiája után 2010-ben új kötettel jelentkezett, melynek anyagát újabb kutatásai nyomán publikált tanulmányaiból válogatta össze.

Találkozások – ütközések. A kötet főcíme a huszadik századi magyar–jugoszláv kapcsolatok epigrammatikus kifejezése. Az interakció dinamikájára utaló fogalom pár egyúttal a tanulmányok közötti kohéziót is megteremti. A három témakörbe tagolódó tizenegy írás problémák széles spektrumát öleli fel. Az első rész a magyar–jugoszláv/szerb kapcsolatok kevésbé ismert részleteit elemzi, a második arra keresi a választ, hogyan láttak bennünket a Drávától délre; a harmadik tanulmányai a szerb/délszláv külpolitikával és a balkáni föderációs elképzelésekkel foglalkoznak. Az egyes tanulmányok bőséges jegyzetapparátusra támaszkodnak. A munka nagy erénye, hogy a szerző következtetéseit jugoszláv és angol levéltárakban végzett alap kutatásokra építi, témáját a külső és belső körülmények, kényszerek és hatások figyelembe vételével kezeli. A világot formáló nagyhatalmak szempontjai és a velük érintkező népek céljai és közösségi erőfeszítései rendszerűen kapcsolódnak össze, a differenciálspecifikák, a helyi jellegzetességek és a nemzetközi diplomácia főbb történéseinek arányos egymáshoz illesztése a szerző diplomáciatörténeti tanulmányainak legfőbb erőssége. Biztató és jelzés értékű, hogy a tanulmányok mindegyike valamely magyarországi vagy külföldi alapítvány, ösztöndíj támogatásával készült el, ami — tekintve a feldolgozott belgrádi és londoni források mennyiségét — önerőből aligha lett volna lehetséges.

Az Osztrák–Magyar Monarchia első világháborút követő összeomlása átrendezte a birodalom népeinek státuszát. Magyarország egy jelentős európai hatalom társországából egyik pillanatról a másikra a vesztes kisállam helyzetébe került, míg Szerbia majd egy évszázados folyamat csúcspontjára ért: a török uralom alól felszabadulva, a szerbséget egy államban egyesítve kicsiny balkáni királyságból a térség meghatározó államának magja, egy regionális középhatalom vezető ereje lett. Profán hasonlattal élve a Monarchia társasházának magánosítását követően az új tulajdonosok igyekeztek pontosan elhatárolni és ízlésük szerint otthonosan berendezni új életterületüket. A szomszédokkal való kapcsolatokat is új alapokra kellett fektetni. Bár ezt elsősorban a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte, ám az egyéni érdekeket olykor egy mederbe terelték a külső kényszerek. (Igaz, arra is van példa, hogy a közös kezdeményezések kaptak léket a külső oktroj miatt.) Magyarország és a délszláv állam kapcsolatában a diplomáciai racionalitás kényszere olykor képes volt felülírni a nemzeti identitás labilitásából és a frusztráltságból adódó emocionális túltengéseket: Jugoszlávia (1929-ig Szerb-Horvát-Szlovén (SHS) Királyság) a két világháború között a magyar külpolitika alternatív útkereséseinek kísérleti terepévé vált. A kisantantnak ez volt az az állama, mellyel a két világháború közötti magyar kormányok szinte mindegyike a leginkább elképzelhetőnek tartotta a megegyezést.

A kötet nyitó tanulmánya a bácskai és baranyai területek belgrádi konvenciót követő szerb megszállásának történetét tárgyalja. A térség sorsát eldöntő sokszereplős játszma brit, szerb és magyar diplomáciai iratok, valamint a főszereplők emlékezései alapján tárul fel. Bár az SHS Királyság eredetileg nem számolt az általa megszállt összes terület annektálásával, Magyarország politikai instabilitását észlelve a délszláv nemzetiségeket és a mindenkor magyar kormány ide menekült ellenzékét kihasználva mégiscsak kísérletet tett a helyzet véglegesítésére. Sikertelenség-

gében azonban jelentősebb szerepe volt a francia külpolitika 1920 tavaszán bekövetkezett új irányvonalának (Paleologue-terv), illetve a pécsi szénkitermelés angol érdekeltségeinek, mint diplomáciai retorikájának. A brit diplomácia konszolidáló szerepe bontakozik ki a magyar jóvátétel népszövetségi kölcsönrel összekapcsolt rendezésének sikerében, melynek történetét a szerző jugoszláv és angol értékelések tükrében elemzi. A „Ruhr-politika” közép-európai alkalmazásának veszélyét elhárítandó, Bethlen tervének lényege az volt, hogy Magyarország bizonyos jövedelmeire és javaira a háborús kártérítés fedezetéül lekötött zálogjogot függeszték fel egy olyan hitel számára, mely lehetővé tenné Magyarország pénzügyi rekonstrukcióját és így a jóvátétel kifizetését is. A kisantant országai viszont úgy vélték, hogy saját kétségtelen gazdasági érdeküknél is fontosabb Magyarország meggyengítése, amely annál békülékenyebb lesz, minél jobban kimerül gazdaságilag. A franciák nem akartak precedenst Németország számára. A nem éppen konstruktív többoldalú tárgyalások végül angol közreműködéssel vezettek eredményre. 1924. március 24-én Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és a kisantant államok képviselői aláírták a kölcsön feltételeit rögzítő jegyzőkönyvet.

Problémák sorát veti fel a magyar kormányok kisebbségpolitikájáról szóló tanulmány. A szerző precíz áttekintését olvasva csak az a konklúzió kínálkozik, hogy ilyen önálló tematikája a magyar külpolitikának Jugoszlávia vonatkozásában lényegében nem is létezett, holott Jugoszláviában félmillió magyar élt, kiknek helyzete a mindenkori magyar – jugoszláv viszony alakulásának függvényében is változott. A határon túlra szakadt nemzetrészek sorsa a revízió összefüggésében értelmeződött, nehézségeiket a magyar diplomácia inkább használta, mintsem kezelni igyekezett volna. Igaz a térség rendkívül összetett valósága a korban nem is igen kínált erre alternatívát. Szántó Gábor kísérlete, hogy a magyarság helyzetének javítását egy demonstratívan államhű mozgalommal érje el, nem találhatott megértésre magyarországi berkekben. A diplomácia rideg valósága, hogy a vezetésével létrejött magyar kulturális érdekvédelmi szervezettel, a Jugoszláviai Magyar Hűségmozgalommal a jugoszláv kormány sem számolt komolyan, csak országimázsra javítására használta fel. Ez pedig a jó szándékú kezdeményezések hitelét is lerontotta. A kisebbségi kérdéssel több ponton is összefonódott a határ által kettészelt földek tulajdonosainak ügye, a kettősirtokosok helyzete, melynek bemutatása a kötet talán legizgalmasabb tanulmánya. A határsáv betyárvilágot idéző mindennapjaitól a Népszövetség genfi tárgyalóasztaláig pontosan rajzolódik ki az események hierarchiája, a mikro és makro szintű tényezők precíz logikai láncban épülnek egymásba. Valószínűleg nem közismert, hogy magyar – jugoszláv vonatkozásban 2690 magyar gazdának volt átlagosan 10 holdnyi birtoka a határ túloldalán, míg 7122 jugoszláv állampolgár 14506 katasztrális hold földbirtokkal rendelkezett Magyarországon. Helyzetük megoldására ajánlotta a békekonferencia a kettősirtokosság intézményét, melyet a délszláv és a magyar állam is elfogadhatónak tartott, de államközi megállapodással évekig nem szabályozott, hanem határ menti, helyi szintű megállapodások körébe utalt. Mindenesetre a Muravidéken, a Muraközben és a Dráva mentén mintegy 15000 fő lépte át naponta a határt, ami a Belgrádba érkező jelentések szerint „azt az érzést keltette, mintha nem lenne határ”. (Ráadásul a korridort és a határjeleket fel- illetve kiszántották az idők során, így a határvonal néhol valóban eltűnt.) A jugoszláv kormány, mely vélelmezte, hogy a határ kvázi nyitottsága a magyar befolyás mellett a horvát szeparatisták aktivitását is elősegíti, az intézmény felszámolásával akarta rövidre zárni a kérdést — csere vagy eladás útján és a határon átkelőket akadályozva —, melyhez a magyar fél, az aktuális határokat egyébként is ideiglenesnek tekintve, természetesen nem járult hozzá, hanem 1934-ben panaszával a Népszövetséghez fordult. A vitás kérdések elsimítására végül újra nagyhatalmi nyomásra került sor, az 1941-ig érvényben lévő megállapodás a magyar diplomácia sikerét tükrözte.

A fontos részletkérdéseket megvilágító tanulmányok után a szerző tágít az optikán. Három tanulmányban azt vizsgálja, milyen kép alakult ki az elmúlt század során a véleményformálás szerbiai auktorainak részéről Magyarország történelméről, népéről és politikájáról az értékelés különböző szintjein, konkrétan a történelemkönyvekben és a diplomáciai iratokban, elemzésekben. Ez a nézőpont nagymértékben hozzásegít ahhoz, hogy Szerbia történelmének sajátosságait, a politikai döntéseket meghatározó hatásokat eredeti kultúrájuk közegében értelmezve, ne csak szemléljük, hanem meg is érthessük az ország huszadik századi történetének belső logikáját. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy bizonytalanabb a sorvezető, amikor Hornyák olyan emocionális-empirikus tényezőket fürkész, melyek nem modellezhetők racionális algoritmus szerint, illetve megközelítésük speciális módszertant igényel. A szerb történelemtankönyvek magyarságképe a 20. század második felében című tanulmány például eminensen mutatja be a vizsgált kötetek magyarsággal, Magyarországgal kapcsolatos közléseit. A szerző a kutatásba az oktatásban használatos egyéb eszközöket,

munkafüzetet, képes albumot is bevont. Ezek kiválasztásának logikája azonban homályban marad. Ugyanígy a didaktikai és pedagógiai szempontok is. Mivel a tankönyvek vizsgálata egyszerre igényel történeti és történelemdidaktikai, tantárgypedagógiai módszereket, a tanulmány megmarad a feldolgozás fázisában, a *tankönyvismertetés* szintjén. Bár a tankönyvek elemzése módszertanilag megbicsaklik, implicite pusztán a szövegek közlésének is jelentős a hozzáadéka: a szomszédok közötti feszültségek leggyakoribb okát, a másik fél ismeretlenségéből adódó bizalmatlanságot oldja.

A találkozások – ütközések ingamozgását az etnikai és történelmi tényezők mellett leginkább a geostratégiai érdekek befolyásolták. Az SHS Királyság létrejöttével teljesültek a korábban meghatározó szerb etnopolitikai törekvések. Az új állam külpolitikájában a geopolitikai tényezők kerültek előtérbe, az egységes stratégia meghatározását azonban földrajzi és kulturális adottságokból fakadó különbözőségek akadályozták. Hornyák tézise szerint az „egyes területek földrajzi egységek központjai felé gravitáltak, befolyásolva ezáltal az állam külpolitikáját. (...) Az ország elhelyezkedéséből fakadó külpolitikai szétforgácsoltság mindvégig érzékelhető, jól kitapintható volt a szerb irányítású jugoszláv külpolitikában a két világháború között, de még a második világégés alatt is”. A kedvezőtlennek ítélt geopolitikai adottságokból mind a szeparatista, mind az együttműködést más országokra is kiterjesztő érvek levezethetőek voltak. Ez utóbbi, a balkáni összefogás gondolata nem is volt előzmény nélküli. A Porta hatalma alól szabaduló államok túlélésük érdekében és a további területi növekedés reményében is törekedtek az együttműködésre. Az eltérő intenzitású és változó összetételű formációk fejlődését Hornyák négy szakaszra osztja: az első periódus az 1860-as évek, a második a 19–20. század fordulója, a harmadik az 1930-as években kiteljesedő, végül a második világháború alatti angol kontra szovjet ösztönzésű próbálkozást követő titói alternatíva. Politikai-államjogi egyesülést megvalósító egyezményről csak ez utóbbi esetben beszélhetünk. A föderációt a Duna-menti népekre is kiterjesztő elképzelés egy különleges történelmi pillanatban, a második világháborút közvetlenül követően, a Balkán-föderáció formájában kezdett körvonalazódni. A szovjet hatalmi ambíciókból logikusan következő sztálini vétó végül megakadályozta az együttműködést. A hidegháborús logika mindenkinek kérlelhetetlenül kijelölte a maga helyét, Magyarország és Jugoszlávia de facto újra frontországga vált.

Kronológiailag eddig a pontig vezet minket a szerző a délszláv–magyar kapcsolatok labirintusában. Teszi ezt úgy, hogy nem döntöget tabukat, nem nyilatkoztat ki, és nem fogalmaz meg általános igazságokat. Javarészt elsődleges forrásokra támaszkodva, fegyvelmezt távolságtartással, már-már a diplomáciai jegyzékek nyelvezetét idéző feszes stílusban mutat be olyan témákat, amelyekre történetírásunk mindeközéig rá sem igen kérdezett.

Bánkuti Gábor

Barta Róbert

AZ ÁLLAMFÉRFI ÉS A VILÁGPOLGÁR

Winston S. Churchill és Emery Reves

Attraktor, Máriabesnyő, 2013. 147 o.

Barta Róbert, a Debreceni Egyetem docense, több érdekes 20. századi angol és magyar vonatkozású publikáció szerzője a tavaly kiadott legújabb könyvét kibővített jegyzetanyaggal 2014-ben sikeresen megvédte habilitációs értekezéséért. A kötet néhány fejezete már korábban külön tanulmányként is megjelent. A régebben és az újonnan írt részeket laza egységbe foglalja Winston S. Churchill és Emery Reves kapcsolatrendszere. Az újságíró és történész, a hidegháborús politikus és európai integrációpárti Churchillt és a magyar származású irodalmi ügynökét, könyvkiadási menedzserét, az 1940-ben brit állampolgárságot nyert Emery Revest (Révész Imrét) többszörös együttműködés, az üzleti érdek, a demokratikus értékrend védelme és a nemzetközi hírnév is összekötötte. Osztottak különféle kudarokban is, Churchill nem állíthatta meg a brit nagyhatalmi hanyatlást, korainak bizonyultak az európai integrációval és a szovjet csúcstalálkozóval, enyhüléssel kapcsolatos elképzelései, Reves pedig politikai bestseller íróként csaknem milliós olvasótáborral sem befolyásolhatta 1945 után a béketeremtést, világföderációs kormányzati eszméi ugyan nemzetközi mozgalmat inspiráltak, de megvalósíthatatlanok maradtak. Barta Róbert két főszereplője tevékenységén keresztül olyan izgalmas történeti kérdéseket vizsgál mint a demokrácia védelme, integráció és nemzeti szuverenitás korlátozása, hidegháború és enyhülés.

A mű három nagy tematikus egységre tagozódik: 1. Churchill 1945 utáni Európa-politikája, amihez bevezetőként lazán kapcsolódik a brit követ Magyarországról 1945–46-ban küldött jelentéseiről szóló fejezet, 2. Churchill újságírói és történetírói tevékenysége és ebben 1937-től Emery Reves közreműködése, 3. Reves két, a világ újrendezését célzó, *A Demokratikus Kiáltvány* (1942) és *A béke anatómiája* (1945) című könyvének elemzése.

A könyv alapvetően eszmetörténeti munka, hiszen Churchill és Reves nézetei, eszméi állnak középpontjában. A szerző takarékosan bánt a történeti háttér megrajzolásával. Világosan megfogalmazta céljait, körülhatárolta témáit és ehhez tartotta magát, az esetleg más összefüggésekre is kíváncsi olvasó figyelmét a főbb szakirodalmi művekre irányította.

A mű gazdag forrásanyagra, beszédekre, naplókra, memoárokra, sajtóra és feldolgozásokra épült. A szerző jogosan hangsúlyozta, hogy Churchill pályájára bőségesen áll rendelkezésre publikált forrásanyag és szakirodalom. Ehhez képest viszont mindez „elenyésző” Reves esetében, bár természetesen nem csekélység a Churchill-Reves levelezés csaknem 400 darabja, amit Martin Gilbert tett közzé. Mivel Churchill válogatott iratait csak 1941-ig publikálták, ezért fontos kiemelni, hogy Barta Róbert új forrásokat is feltárt témájához különböző brit és amerikai levéltárakban nemcsak Reves, hanem Churchill pályájára vonatkozóan is.

Tematikailag újszerű a Churchill-Reves együttműködés, párhuzamok feltárása. Churchill újságírói és történetírói tevékenységéről már nehezebb teljesen újat mondani, mert már többen is kutatták. Mégis leszögezhető, hogy jelentőségéhez képest ez a terület még mindig nem kapott elég figyelmet a kutatóktól, hiszen 1898-tól szinte mindvégig az irodalmi munka Churchill fő jövedelemforrása volt és politikai érvényesülését is segítette. A brit politikus különösen termékeny volt, amikor nem kapott miniszteri tárcát és a szerény képviselői fizetés mellett adósságokkal küszködve több ideje volt arra, hogy mintha taposómalomban dolgozna, szakadatlan írja cikkeit és személyes vonatkozású történelmi könyveit. Több ezer újságcikket és 12 könyvet, köztük több 4–6 kötetes művet írt. Emellett 15 kötetnyi beszédet is megjelentetett. Cikkei és könyvei írásához bedolgozókat és kutatási segítőket is felhasznált. Bármilyen jól fizetett szerző is volt, életmódja, londoni és kenti háza, nagyszámú személyzet fenntartása, rendszeres utazásai sokba kerültek és tőzsdei veszteségei is voltak. Szorult anyagi helyzetben szerződött a részesedés fölötti csaknem féléves huza-vona után 1937 júliusában Reves cégével, hogy a Nagy-Britanniában megjelent cikkei külföldi lapokban való újraközléséért további jelentős honoráriumhoz jusson. Az üzlet kölcsönösen előnyös volt, igazi gazdagságot azonban mindkét félnek csak 1945 után Churchill II. világháborús hat kötetes emlékiratainak külföldi kiadásai hoztak. 1938-ban Churchill nehéz anyagi helyzetére jellemző, hogy csak nagylelkű baráti segítséggel tudta végül megtartani a már eladásra is felkínált Chartwellt, kedvelt kenti házát, birtokát. Reves az üzleti mellett politikai hasznot is hajtott: „széleskörű nemzetközi publicitást adott Churchill megbékítés ellenes álláspontjának” (57. o.)

Az olvasó a legtöbb újat az államférfi és a világpolgár komplex, ellentmondásos személyiségéről, nézeteiről, útkereséséről tudhat meg. A szerző részletes elemzéssel megállapítja, hogy Churchill nem volt kezdeményezője a hidegháborúnak, fultoni beszéde 1946-ban nem hidegháborús „kiindulópont” volt, hanem külpolitikai programjának lényegét tartalmazta. Miután Churchillnek ellenzékben (1945–51) nem nagyon fűlt a foga belpolitikai és pártvezéri munkájához, az európai egységért folytatott hatásos propagandakampányát Barta Róbert jogosan ellenzéki pótcselekvésének tartja. Helytállóan hangsúlyozza az európai egységért való harc rendkívül ellentmondásos voltát. E téren Churchill beszédeiben nyilván a minél szélesebb publikum megnyerése végett sokszor nem egyértelműen fogalmazott. Az európai egységbe hol bevette a Szovjetuniót és kelet-európai blokkját, hol kizárta. Képes volt azt is kijelenteni, hogy az egész Brit Nemzetközösséget bevonná az európai egységbe, ami nehezen képzelhető el még kormányközi laza szövetségként is. Ami lényegesebb, előbb Nagy-Britannia belépése mellett szólt, végül 1949-ben szint vallott, hogy kívül akar maradni az integráción. Barta Róbert rámutat, hogy Churchill a brit nagyhatalmi-birodalmi politikának rendelte alá az európai integrációt és az USA-val való szövetséget. A szerző másutt helyesen írta, hogy Churchill a realista, a hatalmi egyensúlypolitika híve maradt, amit lefordíthatunk így: a nyugat-európai integráció ellensúlyozná a Szovjetuniót, elejét venné a német revánsnak, Nagy-Britannia pedig szabadabban érvényesíthetné érdekeit másutt a világban.

Hiányolom annak tisztázását, hogy Churchillhez hasonlóan a munkáspárti Clement Attlee és vezetőársai sem voltak hajlandóak lemondani a brit szuverenitásról, elfogadni nemzetekfelettséget. Kormányfőként előbb Attlee, aztán Churchill is elutasította a nemzetekfeletti Montánuniót, majd csak „kivülről” támogatta (részvétel nélkül) a közös nemzetekfeletti európai haderő,

az Európai Védelmi Közösség tervét. A szerző helyesen azzal zárja e témát, hogy Churchill az EFTA-ért küzdött az Európai Gazdasági Közösség ellenében.

Nagyon részletes képet kapunk Churchill kitartó és sikertelen kormányfői diplomáciai küzdelméről 1951 és 1955 között a szovjetekkel való csúcstalálkozó létrehozásáért, a hidegháborús feszültség enyhítéséért. Ambícióját mindenekelőtt az Egyesült Államok hiúsította meg, de a nyugat-európai szövetségesektől sem kapott támogatást erőfeszítéseire. Még több érdekes részlettel ismerhetjük meg Churchill és Reves többretű együttműködését, üzleti alapon és a politikai propaganda szintjén, az újságírás és terjesztés, s a háborús emlékiratok szerkesztése és a mű külföldi kiadásai terén egyaránt. Reves nem sajtómágnánként befolyásolta a politikát, hanem Cooperation Press Service elnevezésű sajtóvállalkozásán keresztül 1937–39-ben Európa- majd világszerte szétterítve közzétette Churchill és más neves politikusok aktuális írásait a nemzetközi megértés és kollektív biztonság elősegítése reményében. Magyar lapokban 15 Churchill cikket helyezett el. 1940–41-ben ugyan rövid ideig állást vállalt a brit Tájékoztatásügyi Minisztériumban a semleges országok megnyeréséért folytatott propagandamunkára, de aztán az önálló tevékenységet választotta. 1941-ben az USA-ba települt, Berlin és Párizs után harmadszor New Yorkban kezdte újra vállalkozását, de ezuttal már nem sajtóügynökséget, hanem kiadót alapított. Sikert aratott egyebek közt a nácikkal szembe fordult Fritz Thyssen, Hermann Rauschning, Ernst Rüdiger von Starhemberg memoárjainak kiadásával. Erőssége volt a szervezés és a kapcsolatteremtés, kiterjedt kapcsolati hálót működtetett, neves politikusokkal és értelmiségiekkel tartott barátságot. Kilenc nyelven beszélt, színes, művelt egyéniség volt, Újvidéken még zenei tehetségével tűnt ki, párisi, berlini, zürichi egyetemeken jogot és közgazdaságtant tanult, 1926-ban közgazdaságtudományi doktorátust szerzett. Önálló politikai nézeteit a háborúk teljes kiköszöbölése céljából alakította ki. Nem értett egyet az Atlanti Charta nemzeti önrendelkezés helyreállítását szorgalmazó eszméjével, majd az ENSZ koncepciójával. Saját nézeteit, a föderációs világkormányzás eszméjét a már említett két politikai művében, *A demokratikus kiáltványban* és *A béke anatómiájában* talán kissé megkésve adta közre 1942-ben és bővebben 1945-ben. Első könyvét Churchillnek ajánlotta, a másodikat pedig az újvidéki „hideg napok” során meggyilkolt édesanyjának szentelte. Majdnem minden rokona a holokauszt áldozata lett. Hogy a háborús áldozathozatal ne legyen hiába való, hitte, hogy demokratikus nemzetközi jogrendet biztosító világkormány szükséges, mert szerinte a felszabadult nemzetállamok pusztá helyreállítása csak rivalizálásból és újabb háborúhoz vezethet. Barta Róbert alaposan bemutatja és lépésről lépésre bírálja Reves e két művének fő gondolatmenetét. Mindkét könyv 1947-ben magyarul is megjelent. Miután Albert Einstein kijelentette, hogy *A béke anatómiája* című mű „az egyetlen helyes válasz az atombombára”, mivel a létrehozandó föderációs világkormány hatékonyan ellenőrizné a nukleáris és más fegyverkezést, ugrásszerűen megnőtt a könyv olvasótábora. A mű végül 25 nyelven összesen 800 ezer példányban jelent meg. Neves politikusok és értelmiségiek, köztük Thomas Mann is támogatták eszméi terjesztését, de a világföderációs mozgalom átütő sikert mégsem aratott. Reves a szervezet 1948 szeptemberi luxemburgi ülésén eszméi kifejtése során kijelentette: „A föderációs világrend konszenzusos és demokratikus megteremtése nem indulhat ki a hatalmon lévők köréből. A hatalom ugyanis egyenlő a néppel. Milliókat kell meggyőznünk számos országban, mielőtt elképzeléseinket a nemzeti és törvényhozó szervek elé tárjuk.” (99. o). Rövidesen csalódottan a műgyűjtésben talált vigaszt.

Churchill és Reves együttműködése alapjaként a szerző a demokratikus jogok védelmében való egyetértést emelte ki, nem fogadta el az azonos felfogásokról, eszméi egyetértésükről szóló leegyszerűsítő, téves állításokat. A könyvben közölt idézetekből és ismertetésekből kitűnik, hogy Reves bírálta Churchill nemzeti önrendelkezés melletti nézeteit. Churchill ellenezte a brit szuverenitás feladását és a nemzetekfeletti szervezetben való részvételt. Valószínűleg Revest is ugyanúgy „nem-realista álmodozónak” tekintette, mint 1923 végén H. G. Wells író, fábiánus politikust, akinek világkormány tervét akkor határozottan elutasította. Churchill szerint a föderációs világkormány, azaz „a brit világbirodalom ilyen likvidálása, szétosztása” helyett sokkal jobb az a megoldás, ha a brit korona „arany körei” által összefogott Nemzetközösség és birodalom halad tovább „természetes fejlődési útján”. Churchill nemcsak 1942-ben szólta közismert módon a brit birodalom felszámolása ellen, hanem még 1960-ban is kritizálta a dekolonizációt, Harold Macmillan miniszterelnök Winds of Change tervét. A szerző helyesen írta, hogy Churchill mindhalálig a hanyatló brit nagyhatalmi pozíció birodalmi alapjainak megőrzéséért, fenntartásáért küzdött.

Reves kivételes tehetsége és üzleti ügyessége révén jutott be Churchill szűkebb baráti körébe, de hozzátehetjük: idealizmusa, világjobbító eszméi révén nem illett be a sorba, a nagyvívó,

extrém, keményvonalas, erőszakban hívó Lord Birkenhead és Brendon Bracken félek közé. A kü-löncök vonzották igazán a brit államférfit, de azokat is megbecsülte, akik hasznosak voltak szá-mára. Második kormányzása után 1956–59-ben Churchill 11 alkalommal látogatta meg a francia Rivierán Reves La Pausa nevű villáját, ahol összesen 400 napig élvezte a legelőzékenyebb vendég-szeretetet: pihent, festegetett, zenét hallgatott, befejezte utolsó művét, *Az angolul beszélő népek történetét*. Mindezek után Reves és élettársa, későbbi felesége, Wendy Russell nagylelkű vendéglá-tóként sértve érezték magukat, amikor meghívásuk ellenére Churchill a felesége, Clementine be-folyása alatt inkább a görög hajóagnás, Aristoteles Onassis monte carloi szállodájába ment. Rá-adásul Clementine töröltette őket Onassis tengeri körutra induló luxushajójának vendégei közül. Reves 1960 augusztusában már nem látta vendégül a visszajelentkező Churchillt, hanem őszinte levélben tárta fel sérelmét és tett hitet mély barátsága mellett, ami az incidens után hűvösebbé vált, de 1964 nyaráig még hatszor találkoztak. Clementine kényszeredetten bocsánatot kért, de tagadta az „intrikát”. Aligha férje Reveséknél töltött hosszú távolléte ösztönözte őt Onassis pár-tolására. Churchill egyrészt korlátlanul fogadhatott saját vendégeket, köztük családtagokat is La Pausa villában, másrészt már megszokott volt a hosszas különélés a házastársak közt. A Chur-chill házaspár a 30-as évektől télen és nyáron külön üdült, sőt gyakran nem egy fedél alatt lakott Londonban és Chartwellben, és Clementine világhírű hajóutakkal is kurálta magát. Valójában Clementine azt nézte rossz szemmel, hogy idős és beteg férjét a szép szőke Wendy, korábban híres new-yorki modell, bizalmasodó kedvességgel ajnározta. Mindezek betetőzéséül 1965 januárjában meg se hívta férje temetésére a Reves házaspárt. Az ideges és kissé frusztrált Clementine kétség-telenül nem kedvelte őket, akárcsak férje legtöbb barátját sem. Miután Reves 1981-ben 77 éves korában elhunyt, emléket özvegye, Wendy több bőkezű adománnyal ápolta, nevüket viselő nemzet-közi oktatási központot alapított, anyagilag támogatta a Churchill iratok és a Churchill–Reves levelezés kiadását. A dallasi szépművészeti múzeumnak adományozta férje híres műkincsgyűjte-ményét, amit az eredeti elrendezésben, a La Pausa villa hat szobájának másolatában mutatnak be a közönségnek.

Sajnos akad a műben néhány figyelmetlenségből fakadó hiba, elírás: Harold Macmillan többször előfordul MacMillanként. Churchill II. világháborús memoárja első kötetének címe-ként *Gathering Clouds* (Gyülekező Felhők) szerepel, ez Reves egyik javaslata volt, a végleges cím he-lyesen *Gathering Storm* (Gyülekező Vihar) (63. o.). A *Marlborough* könyv ismertetésekor valójá-ban a *Randolph Churchill* könyvről esik szó (48. o.). A külföldi szerzők nem vezeték, hanem utó-nevük szerint vannak felsorolva a bibliográfiában, feltehetően szövegszerkesztési hiba miatt. A könyv hasznos névmutatóval zárul.

A kötetet főként a 20. századi történelemben valamennyire jártas olvasók figyelmébe ajánl-juk, de bárki haszonnal forgathatja, aki az integráció, föderáció és a nemzeti önrendelkezés korlá-tozása történeti problémái iránt érdeklődik.

Surányi Róbert

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.

Korall, Budapest, 2013. 424 o.

A monográfiáról id. Pieter Bruegel jut eszembe. A 16. századi mester nem csataképeket, hí-rességeket festett, hanem a hétköznapi emberek életét örökítette meg, miközben általánosabb szintre emelte a mindennapokat. Igen gyakran szólásokat, közmondásokat képesített meg. *Az ember, mint a szarka, nem tudja abbahagyni az ugrádozást* című festményén úgy ábrázolja a vé-res polgárháborút követő időket, hogy az immár funkciótlan akasztófa mellett önfeledt parasztok táncát látjuk. A „fejétől bűzlik a hal” politikatörténeti megközelítésével szemben „az ördög — más változatban: az igazság — a részletekben rejlik”, illetve a „cseppben a tenger” népi bölcses-sége hozható kapcsolatba Nagy Ágnes szemléletmódjával.

A könyv – társadalomtörténet, történelemszociológia. Biztos politikatörténeti háttér, hazai és a külföldi szakirodalom fölényes ismerete és alkotó — lényegre törő beépítése jellemzi a művet.

Elbűvöl Nagy Ágnes elegáns részrehajlás-nélkülisége. Motoszkálhat bennünk a kérdés: Le-hetséges-e objektív történetírás? Nem lehetséges, mondja a szkeptikus, hiszen nem vonhatjuk ki magunkat saját személyiségünk — meggyőződésünk, tudatos és tudattalan preferenciáink — és

korunk szellemiségének hatása alól. Fokozatok azért vannak. Nagy Ágnesnek sikerült elmenni a hűvös, tárgyilagos ábrázolás szélső határáig, anélkül, hogy érzéketlennek tűnne. Ebben segítségére volt az első pillanatra talán unalmasnak tűnő témaválasztása, a rendelkezésére álló adatok, dokumentumok sokszínűsége és — a hiányok ellenére — a források óriási halmaza. A szerzőnek szénakazlak ezreiben kellett kutakodnia a tűk után, s nem egyszer még a szénakazlakat is neki kellett megtalálnia. Mindez a buzgalom semmit sem ért volna a szerzői invenció, szakértelem, lankadatlan kíváncsiság és alaposág nélkül. Tehetség és szorgalom együtt vezethetnek csak kiváló munkák megszületéséhez. Nagy Ágnes monográfiája is ilyen.

Miről szól a könyv? Arról, amit a cím mond: a második világháborút követő nagy átalakulás — tektonikus politikai, gazdasági és társadalmi mozgás, vagyis az 1945 utáni rendszerváltás/változás — hogyan befolyásolta a társadalmi tér egyik legfontosabbikát, a lakhatást, a lakáskérdést. A lakáshivatal azért jut főszerephez a könyvben, mert ez volt az a hatósági intézmény, ahol nem csupán lakások kiutalásáról döntöttek, hanem az állampolgárnak is volt valamelyes beleszólása az ügyek menetébe.

A könyvben a lakhatásért harcoló hétköznapi emberek bemutatása révén magáról a sokszínű, állandóan változó, átalakuló, ugyanakkor a hagyományokhoz is kötődő társadalomról kapunk szemléletes képet: nem a jobb- vagy baloldali meggyőződésűekről, a gazdagokról vagy a szegényekről, a „jókról” vagy a „rosszakról”, hanem az önmagának, a szűkebb és a tágabb hatalmi környezetnek kiszolgáltatott *emberről*.

Ennek az ismertetésnek a mottójaként emelhetném ki a bevezető fejezet egyik mondatát: „1945-től kezdődően éveken keresztül rendszerváltás zajlott, ami a politikai és a társadalmi rend átalakítása részeként az egyén és a közösség politikai viszonyát is alapjában érintette.” (23.) Ez a viszony leginkább az érdekérvényesítés folyamatában érhető tetten: a gyors alkalmazkodásban, a lehetőségek felismerésében és kihasználásában.

A könyv, bár a fővárosban történekekről ír, nem helytörténeti munka, amelynek egyébként nagyon is megvan a létjogosultsága. A monográfia legfőbb érdeme, hogy új fényben tünteti fel az 1945 és 1953 közötti változásokat. A társadalomátalakulás, pontosabban az emberi viselkedésmód és mentalitás bemutatásával politikatörténeti sztereotípiák dőlnek meg. Az például, hogy Magyarországon már közvetlenül a második világháború után megkezdődött a szovjetizálás, a többpártrendszer csupán az erőszakos kommunista párt álcázására szolgált, a civil társadalom már a kezdetektől kommunista befolyás alá került, demokráciáról, jogállamiságról ennek az időszaknak az első két évében sem beszélhetünk. A könyv árnyaltan mutatja be, hogy nagy történelmi kataklizma után a társadalomban — a csoportokban és az egyes emberekben — lezajló változások sokrétűek és ellentmondásosak voltak. Az új keveredett a régivel, ami eleve lehetetlenné tette a gyors és gyökeres társadalmi átalakulást, különösen abban a történelmi periódusban, amikor a hatalmi átmenet a demokrácia jegyében zajlott. A köz- és az egyéni érdek érvényesülésének, egymásba fonódásának finom rajza, a lakossági alkalmazkodási módokról festett érzékletes kép meggyőzi az olvasót arról, hogy értelme van látszólag kevésbé lényeges témával bíbelődni — új eredményekhez csak így juthatunk. Ehhez persze olyan történész kell, aki nem vész el a részletekben, akinek biztos tudása van az eddigi kutatási eredményekről. Aki szigorú és következetes. Az új adatok és értelmezések birtokában bátran megkérdőjelezi a befutott szakmabeliek egyes megállapításait, szóvá teszi egyoldalúságaikat, s tekintélyek helyett fiatal társadalomtörténészekre — Kunt Gergelyre, Tolmár Bálint Simonra és másokra — hivatkozik. Nagy Ágnes engem is azok közé sorol, akiket csak Bibó István és Szekfű Gyula gondolkodásmódja, társadalomképe érdekel — egyébként maga is többször hivatkozik e két jeles férfiúra —, s akikben „fel sem merül [...], hogy másfajta forrásokon keresztül a hétköznapi emberek politikai nézetei is megragadhatók diszkurzív formájukban.” (34.) Magamról azt gondolom, hogy nem a szűklátókörűség tartott vissza a koalíciós időszak társadalomtörténeti vizsgálatától, hanem sokkal inkább a vélt forráshiány, a módszertani hiányosság és a lustaság.

Egy ismertetés keretei között csupán néhány új eredmény jelzésére van mód. Ezek közül elsőként a társbérletekről szóló részeket emelném ki. A lakáshiány megszüntetésének egyik, jellegzetesen 1945 utáni formája volt a társbérlet, amelynek máig érzékelhető következményei, látható nyomai vannak. Erről a keserves lakhatási formáról alapos elemzést olvashatunk a könyvben jogszályi alátámasztással, esettanulmányokkal, jól kiválogatott, informatív illusztrációkkal: dokumentumokkal, fotókkal, ábrákkal. A társbérletről olvasva megtudjuk például azt, hogy a „zsidóüldözést elszenvedettek és az abból előnyt élvezők” egy lakásban társbérlelőként kényszerültek egymás mellett élni. A rászorultság elve felülírta a jóvátétel erkölcsi igényét. A nemzetközi

történeti irodalomban is tájékozott Nagy Ágnes tudja azt is, hogy Nyugat-Európában már 1945 augusztusában képesek voltak e téren a szemléletváltásra, ellentétben Magyarországgal. „Az új rend értékrendje szerint — írja a szerző — a múltbéli magatartásukat tekintve ellentétes oldalon állók értelmezései kerülhettek egy kalap alá”. (129.)

A jog és a politika, a politikum és a jogszerűség összefüggésének megvilágítása, újszerű megközelítése a könyv talán számomra legfőbb erénye és újdonsága. Az 1945 utáni lakáskiutalásoknál az egyéni kezdeményezésnek döntő szerep jutott. Központi nyilvántartás hiányában, a katolikus viszonyok következtében a kommunista hatalomátvételig maguknak az igénylőknek kellett kinézniük — felderíteniük — jövőendő lakásukat, s a kerületi lakáshivatalnál érveket kellett felsorakoztatniuk kérelmük mellett, ami nagy teret engedett a szubjektivitásnak, a politikai és egyéb kapcsolati hálók működtetésének. A lakásügyek bonyolításának megkerülhetetlen része lett a titkos választáson alapuló házbizalmi intézmény. A fentiek könyvbéli bemutatása kapcsán megtudhatjuk, hogy a pártpolitikával átítatott hétköznapiakban meddig terjedt a jog határa, s azt is, hogy a jog mennyiben volt képes követni a politikai-hatalmi fordulatokat. Az újfajta lakásigénylési módnak ugyanis óhatatlanul politikai következménye lett: rendszerhűsége vagy rendszerellenességre hivatkozva lehetett lakáshoz jutni vagy lakást elveszteni. A „semleges”, politikamentes jogszabályok ugyanakkor gyakran ellentmondtak a politikai-ideológiai érvelésnek. A második világháború előtti jogrendszer, bizonyítja Nagy Ágnes, együtt változott a hatalmi átrendeződéssel, de egyes elemei 1947-ig, sőt az ötvenes évek legelejéig megmaradtak.

A jog és a politika kapcsolódásának ábrázolása Pető Andrea ez évben megvédett MTA doktori értekezésében is fontos szerepet kapott. Ő egy háborús bűnös női elkövető népbírói ügyének vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a túlzott ragaszkodás a jogszerűséghez akadályozta a szembenézést a holokauszt idején elkövetett bűnökkel. A politikum és a jogszerűség kapcsolatának normatív megközelítésére Nagy Ágnesre nem vállalkozott. Ő a hűvös és pontos leírások és értelmezések mestere.

Visszatérve a társbérleti rendszerrel már említett jelenségre megtudjuk a könyvből, hogy a jogszabályi értelmezés 1945-ben nem tett különbséget a zsidótörvények és a holokauszt nyomán üressé vált lakások, valamint azok között az elhagyott lakások között, amelynek nyilas tulajdonosai nyugatra menekültek. A lakásigénylés jogi alapja egyedül a rászorultság volt. A probléma politikai oldalát a szerző így világítja meg: „az új hatalmi tényezők egy részének politikai érdeke többszörösen is azt diktálta, hogy ne bolygassa az 1944-es zsidóellenes intézkedések szociálpolitikai következményeit.” (119.)

A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy míg a háború utáni első két évben nem az apolitikus jogi szabályozást, hanem csak a végrehajtás módját érte kritika, a későbbiekben azonban „a támadás logikája” — ahogy a szerző maga fogalmazza — „elhagyta a jogrendi keretet”. (214.) A lakásbérlet a magánszférából átkerült a nyilvános térbe, ahol a „köznek”, a hivatalnak, a politikai-ideológiai töltetű érdekérvényesítési módoknak lett meghatározó szerepe.

A könyvben foglaltak azt a politikatörténeti korszakolást erősítik, mely szerint különbség tehető az 1945–46-os évek, a fordulat éve (1947–1949), illetve a teljes kommunista hatalomátvételt utáni évek között. S a könyv alapján az a közkeletű vélekedés is megkérdőjelezhető, mely szerint a második világháború utáni koalíciós időszakban minden a kommunista párton múlt. Ebben a két-három évben a többi párt is élt hatalmi befolyásával. Az állampolgáron is múlt, hogy melyik párthoz csatlakozva próbálja egyéni érdekeit érvényesíteni. Az egyes ember pártonkívülként eleve kizárta volna magát a társadalmi érvényesülés teréből.

Remek a könyvben a korabeli újságok témával kapcsolatos írásainak elemzése. Az ezekben előforduló lakásügyi toposzok a hatalmi változások függvényében módosultak, vagyis a lakásügyekkel foglalkozó cikkek finom elemzéséből a politikai-társadalmi átalakulás bonyolult képe bontakozik ki az olvasó előtt.

A monográfia nyolc év történéseit az egész 20. század folyamatába ágyazva elemzi. Ezt azért is kell kiemelni, mert a lakásügyek kapcsán feltáruló összefüggések ismeretében tovább gondolhatók a 20. század társadalom- és mentalitástörténeti változásai. Az a harc, ami a lakás-szerzés, illetve a lakás megtartása, megvédelmezése örvén folyt az I. világháború után, csak viszonylag rövid ideig tartott. A II. világháború után másként alakult. „A különbség magyarázata — olvassuk a könyv *Összegzés* című fejezetében — a politikumban rejtett: ami az I. világháború utáni politikai és társadalmi rend számára elfogadhatatlan volt, és amit csak szükséghelyzetre korlátozó átmeneti jelenséggé tett, az a II. világháború után belesimult a mindennapokba. [...]

Ez a lakásbérleti rendszer változatlan logikával és mechanizmusokkal, de változó panelekkel működött tovább a pártállam rendszerében is.” (398.)

Két kritikai megjegyzésem nem is annyira a szerzőt, mint inkább a kötetet kiadó Korall Társadalomtörténeti Egyesületet illeti, amely társadalomtörténeti sorozatának ötödik darabjaként jelentette meg Nagy Ágnes monográfiáját (ez utóbbi még az elismerés része). Nincs a könyvben névmutató, s a kötet „nyelvi gondozója” is éberebb lehetett volna. Az általános alanyt pótló, nehézkes „kerül” gyakori előfordulása — például „tárgyalásra kerül” (45.), „megítélésre kerül” (286.), „körrülhatárolásra kerül” (293.), „feltüntetésre kerül” (369.), „egyenlően került elosztásra” (369.) — rontja az olvasási élményt. Helyeselhető ugyanakkor, hogy a korabeli szövegidezeteknél megmaradt az eredeti helyesírás: a nyelvi rendszerváltás iránt érdeklődő csemegézhet belőlük.

S végül az én *összegzésem* két tételben. Az első. A szerző könyvét Benda Gyula emlékének ajánlotta. Nem lehet talán nagyobb dicséret annál, ha kijelenthetjük: Nagy Ágnes méltó elhunyt mesteréhez. S a második. Eltűnődtem azon: vajon két emberöltő múltán hogyan nyúlnak majd a fiatal történészek az 1989–90 utáni rendszerváltozás utáni évekhez. A gyökeres hatalmi fordulat társadalmi következményeit, s például a lakásprivatizáció során zajló mindennapi érdekérvényesítést, képesek lesznek-e majd olyan érzékeny empátiával és meggyőző erővel ábrázolni, mint ahogy azt egy korábbi időszak bemutatásakor Nagy Ágnes tette? Meglátásaik segítenek-e majd az addigra megrögzötté vált múltértékelések revideálásában? Útmutatásért visszanyúlnak-e majd ehhez a monográfiához (remélem, hogy igen), amelyet mindenkinek elmélyült olvasásra ajánlok.

Standeisky Éva

Kalmár Melinda

TÖRTÉNELMI GALAXISOK VONZÁSÁBAN

Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990

Osiris kiadó, Budapest. 776 o.

1. Kalmár Melinda műve nagyszerű, szokatlan, de nem egészen váratlan teljesítmény. Kis országok történetírása ritkán mutat fel nagy világtörténeti folyamatokat átfogó, eredeti és sajátos felfogással ábrázoló értekezést. A *szovjetrendszer* a 20. század egyik legfontosabb jelensége – történetfilozófiai értelmezésére magától értetődően tartották fenn az igényt az oroszok, amerikaiak, angolok, franciák, németek. Ha gyökereikben nem is, később a *mainstream* (egyre inkább amerikai) diskurzus részeivé váltak még a *nagy* történetírások képviselői is, mint az elmúlt század közepén a szovjet jelenséget átfogóan szemlélő Isaac Deutscher, Hannah Arendt, Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, vagy az újabbak közül Stephen Kotkin, Vladislav Zubok vagy Vladimir Tismaneanu. Kalmár munkája ilyenfajta nagy történet megalkotására jelenti be igényét, a szovjet típusú rendszer történetének szintetikus elméleti-történeti áttekintésére. *Ebben a formában* a hazai irodalomban egyedülálló könyv született, Kalmár ugyanis az elmélet-, sőt sajátos meta-nyelv-alkotó igényt primer (levéltári) kutatási eredmények bemutatásával ötvözi. Ezt is meglehetősen szokatlan módon, hiszen bűvárlatainak hozadéka hol verifikálja elvi megállapításait, hol fordítva, azokból vezeti le az elméletet.

A szerző munkássága eddig is megkerülhetetlen volt a periódus, kivált a 20. század második fele Magyarországról szóló történetírásban. Az 1998-ban megjelent *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* így visszatekintve jelezte már Kalmár elméleti ambícióját, miközben a pragmatikus „ideológia” születését hatalmas szövegkorpuszt vizsgálva ábrázolta. Tanulmányai az ötvenes évek irodalompolitikájáról, a hatvanas évek kulturális reformmodelljéről vagy a rendszerváltó tárgyalássorozatáról könyvéhez hasonlóan gazdag empirikus anyagra épültek. (E szövegek egyes részei, ahogy azt a szerző jelzi is könyve végén, be is épültek a mostani munkába.) Az *opus magnum* tehát nem érkezett egészen váratlanul — mégis új minőséget képvisel. A *Történelmi galaxisok vonzásában* — minden, alább jelzett problémája ellenére – a rendszerváltás utáni magyar történetírás egyik kiemelkedő teljesítménye.

2. A könyv a szovjet típusú rendszert az évtizedek óta érvényes és egymással versengő értelmezések sajátos eklektikáját alkalmazva, mégis koherens elméleti keretben szemléli. Nem veti el a totalitarizmus paradigmáját; revizionista abban a vonatkozásban, hogy rendszer dinamikusabb és perspektivikusabb volt, mint sokan a végpontból szemlélik; a modernizációs értelmezési paradigmát civilizációssá tágítja (de nem mint Kotkin, aki a mikroszint vizsgálata nyomán építi fel a civilizáció fogalmát, hanem fordítva, a rendszert létrehozó hatalmi központ nyelvi represen-

tációja felől, lefelé), és alkalmazza Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletét is. Befolyásolja a többszörös modernitás (*multiple modernities*) elmélete is, noha erre hosszabban nem reflektál.

Alapvető szemléleti kerete mégis a civilizációk, illetve ezek között a birodalom-építésre képes *galaxisok* versenye, amely legkülönbébb tereumokban zajlik. Az egyes nagy birodalmi erőközpontok (ilyen Észak-Amerika, ilyen volt Anglia, Németország, ilyen Oroszország, és ilyen lesz — a tárgyalás során — Kína) célja a *rendszer-autarkeia* elérése, illetve fenntartása. A galaxisok magukhoz vonzó, hajlító rendszerek; a befolyásuk alá került területeket, államokat magukhoz hasonlítják, tulajdonképpen olyan centrumot képeznek, amely több, mint gazdasági, sokkal több, mint politikai – egész belső szerveződésük és kultúrájuk egyedi. Külső integrációs vonzást gyakorolnak, s képesek a belső integritás kialakítására, az integráció fenntartására. A galaxisok célja, hogy megőrizték a magukhoz hajlítás *képességét*, amelyet a más rendszerek, formációk vagy éppen térségek integráló, befolyásoló törekvései fenyegetnek. E képesség megőrzése és fenntartása a könyv egyik kulcsfogalma, a *potenciálódás* (másutt: potenciálás). A (galaktikus) ideológia szervező erejéről van szó, a rendszerek, birodalmak szervező erejéről, amit egyszerűen, ezen a szinten is hatalomnak szoktak nevezni.

A szerző egy szuper-makró, makró és egy mikro szint vizsgálatát ígéri, a birodalmi (ugyanakkor egyben globális), a birodalmi vonzáskörbe tartozó önálló (jelen esetben magyar) és az ez alatti részterület(ek) vizsgálatát. Hozzátehető, hogy létezik a műnek egy szub-mikro szintje is, amely a másfél ezernél több végjegyzetbe íródott. A főszöveg mikroszintjébe sem férő adatok, idézett szövegek, a szerző olvasmány-napló-szerű (és nagyon érdekes, elgondolkoztató!) kommentárjai kerültek ide.

3. Kalmár Melinda érdeklődésének középpontjában a (politikai) ideológia viselkedésének vizsgálata áll. A politikai ideológia egyszerre reprezentálja és hozza létre azt a végső (makro) entitást, amit galaxisnak nevez. Ez a tárgyalás fő fonala, amiből politikai, szociológiai, gazdasági, technikai, kulturális, információs és egyéb összefüggések bomlanak ki és ágaznak el. Vagyis a könyv egyaránt foglalkozik az ideológia szimbolikus-nyilvános és analitikus-rejtett életével; azzal, hogy hogyan működik, befolyásol az ideológia különféle gyakorlatokat, s hogyan „állítják elő” téziseit a különféle szintű szakapparátusok, a szuper-makrótól a mikróig. Megkülönböztethető ily módon az ideológia nyilvánosságnak (a társadalomnak, ha úgy tetszik) szánt, és egy belső, rejtett nyelve és diskurzusa. Végső fokon a két (vagy több birodalom) versenyét foglalja eszmék, víziók, jövőre vonatkozó programok és ajánlatok nyelvi világába. Kalmár egyik hangsúlyos állítása, hogy az ideológiák (általában, de itt most a szovjetrendszer ideológiájáról van szó, a szocializmusról, vagy marxizmus-leninizmusról, ahogy tetszik) pusztán a birodalmi *potenciál* fenntartására szolgálnak. Az eszmék világával felette laza kapcsolatot tartanak fenn csupán. A Szovjetunió története tehát az Orosz Birodalom 20. századi története – ez a megállapítás nem éppen új, a bolsevik forradalom konzervatív elemzőitől a történetírás számos képviselőjén át egyes újbals szerzőkig sokan vallják. Hogy ebben a történetben a szocializmus eszméi nem játszanak lényeges szerepet, azt sokan, például e sorok írója sem tudják elfogadni. Mivel a mű kifejtése rendkívül következetes, ez az olvasót nem okvetlenül zavarja.

4. A bevezetés tartalmazná a mű programját – ezt a feladatot a szöveg kifejtő módszerrel oldja meg, vagyis a használt fogalmak definítív megfogalmazása hiányzik. Ezt követően a szuper-makro (birodalmi) szint egyszerűen elmondja a szovjet típusú rendszer történetét ebben a nyelvi világban, s a nagy, meghatározó vezetőkről elnevezett korszakok időrendjében. A mindent tudó szerző narrátor „dekódolja” a szovjetideológusok szövegeit. A dekódolás eredménye világpolitikára, világ gazdaságra, modern kultúrára, tudományra és technológiára vonatkozó eszmeifuttatások elképesztő kavalkádja. Alábbiakban csak a nézetem szerint legfontosabb, a szovjet birodalmi szint történeti vízióját próbálom röviden összefoglalni

Kalmár Melinda egybevonja a Lenin- és Sztálin-korszakot, s ideilleszti a galaktikus ideológia forrásvidékéről szóló leírását. Marx ebben az olvasatban éppúgy egy nagy birodalmi potenciál, galaktikus autarkeia-igény ideológusa (tudniillik a német birodalomé), mint később Lenin az oroszé: a tétel első fele kétségkívül a könyv egyik legmeglepőbb állítása. Nagy regionális felzárkóztatók ők, szemben az amerikai modernizációs kihívással. A Birodalom megóvása, s nem más volt Lenin fő célja, az amerikai fejlődésre jellemző modern technikai szervezethez átültetése a keleti tömegtársadalomba. Sztálin Lenin művét kívánta folytatni, s folytatta is a háborús győzelem után: Európa szovjetrendszerű galaktikus bekebelezését. A kelet-európai *népi demokráciák* — ez az 1947–1948 utáni formákat jelöli — ugyan nem teljesen szovjetrendszerűek, de még amúgy is ornamentális demokratikus elemeiktől is megfosztják őket. A nagy váltásra Sztálin halála körül

került sor. Noha a birodalom sikeresen épült, három okból mégis át kellett gondolnia további terveit. Az egyik okot a nyugat-európai integrációs trendek szolgáltatták, a másodikat a tudományos-technikai forradalom, melyben a szovjetrendszer csak követő maradt, de amely láthatóan hosszú távra határozta meg a galaktikus teret, a harmadikat pedig a kelet-európai régió határhelyzete. Kalmár ez utóbbi értelmezésére a gibboni birodalmi *actio radius* fogalmát használja. Ennek túllépését, illetve a szovjet birodalmi potenciál, a saját társadalomszervezési és kulturális szerkezethez való *hajlítás*, a *hasonítás* korlátait jelezték a nyugati periféria lázadásai, 1953-tól 1981-ig.

A Hruscsov-korszak grandiózus kísérletet tett e kihívások megválaszolására. Nyugat-és Kelet-Európa problémáira egyaránt reflektált az a hosszú távú külpolitikai elgondolás, amelyet Kalmár *eurázsia-tervnek* nevez, vagyis az Atlantitól a Csendes-óceánig terjedő integráció létrehozása, amelyet mindenekelőtt Nyugat-Európa *semlegesítése* segített volna elő. De Jugoszlávia visszafogadása, a nyitás a később harmadik világnak nevezett térség felé, sőt a még a kelet-európai csatlósok bizonyos fokú emancipálása is e terv része (benne például a szovjet kormány 1956. október 30-ai nyilatkozata, amelynek Kalmár — Békés Csaba koncepciója alapján — az adott helyzeten messze túlmutató jelentőséget tulajdonít).

A leglényegesebb váltásnak azonban a harmadik, a tudományos-technikai forradalom kihívására adott válasz bizonyult. Hruscsov és a poszt-sztálini elit felismerte, amit Sztálin nem, hogy ennek eredményei nem csupán a haditechnika és fegyverzet új generációit szülik, hanem a forradalmasítják a társadalmak mindennapi életét, a tömeges jólét új dimenzióit teremtik meg. A fogyasztás legalább részbeni adaptálása feladta a birodalmi potenciál tisztán ázsiai jellegét, s maga is *részben* adaptálni törekedett a Nyugat értékeit. Kádár János Magyarországa e váltás kísérleti műhelye – miként Heller Ágnes és Fehér Ferenc már a hetvenes évek közepén a *hruscsovizmus mintaállam*aként írták le. Még ideológiájában is a fogyasztó számított; alakításában nem az irodalmi nagyepika, hanem a tudományt értelmezni képes társadalomtudományok és a filozófia vitték a prímét; irányítói a kultúra tömegesen beszerezhető formáira figyeltek elsősorban. A technikai forradalom vált a végső társadalmi forradalom bázisává, az immár fogyasztásban is versenyképes hruscsovi kommunizmusé. Kalmár szerint ez evolúciós revolúció, amelynek már nem a hatalom a fő kérdése. Az ugyanis szilárdan kézben van, a kulcsprobléma ezentúl a belső szervezés. Ez reformot jelent, gazdasági ésszerűséget, és nyitást a demokratikus öntevékenység felé, vagyis *népi államot*, az *önkormányzatiság* elvének beemelését a szovjet társadalom szervezésébe. Utóbbi igen korán visszavonták azonban, mert az új ideológiai összegzés kudarcot vallott, és még Hruscsov uralkodása alatt, 1963-ban szigorítás figyelhető meg az ideológiában. Maradt a gazdasági kísérletezés szabadsága – ideig-óráig. Az elmozdulás a sztálini társadalomszervezéstől így is elegendő ahhoz, hogy a szerző felvázolja a diktatórikustól a *korporatív* modell felé való elmozdulás történelmi tendenciáját.

A hruscsovi időszakban alakult ki a szovjetrendszer birodalmi integrációjának letisztult, végső, egyben dinamikus és perspektivikus szerkezete is. Ez három szintet jelentett: a belső birodalmi, a nyugatos-európai (vagyis Kelet-Európát; Kalmár szerint ehhez akarták semlegesíteni a valódi Nyugat-Európát) és a keletit, vagyis Kínát és a volt nyugati gyarmatokat szerte a világon. A háromlépcsős struktúra már Hruscsov uralkodásának korai szakaszában vereséget szenvedett. Kína nem fogadta el a szub-galaxis állapotát — egyenjogúságra és/vagy saját galaxisra tartott igényt — ezért nyitott vitát az autentikus ideológiáról 1962 körül.

Brezsnyev hatalomátvétele eleinte nem is tűnt radikális fordulatnak: az új főtitkár a hruscsovi célokat követte, legfeljebb elődjének „dinamizmusa” nélkül, realista alapállásból. Kalmár Melinda úgy látja, hogy a reformokat a brezsnyevi időszakban is bátorították – a nyers diktatúrából rugalmas abszolutizmus lett, sőt, a „lényegében egypárti, egyszemélyes keretek között működő sajátos pluralizmus” vált a szovjetrendszer átalakulásának perspektívájává. Brezsnyev sikert könyvelhetett el ott, ahol elődei nem jutottak dűlőre: a helsinki egyezményben biztosította a nyugati határokat, és olyan befolyáshoz jutott Európán kívül, amiről Sztálin legfeljebb csak álmodhatott. A brezsnyevi realizmus, miközben követni próbálta a Nyugatot a fogyasztói szocializmussal (bár kommunizmusról már nem esett szó), kényesen ügyelt a belső integrációra: a KGST Komplex Programja, az intézményesülő Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete, a nyári krími informális találkozó, az ideológiai titkárok rendszeres megbeszélései, az összehangolt fejlesztések és kutatások mind a Nyugat távoltagezését, *hajlító* erejének ellensúlyozását célozták. (Ha ez sem volt elegendő, az *ultima ratio* persze a fegyvereké, ahogyan ezt 1968 augusztusa látványosan demonstrálta...) A hetvenes évek olajválsága nyomán azonban a fogyasztás bővítését és a fegyver-

kezési egyensúlyt szolgáló, feszített növekedés gazdasági alapjai megrendültek. A szovjetrendszer korporatív rendszerré való fejlődése, vagy legalábbis ebben az irányban való elmozdulása szorongató dilemmaként maradt Brezsnyev örökösire.

Nem meglepő ezek után, hogy Kalmár Melinda a Gorbacsov-korszakot is a szovjet rendszerformáló elképzelések mintázatában látta. Az új főtitkár átalakító tervei nem az utolsó pillanatban készültek. Az intenzív gazdasági növekedés lett — és egyre inkább maradt — a fő, majd egyedüli célkitűzés. Társadalmasítással, de központi irányítással, nemzeti felhajtóerőt bevonva, de a dezintegrációnak elejét véve. A társadalmi stabilitást továbbra is a kommunista pártok politikai befolyásának megőrzésével képzelte el. Gorbacsov modellváltása tehát tervszerű volt és kötelező érvényűnek tartotta sajátos elnöki szocializmusát. Két fő elit csoport elképzeléseit egyesítette, a technokrata-szociáldemokrata és a nemzeti-protekcionista-korporatív csoportét. Útjaik — így Kalmár — akkor váltak el, amikor a technokraták megadták magukat a nyugatnak. 1989 fő mozgatója tehát a szovjet reformműhely és Alekszandr Jakovlev, Gorbacsov legfontosabb tanácsadója, vagyis az átalakulás forgatókönyvszerűen —szovjet kottából — indult.

Gorbacsov ugyanúgy a nyugat semlegesítésén gondolkozott, mint elődei. A *Közös Európai Ház* nem más, mint szovjet behatolás, Gorbacsov német egyesítésterve 1952-től, a sztálini ajánlattól eredeztethető. Európa semlegesítéséért akár a meghódított csatlósok finnesítése is elfogadható, amit akár az 1953-as Berija-terv tartalmazhatott (már ha volt ilyen), vagy az 1956. október 30-ai nyilatkozatból is levezethető. A gorbacsovi külpolitika leírásához ismét csak Békés Csaba koncepciói szolgálnak alapul, előbb a Brezsnyev-doktrína lebetgetése, majd a Breszt-Litovszk-szindróma (összehúzódnai a birodalmi mag védelme érdekében).

Kalmár szerint a *szcenárió* ott bukott meg, hogy a kelet-európai és balti átállítási kísérletek kicsúsztak Moszkva kézéből. A nemzeti tematizálás, mint legitimációkereső erőfeszítés kiszámíthatatlan folyamatokat indított el: a központból beszélni a nemzetről kevés, amikor megszólal a nemzet... Az elit birodalom szerte elfogadta volna Gorbacsovék korszerűsítő terveit. De a be nem avatott társadalmak radikalizálódása — például nemzeti radikalizálódása — erős hatást gyakorol az elitre is. Gorbacsov alkalmazhatott volna erőszakot is, de nem tette, mert — tanácsadói szerint — úgy látta, hogy az erőszakkal az egész Nyugat felé haladó mozgás kudarcba fulladt volna. Ezért pedig akár a periféria katonai elvesztése sem számított nagy árnak. Gorbacsov azt hitte, fegyverek helyett támaszkodhat az addigi egyeztető, nyomást gyakorló mechanizmusokra. A végsőkig merev rendszerek azonban ritkán képesek gyors alkalmazkodásra. Márpedig a nyolcvanas évek végére az idő felgyorsult, új szereplők jelentek meg a színen. A korporatív, föderalizált elnöki rendszer volt az az optimum, amelyet a Nyugat, az ellenzéki értelmiség és a változtató szovjet elit is elfogadott volna a 80-as évek közepén. Ez — és az egész szovjet kísérlet — zárja eszmefuttatását Kalmár - az 1. világháború utáni nagy *centralizálás - korporatív társadalmasítás* dinamikába helyezhető. Amelynek koránt sincsen vége, hiszen sem Oroszország, sem Kelet-Európa számára nincs rövid átmenet a demokráciába (ebből kitűnik, hogy a szerző a putyini rendszert és a kelet-európai nacionalista korporatizmusokat nagyon hasonlóknak látja - hiszen egy tőről fakadtak...)

5. A szédítő ív érzülete némiképp csalóka – a könyv valamennyi szintje rendkívül szerteágazóan okadatolt. Kalmár Melinda rengeteg forrást emel a szövegbe, olykor hosszú idézetekkel, a jegyzetek exkurzusai, problémafelvető, kitérő, elágazásokat felvillantó távlati alig követhetőek. A mű egyik alapproblémája a befogadhatóság. A terjedelem rendkívüli, a tárgyalás programja, a — meglehetősen, didaktikus — definítív fogalom meghatározások hiányoznak. A kifejtés nem csupán roppant terjedelmes, a birodalmi-, ország- (Magyarország) és alrendszer szintek váltásai a nagy korszakokon belül nehezen követhetőek. Nincs ritmusuk, egymásba olvadnak, gomolygó érzést keltenek. A három szint így nem alkot elég koherens egészet, a mikroszint nem szervesül. Ezt alkotják a szerző korábban már megjelent, átgondolt, sok tekintetben át is dolgozott szövegei. A globális (a mű szóhasználatával: galaktikus) perspektíva és az ehhez képest apró-cseprő hazai ügyek között óriási a távolság. Az *Ennivaló és hozomány*, vagy a rendszerváltó tárgyalásokról szóló tanulmány szövegeiből éppen a szépség, a részletgazdagság, az árnyalt és finom elemzések tűntek el. Érthető a szerző szándéka, az ideológia viselkedéséről adott totális ábrázolás nem lehetséges a belső és nyilvános-szimbolikus ideológia konstrukciójának alapszintjét figyelmen kívül hagyva. Mégis, a történelmi galaxistól a *Galaktika* című science fiction folyóiratig túlságosan nagy a távolság.

A Szovjetunió történetének értelmezési kereteiről az elmúlt évtizedekben sok vita folyt. Ezen belül, de inkább *emellett* az új hidegháború-történelmi irodalom egyik fő kérdése Moszkva külpolitikájának birodalmi és forradalmi elemeinek kérdése – jelenlétük, változásai, arányuk és

dominanciájuk, a történet különböző pontjain. A galaxis koncepciója az első vitában leginkább a modernizáció, a másodikban egyértelműen a birodalmi dominanciája mellett foglal állást. Mint a modernizációs paradigma hívei általában, Kalmár is nagyon dinamikus történetet alkot. Olyannyira, hogy arról, ami változatlan, merev és zárt volt és maradt ebben a rendszerben, nagyon keveset beszél. Pedig a végkifejlet, éppen mert elfogadjuk a korporatizálódásról szóló javaslatot, nemigen érthető meg a diktatórikus elemekkel, vagy általában a változtatástól irtózó konzervatívizmussal való konfliktusok és konfrontációk nélkül. Meglehetően, ezek az elemek legkisebb számban és arányban az elitek csúcsain találhatók; a változatlan és változtathatatlan *kultúrája*, netán *civilizációja* szegült ellen. Pont ezt szokták a túlélés elhalasztott esélyének tartani.

Kalmár Melinda könyve terjedelme ellenére nem enciklopédia; noha ún. pozitív adatok hatalmas tömegét mozgatja, rendje látszólag lineáris és kronologikus, mégsem tankönyv, amely kanonizált tudást foglalna össze. Ez a könyv egy történet, nagyszabású vízió, egy világot meghatározó jelenség megragadásának átfogó kísérlete, amelynek fő intenciója a szovjetrendszer reflexiója a külvilágra, időnként a birodalmi periféria sajátos alkalmazkodásának és reflexióinak fénytörésében. A történet íve, dinamikája, belső arányai és feszültsége mind egységes befogadást feltételez – és remélhetően tudományos vitát vált ki. És bár a szerző több mint két évtizede dolgozott művén, épp a megjelenés, 2014 tavasza egészen sajátos aktualitást kölcsönözött mondanójának. Az orosz galaxis láthatóan új életre kelt, s hajlító erejét katonai-titkosszolgálati erővel a régi módon kombinálva próbálja visszaszerezni egykor volt belső birodalmát. A *mi* térségünk egyelőre még nincs a célkeresztben, de ki tudja... Az ideológiával Kalmár szerint csak laza kapcsolatot tartó eszmék, a szocialista-kommunista utópia vonzereje megkopott. Oroszország eszméje ennek híján, úgy tűnt, pusztán a nyers erő, amihez hiába veti be a *nyersanyagot*, csak a (relatív) ínség és erőszak birodalmát kínálja. Ám ha tekintetbe vesszük a nemzeti, korporatív és autoriter megoldások iránti látható vonzalmat, s ennek növekedését a 2010-es években immár nem térségünkben, hanem saját hazánk táján, akkor az aktualitás egyenesen *félelmetes*.

Rainer M. János

Varga Zsuzsanna

**AZ AGRÁRLOBBI TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA
AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN**
Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 296 o.

„Úgy tűnik, hogy a magyar reformból nem vált *nagy* történettudományi téma.” (Rainer M. János: Kádár János, a „reformer” In: *Uő: Bevezetés a kádárizmusba* 1956-os Intézet – L’Harmattan, Bp. 2011. 187. – kiemelés az eredetiben – P.I.). Rainer M. Jánostól származik e határozott, szabatos, mégis megengedő kijelentés 2007-ből. Szavait nem tette érvénytelenné az azóta eltelt bő fél évtized, hiszen ha búvópatakként, hivatkozási pontként, megemlíthető fogalomként fel is bukkan a kádári reform, elsősorban nagyobb összefoglalókban, nagy, önálló téma tényleg nem vált belőle. Ezt a képet erősíti a korszakról szóló egyik legfrissebb összeállítás, a kolozsvári Korunk különszáma, amelyben ugyan számos érdekes tanulmányt olvashatunk erről az időszakról, de reform ezek egyikének sem képezte tárgyát. (A Kádár-korszak (és) történetei *Korunk* 2013. október)

Kétségkívül komoly változás ez, hiszen az 1980-as évtized végén még úgy tűnhetett, hogy a reform diskurzusa meghatározó jelentőségre tesz majd szert a magyar történetírásban. Annak okaival, hogy ez végül miért nem így történt, jelen írásomban nem kívánok foglalkozni, csupán még egy párhuzamos jelenségre szeretnék utalni. Nem csak a Kádár-korszakbeli reform, hanem az oly sokáig nagy népszerűségnek örvendő agrártörténet is jelentősen háttérbe szorult az utóbbi évtizedekben, holott korábban — nem kis mértékben az ország paraszti jellegének köszönhetően — nagy népszerűségnek örvendett. Ezzel ellentétben az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől fogva rendkívül öröndetes módon megnőtt az érdeklődés a hazai polgárság és polgárosodás, és ezzel szoros összefüggésben az urbanizáció társadalomtörténete iránt. (Gyáni Gábor: *Bevezetés* In: *Uő: Az urbanizáció társadalomtörténete* Korunk – Komp-Press, Kolozsvár, 2012. 5.)

Ilyen előzmények után mindeképpen az újdonság erejével hat egy olyan kötet, amely a két előbb említett témát összekapcsolja, vagyis agrártörténeti nézőpontból vállalkozik a kádári reform egy résztemájának a feldolgozására. Azért is fontos vállalkozás ez, mivel mindkét téma nyel-

vezete és módszertana megújításra vár, így egy friss szemléletű, ötletes munka komoly historiográfiai jelentőséggel bírhat. A most bemutatandó monográfia szerzője, Varga Zsuzsanna eddigi szakmai életútja alapján joggal vállalkozhatott a kötet elkészítésére. Több mint egy évtizedet felölelő kutatómunka, számos színvonalas tanulmány publikálása után joggal érezte, hogy elérkezett az idő arra, hogy önálló kötetben foglalja össze eredményeit. Az agrárlobbi történetét tárgyaló munkája bizonyos értelemben folytatója és kiegészítője első könyvének, amely az agrárreformok elindulásáig értékelte a Kádár-korszak parasztpolitikáját. (Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Napvilág, Bp. 2001.)

A balzaci ihletésű címet követően hat nagy fejezetben tekintette át a szerző az agrárlobbi történetét, vagy talán pontosabb úgy fogalmaznunk, hogy hat nagy fejezetben szólt az 1953 és 1989 közötti magyar agrártörténet egyes fontos kérdéseiről. A Bevezetőben arról olvashatunk, hogy milyen szempontok alapján és milyen módszertan segítségével vállalkozott Varga Zsuzsanna a téma feldolgozására. Kicsit talán evidenciának tűnhet, de mégis fontos hangsúlyozni, hogy az alapállás, vagyis a Kádár-korszak társadalmának tagoltsága, a rejtett érdekviszonyok, az állami források újraelosztásáért versengő csoportok meglétének felismerése mennyire lényeges. Hiszen a finommozgások ábrázolása, a leplezett erőviszonyok a feltérképezése révén nyerhetünk valós képet az önmagát monolit egységnek feltüntetető politikai rendszerről. Varga Zsuzsanna saját bevallása szerint elsősorban politikátörténeti ábrázolásra törekedett, amely szemlélet rokonítja munkáját a politológia vagy a politikai szociológia törekvéseivel.

A munka centrumában az agrárlobbi fogalma szerepel. Azonban ennek tartalmát, jellemzőit eléggé röviden fejt ki a szerző. Annyit tudhatunk meg, hogy ez egy ágazati nyomásgyakorló csoport volt, amelynek létezett egy 20–30 főből álló „vezérkara”, ahová országos párt- és kormányzati szervek vezetői tartoztak, élükön Erdei Ferencsel és Fehér Lajossal. Ezen túl kialakult egy „talapzat” is, amelyet a tsz-elnökök, állami gazdasági igazgatók, járási- és megyei pártvezetők, egyetemi oktatók, újságírók alkottak. Az ő számukat nagyjából 1500–2000 főre teszi a szerző. Alaptézise szerint az agrárlobbi közvetítő szerepet játszott a „hatalom és parasztság között.” Ez a megállapítás így kissé pontatlan, legfeljebb a talpazathoz sorolható szereplőkre igaz. Hiszen elég nehéz azt állítani, hogy Fehér Lajos vagy éppen Nyers Rezső, vagy a nyolcvanas évekbeli PB-tag Szabó István nem tartozott volna a legszűkebb hatalmi elithez. Kérdés, hogy a nyugati demokráciára, a plurális politikai életre alkalmazott lobbifogalom használható-e egy az egyben a Kádár-korszak viszonyaira. Hiszen egy nagyvállalat manapság másként érvényesíti érdekeit, mint a tervidőszakokban az állami beruházási forrásokért harcoló politikai bizottsági tag. Varga Zsuzsanna saját maga is rávilágít erre a különbségre, mégis fenntartja azt a nézetét mintha az agrárlobbi csupán közvetítő csatornaként szolgált volna. Termékeny összehasonlítási lehetőség nyílt volna a szerző számára, ha visszanyúl a magyar történelem korábbi korszakaihoz. Érdekes lett volna párhuzamba állítani a századforduló agrárius elitjének és a szocialista agrárlobbinak az alapvonásait. Mindkét csoport nagyüzemi érdekeket képviselt, a hatalom részét képezte, vagyis lehet, hogy nem is annyira új jelenségről van szó.

A szerző felveti annak lehetőségét, hogy témáját szociológiai szempontból is lehetne vizsgálni, például milyen társadalmi közegből származtak az agrárlobbi tagjai, milyen végzettséggel rendelkeztek, milyen szakmai/politikai karriert futottak be. Ezt a vizsgálati szempontot elvetette Varga Zsuzsanna, amit csak sajnálni lehet, hiszen egy olyan tevékenységet, amelynek lényege az informális, igen nehezen lehet szociológiai elemzések nélkül megragadni. Szerencsére ő sem érvényesítette következetesen ezt a döntését, mivel például a hálózatelemzés segítségével nagyon szépen rajzolta fel a kollektivizálás után felálló agrárlobbi horizontális és vertikális tagoltságát. Ezek a munka legkimunkáltabb, legértékesebb eredményeket hozó fejezetei.

Bár a mű sokrétű és alapos levéltári kutatómunka nyomán született meg, mégis komoly hiánynak tartom, hogy a szerző nem elemezte az 1956-os Intézet Oral History gyűjteményében található vezetői interjúkat, amelyeket az agrárlobbi „talapzatához” tartozó szereplőkkel készítettek. A termelőszövetkezeti elnökökkel és állami gazdasági szakemberekkel folytatott beszélgetések gazdag példatárát nyújtják az informális hatalomgyakorlás és érdekérvényesítés, mondhatnánk nem egy esetben kézi vezérlés mindennapos gyakorlatának. Vagyis annak, ami a párt- és kormányzati iratokból nem, vagy csak felettébb korlátozottan olvasható ki, de igazán érdekes az agrárlobbi történetében.

A kötet Nagy Imre első miniszterelnökségétől számítja az agrárlobbi megszerveződését. Igen aprólékosan és pontosan mutatja be azt a folyamatot, ahogyan a miniszterelnök programot alkotott és e köré tömörítette a korabeli agrárius szereplőit. Már ebben a részben és a későbbiek-

ben is olvasható több fontos részlet, amely segíti a korszak megértését. Így például megtudhatjuk kítől ered a nagy népszerűsége szert tett mechanizmus kifejezés, illetve azt is, hogy az 1957 nyarán kibocsátott Agrárpolitikai Téziseket több évtizeden át tényleges programnak tekintették az agrárlobbihoz tartozók. Ezek a megállapítások azért fontosak, mert Varga Zsuzsanna rávilágított arra, hogy a párthatározatok dzsungelében is ki lehet hámozni a lényegét, rá lehet lelteni a szereplőket valóban motiváló döntésekre. Hiszen egy határozat, vagyis politikai program nem attól legitím, hogy visszavonják vagy sem, hanem attól milyen mértékben azonosulnak vele, teszik magukévá a társadalom meghatározó csoportjai. Elsősorban ezen információk révén juthatunk közelebb a kádári hatalomgyakorlás megértéséhez, a korabeli politika társadalomtörténetének magyarázatához. Hasonlón fontos észrevételei a szerzőnek, amikor a túlbujánzó állami és pártapparátuson belül megleti azokat az intézményeket, amelyek a meghatározó döntéseket formálták. Gondolok itt az Erdei Ferenc vezette Agrárgazdasági Kutatóintézetre, amelynek jelentőségét nagyon árnyaltan mutatja be a kötet.

Erdei szerepéről — egyébként teljes joggal — sok szó esik, de itt is maradtak kiaknázatlan lehetőségek. Hosszan idézi Varga Zsuzsanna az egykori népi írónak egy 1958-as beszámolóját, amelyet a nagykőrösi tsz-vezetőkkel való találkozásáról készített. Itt érdemes lett volna rámutatni arra, hogy Erdei mennyire más nyelvet beszélt, mint a pártapparátus többségének zsargonja. Talán ebben lehetett az agrárlobbi sikereinek egyik titka is: több olyan személyt is magához vonzott, akik nem vagy csak korlátozottan használták az apparat-speak-et (Lengyel László nyomán), így jobban és hitelesebben le tudták írni, meg tudták ragadni a parasztság és a mezőgazdaság állapotát. Ennek jelentőségét nem becsülném alá, hiszen a politika — még a diktatúrákban is — döntően nyelvpolitikai küzdelem, nem véletlen, hogy akár Nagy Imre, akár Mihail Gorbacsov fellépése új kommunikációval társult. Bizonyos mértékig Varga Zsuzsanna is hangsúlyozza mindezt, például amikor a szovjet példa hazai értelmezését mutatja be. Még az ilyen egyértelműnek tűnő frázisok is eltérő értelmezésekre adtak módot, így érvként szolgálhattak a gyorsabb vagy lassabb ütemű téveszesítés mellett érvelőknek.

A kötet egy másik, sajnos nem teljesen átgondolt és következetesen végigvitt vizsgálati szempontja volt az agrárlobbi kommunikációjának vizsgálata. Napjaink rendkívüli mértékben mediatisztált közege határozottan ösztönöz minket, hogy megkeressük azokat a kommunikációs csatornákat és módszereket, amelyeken keresztül a hatalom eljutatta üzenetét akár a téveszekben dolgozó gyalogmunkások és traktorosok számára is. Ezt részben a sajtó, részben az informális találkozók (zárszámadási vacsorák, tsz-közgyűlések) révén tudták a hatalom képviselői megtenni. Ebből adódóan érdemes feltenni a kérdést, hogy a pártakadémiai előadások, a hosszadalmas és eléggé unalmas párthatározatok szövegei valóban orientálták-e akár az apparátus ilyen-olyan rangú tisztviselőit, nem is szólva a rajtuk kívül állókról? Ez iránt a recenzensnek határozott kétségei vannak.

Sokkal célravezetőbbnek tartom azt az eljárást, amelyet Varga Zsuzsanna is választott, így például a Magyar Rádió falusi hallgatók számára sugárzott műsorainak elemzését. Ezt érdemes lett volna kiegészíteni a korszak vitathatatlanul legnépszerűbb falusi sajtótermékének, a Szabad Földnek és a megyei napilapok évfolyamainak az analízisével is. Emellett megemlíthetjük az ekkoriban még népszerű Kincses Kalendáriumokat, az egyre terjedő televíziót, a nagy népszerűségnek örvendő filmművészetet. Ezek bizonyosan sokkal erőteljesebben és hatásosabban tudtak — akár nem is olyan leplezett — politikai üzeneteket közvetíteni, mint a poros brosrúrák tömegei.

A Lobbiharcok címet viselő fejezet a munka legkiérleltebb része, amely nagyon alaposan, pontosan, érthetően ábrázolja azt a konfliktus sorozatot, amely a politikai vezetés különböző csoportjai között zajlott. Megkockáztatom, hogy akár ez az egyetlen fejezet - alaposan kibővítve - önmagában is könyvtémává nőhetne volna ki magát. Nagyon világosak a szerző céljai, az ágazatnak ábrázolt politikai küzdelem beszédes cáfolata a monolit és egységes pártvezetés hamis képének. A szerző részletesen bemutatja milyen eredményeket ért a mezőgazdasági termelésben az agrárlobbi, hogyan konvertálta át mindezt politikai tökévé, s miként válhatott az ideológiától aránylag távol eső terület is eszmeinek álcázott harcok színterévé. Varga Zsuzsanna világos és pontos okfejtéséből látható hogyan változott a magyar agrárreformok megítélése a szovjet politika vezetés köreiben, és miként hatott a véleményük az itteni belpolitikai harcokra, Fehér Lajos bukására és Biszku Béla átmeneti sikerére.

A Vesztesre állva cím alatt az agrárlobbi átmeneti téveszesítését mutatja be a szerző, főként az 1970-es évek második felére összpontosítva. Itt nem elsősorban az agrárlobbi csúcán lévő szereplőkről esik szó, hanem a „talapzat”-ról, elsősorban a termelészövetkezeti vezetők ellen indí-

tott perekről. Ezekben a roppant bonyolult eljárásokban jogi, gazdasági, politikai szempontok keveredtek, s ezt a képet tovább színezték a regionális és az országos politika érdekei. A perek egyszerre villantják fel valamiféle posztsztálinista fordulat lehetőségét, hiszen a sikeres tsz-vezetők elleni leszámolások akár komplett koncepciós eljárásokhoz is vezethettek volna. Varga Zsuzsanna szép számmal sorakoztat példákat az önkényes jogértelmezés, a hatalommal való visszaélés, és a politikai okokból való megfélemlítés eseteire. Azonban az is kiderül elemzéséből, hogy az agrárlobbi programjának helyessége, mondjuk úgy a valóságra szabott volta tette lehetetlenné a reform teljes visszafordítását. A háztáji gazdálkodást érintő megszorításokra a termelők az állatállomány csökkentésével reagáltak, amely a húsellátást veszélyeztette, ez viszont a rendszer legitimációs alapjául szolgáló életszínvonal politikát döntötte volna romba. A szerző nagyon meggyőzően írja le ezt az összetett viszonyrendszert, amely voltaképpen ugyanúgy gúzsba kötötte a következetes reform és a neosztálinista fordulat híveit.

Ugyanakkor szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a tsz-vezetők elleni perek nagyon alapos mikroszintű vizsgálatot igényelnek, amelyet nyilvánvalóan nem lehet elvárni egy ilyen munka esetén. Mégis feltehető a kérdés, hogy a gazdálkodásban tapasztalható normaszegés nem a rendszer egyik sajátos jellemzője volt-e, nem arról árulkodott-e, hogy az adott körülmények között még a tehetséges vezetők által irányított tsz-ek sem lehetnek sikeresek. Ha viszont a normaszegés lesz az állandó norma, akkor az voltaképpen kikezdi annak a gazdasági modellnek az alapjait is, amelynek keretén belül a korabeli magyar mezőgazdaság élt és létezett. Ez nem érvényteleníti a szerző állításait, de a további kutatások során mindenképpen megfontolandó szempontnak tűnik.

A mű utolsó részében lényegében az 1980-as évek felemás reformjavaslatait tekintette át a szerző, így eléggé lazán kapcsolódott a korábban tárgyalt fejezetekhez. Itt sokkal inkább előkészítő anyagokról, koncepciókról olvashatunk, de sokkal kevesebbet tudhatunk meg arról, hogy mi történt az agrárlobbival a vezetők előregedése folytán, hiszen a tagok átlépték 60. életévüket és lassan nyugdíjba vonultak. Gondoskodtak-e utódokról, kerestek-e újabb szövetségeket, hogyan viszonyult hozzájuk az egyre inkább professzionális menedzserként viselkedő tsz-vezetői elit? Ezekre a kérdésekre sajnos nem leltük meg a választ. A kötet utolsó fejezetében az agrárlobbi csúcán helyet foglaló legfontosabb személyiségek karrierútjának rövid áttekintését találjuk. Itt csupán egyetlen hiba akadt, Márton János agrárközgazdász 2008-ban elhunyt, s ezt nem tüntette fel a szerző.

Ha a könyv egészét tesszük mérlegre, akkor biztosan kijelenthetjük, hogy Varga Zsuzsanna fontos témát választott, lényeges kérdéseket tett fel, közelebb vitt minket annak megértéséhez hogyan működött a politika a Kádár-korszak három és fél évtizedében. A magyar mezőgazdaság átalakulásának nehéz kérdéseit is érintette. A kötet legkiválóbb fejezeteinek az 1970-es évtizedet bemutató részt tartjuk, amikor az agrárlobbi és más politikai csoportok harcát, illetve a tsz-elnökök elleni eljárásokat, a kriminalizálási folyamatokat mutatta be. A szociológiai eszköztár alapsabb felhasználásával, a szerző által is több esetben felvetett vizsgálati szempontok következetes végigvitelével még jobb és még maradandóbb monográfia születhetett volna.

Papp István

Garadnai Zoltán

FRANCIAORSZÁG KELETI NYITÁS POLITIKÁJA ÉS A MAGYAR-FRANCIA KAPCSOLATOK TÖRTÉNETE (1963–1968)

A francia „détente-entente-coopération” politika lehetőségei, külső és belső korlátai
Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 397 o.

Franciaország és Közép-Európa viszonya, benne a magyar-francia hivatalos kapcsolatok 20. századi története alapos kutatás tárgyát képi az elmúlt évtizedekben. A téma iránti érdeklődést indokolja többek között a levéltári források jó hozzáférhetősége és gazdag, informatív volta, illetve az a tény, hogy Párizs szerepe az európai kontinensen nemzetközi szerepének fokozatos háttérbe szorítása ellenére sem elhanyagolható. A francia diplomácia iratok nem csupán a bipolá-

ris viszony jobb megértésében vannak a történész segítségére, hanem az éppen vizsgált korszak átfogóbb összefüggéseire, tendenciára is jól ráirányítják a figyelmet. A magyar külügyi, illetve egyéb dokumentumok tanulmányozásakor is azt tapasztalhatja a kutató, hogy a Franciaországgal kapcsolatos levéltári források között számos olyan írás található, amely a nemzetközi események értelmezését szélesebb perspektívába helyezi, segítve ezzel a múlt alaposabb feltárását.

Ezeket a szempontokat szem előtt tartva különösen is dicsérendő vállalkozásként értékelhetjük Charles de Gaulle, 1963 és 1968 közé eső, keleti nyitási politikájának vizsgálatát a magyar–francia kapcsolatok tükrében. Különösen szimbolikus a kötet megjelenésének dátuma, hiszen Párizs és Budapest között a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi rangra emelésének 50-dik évfordulójának esztendejében került kiadásra.

Garadnai Zoltán, a Magyar Nemzeti Levéltár főmunkatársa, két francia-magyar relációt jól bemutató dokumentum kötet megjelentetése után, szintén a Gondolat kiadó gondozásában napvilágot látott monográfiája alapos részletességgel, jól követhető kronológiai bontásban tárja az olvasó elé Párizs és Budapest viszonyának fejlődését és ennek nemzetközi hátterét, (a címben szereplő évszámokkal ellentétben), inkább tíz éves időkeretben 1958–1968 között.

A könyv bevezetőjében bemutatásra kerülnek a témában, elsősorban franciául és magyarul publikáló fontosabb szerzők és vonatkozó műveik egy része, illetve az a két fontosabb hipotézis, amelyeket Garadnai Zoltán a munkájával alátámasztani kíván. Ez utóbbiak igen általános kijelentések, gyakorlatilag azt a ma már teljesen elfogadott tételt kívánják megerősíteni, miszerint a hidegháború különböző, jól elkülöníthető korszakokra bomlik, és a kelet-közép európai államok, köztük Magyarország is érdekelt, a kelet-nyugati szembenállás íratlan kereteit betartva, diplomáciai mozgásterének növelésében.

A szerző elsősorban a francia és a magyar diplomáciai iratokra támaszkodik, hogy illusztrálja azt a jelentős külpolitikai aktivitást, amelyet Franciaország és a keleti blokk országai kifejtettek az 1960-as évek második felében. A monográfia Charles de Gaulle rövid bemutatását követően, jelentős fejezetet szentel a tábornok külpolitikai koncepcióinak ismertetésére, illetve francia diplomácia nemzetközi és azon belül a kelet-közép európai helyzetének leírására. A mű érdemi része, amely konkrétan Franciaország keleti nyitás politikájával és az erre adott válaszokkal foglalkozik az 1963 és 1968 közötti időszakban a (104. oldalon), a harmadik fejezettől kezdődik. A szerző a tágabb megközelítésből, francia nézőpontból fókuszál Budapest–Párizs hivatalos viszonyára, összehasonlításként hozva Franciaország a keleti-blokk egyes államaival fennálló kapcsolatait.

A kötet precízen elemzi, a francia érdekeket és azokat a reflexeket, amely térség egyes országai vonatkozásában hagyományosan jellemmezte Párizs diplomáciai törekvéseit. A monográfia többek között a nemzetközi szakirodalom véleményével egybehangzó módon felhívja a figyelmet arra, hogy a „Vasfüggöny” mögött lévő egyes államokkal fennálló kapcsolataiban Franciaország minden esetben szem előtt tartotta a német és az orosz tényezőt. A szerző helyesen mutat rá arra, hogy francia részről 1963 után megnyilvánuló egyre aktívabb kelet-közép-európai politika egyfajta eszközként szolgált „Németország” ellenőrzésére, illetve, arra hogy a „németkérdést” De Gaulle alapvetően a kelet-nyugati szembenállás kulcsproblematikájának tartotta. Szintén egyet kell érteni azzal a megállapítással, hogy a francia államfő *détente-entente-coopération* politikájának egyik fontos célkitűzése egy esetleges német-szovjet-amerikai külön megegyezés megakadályozása is volt.

Megjegyzendő mindazonáltal, hogy De Gaulle nemzetállami érdekeken nyugvó és egyensúlyt kereső politikája ellentmondásba keveredett a francia célkitűzések nagy részével. A németeket irritálta, a keleti-blokk államaiban, különösen Lengyelországban és Csehszlovákiában bizalmatlanságot szültek, míg Moszkvában visszajára fordítható, a nyugat ellen felhasználható eszközvé váltak nem egyszer a „Tábornok” kezdeményezései. De Gaulle hiába akarta az „Atlanti-óceántól az Urálig” terjedő nemzetállamok Európája koncepcióval és a „keleti nyitás” hangoztatásával egyszerre megnyerni a németeket, a közép-európai szovjet befolyás alatt álló államokat és magát a Szovjetuniót is, és mindezeket keresztül Franciaország nemzetközi súlyát és szerepét növelni, a hidegháborús keretek ehhez igen csak lehatárolt mozgásteret biztosítottak. Talán ez utóbbira nagyobb hangsúlyt lehetett volna fektetni kötetben, akár a diplomáciai iratokon túl, titkosszolgálati, katonai jellegű forrásokat is bevonva az elemzésbe. Mindazonáltal a szerző többször is rámutat arra, hogy a francia szándékoktól és érdekektől épp úgy a szövetségeseik, mint az ellenségeik céljai eltértek és, hogy a *status quo* megváltoztatásáról szó sem lehetett a szuperhatalmak jóváhagyása nélkül.

Ebben a kontextusban, az 1960-as években, valójában mellékszereplő kelet-közép-európai szovjet szatellit államok között Magyarország fokozottan is lehatárolt külpolitikai mozgástérrel rendelkezett, még akkor is, ha az amnesztia rendeletek hatására kitörhetett a nemzetközi elszigeteltségből. Garadnai Zoltán monográfiája ugyanakkor, ennek a ténynek a megkérdőjelezése nélkül rámutat arra, hogy De Gaulle „keleti politikája” valójában kifejezetten jó kapaszkodónak bizonyult a magyar külpolitika számára, amely szeretett volna nagyobb nyugati elfogadottságra szert tenni és ezen keresztül a Kádár János fémjelzte rendszer belső és külső stabilizációját végbevinni. A szerző nagyfokú alaposággal mutat rá arra, hogy Budapest és Párizs kapcsolatainak látványos fejlődése 1960-as évek második felére lényegében egyedinek volt mondható a keleti blokkon belül, még akkor is, ha De Gaulle-i koncepcióban Lengyelország és Románia messze nagyobb jelentőséggel bírt. Mindazonáltal aláhúzza azt is, hogy miközben a kétoldalú közeledés hátterében egy irányba ható erőket találhatunk alapvetően a végső célkitűzések messzemenően különböztek.

Garadnai Zoltán kiválóan elemzi ebben relációban a személyes találkozók és látogatások jelentőségét, a francia és a magyar diplomaták szerepét, illetve nem utolsósorban ezeken az eseményeken elhangzottakat. Több esetben az olvasó egyes megbeszélés körülményeinek leírása kapcsán, főleg a francia diplomáciai iratoknak köszönhetően beláthat a kulisszák mögé is.

A szerző négy kronológia pont köré gyűjtve (1958–1962, 1963–1966, 1967–1968, 1968–1969) fokozatosan mutatja be, hogy a De Gaulle-korszakban a francia–magyar kapcsolatok különösen a kulturális területen látványos fejlődésen mentek keresztül, de ugyanakkor a gazdasági és kereskedelmi viszonyban leginkább a két ország komplementaritásának hiánya miatt nem volt képes érdemben előrelépni. Szintén rámutat arra, hogy a 60-as években Párizs és Budapest között lezajlott egyre intenzívebb kapcsolatépítés, ha másodrangú is maradt a „keleti nyitás” politikájában, nyomai, és sok esetben jótékony hatásai máig tapasztalhatóak.

Miközben Garadnai Zoltán monográfiája szakmai tartalmának lényegét illetően nem igen lehet kifogást megfogalmazni, mert meggyőző alaposággal és széleskörű levéltári forrásokra támaszkodva járja körbe a témát, pontatlanságok és esetenként hiányok mégis feltűnnek a kritikus olvasónak. Ilyen például Andrzej Szeptycki kiváló munkájának doktori értekezésésként való közlése (12. oldal). A kiváló lengyel nemzetközi szakértő DEA-ja, vagyis ma Master fokozatnak megfelelő dolgozata nem disszertáció. Ennél azonban sokkal szembetűnőbb a kötet végén közölt életrajzi függelék, ahol olyan személyek, mint Puja Frigyes, Pierre Francfort, Jean Paul-Boncour (akinek ráadásul a neve nem Jean-Paul, hanem a család neve megtévesztően Paul-Boncour), esetében nincs a halálozási év megjelölve. Ma már akár az Internet segítségével, de a felsorolt szakirodalom segítségével is megállapítható lett volna.

Továbbá, feltűnő a könyv olvasása során a bonyolult fogalmazás, esetenként többsoros értelmezhetetlen mondatfűzés. A monográfia túlságosan doktori értekezésre emlékeztető inkább száraz tényekre koncentráló stílusa, lehetett volna egy kicsit gördülékenyebb több konkrét példát és leírást tartalmazó életteli elemzés. Ilyen formában a téma iránt érdeklődő szélesebb közönséget nehezebben tudja elérni, holott pontosan az lenne az érdeme ennek a munkának, hogy ismerté váljon, és nem csupán szűk szakmai körben, a francia-magyar kapcsolatok múltjának egy fontos időszakában.

Természetesen a kritikai észrevételek nem vonnak le a több száz oldalas tudományos munka értékéből. A kötet alapos szintézisét adja De Gaulle „keleti politikájának” és egyben a korszak francia-magyar kapcsolatai történetének. Garadnai Zoltán monográfiájának nagy érdeme, hogy megerősíti a kétoldalú reláció kutatásának fontosságát. A bilaterális kapcsolatok 20. századi korszakainak alapos elemzése ugyanis nem csupán a történelem iránt érdeklődők számára adhat érdekes információkat, hanem napjaink diplomáciai munkájához is hasznos adalékokkal szolgál.

Fejérdy Gergely

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ

„A nagypolitikától a hétköznapokig – a Magyar Holokauszt
70 év távlatából”
című nemzetközi tudományos konferenciáról

1944. május 14-én kezdődött a holokauszt történetének leggyorsabb deportálási akciója. Mindössze hat hét alatt mintegy 437 000 zsidónak minősített magyar állampolgárt szállítottak el Adolf Eichmann és „zsidótlanító” szakértői a kollaboráns Sztójay-kormány közigazgatási és rendészeti apparátusának segítségével, döntő többségüket Auschwitz-Birkenaubá. Az események 70. évfordulójáról 2014. május 14–15-én Szegeden nemzetközi tudományos konferencia emlékezett meg. Fő szervezői a rendezvénynek otthont adó Szegedi Tudományegyetemen kívül a Yad Vashem Intézet és a Szegedi Zsidó Hitközség voltak. A konferencia a hazai és nemzetközi holokauszt-történetírás legújabb eredményeiről adott áttekintést izraeli, kanadai, németországi, romániai és magyarországi történészek előadásain keresztül. Emellett összegezte a Yad Vashem Archives Magyarországi Kutatócsoportjának húszéves eddigi munkáját is.

A bevezető beszédek a múlttal való szembenézés és felelősségvállalás elodázhatatlanságát hangsúlyozták. Kiemelték továbbá a történelmi igazság feltárásának fontosságát, és ennek segítségével a napjaink antiszemita, kirekesztő megnyilvánulásai elleni küzdelem időszerűségét. A rendezvény egyik fővédnökeként *dr. Botka László*, Szeged polgármestere köszöntőjében a szegedi egyetem egykori jogászprofesszora, Bibó István szavait idézve figyelmeztetett arra, hogy „azokat a burkokat, melyeket szenvedésből, sérelmekből, rossz lelkiismeretből vonnak maguk köré az emberek, csak a teljes igazság erejével lehet valamennyire áttörni”. A múlt tisztára mosását célzó törekvésekkel szemben nemzeti és egyéni számvetést sürgetett, és mint kiemelte, a konferencia alkalmat ad az ehhez szükséges tisztázó beszélgetésekre.

Izrael Állam magyarországi nagykövete, *Ilan Mor* reményét fejezte ki az iránt, hogy a holokauszt emlékévé elindít egy folyamatot, amely eredményeként a magyar társadalom bátran, kompromisszumok nélkül fog tudni konfrontálódni a múlttal. Mint hangsúlyozta, erre nem azért van szükség, mert bárki vádolná, hanem mert ezzel minden közösség tartozik önmagának és az új generációknak. Különös hangsúlyt helyezett az oktatás fontosságára az antiszemitizmus, idegengyűlölet elleni küzdelemben. Kijelentette: a holokauszt hatmillió áldozatát kétszer gyilkolták meg, először hetven éve, másodszer pedig akkor, amikor a szenvedéseik emlékét eltorzították. A történelmi tények kutatásának, megismertetésének a jelenre és a jövőre vonatkozó feladata gátat szabni a Soá történetének átírását célzó törekvéseknek.

Randolph L. Braham, a New York-i Egyetem emeritus professzora videoüzenetében szintén azt emelte ki, hogy Magyarország mindeddig elmulasztotta a holokausztban viselt felelősségével való szembenézést. Bár a rendszerváltás

utáni demokratikus vezetés a holokauszt alapvető tényeit nem kérdőjelezte meg, de a múlt feldolgozása során az ország „becsületének” védelmére törekedett, a felelősséget igyekezett külső erőkre hárítani, a magyar szerepvállalásban pedig a pozitív jelenségek aránytalanul nagy hangsúlyt kaptak. Braham súlyos kritikával illette napjaink kormányzati emlékezetpolitikáját, a Horthy-korszak rehabilitációjára és a történelmi múlt újraírására irányuló erőfeszítéseket. Gondolatmenetét George Santayana filozófus ismert szavaival zárta: „akik elfelejtik a múltat, arra ítéltetnek, hogy újra átéljék azt”.

A plenáris előadások a holokausztot tágabb kontextusba helyező, összehasonlító módszerekkel tanulmányozó szemléletmód fontosságát emelték ki. *Michael Marrus* (University of Toronto) *Szembenézés a múlttal: egy holokauszt-történész elmékedései* című előadásában a traumatikus, fájdalmas, szenvedélyes viták tárgyát képező múltbeli eseményekkel történő szembenézés általános jelenségét tárgyalta. Hangsúlyozta, hogy az európai zsidóság tragédiája e „múltaknak” fontos, de csupán egyik fejezete, és a globális nézőpont fontossága mellett érvelt. Kiemelte, hogy szembenézés nem csak az egykori bűnök beismerését jelenti, hanem az ezekért való felelősségvállalást, az áldozatok szenvedéseinek elismerését és bocsánatkérését is. Feltétele továbbá a történetírás megtisztítása a múlt bűneit relativizáló és apologetikus törekvésektől, valamint a holokauszt alapvető tényeinek oktatása.

Dan Michman (Yad Vashem Intézet) *A holokauszt fogalmának meghatározásáról* tartott előadásában arra világított rá, hogy a „holokauszt” vagy „soá” szavak homályosak, nem adják vissza pontosan a történeteket. Bár a történészek többsége a holokausztot a zsidók szervezett legyilkolásaként határozza meg, ez az értelmezés nem tud mit kezdeni számos olyan antiszemita tevékenységgel — mint például a könyvégetés —, amelyek a „végső megoldás” felé mutató feltételezett eszkalációtól külön fejlődtek. Javaslatra szerint a holokausztot úgy kell felfogni, mint az ún. „zsidó szellemnek” a világegyetemből való kiirtására indított átfogó hadjáratot. E felfogás integrálja az intencionalista és a funkcionalista megközelítést, továbbá a fizikai megsemmisítésre irányuló törekvésekkel párhuzamosan vagy külön kifejlődött zsidóellenes cselekményeket is. Olyan apokaliptikus vállalkozásról van szó, amelynek megragadásához nagyobb figyelmet kell szentelni az emberi viselkedés mentális, kulturális, nyelvi és pszichológiai rétegeinek is.

Karsai László (Szegedi Tudományegyetem) *A magyar holokauszt nemzetközi összehasonlításban* című előadásának fő tétele, hogy az egyes országok holokauszt-történeteit önmagukban nem lehet megírni. Az események, döntések csak tágabb összefüggésben érthetőek meg. Az előadó rámutatott, hogy eddig kevesen vetették fel: miért épp azon a Magyarországon éltek túl a zsidók majdnem a holokausztot, amely már a 20-as években egész Európa számára „útmutató” antiszemita programot hirdetett? Erre csak a magyar fejlemények nemzetközi összehasonlító vizsgálata adhat választ. A nácik európai méretekben szervezték a zsidók kiirtását, az egyes országok vezetői egymásra is figyelve alakították saját „zsidópolitikájukat”. Karsai a „hogyan történt?” kérdéssel szemben a „miért történt így?” kérdésre fogalmazott meg válaszokat, a belpolitikai tényezőkön túl az európai kontextus figyelembe vételével.

A szekciók a továbbiakban az antiszemita törvénykezés megindulásától a gettósításon, deportáláson keresztül a koncentrációs táborok emlékével való szembenézésig követték nyomon a magyar holokauszt történetét. A zsidóellenes törvényeket, ezek végrehajtását és hatásait tárgyaló első két blokkot *Kovács M. Mária* (Közép-Európai Egyetem) előadása nyitotta, amely azt vizsgálta, hogy létezett-e, és miben állt az 1920-as *numerus clausus* és a későbbi zsidótörvények közötti összefüggés vagy folyamatosság. Mint rámutatott, a két világháború között más országokban is volt intézményesített, komoly társadalmi támogatottsággal bíró rasszista szegregáció. Ez azonban nem szükségszerűen vezetett tömeges erőszakhoz. Magyarországon a Horthy-korszak során azonban nem történt olyan fordulat, amely feltartóztatta volna a *numerus clausus*-szal elindított folyamatokat. Bár a Bethlen-kormány tett lépéseket a nyílt állami diszkrimináció mérséklésére, ez külső nyomásra történt, elvi meggyőződés nélkül. Mint ilyen alkalmatlan volt arra, hogy a faji diszkriminációval kapcsolatos intézményi és társadalmi beidegződéseken változtasson. A népszövetségi rendszer megrendülésével pedig eltűnt az a külső fék, amely visszafogta a faji diszkrimináció további eszkalációját.

A következő szekció témájával összhangban *Fazekas Csaba* (Miskolci Egyetem) „*Politizáló püspökök*” és az *antiszemita radikalizmus az 1920-as években* című előadásában azt vizsgálta, hogyan viszonyultak a keresztény egyházak az antiszemita radikális ideológiákhoz. Megállapította, hogy az 1920-as évek szélsőséges mozgalmainak antiszemitizmusára a keresztény egyházak főpapjainak többsége hallgatással reagált. Ugyanakkor mindhárom nagy egyházban találunk olyan politizáló püspököket, akik más utat választottak. Az előadó elsősorban a három nagy egyház egy-egy meghatározó püspöke, Prohászka Ottokár, Ravasz László és Raffay Sándor szerepét vizsgálta. Arra a következtetésre jutott, hogy a politizáló püspökök tevékenységükkel hozzájárultak az antiszemita radikális szervezetek és eszmék legitimálásához.

Harkai Ágnes, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem történész-hallgatója *Glattfelder Gyula Csanád egyházmegyei püspök és a „zsidókérdés”, 1938–1943* című előadásában a közfelfogásban Glattfelderről kialakult képet árnyalta a Szeged-Csanádi Egyházmegye Püspöki Levéltárának iratanyaga alapján. A levéltári dokumentumokból a köztudatban élő, a zsidókkal szemben toleráns, a konvertiták és a zsidók érdekében a zsidótörvények idején fellépő püspök helyett egy konzervatív egyházi vezető képe rajzolódott ki, akit a konvertiták melletti kiállása során nem elsősorban humanizmusa vezetett, hanem egyháza autonómiájának, jogainak védelme. Glattfelder püspök nem könnyítette meg a betérést egyházába, valamint egyházmegyéjének a zsidók kárára történő ingatlangyarapódása ellen sem lépett fel.

A magyar zsidók sorsát a zsidótörvényektől a gettósításig és deportálásig végigkövető szekciókban *Frojimovics Kinga* (Yad Vashem Archives) *A magyar állampolgárságú zsidók ügyeinek intézése a bécsi magyar főkonzulátuson az Anschluss után* című előadásában azt vizsgálta, hogy az Ausztriában, illetve akkor már Ostmarkban élő magyar állampolgárságú zsidók milyen jogsegélyre számíthattak a bécsi magyar főkonzulátuson. Megállapította, hogy a főkonzulátus magára hagyta a hozzájuk forduló magyar zsidó állampolgárokat, segítség-

get nem, vagy csak késve nyújtott. Ennek eredményeként már 1938-ban számos magyar zsidót deportáltak Dachaubá, majd sokakat a következő években lengyelországi koncentrációs vagy megsemmisítő táborokba.

Majsai Tamás (Wesley János Lelkészképző Főiskola) az 1941-es első magyarországi deportálással kapcsolatos történettudományi, kegyelet- és emlékeztörténeti kérdésekről beszélt. *Robert Rozett* (Yad Vashem Libraries) előadása arra keresett választ, hogy miért vált a munkaszolgálat gyilkos szervezetté annak ellenére, hogy ezt az intézményt nem ilyen céllal hozták létre. Ebben közrejátszott, hogy a keleti fronton a háború általában is rendkívül kíméletlenül és zord körülmények között folyt. A döntő tényező azonban a keretlegények bánásmódja, gyakori kegyetlenkedése volt. Feladataik révén eleve fokozott veszélynek voltak kitéve, de a nehéz munka mellett az élelmezés, a higiéniai körülmények és az orvosi ellátás szegényessége is rontott a muszosok helyzetén. A katonák körében erős volt az antiszemitizmus, és bár olykor emberségesen viszonyultak a zsidókhoz, a velük szembeni brutalitás jóval általánosabb volt. A fenti tényezők együttesen eredményezték, hogy a mintegy 45 ezer zsidó munkaszolgálatosnak csak ötöde tért haza.

Karády Viktor (Közép-Európai Egyetem) *Zsidó elemisták és középiskolások a vészkorszakban és azután* című előadásában társadalomtörténeti megközelítésben, statisztikai módszerekkel vizsgálta a zsidó diáknépesség sorsát Budapesten és az egész országban. Egyfelől bemutatta a zsidó elemi iskolai hálózat összeomlását. Másfelől a beiskolázási adatokon keresztül felbecsülte a Soá pusztításainak demográfiai hatását: ebben a legfiatalabb korcsoportban a túlélési arány tragikusan alacsony volt, mindössze 20–25%, szemben a felnőtt lakosság 40%-os túlélési esélyeivel. Karády felvázolta a zsidó diákság beiskolázási stratégiáját is a zsidótörvények alatt és a vészkorszakot követően: míg korábban az állami, községi iskolák domináltak az iskolaválasztásban, a zsidó szülők a háború után inkább zsidó iskolába írták gyermekeiket. Az iskolaválasztás szerkezete tehát ebben az időszakban erősen átalakult, az iskolai önszegregáció egyfajta védekezési mechanizmusként funkcionált.

Molnár Judit (Szegedi Tudományegyetem) *Ferenczy László csendőr alezredes szerepe a magyar holokausztban* címmel tartott előadást. Ferenczy háború utáni népbírói perekben tett vallomásai, illetve korabeli, 1944-es dokumentumok alapján rekonstruálta a magyar és német hatóságok közötti összekötőtiszt tevékenységét a német megszállástól a nyilas hatalomátvételig. Ferenczy László a népbírói pere során egyrészt igyekezett feletteseire hárítani a felelősséget, saját magát egyszerű, a korrupció ellen küzdő, utasításokat végrehajtó csendőrtisztként láttatni. Másrészt, az előbbieknél némileg ellentmondva, próbálta a budapesti zsidók megmenekülését saját érdekéért feltüntetni. Molnár Judit előadásában bebizonyította, hogy Ferenczy valójában nem egyszerű végrehajtó volt a deportálások során, hanem maga is utasításokat adott ki, ellenőrzött, intézkedett és megkövetelte a rendeletek szigorú betartását.

A koncentrációs táborok és Auschwitz világát tárgyaló szekcióban hangzott el *Na'ama Shik* (Yad Vashem Intézet) „*Itt az anyák a gyermekeik számára már nem anyák*” magyarországi zsidó nők és magyarországi zsidó orvosok *Auschwitzban* című megrázó előadása. Ebben azt az egyedülálló dilemmát mu-

tatta be, amellyel a deportált terhes zsidó nők szembenéztek. Mivel rájuk és újszülöttjükre elkerülhetetlen halál várt volna, el kellett dönteniük, hogy folytatják a terhességet, vagy „megölik” az embriót vagy újszülöttet, így próbálván legalább az anya életét megóvni. A csecsemők „megölése” a táborban elterjedt jelenséggé vált, elsősorban zsidó orvosok vagy ápolónők végezték, akik saját életüket kockáztatták, hogy megmentsék az anyákat. Ez a kényszerű döntés nem csak társadalmi, vallási, női tabukat hágott át, de az esetek többségében életre szóló, feldolgozhatatlan traumát jelentett.

A zárószekció a múlttal való szembenézés és holokausztoktatás témakörébe illelt fel. Ennek keretében mutatta be *Hédi Fanni* (Anne Frank House) az „Anne Frank – Történelem a mának” című vándorkiállítását, amely Magyarországon 2007 óta tekinthető meg változó helyszíneken. Kihangsúlyozta, hogy a múlttal való szembenézésnek fontos eszköze az oktatás. A kiállítás fő célcsoportját a 14–18 éves fiatalok jelentik. Az Anne Frank Ház vándorkiállításának egyediségét és sikerét két tényezővel magyarázta. Egyrészt a naplóró tizenéves kislány korban közel áll a célcsoporthoz. Másrészt a kiállításon kétnapos felkészítést követően tizenéves, „kortárs tárlatvezetők” kalauzolják végig a diákcsoportokat. Ezáltal a fiatalok könnyebben felismerhetik a diszkrimináció és a kiutasítás veszélyeit.

Lénárt András (OSZK – 1956-os intézet) *Csillagos házak Budapesten 1944–2014* című előadása az OSA Archívumnak a holokauszt évforduló apropóján indított projektjének eddigi tapasztalatairól adott áttekintést. A kampány az 1944 júniusától közel fél éven át a fővárosi zsidók kényszerlakhelyeül kijelölt ún. csillagos házak emlékét kívánja elmélyíteni a köztudatban. A jelenlegi lakóknak a program rendezvényeibe való bevonásával közös társadalmi emlékezésre és szembenézésre is alkalmat kínál. Az előadó a projekt hatásairól beszélve elmondta: bár az akciók egy része (pl. a figyelemfelkeltő sárga csillag matrica kiragasztása) vegyes reakciókat szült, a program iránt nagy az érdeklődés, és olyan túlélők, szemtanúk is beszámoltak az időszakkal kapcsolatos emlékeikről, akik eddig még nem nyíltak meg.

Önálló szekció foglalkozott a Yad Vashem Archives magyarországi kutatásainak bemutatásával. Frojimovics Kinga, a Yad Vashem Archives magyar részlegének vezetője a Yad Vashem magyar projektjét ismertette. A Yad Vashem Archives vezetése 1994-ben döntött a magyarországi kutatócsoport létrehozásáról. A Karsai László és Molnár Judit vezetése alatt működő, változó létszámú (7–12 fő) kutatócsoport az elmúlt húsz évben a megyei, egyházi és egyetemi levéltárakban több millió oldalnyi, zsidókkal és cigányokkal foglalkozó, 1938 és 1950 között keletkezett iratot tárt fel. Az iratanyag szisztematikus feldolgozása a Yad Vashemben 2007-ben indult meg. Ebben az évben egy külön csoport bekezdett a magyarországi zsidó hitközségek iratainak feltárásába. Az adatgyűjtést a Yad Vashemben a beérkező dokumentumok iratszintű katalogizálása, majd indexálása követi. A munka célja a vészkorszak magyarországi áldozatai virtuális holokauszt-életrajzána elkészítése a Magyarországról beérkező, illetve a Yad Vashem egyéb gyűjteményeiben fellelhető dokumentumok alapján. A kutatómunka eddigi eredményeként a 2007 előtt név szerint azonosított 200 000 magyar holokauszt-áldozat mellett újabb 200 000 áldozat azonosítása történt meg.

A magyarországi kutatócsoport mellett 2007-ben *Gidó Attila* vezetésével megindult a romániai levéltárak magyar zsidókra vonatkozó iratainak feltárása. *Gidó Attila* előadásában arról számolt be, hogy az erdélyi kutatócsoport Észak-Erdélyben kilenc, Dél-Erdélyben hét megyei levéltárban, továbbá a hitközségi levéltárakban és Bukarestben a Romániai Zsidóságkutató Központ Levéltárában végzett kutatásokat. Eddig közel 220 000 oldalnyi iratot tártak fel, elsősorban városok és prefektúrák közigazgatási iratait, valamint rendvédelmi, igazságszolgáltatási szervek dokumentumait. Munkájukat egyes iratanyagok hiánya mellett a romániai levéltári törvény szabályozásai is akadályozzák. Az iratok — a Yad Vashem szempontjai szerint történő hasznosításon kívül — lehetővé teszik például a dél-erdélyi munkaszolgálat működésének elemzését, valamint az észak-erdélyi gettósítás részletekbe menő megismerését.

A konferencia szervezői az ismert és elismert kutatók mellett pályájuk elején járó fiatal kutatók számára is lehetőséget adtak kutatási eredményeik bemutatására. Összességében a konferencia mintegy harminc előadója egyetértett abban, hogy a magyar holokauszt történetének tárgyilagos vizsgálatához elengedhetetlen a magyar események nemzetközi kontextusba helyezése, a múlttal való szembenézés és a felelősségvállalás. A szakszerű történeti kutatások azonban önmagukban nem elegendőek az emlékezetpolitika apologetikus tendenciának megváltoztatásához. Ehhez feltétlenül szükség van olyan hatékony oktatási programokra is, amelyek hozzásegítik a fiatalabb generációkat múltjuk megismeréséhez és elfogadásához.

Margittai Linda – Sulyok Izabella

CONTENTS

SCIENTIFIC SESSION AT THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES – *Mária Ormos*: The Historian's Task – STUDIES – *Ambrus Miskolczy*: The Birth of the Iron Guard – *Margit Balogh*: The Agreement between Hungary and the Holy See of 9 September 1971 Cardinal József Mindszenty's Leaving Hungary – ARTICLES – *Kinga Frejmovics*: The Example of a Rescuer of Humans? József Antall senior and the Jewish Refugees from Poland in Hungary in World War II – *Péter Vukman*: A Yugoslav Diplomat in Hungary (1945–1949): Lazar Brankov – *Róbert Szabó*: The Hungarian Group of the Liberal International 1949–1994 – ATELIER – *István Papp*: Path-finding. The Childhood and Youth of Lajos Fehér (1917–1939) – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Buza János: Az „árforradalom” nyomában

Sz. Nagy Gábor: A magyar sajtópolitika a koalíciós időszakban (1944. októberétől 1948 közepéig) – Sajtótörténeti vázlat

Tóth Ágnes: Nemzetiségi oktatás Magyarországon az 1950-es évek második felében

Tóth Andrej: Magyar kisebbségi politikai pártok Csehszlovákiában és az 1935-ös elnökválasztás

Baráth Magdolna: „Őnök mostantól független országok vezetői!” Szovjet csapatkivonás Magyarországról 1989–1991

E számunk munkatársai

Balogh Margit kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) – *Bánkuti Gábor* egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Modernkori Történeti Tanszék – *Eperjesi Zoltán* PhD-hallgató, (Károli Gáspár Református Egyetem) – *Féjérdy Gergely* PhD, egyetemi adjunktus (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar), tudományos főmunkatárs (Magyar Külügyi Intézet) – *Frojimovics Kinga* PhD, a Yad Vashem Archives (Jeruzsálem) Magyar Részlegének igazgatója – *Margittai Linda* PhD, (Szegedi Tudományegyetem) – *Miskolczi Ambrus* az MTA doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Ormos Mária* akadémikus, professzor emerita – *Papp István* levéltáros (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) – *Rainer M. János* az MTA doktora, az egri Eszterházy Károly Főiskola Modernkori Magyar Történelem Tanszékének tanára – *Sipos Balázs* PhD, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Standeisky Éva* az MTA doktora (Budapest) – *Sulyok Izabella* PhD-hallgató (Szegedi Tudományegyetem) – *Surányi Róbert* PhD, habil. (Budapest) – *Szabó Róbert* tudományos munkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) – *Vukman Péter* PhD, tudományos munkatárs (SZTE Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

